

PARADİGMA

İktisadi ve İdari
Araştırmalar Dergisi

Cumhuriyetimizin 100. Yılına
Armağan Özel Sayısı

2023

CİLT: 12

SAYI: Özel Sayı

e-ISSN: 2822-5570

PARADİGMA

İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi

(Journal of Economics and Management Research)

**Cilt: 12 Sayı: Özel Sayı
2023**

DERGİ SAHİBİ

(Owner of the Journal)

Prof. Dr. Halil İbrahim ZEYBEK

Gümüşhane Üniversitesi Rektörü *(Rector of Gumushane University)*

BAŞ EDITÖR

(Editor in Chief)

Doç. Dr. Gizem AKBULUT YILDIZ

Doç. Dr. Yıldırım Beyazıt ÇİÇEN

Alan Editörleri

(Associate Editors)

Prof. Dr. Salih AKKANAT

Prof. Dr. Metin AKSOY

Prof. Dr. Fatih DAMLIBAĞ

Doç. Dr. Hasan Mahmut KALKIŞIM

Doç. Dr. Pınar KOÇ

Doç. Dr. Emel YILDIZ

Doç. Dr. Yasemin TATLI

Dr. Öğr. Üyesi Hamdi Furkan GÜNAY

Dr. Öğr. Üyesi Elif GÜRDAL LİMON

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan KENEK

Dr. Öğr. Üyesi Selçuk YALÇIN

Dr. Öğr. Üyesi İmren Pınar DÜLGAR

Dr. Öğr. Üyesi Umut DENİZLİ

PARADİGMA

İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi

<http://www.paradigma.gumushane.edu.tr>

Posta Adresi (Postal Address)

Gümüşhane Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Bağlarbaşı / 29100 – Gümüşhane, Türkiye

İletişim ve Teknik Destek

(Communication and Technical Support)

E-posta (e-mail): paradigma@gumushane.edu.tr

Paradigma İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi Gümüşhane Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesinin çıkardığı, EBSCO, DRJI, SOBIAD, ProQuest ve Google Scholar tarafından taranan hakemli akademik bir dergidir. Yılda iki kez (Aralık, Haziran) yayınlanmaktadır.

PARADİGMA

İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi

<http://www.paradigma.gumushane.edu.tr>

YAYIN VE DANIŞMA KURULU

(Advisory Board)

Prof. Dr. Hasan AYAYDIN	Gümüşhane Üniversitesi
Prof. Dr. Nihat YILMAZ	Gümüşhane Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan ALACACIOĞLU	Münster University
Prof. Dr. Ekrem CENGİZ	Gümüşhane Üniversitesi
Prof. Dr. İskender PEKER	Gümüşhane Üniversitesi
Prof. Dr. Nuri BALTACI	Gümüşhane Üniversitesi
Prof. Dr. Pınar HAYALOĞLU	Gümüşhane Üniversitesi
Prof. Dr. Suat Hayri ŞENTÜRK	Gümüşhane Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Ferhat ÖZBEK	Gümüşhane Üniversitesi
Prof. Dr. Murat DONDURAN	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Cemal ZEHİR	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Fazıl KAYIKÇI	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Selay Giray YAKUT	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Reinhard MEYERS	Münster University
Prof. Dr. Tevfik ERDEM	Hacı Bayram Veli Üniversitesi

PARADİGMA

İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi

<http://www.paradigma.gumushane.edu.tr>

HAKEM KURULU

(Review Board)

Prof. Dr. Ahmet ÖZKİRAZ.....	<i>Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi</i>
Prof. Dr. Özgür TEOMAN.....	<i>Hacettepe Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Abdullah AYDIN.....	<i>Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Ahmet Tayfur AKCAN.....	<i>Necmettin Erbakan Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Berat AKINCI.....	<i>Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Emre Güneşer BOZDAĞ.....	<i>Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Gökmen KANTAR.....	<i>Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi</i>
Doç. Dr. İbrahim AL.....	<i>Karadeniz Teknik Üniversitesi</i>
Doç. Dr. İsmail CİĞERCİ.....	<i>Afyon Kocatepe Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Kadir SANCAK.....	<i>Gümüşhane Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Özlem SANRI.....	<i>Yeditepe Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Raif CERGİBOZAN.....	<i>Kırklareli Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Selim DEMEZ.....	<i>Hakkari Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Sibel AKOVA.....	<i>Yalova Üniversitesi</i>
Doç. Dr. Veysel İNAL.....	<i>Sakarya Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Arife Nur GÜNGÖR.....	<i>İstanbul Topkapı Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Barış KANDEĞER.....	<i>Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Bülent BAL.....	<i>Gümüşhane Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Esra SİPAHİ DÖNGÜL.....	<i>Aksaray Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Gülay ÇİZGİCİ AKYÜZ.....	<i>Trabzon Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Gülayşe ÜLGEN TÜREDİ.....	<i>Kırklareli Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Hafize SEÇTİM.....	<i>Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Hasan AZAZI.....	<i>Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Hilal ALPDOĞAN.....	<i>Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Işıl AYAS.....	<i>Sakarya Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi İrfan SANCAK.....	<i>Sakarya Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Kübra ELMALI.....	<i>Bayburt Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ALKIŞ.....	<i>Dicle Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed TÜMAY.....	<i>Gümüşhane Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Muhyettin ERDEMLİ.....	<i>Siirt Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Murat KURUN.....	<i>Atatürk Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Ceyhun APAK.....	<i>Bayburt Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Semra BANK.....	<i>Karadeniz Teknik Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Sevdije ERSOY YILMAZ.....	<i>Çankırı Karatekin Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Suna GÖNÜLTAŞ.....	<i>Doğuş Üniversitesi</i>
Dr. Öğr. Üyesi Şahver OMERAKI ÇEKİRDEKCI.....	<i>Haliç Üniversitesi</i>

2023– CİLT:12 SAYI: ÖZEL SAYI
(2023– Volume: 12 Issue: Special Issue)

İÇİNDEKİLER

(Table of Contents)

Makale ve Yazar/ları (Article and Author/s)	Sayfa No (Page No)
Kamu Yönetimi Araştırmalarında Güncel Yönelimler <i>Lütfullah ÜN</i>	1-12
Halkların Demokratik Partisi'nin Legal Kürt Siyasal Hareketine Etkisi <i>Rengül EKİZCELEROĞLU</i>	13-26
E7 Ülkelerinde İşsizlik Histerisi: Doğrusal, Doğrusal Olmayan ve Fourier Birim Kök Testlerinden Kanıtlar <i>Aslı ÖZEN ATABEY</i>	27-41
Teknoloji Kabul Modelleri ve Teknoloji Hazırlık Odaklı Çalışmalara Yönelik Bibliyometrik Bir Analiz: Turizm Yayınları Örnekleme <i>Engin Deniz ERİŞ, Mustafa Said KOCABIYIK</i>	42-56
Cumhuriyetin Çeyrek Yüzylında Hür Fikirler Dergisinin Çeşitli Siyasî Konulara Bakışı <i>Ali ÇİFTÇİ</i>	57-71
Ahlaki Değerlerin Oyun Teorik Modellenmesi: Gedik Sistemi ve Usta – Kalfa İlişkisi <i>Ezgi AYDOĞAN, Yiğit AYDOĞAN</i>	72-84
Economic Globalization, Export Diversification and Greenhouse Gas Emissions: Evidence From OECD Countries <i>Ali PİŞKİN</i>	85-98
Gender Asymmetry in Local Politics: Women's Representation in Local Elections in The Republic of Turkey <i>Özlem İNGÜN KARKIŞ</i>	99-117

Girişimcilik Alanında Türkiye'yi Konu Alan Makaleler Üzerine Bibliyometrik bir Analiz	118-132
<i>Ayşe İLGÜN KAMANLI</i>	
Türkiye Ekonomisinde Hisse Senedi Fiyatlarındaki Hızlı Artışların Belirleyicileri	133-146
<i>Cemil VARLIK</i>	
Kırgızistan'da Yeşil Ekonomiye Bakış	147-159
<i>Eyüp ÇİKOLAR</i>	
An Analysis of the Relationship between Public Sector Borrowing Requirement (PSBR), Money Supply and Inflation Rate in Türkiye	160-174
<i>Ömer Fazıl EMEK, İlyas BAYAR</i>	
Ukrayna-İran İlişkilerinde Değişim Süreci: 1991-2023	175-201
<i>Vildane ÖZKAN</i>	
Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Yüzyılında Bankacılık Tarihi	202-211
<i>M. Esra ATUKALP</i>	
Nuclear Energy Development in the United Arab Emirates: A Model for Other Nuclear Energy Aspirant States?	212-224
<i>Çiğdem PEKAR</i>	

Kamu Yönetimi Araştırmalarında Güncel Yönelimler

Lütfullah Ün¹

Özet

Bu çalışmada, Türkiye’de kamu yönetimi konusunda yapılan ve Yükseköğretim Kurulunun “Ulusal Tez Merkezi’nde yer alan yüksek lisans ve doktora tezleri incelenerek söz konusu tez çalışmalarındaki yönelimlerin belirlenmesi amaçlanmıştır. İncelenen tezler, Ulusal Tez Merkezinin konu sekmesinde “kamu yönetimi” anahtar kelimesi taranarak elde edilmiştir. Belge inceleme yönteminin benimsendiği çalışmada tüm zamanlarda kamu yönetimi alanında yapılan 13 binden fazla lisansüstü tezi (yüksek lisans ve doktora) ele alınmıştır. Elde edilen tezlere dair veriler listelenmiş ve tez içerikleri, yapıldığı yıl, yapıldığı üniversite, yazım dili, tez türü (yüksek lisans/doktora) ve konuları gibi kriterler esas alınarak tablolaştırılmış ve yorumlanmıştır. Araştırma sonuçları, kamu yönetimi konusunda 2000 sonrası dönemde kamu yönetimi alanında lisansüstü tez yazımında yukarı yönlü bir ivme yakalandığını, 2019 yılında ise zirvenin görüldüğünü, tezlerin yaklaşık % 90’ının yazım dilinin Türkçe olduğunu göstermektedir. Ayrıca elde edilen sonuçlar uyarınca gelişmiş üniversitelerde yapılan tezlerin sayısının fazla olduğu ve doktora tezlerinin çoğunlukla bu üniversitelerde yapıldığı belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: kamu yönetimi, kamu yönetimi araştırmaları, yüksek lisans ve doktora araştırmaları, belge incelemesi

Jel Kodları: H83, Z00

Current Directions in Public Administration Research

Abstract

In this study, it is aimed to determine the trends in these thesis studies by examining the master's and doctoral theses on public administration in Türkiye and located in the "National Thesis Center" of the Council of Higher Education. The theses examined were obtained by scanning the keyword "public administration" in the subject tab of the National Thesis Center. In the study, in which the document review method was adopted, more than 13 thousand postgraduate theses (master's and doctorate) made in the field of public administration at all times were discussed. The data on the theses obtained were listed and the thesis contents were tabulated and interpreted on the basis of criteria such as the year it was made, the university it was made, the language of writing, the type of thesis (master's/doctorate) and its subjects. The results of the research show that in the post-2000 period, there has been an upward momentum in the writing of postgraduate thesis in the field of public administration, and the peak has been seen in 2019, and the written language of approximately 90% of the theses is Turkish. In addition, according to the results obtained, it was determined that the number of theses made in developed universities was high and doctoral theses were mostly made in these universities.

Keywords: Public administration, public administration research, M.Sc. and Ph.D. research, document analysis

Jel Codes: H83, Z00

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı Çalışma etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları L.Ü.’nün makaleye katkısı %100’dür.

Çıkar Beyanı Üçüncü taraflar açısından çalışmada çıkar ilişkisi/çatışması bulunmamaktadır.

¹ Doktor, Mülki İdare Amiri, İçişleri Bakanlığı, Ankara/Türkiye, lutfullahun57@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8764-5113.

1. Giriş

Kamu yönetimi, insanların müşterek amaçlarla bir araya geldiği, teşkilatlandığı, iş birlikleri yaptığı ve çeşitli faaliyetlerde bulunduğu ve insanlığın ilk dönemlerinden itibaren var olan bir gerçekliktir. Özellikle günümüzde hayatın her alanında muhatap olunabilen kamu yönetimi ile ilgili olarak ise çeşitli tanımlamalar yapmak mümkündür. Genel olarak günümüzde “devlet ve toplum düzeninin kesintisiz işlemesi ve kamunun ortak gereksinimlerini karşılamaya yönelik ürün ve hizmetlerin üretimi ve sunumuna dair bir sistem (Gözübüyük, 2011:1-2) olarak tanımlanabilen kamu yönetimi kavramının “işlevsel, yapısal, mesleki ve akademik olmak üzere” dört boyutu bulunmaktadır. Kamu yönetimi kavramı işlevsel boyutuyla “yasaları, genel kuralları ve kamu politikalarını uygulama sürecini”, yapısal boyutuyla ise “devletin örgütsel yapısını (merkezi ve yerel) ifade eder (Eryılmaz, 2015:10-12). Kamu yönetiminin mesleki yönü ise “sistemik bilgi veya teori üzerine kurulu bir iş veyahut uğraş” olarak ifade edilebilir. Devlet görevi için mesleğin gerektirdiği bilgileri üniversitelerde alan adaylar, profesyonel normlar ile sosyalleşir ve kimlik geliştirirler (Gargan, 1998:1090). Akademik disiplin boyutuyla kamu yönetimi ise; kamu bürokrasisini ve kamu bürokrasisinin mal ve hizmet sunduğu halk ile olan ilişkilerini anlama ve geliştirmeye dair uygulamalardan ve kuramlardan oluşur (Eryılmaz, 2015:12).

Genel olarak ilk özel çalışmaları 17. Yüzyıla kadar dayandırılabilen (Rutgers, 1995: 66-86) kamu yönetimi kavramı, bilinen anlamıyla ilk kez 1812’de J. Bonnin’in yazdığı “Kamu Yönetiminin İlkeleri” adlı kitapta kullanılmıştır (Eryılmaz, 2015:35). Kavramın ilk akademik incelemesi ise W. Wilson’ın 1887’de kaleme aldığı “Yönetimin İncelenmesi” makalesidir. Bu makalede yönetimin bilimsel ilkeler çerçevesinde ele alınması ve yönetimin politikadan ayrılması gerektiği vurgulanmıştır (Wilson, 1887:53-79).

Türkiye’de modern anlamda kamu yönetimi disiplininin gelişimi 20. Yüzyılın ikinci dönemi itibariyle başlamaktaysa da tarihsel kökleri Osmanlı’daki “Enderun Sistemi”ne kadar dayandırılabilir. Osmanlı’nın son dönemlerine doğru atılan (19. Yüzyıldaki) batılılaşma adımları, yayınlanan fermanlar ve devletin dönüşüm süreciyle paralel olarak kamu yönetiminde de önemli dönüşüm (özellikle modern ve merkezi devlet kurulması) ihtiyacı doğmuştur. Bu minvalde dönüşümün öncülerinden olan bürokrasinin yetiştirilmesi için 1859’da kurulan Mekteb-i Mülkiye (daha sonra ismi Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi olacaktır) açılmıştır (Timur, 2009:187). 1950’lere kadar bu fakültede amme hukukunun içerisinde kamu yönetimi eğitimi devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı’nın ardından tüm batılı dünyada olduğu gibi Türkiye’de de (yazılan çeşitli raporların da etkisiyle) kamu yönetimi alanında dünyadaki değişen şartların ekseninde değişimler görülmüştür (Bayansar ve Özer, 2023:390).

Özellikle personel yetiştirilmesi, kamu yönetimi eğitim-öğretimi ve meseleleri alanında çalışmaların yapılacağı Türkiye Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü’nün (TODAİE) ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi bünyesinde Kamu Yönetimi kürsülerinin kurulmasının (Emre, 1998:40) Türk kamu yönetiminin gelişiminde önemli bir kırılım olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda TODAİE; modern yönetim anlayışıyla kamu yöneticilerini yetiştirme ve çalıştırma, yönetim alanında öğretim görevlisi yetiştirme, yönetim alanında çalışmalar yapan kurumlara danışmanlık yapma ve yöneticilerin uzmanlaşmasını sağlama (Çevik, 2012:24) amacıyla 1953’te faaliyete başlamıştır.

Yıllar içerisinde diğer üniversitelerde de kamu yönetimi bölümlerinin açılması da kamu yönetiminin Türkiye’de bir disiplin olarak güçlenmesini sağlamıştır. Kamu yönetimi alanında ihtiyaç duyulan personelin yetiştirilmesi amacıyla Türkiye’de üniversitelerin farklı fakültelerinde ve enstitülerinde lisans ve lisansüstü düzeyinde eğitimler verilmektedir. Süreç içerisinde lisansüstü çalışmalarına kamu personelinin de yönelmesi kamu yönetiminin gelişiminde önemli katkı sağlamıştır.² Lisansüstü eğitimlerin tamamlanmasını sağlayan ve en önemli ürünü olan lisansüstü tezler ise yalnızca kamu yönetimi konusunda olabildiği gibi disiplinler arası olacak şekilde kamu yönetimi konusunda da alakalı olabilmektedir.

² Örneğin 14/07/1965 tarih ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’na ilerleyen dönemde lisansüstü eğitimi özendirilecek birtakım maddelerin eklenmesi de (örneğin md. 36’da Ortak Hükümler başlığı altında 9, 10’da belirtildiği üzere master yapanlara 1 kademe, doktora yapanlara ise 1 derece verilmesi gibi) kamu yönetimi ile akademi arasında önemli mekanizmalar olarak değerlendirilebilir.

Kamu yönetimi ile ilgili tezler daha çok üniversiteler bünyesinde kurulu olan “Lisansüstü Eğitim Enstitüsü”, “Lisansüstü Eğitim, Öğretim ve Araştırma Enstitüsü”, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü” ve “Sosyal Bilimler Enstitüsü” gibi enstitüler bünyesinde bulunan “Amme İdaresi”, “Kamu Yönetimi”, “Kamu Politikası”, “Kamu Politikası ve İşletmeciliği”, “Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi”, “Kamu ve Yerel Yönetim”, “Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi”, “Yönetim Bilimleri” ve “Yönetim ve Siyaset” gibi ana bilim dallarında hazırlanmıştır. Ayrıca yine diğer ana bilim dallarında da disiplinler arası olacak şekilde kamu yönetimi alanı ile ilgili tezler yapılmıştır.

Çalışmada kamu yönetimi konusunda odaklanılmıştır. Bu nedenle sadece üniversitelerin ve diğer akademik çalışma üreten kurum ve kuruluşların bünyelerindeki kamu yönetimi vd. ilgili anabilim dalları ve bilim dallarında (örneğin siyaset bilimi ve kamu yönetimi) üretilen tezler değil ayrıca kamu yönetimi konusu ile alakalı tez üretilen diğer anabilim ve bilim dallarından ve enstitülerin tezlerinden de istifade edilmiştir. Zira bu çalışmada amaç kamu yönetimi konusunda veya konusuyla ilgili akademik tezlerin analizinin ve genel seyrinin ortaya konulmasıdır.

Uzmanlık alanı olarak lisans ve lisansüstü düzeyinde yürütülen eğitimlerin yanı sıra doçentlik başvuru alanları arasında “kamu yönetimi” bilim alanının yer alması, konunun ne denli önemli olduğunu göstermektedir. Kamu yönetimi alanında yüksek lisans ve doktora düzeyinde yürütülen tezler ile akademisyenlerin, ilgili kamu yöneticilerinin, ilgili araştırmacıların ve kurumların yaptıkları araştırmaların alanın gelişimine katkısı yadsınamaz. Bu nedenle, söz konusu araştırmaların özellikle yüksek lisans ve doktora tezlerinin incelenerek alandaki yönelimlerin ortaya konması büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmanın kamu yönetimi alanında yüksek lisans veya doktora yapmak isteyen öğrencilere fikir vereceği ve bu alanda yüksek lisans/doktora programı yürüten üniversitelere ve öğretim üyelerine katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. Yöntem

Bu çalışma belge incelemesi yöntemi uygulanarak hazırlanmıştır. Bilindiği üzere belge incelemesi yöntemi görüşme ve gözlem yapma olanaklarının mümkün olmadığı ya da sınırlı olduğu durumlarda kullanılabilir bir araştırma yöntemidir (Şimşek vd., 2008). Bu yöntemden yararlanılarak araştırma konusu ile ilgili elektronik ve basılı kaynaklar ayrıntılı biçimde analiz edilebilmekte ve gerekli verileri toplamak mümkün olabilmektedir. Karasar (2005) veri toplama yöntemlerinden birisi olan belge incelemesi yöntemini; doküman analizi ya da belgesel tarama olarak isimlendirmekte ve kaynakların bulunması, okunması, değerlendirmesiyle (kısacası mevcut kayıt ve bilgilerin incelenmesi yoluyla) verilerin toplanması olarak tanımlamaktadır. Yıldırım ve Şimşek (2013) ise belge incelemesi yöntemini, araştırılan olgu ya da olgulara ilişkin bilgileri içeren yazılı dokümanların incelenmesi olarak tanımlamaktadır.

Bu araştırma kapsamında; Türkiye’de tüm zamanlarda kamu yönetimi konusunda hazırlanan ve YÖK Ulusal Tez Merkezi’nde 05/09/2023 tarihi itibarıyla yer alan 13.214 lisansüstü tez çalışması incelenmiştir (YÖK, 2023). Ulaşılan tez çalışmaları, Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezinde kayıtlı olup; sistemdeki konu sekmesinde “kamu yönetimi” anahtar kelimesi ile taranarak belirlenmiştir. Tezlerdeki yönelimlerin belirlenebilmesi amacıyla, kamu yönetimi alanında hazırlanan tezler; yapıldığı yılları, yazıldığı diller, yapıldığı üniversiteler ve araştırma konuları bakımından incelenmiştir.

2.1. Çalışma evreni

Araştırmanın evrenini, tüm yıllar itibarıyla kamu yönetimi alanında hazırlanan ve YÖK Ulusal Tez İzleme Merkezinin “<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>” adresinde taranmasına izin verilmiş olan Yüksek Lisans ve Doktora tezleri oluşturmaktadır. Bu kapsamda, kamu yönetimi konusunda 1974 yılından itibaren hazırlanan 10.924 yüksek lisans tezi ve 1968 yılından itibaren hazırlanan 2.290 doktora tezi olmak üzere 05/09/2023 itibarıyla “Ulusal Tez Merkezi” sisteminde yer alan toplam 13.214 tez analiz edilmiştir.

2.2. Veri toplama süreci

Çalışma yapılırken öncelikle Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi sisteminde 05/09/2023'e kadar kayıtlı olan Yüksek Lisans ve Doktora tezleri "kamu yönetimi" anahtar kelimesi ile taranarak elde edilen tezler listelenmiş ve tez içerikleri incelenerek tezlere ilişkin veriler tablolaştırılmıştır. Çalışmada daha sonra, incelenen yüksek lisans ve doktora tezlerine ilişkin yapıldığı yıllar, yazıldığı diller, yapıldığı üniversiteler ve araştırma konuları hakkındaki bilgiler elektronik tabloda toplanmıştır. Tezlerin incelenmesinde esas alınan kriterlerin benimsenmesinde ve tabloların oluşturulmasında "Keser vd., 2019" kriterlerinden ve tablolaştırma yaklaşımından yararlanılmıştır.

2.3. Verilerin analizi

Çalışma kapsamında incelenen tezlere ilişkin veriler betimsel istatistik yöntemlerinden frekans kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonucunda elde edilen bulgular tablolar ya da grafikler halinde sunulurak yorumlanmıştır.

3. Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde incelenen tezlerin genel özellikleri ile kamu yönetimi konusundaki yönelimlere ilişkin bulgular ve yorumlara yer verilmiştir.

3.1. Yıllara göre tez sayıları

YÖK Ulusal Tez Merkezinin "<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>" sitesinde 05/09/2023 itibariye sistemde tüm konularda yüklü bulunan yüksek lisans tezi 1962 yılından itibaren 567.023, doktora tezi sayısı 1959 yılından itibaren 140.503'tür.

Aynı zaman dilimi itibariyle "Kamu Yönetimi" konusunda yazılan yüksek lisans tezi sayısı 1974 yılından itibaren 10.924, doktora tezi sayısı ise 1968 yılından itibaren 2.290 olup toplamda "Kamu Yönetimi" konusunda "Ulusal Tez Merkezi" sisteminde 13.214 lisansüstü tezi yer almaktadır.

Yazılan ve/veya sisteme yüklenen tezlerin sayılarının ilk zamanlar azlığı nedeniyle aşağıdaki gibi bir dönemleştirmeye gidilmiştir.

1974-1990 arası dönemde yüksek lisans tezi olarak 177 tez (14'ü diğer disiplinlerle de alakalı) sisteme yüklü iken, 1968-1990 arası dönem için 39 doktora tezi (9'u diğer disiplinlerle de alakalı) "kamu yönetimi" konusunda sisteme yüklüdür. 1990 yılı dâhil bu yıla kadar toplam tüm yüksek lisans tezi 13.954, toplam tüm doktora tezi 4.651'dir. Bununla birlikte sisteme yüklü olmayan tezlerin olabileceği varsayılarak oransal bir değerlendirmede bulunulmayacaktır.

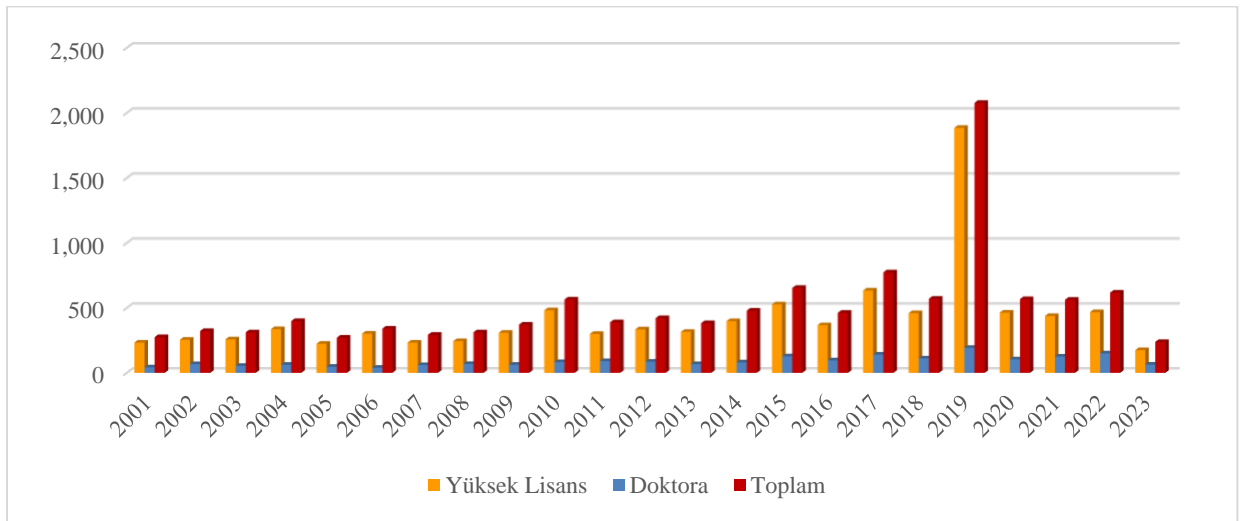
1991-2000 arası dönemde kamu yönetimi konusunda yüksek lisans tezi olarak 1.115 tez (563'ü diğer disiplinlerle de alakalı) sisteme yüklü iken, aynı dönem için 238 doktora tezi (120'si diğer disiplinlerle de alakalı) sisteme yüklüdür. 1991-2000 arası dönemde tüm konularda toplam yüksek lisans tezi 59.561 iken toplam doktora tezi 16.509'dur. Bu dönemde kamu yönetimi alanında yapılan yüksek lisans tezlerinin genel toplam yüksek lisans tezleri içerisindeki oranı ise yaklaşık % 1,87'dir. Bu dönemde kamu yönetimi konusundaki doktora çalışmalarının bu dönemki genel toplam doktora çalışmaları içerisindeki oranı ise % 1,44'tür.

2000 yılına kadarki yapılmış olan toplam yüksek lisans ve doktora çalışmalarının günümüze kadar yapılan çalışmalar içerisindeki oranına baktığımızda ise özellikle 2000 sonrası dönemde tüm akademik alanlarda olduğu gibi kamu yönetimi alanında da büyük bir sıçrama yaşanmıştır. Buna göre 2001'e kadar yapılan (1974'ten itibaren) 1.892 yüksek lisans ve (1968'den itibaren) 277 doktora, toplamda 2.169 tez çalışmasının günümüze kadar yapılmış kamu yönetimi alanındaki toplam tez sayısına (13.214) oranı sadece % 16,4'tür. Dolayısıyla 2000 sonrası yapılan kamu yönetiminde yapılan çalışmaların ayrıca ele alınması daha uygun olacaktır. 01/01/2001-05/09/2023 tarihleri arasında kamu yönetimi alanının yanı sıra disiplinler arası alanda yazılan lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. 01/01/2001-05/09/2023 Tarihleri Arasında Kamu Yönetimi Alanında Yazılan Lisansüstü Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı

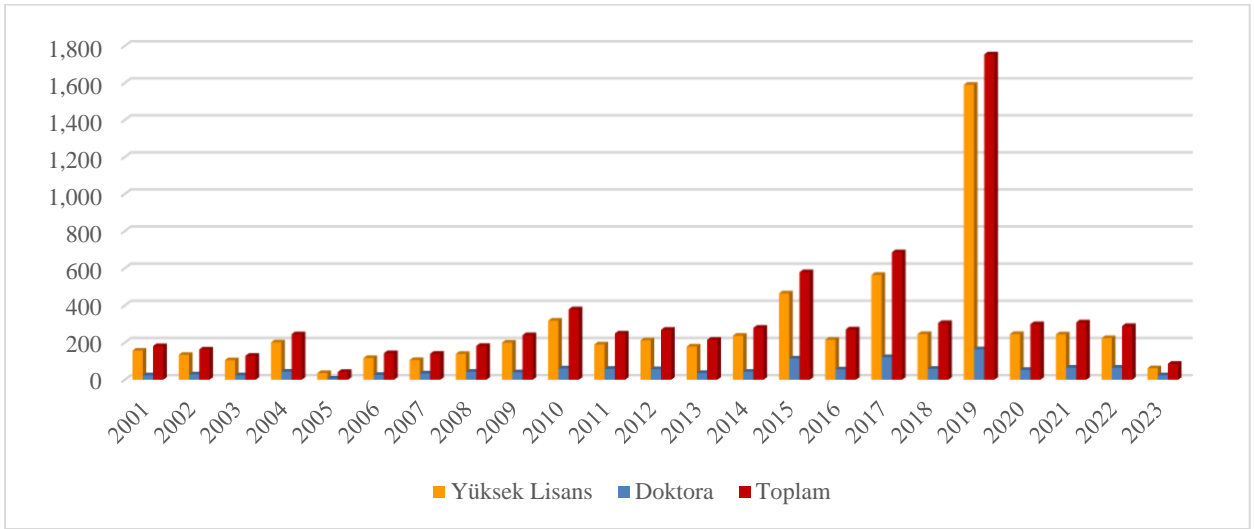
Yıl	Kamu Yönetimi Alanında Yazılan Tüm Tezler			Kamu Yönetimi ve Disiplinler Arası Alanda Yazılan Tezler		
	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam
2001	233	42	275	157	24	181
2002	255	67	322	134	29	163
2003	258	54	312	105	24	129
2004	337	62	399	201	44	245
2005	224	47	271	36	6	42
2006	302	39	341	117	26	143
2007	233	60	293	106	34	140
2008	244	68	312	139	43	182
2009	309	62	371	200	40	240
2010	482	83	565	318	61	379
2011	300	90	390	190	59	249
2012	335	86	421	212	57	269
2013	316	67	383	179	36	215
2014	398	81	479	237	43	280
2015	527	127	654	465	114	579
2016	367	96	463	215	56	271
2017	634	140	774	564	122	686
2018	460	111	571	246	59	305
2019	1885	192	2077	1590	164	1754
2020	464	104	568	246	53	299
2021	438	125	563	244	65	309
2022	468	150	618	224	65	289
2023	175	63	238	62	24	86

01/01/2001-05/09/2023 tarihleri arasında kamu yönetimi alanında yazılan tüm lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı Grafik 1'deki gibidir.

Grafik 1. 01/01/2001-05/09/2023 Tarihleri Arasında Kamu Yönetimi Alanında Yazılan Tüm Lisansüstü Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı

01/01/2001-05/09/2023 tarihleri arasında kamu yönetimi ve disiplinler arası alanda yazılan lisansüstü tezlerin yıllara göre dağılımı Grafik 2'de verilmiştir.

Grafik 2. 01/01/2001-05/09/2023 Tarihleri Arasında Kamu Yönetimi ve Disiplinler Arası Alanda Yazılan Lisansüstü Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı

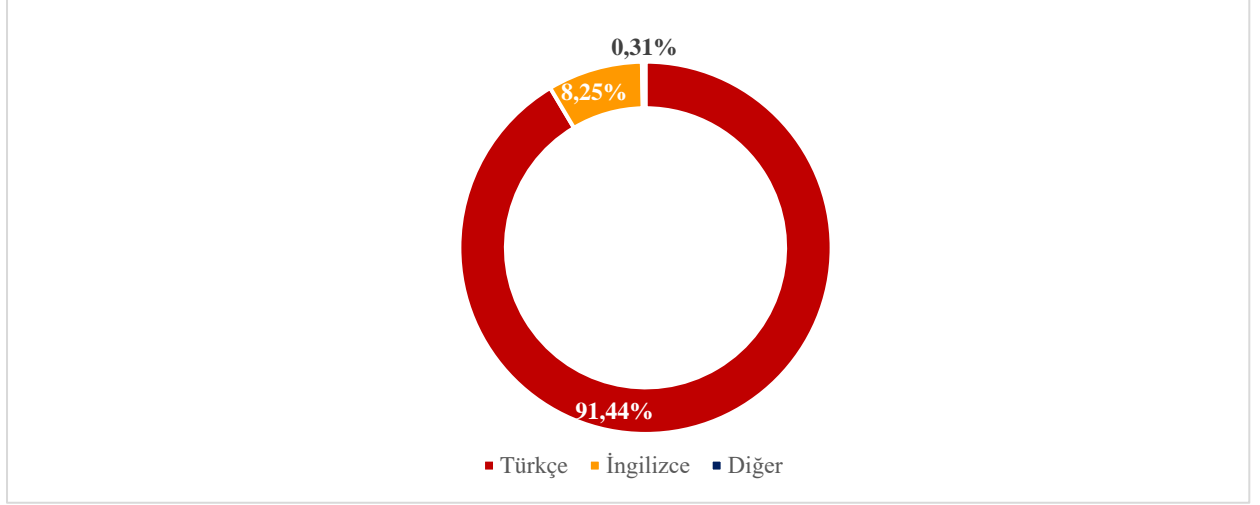

2001-2023 arası kamu yönetimi alanında toplam yüksek lisans tezi sayısı 9.632 iken doktora tezi sayısı 2013'tür. Bunun yanı sıra tüm konularda toplam yüksek lisans tezi sayısı 493.548 iken toplam doktora tezi sayısı 119.357'dir. Bu dönemde kamu yönetimi alanındaki yüksek lisans tezlerinin toplam yüksek lisans tezlerine oranı % 1,95 etmektedir. Kamu yönetimi alanında yapılan doktora tezlerinin genel toplam doktora tezleri içindeki oranı ise % 1,68'dir.

Bu veriler ışığında en dikkat çekici sonuçlardan birisi 2019 yılında kamu yönetimi yüksek lisans sayılarında önceki yıla göre (460'tan 1.885'e) 4 katı gibi ciddi bir sıçramanın olmasıdır. Bu sıçramanın diğer yüksek lisanslarda olup olmadığına göz atacak olursak: toplam yüksek lisans 2018'de ise 30.906, 2019'da 63.743'dir, 2020'de ise 28.323'dür.

3.2. Tezlerin yazım dili

05/09/2023 itibariyle sistemde kamu yönetimi konusunda kayıtlı olan 13.214 lisansüstü tezinden, 12.083'ü Türkçe, 1.090'ı İngilizce ve kalanı da diğer dillerde yazılmıştır. Bu açıdan kamu yönetimi alanında yapılan tezlerin yaklaşık %91,44'ü Türkçe, % 8,3'ü ise İngilizcedir. Bu noktada Türk kamu yönetiminin uluslararası akademik alana daha açık olması için İngilizce yazımın artırılmasında fayda olacağı açıktır. Şekil 1'de bu tezlerin yazım dillerine göre dağılımı verilmiştir.

Şekil 1. 05/09/2023 Tarihi İtibarıyla YÖK Ulusal Tez Merkezi'nde Kayıtlı Tezlerin Yazım Diline Göre Dağılımı

Kamu yönetimi alanında İngilizce yazılan lisansüstü tezlerin yıllara göre değerlendirmesine bakıldığında ise 1974-2000 döneminde yazılmış 134 tez bulunmaktadır. 2001-2023 döneminde ise 957 tez yazılmış olup yıllara göre kamu yönetimi alanında İngilizce yazılmış ve YÖK'ün Ulusal Tez Merkezi'ne kayıtlı tez sayılarını gösteren liste Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Kamu Yönetimi Alanında Yazılan Lisansüstü Tezlerin Yazım Dili ve Yıllara Göre Dağılımı

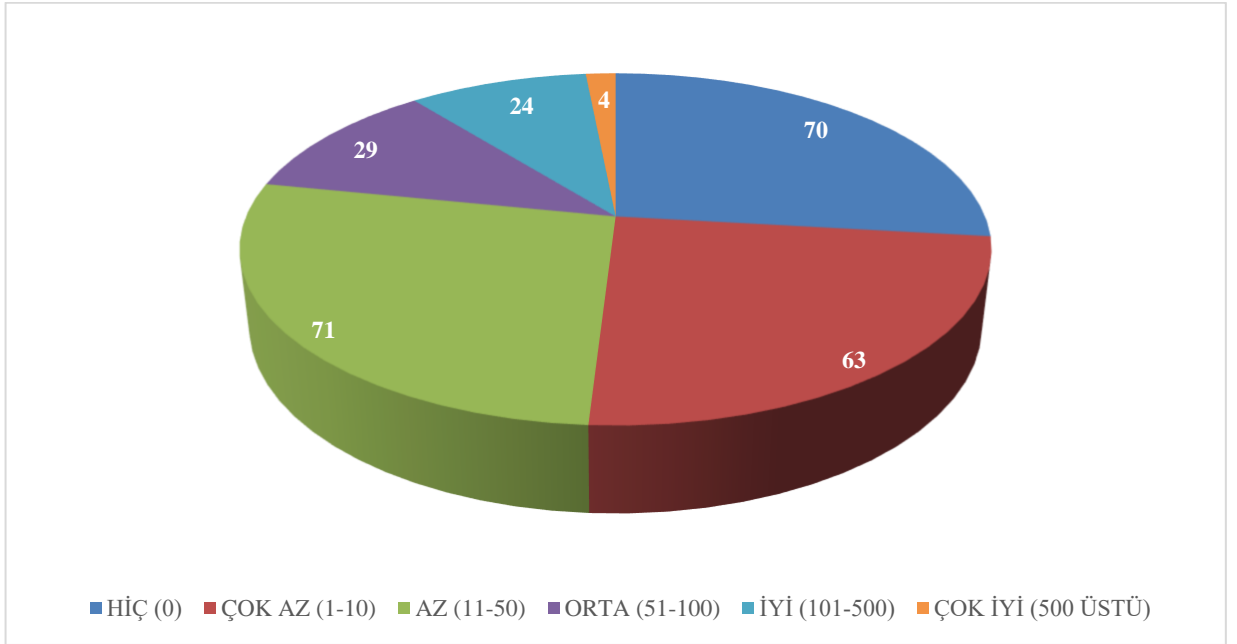
Yıl	Türkçe	İngilizce	Diğer	Toplam
1994	85	6	0	91
1995	94	6	0	100
1996	125	12	0	137
1997	150	20	0	170
1998	196	14	2	212
1999	256	21	1	278
2000	192	29	0	221
2001	233	41	1	275
2002	279	42	1	322
2003	276	32	4	312
2004	347	51	1	399
2005	253	16	2	271
2006	303	37	1	341
2007	277	16	0	293
2008	298	14	0	312
2009	348	21	2	371
2010	525	38	2	565
2011	358	30	2	390
2012	373	45	3	421
2013	337	44	2	383
2014	402	76	1	479
2015	599	54	1	654
2016	421	40	2	463
2017	712	58	4	774
2018	529	41	1	571
2019	1.927	146	4	2.077
2020	533	35	0	568
2021	535	27	1	563
2022	572	44	2	618
2023	229	9	0	238

Burada dikkat çeken bir diğer husus ise yurtdışında kamu yönetimi alanında yapılan ve sistemde yüklü olan lisansüstü tezlerin sayısı ise 153 (108'i yüksek lisans ve 45'i doktora olmak üzere) olup, bunlardan sadece 5'i Türkçe, (134'ü İngilizce olmak üzere) 148'i yabancı dillerde yazılmıştır. Kamu yönetimi konularında yabancı dillerde yazılan toplam tezlerin sayısının 1.131 olduğu göz önünde bulundurulduğunda yurtdışı üniversitelerde yabancı dille yapılan tezlerin yabancı dille yazılan toplam tez sayısı içindeki oranı %13,08'dir.

3.3. Tezlerin Yapıldığı Üniversiteler ve Rakamsal Değerlendirmeler

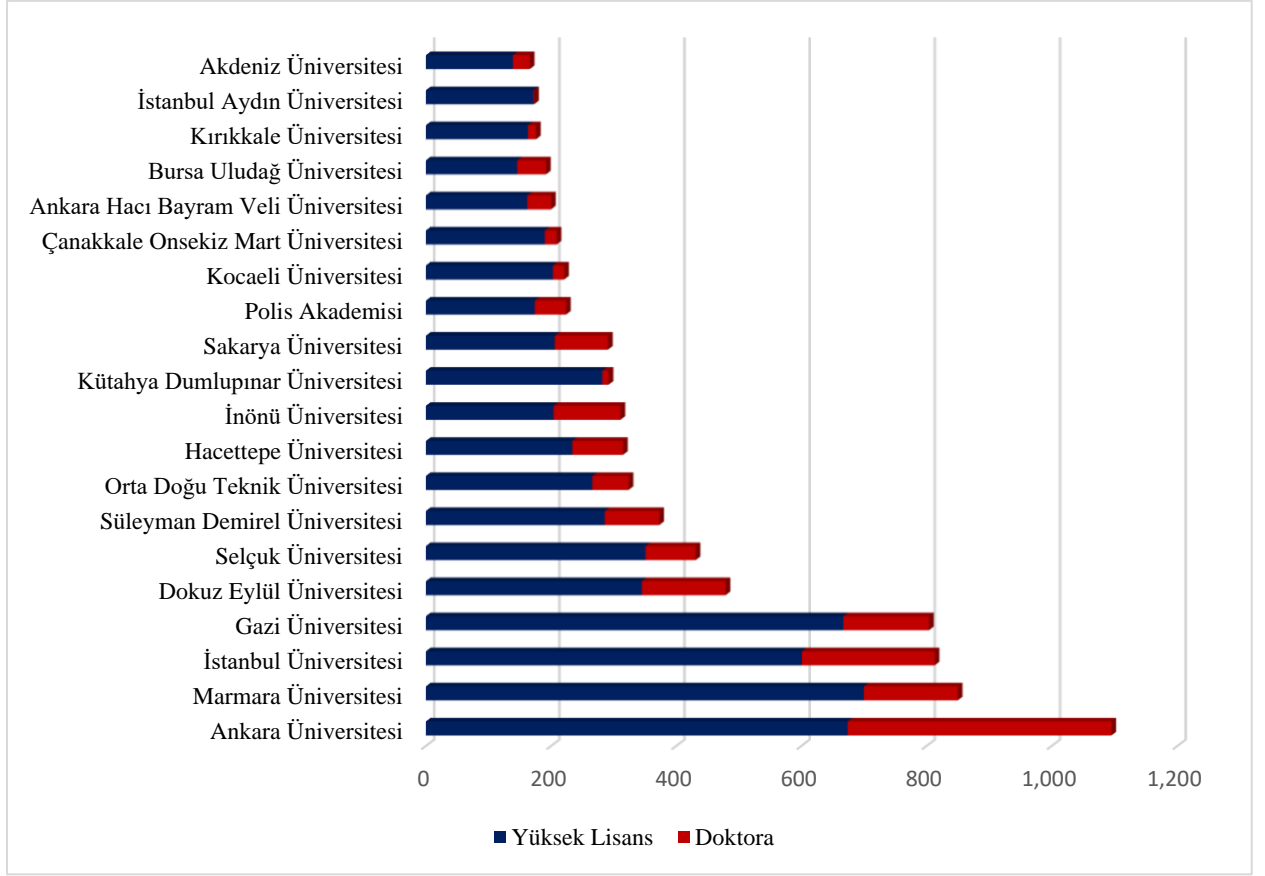
Tüm zamanlarda yapılan ve sisteme kaydedilen kamu yönetimi ile alakalı tezler göz önünde bulundurulduğunda YÖK Ulusal Tez Merkezinde görülen 261 Üniversite³ (Bunların içerisinde Adalet Bakanlığı gibi kurumlar da vardır) ve diğer Yurtdışı üniversiteler içerisinde 70'inde kamu yönetimi konusunda herhangi bir akademik çalışma yapılmadığı tespit olunmuştur. Azami 1-10 arası kamu yönetimi konularında lisansüstü tez yazılmış olan üniversite sayısı 63, 11-50 arası kamu yönetimi konularında lisansüstü tez yazılmış olan üniversite sayısı 71, 51-100 arası kamu yönetimi konularında lisansüstü tez yazılmış olan üniversite sayısı 29, 101-500 arası kamu yönetimi konularında lisansüstü tez yazılmış olan üniversite sayısı 24; 500'ün üstünde kamu yönetimi konularında lisansüstü tez yazılmış olan üniversite sayısı ise sadece 4'tür.

Şekil 2. Üniversitelerin Yapılan Tez Sayısına Göre Performans Değerlendirmesi

192 üniversite içerisinde ise kamu yönetimi konusunda en fazla lisansüstü tez yapılmış olan ilk 20 üniversite Grafik 3'teki gibidir. Grafikten de anlaşıldığı üzere kamu yönetimi konularında en çok lisansüstü tez hazırlanan üniversite Ankara Üniversitesi olup, bunu Marmara Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi takip etmektedir.

³ Bu üniversitelerden bazıları özellikle 15 Temmuz 2016 sonrasında kapatılmış veyahut isim değişikliğine gitmiştir.

Grafik 3. En Çok Sayıda Tez Yazılan İlk 20 Üniversite

3.4. Tezlerin konuları ve nitelikleri

Aşağıdaki konular kamu yönetimi alanında yazılmış olan yüksek lisans ve doktora tezlerinin özetlerinde aranmış olup Türk kamu yönetiminde akademik açıdan en çok öne çıkan konu ve ifadeler aşağıdaki tabloda listelenmiştir.

Türkiye’de kamu yönetimi alanında yapılan yüksek lisans ve doktora çalışmalarında “örnek” incelemesi olarak hazırlanan çalışmaların sayısı da azımsanamayacak düzeydedir. Buna göre “Ulusal Tez Merkezi” sisteminde kamu yönetimi konusu olan tezlerde “tez adı” sekmesine “örneği” ifadesi taratıldığında toplamda 2.792 tez çıkmaktadır. Örneği ifadesine benzer kelimelerle de tarama yapıldığında sayının daha da artacağı aşikârdır. Bu noktada örnek incelemesinin kamu yönetimi alanında yazılan tezler (13.214) içindeki oranının yaklaşık %21,13 olduğu göz önünde bulundurulduğunda her 5 tezden birisinin örnek olay incelemesi olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 3. Kamu Yönetimi Alanında Yazılan Lisansüstü Tezlerin Konularına Göre Dağılımı

No	Konu	Yüksek Lisans	Doktora	Toplam
1	Yönetim	4.251	1.031	5.282
2	Kamu	3.639	923	4.562
3	Politika	2.202	644	2.846
4	Plan	1.981	473	2.454
5	Belediye	1.643	311	1.954
6	Katılım	1.465	339	1.804
7	Uluslararası	1.365	364	1.729
8	İdare	1.197	256	1.453
9	Yerel Yönetimler	1.202	211	1.413
10	Teknoloji	1.129	220	1.349
11	Cumhuriyet	1.061	234	1.295
12	Kanunu	963	149	1.112
13	Denetim	853	226	1.079
14	Anayasa	864	175	1.039
15	Güvenlik	820	212	1.032
16	Siyaset	769	251	1.020
17	Demokrasi	789	176	965
18	Kalkınma	736	185	921
19	Küreselleşme	725	175	900
20	Hükümet	684	175	859
21	İletişim	689	138	827
22	Sorumluluk	640	118	758
23	Avrupa Birliği	585	120	705
24	Göç	591	110	701
25	Suç	601	100	701
26	Sivil toplum	482	122	604
27	Performans	476	125	601
28	Üniversite	487	81	568
29	Kadın	485	74	559
30	Cinsiyet	486	72	558
31	Kriz	419	124	543
32	İnsan Hakları	462	80	542
33	Kentleşme	438	80	518
34	Terör	428	78	506
35	Özgürlük	407	93	500
36	Yönetişim	343	134	477
37	Bütçe	354	91	445
38	Türkiye Cumhuriyeti	351	65	416
39	Kamu Hizmeti	303	98	401
40	Türk Kamu Yönetimi	284	70	354
41	Afet	289	59	348
42	Verimlilik	273	61	334
43	Bürokrasi	239	77	316
44	Enerji	232	61	293
45	Yeni Kamu Yönetimi	218	65	283
46	Ulus Devlet	207	74	281
47	Modernleşme	208	68	276
48	Hukuk devleti	229	44	273
49	Çevre Sorunları	223	49	272
50	Stratejik Plan	198	44	242

Araştırma kelimesinin taranması sonucunda 631 teze ulaşılmıştır. Bu da toplam tezin % 4,78'ine denk gelmektedir. Analiz kelimesi taratıldığında ise 632 teze ulaşılmıştır. Bu da toplam tezin % 4,78'ine denk gelmektedir.

Kanun kelimesi taratıldığında ise 258, Yasa kelimesi taratıldığında 184, anayasa kelimesi taratıldığında 315 ve mevzuat kelimesi taratıldığında ise 48 teze ulaşıldığı; toplamda ise yaklaşık 800 tezin doğrudan çeşitli mevzuatla alakalı olduğu değerlendirilebilir. Bu durumda kamu yönetimi konusunda yapılan tezlerin %6'lık kısmının çeşitli mevzuatla alakalı doğrudan alakalı olduğu değerlendirilebilir. Ancak bu konuda daha sağlıklı ve net bilgi için tezlerin içerik incelemelerinin de yerinde olacağı göz önünde bulundurulmalıdır.

4. Sonuç ve Öneriler

Kamu yönetimi konusunda tüm zamanlarda yazılmış ve 05/09/2023 tarihi itibarıyla YÖK Ulusal Tez Merkezi sisteminde bulunan lisansüstü tezleri incelenerek yapılan çalışmada ulaşılan sonuçlara dayalı olarak yüksek lisans ve doktora öğrencilerine ve tez danışmanlarına ileride yapacakları araştırmalarda yol göstermesi hedeflenmektedir.

Yapılan tez incelemesi sonucunda tezlerde; en fazla sayıda yüksek lisans tezi yazılan yıl 2019 (1.885 tez), doktora tezi yazılan yıl yine 2019 (192 tez) olmuştur. 2019 yılı, yüksek lisans ve doktora tezlerinin toplamında da (2.077 tez) en fazla tez çalışması yapılan yıldır. 2020 ve sonrası yıllarda yapılan tez çalışmalarının sayılarına bakıldığında ise 2019 yılı haricindeki diğer yıllardan büyük bir sapma göstermediği anlaşılmaktadır. Diğer bir ifade ile koronavirüs pandemisinin olumsuz etkileri, tamamlanan tez çalışması sayıları üzerinde olumsuz büyük bir etki yapmamıştır.

Kamu yönetimi konusunda yapılmış olan tezlerin %91,44'ünün yazım dili Türkçedir. Az sayıda tez, İngilizce (kamu yönetimi alanındaki tezlerin %8,4'ü) ve diğer dillerde yazılmıştır.

Tüm zamanlar göz önünde bulundurulduğunda YÖK'ün üniversite sekmesinde bulunan kurumlar içerisinde 251 farklı üniversitede veya akademik kuruluşta kamu yönetimi konusunda yüksek lisans ve doktora tezi yazılmıştır. Kamu yönetimi konusunda en çok tez yazılan üniversite 674'ü yüksek lisans, 421'i doktora tezi olmak üzere toplam 1.095 teze Ankara Üniversitesi'dir.

YÖK sisteminde kayıtlı kamu yönetimi konusundaki tezlerin özetlerinde (tespit edebildiğimiz) en çok geçen terimler ise "yönetim, kamu, politika ve plan"dır.

YÖK sisteminde kayıtlı kamu yönetimi konusundaki tezlerin yaklaşık % 4,78'inin analiz çalışması, yine yaklaşık % 4,78'inin araştırma çalışması ve yaklaşık %21,13'ünün örnek olay/konu/durum incelemesi olduğu değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada tezlerin yapıldığı yıllar, tez türleri, yazım dili, yapıldığı üniversite ve araştırma konuları değişkenleri esas alınmıştır. Farklı değişkenler esas alınarak tezlere ilişkin derinlemesine analizler yapılabilir.

Kaynakça

- Bayansar, R. ve Özer, M. A. (2023). "Türk Kamu Yönetiminin Yakın Dönem Tarihsel Gelişimi Üzerine Değerlendirmeler". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 12(1).
- Çevik, H. H. (2012). *Kamu yönetimine giriş*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Emre, C. (1998). *Yönetim bilimi*. Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Bilim Sosyal Bilimler. Ankara: TÜBA.
- Eryılmaz, B. (2015). *Kamu yönetimi, düşünceler-yapılar-fonksiyonlar-politikalar*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları, 8. B.
- Gargan, J. (1998). The public administration and the search for professionalism. *Handbook of Public Administration*. 2nd Ed. (Ed) Rabin, J. vd. NY.
- Gözübüyük, A. Ş. (2011). *Yönetim Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Karasar, N. (2005). *Bilimsel Araştırma ve Yöntemi*. 15. B. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Keser H., Karasu, M., Karataş, A., Sinap, V. ve Korkmaz, S. (2019). Eğitim Teknolojileri Okumaları Kitaplarının

- İncelenmesi. İçinde İşman, A. vd. (Ed.) *Eğitim Teknolojileri Okumaları 2019*. (ss. 223-242). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Rutgers, M. R. (1995). "Seven sins in thinking about the study of public administration", *Administrative Theory & Praxis*, 17(1).
- Şimşek, A., vd. (2008). Türkiye'deki eğitim teknolojisi araştırmalarında güncel eğilimler. *Selçuk Üniversitesi SBE Dergisi*. S. 19.
- Timur, T. (2009). "Mekteb-i Mülkiye, Modernleşme ve Özgürlük Kavgası 1859-1923". *Mülkiye Dergisi*. S. 33.
- Woodrow, W. (1887). "İdarenin incelenmesi", *Political Science Quarterly*. S.2(2)
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı (YÖK) (2023). *Tez Merkezi*. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>, (Erişim Tarihi: 05.08.2023).

Halkların Demokratik Partisi'nin Legal Kürt Siyasal Hareketine Etkisi

Rengül Ekizceleroğlu¹

Özet

Türkiye'de legal Kürt siyasal hareketinin temsilcisi olan partilerin kendisi tarafından feshedilenler hariç çoğunluğu Anayasa Mahkemesi'nce kapatılmıştır. 2021 yılında hakkında açılan kapatma davasına dek legal Kürt siyasal hareketinin son temsilcisi kabul edilen Halkların Demokratik Partisi toplumun neredeyse her kesimini kucaklayan bir parti olma iddiasıyla öne çıkmıştır. Parti özünde sol bir parti olmakla birlikte, girdiği tüm seçimlerde populist seçim stratejileri izlemiştir. Ancak Parti'nin radikal demokrasi ile ilgili söylem ve hedefleri terör örgütü PKK ile olan ilişkileri nedeniyle toplumun geniş kesimlerince samimi bulunmamış, Parti etnik bir parti görünümünden sıyrılamamıştır. Bu çalışmada HDP'nin legal Kürt siyasal hareketini ne yönde etkilediğinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla, kuruluşundan kapatılma davası açılıncaya dek olan süreçte partinin tüzük ve programı incelenmekte ve Parti'nin seçimlerdeki performansı yaşanan olaylarla birlikte değerlendirilmektedir. Çalışmada HDP'nin Kürt siyasal hareketinin temel meselesi olan "Kürt sorunu"nun çözümüne ilişkin farklı bir politika geliştiremediği, ancak klasik sol politika yerine sol populist politika üretmek bakımından siyasi harekette kayda değer bir dönüşüm gerçekleştirdiği sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Halkların Demokratik Partisi, Kürt siyasi hareketi, kayyım, çözüm süreci

Jel Kodları: H83

The Effect of Peoples' Democratic Party on Legal Kurdish Political Movement

Abstract

Most of the parties representing the legal Kurdish political movement in Türkiye have been dissolved by the Constitutional Court, except for those dissolved by the party itself. The Peoples' Democratic Party, which was considered the last representative of the legal Kurdish political movement until the closure case filed against it in 2021, has come to the fore with the claim of being a party that embraces almost all segments of society. Although the Party is essentially a leftist party, it has pursued populist electoral strategies in all the elections it has competed in. However, the Party's discourse and goals regarding radical democracy were not found sincere by large segments of the society due to its relations with the terrorist organization PKK, and the Party could not get rid of its appearance as an ethnic party. This study aims to examine how HDP affected the legal Kurdish political movement. For this purpose, the Party's bylaws and program are examined from its foundation until the closing case is filed, and the party's performance in the elections is evaluated together with the events that took place. The study concludes that the HDP has not been able to develop a different policy regarding the solution of the "Kurdish question", which is the main issue of the Kurdish political movement but achieved a significant transformation in the political movement in terms of producing a left populist policy instead of a classical leftist policy.

Keywords: Peoples' Democratic Party, Kurdish political movement, trustee, resolution process.

Jel Codes: H83

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Etik kurul kararı gerektirmemektedir.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	R.E. 'in makaleye katkısı %100'dür.
Çıkar Beyanı	Üçüncü taraflar açısından çalışmada çıkar ilişkisi/çatışması bulunmamaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Edirne/Türkiye, rengulekizceleroğlu@trakya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6958-5607

1.Giriş

Günümüzde siyasal partiler olmaksızın temsili demokrasinin işlemesi mümkün kabul edilmemektedir. Gerçekten de siyasi partiler yerine getirdikleri işlevler nedeniyle siyasal amaçları olan diğer kurum ve kuruluşlardan ayrılmakta, özellikle temsil işlevleri bakımından alternatifleri bulunmamaktadır. İşte bu nedenledir ki gerek 1961 gerek 1982 Anayasası siyasi partileri demokrasinin “vazgeçilmez” kuruluşları olarak kabul etmiştir. Öte yandan, Türkiye’de Anayasa Mahkemesi’nin (AYM) siyasi parti kapatma kararlarına ilişkin kabarık bir geçmişi olduğu da bilinmektedir. Uzunca bir süre oldukça yasaklayıcı hükümlerin düzenlendiği siyasi partilere ilişkin mevzuatta 1995 yılı itibariyle olumlu birtakım düzenlemeler yapılmış ve konjonktürün de etkisiyle bir süre siyasi partilere açılan kapatma davası sayısında azalış yaşanmıştır. Ancak son dönemlerde legal Kürt siyasal hareketinin temsilcilerinden biri olan Halkların Demokratik Partisi’ne (HDP) açılan kapatma davası sonrasında siyasi hak ve hürriyetler mi devletin güvenliği mi tartışmaları yeniden gündeme gelmiştir.

Türkiye’de Cumhuriyetle birlikte gelişmeye başlayan siyasi parti kimlikleri genel olarak sisteme karşı çıkmayan laik ya da muhafazakâr, Türk milliyetçisi, üniter devleti savunan partiler olarak şekillenmiş, aykırı görüşlere sahip partilere pek itibar edilmemiştir. Bu bağlamda, özellikle devletin üniter yapısına ilişkin itirazlarıyla gündeme gelen, özerklik, özyönetim, federalizm gibi taleplerini dile getiren etnik partiler uzun bir geçmişe sahip olmamıştır. Kürt etnik niteliği ile 1984 yılında “parti” adıyla kurulan Kürt İşçi Partisi (PKK) ise bir siyasi parti değil, illegal bir hareket olarak bölücü faaliyetlere başlamış, terör örgütüne dönüşmüştür. Bu süreçte Kürt siyasetçiler gerek sağ gerek sol partiler içinde siyaset yapmış olmakla birlikte ilk kez merkezine “Kürt kimliğini” alan ve legal şekilde kurulan parti 1990 yılında kurulan Halkın Emek Partisi (HEP) olmuştur. Hakkında açılan kapatılma davasına kadar HEP’in başlattığı legal Kürt siyasal hareketinin son temsilcisi Halkların Demokratik Partisi olarak kabul edilmiştir. HDP, aynı tabandan geldiği kendinden önceki partiler gibi sadece bir “etnik” parti olmanın ötesinde, toplumun dışlanan tüm kesimlerini temsil edeceğini vadeden bir program izlemesiyle öne çıkan bir parti olmuştur.

Bir “siyasi partiler mezarlığı” olarak anılan Türkiye’de parti kapatma kararı yoğunluklu olarak iki hususla ilgili olmaktadır. Bu hususlardan biri “laikliğe aykırılık”, diğeri ise “devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne aykırılık”tır. 1990’larda başlayan legal Kürt siyasi partilerinin kendi kendini feshedenleri dışındakilerin çoğunun akıbeti bu ikinci yasağa aykırılık nedeniyle AYM kararıyla kapatılmak olmuştur. Nitekim HDP hakkında da 2021 Mart ayında aynı gerekçeyle bir kapatma davası açılmıştır. Açılan dava usul yönünden eksiklikler nedeniyle AYM’ce reddedilmiş, ancak eksikliklerin tamamlanmasıyla dava yeniden açılmıştır. Bu çalışmada parti tüzüğü ve programı, mevzuat hükümleri ile seçim sonuçları ve akademik literatürün incelenmesi yoluyla Halkların Demokratik Partisi’nin; temsil ettiği gelenek, kuruluşu, girdiği seçimler ve hakkında açılan davalar ile yürüttüğü politikaların legal Kürt siyasal hareketine etkileri incelenmektedir. Çalışmada ayrıca HDP’nin de çok büyük oranda içinde olduğu “çözüm süreci” ve “kayyım” atamaları ele alınmaktadır.

2. Legal Kürt Siyasal Hareketi ve HDP’nin Kuruluşu

Halkların Demokratik Partisi 1980 askeri darbesi sonrası kurulan ve merkezine “Kürt kimliğini” alan ilk parti olarak kabul edilen Halkın Emek Partisi’nin (HEP) bağlı olduğu siyasi geleneğin devamı olarak kabul edilmektedir. HEP, 1990 yılında Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP) içinde doğan bir krizden sonra kurulmuş bir partidir. SHP içinde bazı milletvekillerinin 1989 yılında Paris Kürt Enstitüsü’nün Paris’te düzenlediği Kürt Konferansı’na katılması nedeniyle ortaya çıkan bu kriz, bazı milletvekillerinin partiden ihraç edilmesine neden olmuş ve ihraç edilen bu milletvekilleri HEP’i kurmuşlardır. Kuruluşunda Türk solunun ve işçi hareketinin önemli isimlerinin de yer aldığı HEP, legal Kürt siyasal hareketinin başlatıcısı olarak kabul edilmektedir (Erdem, 2019; Coşkun, 2015).

HEP, 1991 yılında yapılan genel seçimlere içinden koştukları SHP ile ittifak yaparak girmiş ve mecliste 22 milletvekilliği elde etmiştir. Ancak partinin meclisteki varlığı çok uzun sürmemiş, HEP milletvekillerinin mecliste yeşil-sarı-kırmızı mendiller takmaları ve Diyarbakır Milletvekili Leyla Zana’nın meclisteki yeminini Kürtçe sözlerle bitirmesi gibi olaylar neticesinde 1992 yılında açılan kapatma davasında Parti “Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı amaçladığı ve

Yasa'ya aykırı siyasi faaliyetlerin mihrakı olduğu" gerekçesiyle 1993 yılında Anayasa Mahkemesi'nce (AYM) kapatılmıştır (AYM, E.1992/1, K.1993/1, 14/07/1993).

Partinin kapatılma ihtimali nedeniyle bu dönemde kurulan Özgürlük ve Eşitlik Partisi (ÖZEP) kısa bir süre sonra HEP'e katılarak fesih kararı almıştır. Aynı sebeple kurulan Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP) hakkında da kapatma davası açılmış, parti kapatma davasının sonucunu beklemeden fesih kararı almıştır. Ancak fesih kararı AYM'ye ulaşmadan parti oybirliğiyle kapatılmıştır (AYM, E.1993/1, K.1993/2, 23/11/1993). HEP hakkındaki kapatma davası sürdüğü sırada SHP'den ihraç edilen milletvekillerinin kurduğu Demokrasi Partisi (DEP) de 1994 yılında AYM'ce kapatılmıştır (AYM, E.1993/3, K.1994/2, 16/06/1994).

Kapatılan DEP'in bazı eski milletvekilleri daha sonra Halkın Demokrasi Partisi'ni (HADEP) kurmuşlardır. HADEP Kongresi'nde PKK bayrakları ve Öcalan posterleri açılması gerekçesiyle bazı parti yöneticileri tutuklanmıştır. 1999 yerel seçimlerinde ülke genelinde yaklaşık %3,5 oranında (YSK, 1999) oy kazanan Parti'ye aynı yıl kapatma davası açılmış, 2003 yılında sonuçlanan davada AYM Parti'yi "yasadışı faaliyetlerin odağı" olduğu gerekçesiyle kapatmıştır (AYM, E.1999/1, K.2003/1, 13/03/2003). HADEP'in legal Kürt siyasal hareketine kazandırdığı önemli bir husus blok siyaseti kültürünün gelişmesi olmuştur. Zira Kürt siyasal hareketinde HADEP'le birlikte diğer sol-kanat partilerle kurulan ittifaklar yoluyla blok siyaset yapılmaya başlanmıştır (Tekdemir, 2016).

1997 yılında kurulan Demokratik Halk Partisi (DEHAP) hakkında "örgütlenmesini tamamlamadan seçimlere girme" gerekçesiyle kapatma davası açılmıştır ancak Parti 2005 yılında henüz dava sonuçlanmamışken fesih kararı almıştır. Aynı yıl Türkiye'de ilk defa eş başkanlık sistemini uygulayan Demokratik Toplum Partisi (DTP) kurulmuştur. Ancak Yüksek Seçim Kurulu (YSK) tarafından verilen kararla eş başkanlık sistemi hukuken tanınmamıştır. DTP genel seçim barajını aşamama ihtimali nedeniyle 2007 genel seçimlerine bağımsız adaylarla katılmış, 22 milletvekilliği elde etmiştir. Parti hakkında PKK'yi desteklediği gerekçesiyle 2007'de açılan dava 2009'da Parti'nin AYM'ce oybirliği ile kapatılmasıyla sonuçlanmıştır (AYM, E.2007/1, K.2009/4, 11/12/2009).

DTP'nin kapatılma davası sırasında partinin kapatılma ihtimaline karşı 2008'de Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) kurulmuştur. Eş başkanlık sistemi BDP'de de uygulanmaya devam etmiş ve DTP'nin kapatılmasından sonra yapılan ilk olağanüstü kongrede, Diyarbakır milletvekilleri Selahattin Demirtaş ile Gültan Kışanak BDP'nin eş genel başkanları olarak seçilmişlerdir. Bu süreçte 2009 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) daha sonra "demokratik açılım" olarak anılacak olan "Kürt açılımı"ni başlatmıştır. Bu açılım ile Kürt sorununun tanınmaması yönündeki resmi devlet politikası karşısında önemli bir adım atılmıştır. 2011 seçimleri AK Parti'nin iktidarıyla sonuçlanmış, Mart 2012'de dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül "Kürt sorunu" ile ilgili yeni bir politikanın işaretlerini vermiştir (Grigoriadis ve Dilek, 2018: 292). Nitekim Mart 2013'te fiili ateşkes ile süreç başlatılmış ve Kürt sorununa kalıcı çözüm bulmaya çalışılan bu barış süreci girişimine "çözüm süreci" adı verilmiştir (Köse, 2017).

BDP de HADEP'le başlayan blok siyasetini izleyerek 2011 seçimlerine sosyalist partilerden oluşan "Emek, Demokrasi ve Özgürlük Bloğu" ile iş birliği yaparak katılmış ve 36 milletvekilliği elde etmiş, seçim sonrasında "Kongre Girişimi" olarak adlandırılan yeni bir örgütlenme girişimi içinde yer almıştır (Okudan Dernek, 2014: 240). 15-16 Ekim 2011'de bileşenleri çeşitli sosyalist partiler, çeşitli dini azınlık temsilcileri ile LGBT, kadın ve çevre hareketleri temsilcileri olan Halkların Demokratik Kongresi (HDK) düzenlenmiştir (HDK, 2021). Bu bileşenlerin en belirgin ortak özelliği karşılanmamış taleplerinin varlığı olmuştur (Akkaya, 2020). 2012 yılında partileşme kararı alan HDK mecliste bir siyasi parti tarafından temsil edilme düşüncesiyle Halkların Demokratik Partisi'ni kurmuş ve böylece HDP legal Kürt siyasal hareketindeki yerini almıştır.

AK Parti'nin başlatmış olduğu çözüm sürecinin temel amacı çatışmaların bitirilmesi ve barış ortamının kurulması olmuştur. Bunun için de üç aşamalı bir plan öngörülmüştür. İlk olarak PKK terör örgütünün unsurlarının Türkiye topraklarını tedrici olarak terk etmesi, ikinci olarak hükümetin demokratik reformlar yapması ve son olarak da silahsızlanmanın ardından PKK unsurlarının siyasi ve sivil hayata entegre edilmesi planlanmıştır (Democratic Progress Institute, 2013: 11). Bu bağlamda AK Parti ve BDP'nin

temsilcilerinin de bulunduğu ve Öcalan ve Kandil yönetimi ile yapılan müzakereler sonucunda 21 Mart 2013 Nevruz günü çözüm sürecinin resmi olmayan başlangıç günü kabul edilmiştir. Akabinde Diyarbakır'daki Nevruz kutlamalarında Öcalan'ın mektubu okunmuş ve 23 Mart'ta PKK ateşkes ilan ettiğini duyurarak geri çekileceğini açıklamıştır. Ancak PKK geri çekilmeyi ağırdan almış ve nihayetinde de hükümetin gerekli reformları yapmadığını iddia ederek geri çekilmeyi Eylül 2013'te tamamen durdurmuştur. Dolayısıyla çözüm sürecinin birinci aşaması hiçbir zaman gerçekleşmemiştir (Köse, 2017). Türkiye'de aynı dönemlerde yaşanan Gezi Parkı Eylemleri, 17-25 Aralık Yolsuzluk Operasyonları, Suriye İç Savaşı gibi nedenler de süreci zayıflatmıştır. BDP ile başlayan ve HDP ile devam eden çözüm süreci 2015'te Ceylanpınar'da iki polisin şehit edilmesiyle son bulmuştur (Cumhuriyet, 2018).

2.1.HDP'nin parti tüzüğü ve parti programında öne çıkan hususlar

HDP hakkında açılan kapatma davasına dek, 1990'lı yıllardan itibaren merkezine Kürt kimliğini alan ve çoğunlukla AYM tarafından kapatılan bir siyasi geleneğin temsilcisi olmuştur. BDP'nin neredeyse bütün kadrosu partiye geçtiği için HDP, HEP geleneğinin devamı olarak kabul edilmişse de HDP kendinden önceki partiler kadar "etnik" bir siyaset yürütmemiş, hemen hemen her kesimden azınlıkların haklarını savunmak iddiasında olmuştur. HDP tüzüğü ve programı, kendinden önceki partilerle bazı bakımlardan benzer siyaset güderken, bazı bakımlardan ise radikal şekilde ayrılmaktadır. HDP tüzüğünün 2. maddesinde partinin amaçları özetle şu şekilde sıralanmıştır:

- Demokratik halk iktidarını hedeflemek,
- Başta anadilde eğitim hakkı olmak üzere diğer kültürleri ve kimlikleri korumak ve geliştirmek,
- Kapitalizm ve emek sistemine karşı işçilerin, emekçilerin, köylülerin hakkını savunmak,
- Yoksullukla mücadele etmek,
- Toplumsal yaşamın her alanında cinsiyetler arası eşitsizliğe karşı çıkmak, erkek egemen sistemi ve kadına yönelik şiddeti ortadan kaldırmak,
- LGBT bireylerin toplumsal yaşamda maruz kaldıkları her türlü ayrımcılıkla mücadele etmek,
- Kürt sorununda kalıcı barışı sağlamak,
- Ulusların özgür ve demokratik birliği ilkesi çerçevesinde, demokratik özerklik gibi çeşitli yönetim biçimlerinin tartışılması ve kendi kaderlerini tayin hakkı için mücadeleyi geliştirmek,
- Militarizmle mücadele etmek,
- Mülteci ve göçmenlerin haklarını savunmak (HDP, 2021a).

Yukarıda özetlenen parti amaçlarından HDP'nin Kürt kimliği yanında çeşitli azınlık kimliklerini de söylemine eklediği görülmektedir. HDP parti programı resmi internet sitesinde "emek, eşitlik, özgürlük, barış ve adalet için" sloganı başlığı altında yer almaktadır. Parti programı, tüzüğe benzer söylemlerle hazırlanmış ve Parti'nin hedefleri başlıklar altında toplanmıştır. Bu başlıklardan ilki, "Emperyalizme, savaşımlara, sömürüye ve hegemonyacılığa karşı mücadele"dir. Bu başlık altında Parti, halkların eşitliğine dayalı yeni ve özgür bir dünya kurulmasını amaçladığını belirtmekte ve halkların kendi kaderini tayin hakkını vurgulamaktadır. Parti programında yer alan diğer hedef "demokrasinin kazanılması için mücadele"dir. Bu başlıkta Parti, genel olarak, askeri-sivil bürokratik vesayete, katı merkezîyetçi idari yapılanmaya karşı çıkmaktadır (HDP, 2021).

Parti programındaki diğer bir başlık HDP geleneğinin en tartışılan söylemlerinden biri olan demokratik özerklik konusu ile ilgilidir. "Yerinde ve yerelde yönetim, demokratik özerklik" olarak adlandırılan bu başlıkta, siyasetin demokratikleşmesi için eğitimden sağlığa, kültürden trafığa kadar pek çok hizmetin özerk yerel ve bölgesel yönetimlerce yerine getirilmesi savunulmaktadır. Parti, bu başlık altında kent hakkı, yerellik hakkı, kamusal alanda anadilin kullanılması, çok dilli belediyeciliğin yaygınlaştırılması gibi hususlarda fikirler öne sürmektedir. Parti hedeflerindeki dördüncü başlık "Kürt sorununda barış, eşitlik ve demokratik çözüm için mücadele"dir (HDP, 2021). HDP'nin birçok bileşeni olmakla birlikte,

söyleminin merkezinde yer alan asıl bileşen Kürt kimliğidir. HDP bu husustaki görüşleri bakımından kendinden önceki partilerle aynı doğrultuda siyaset üretmiş, bu nedenle de bir etnik parti ya da bölge partisi olduğu yönündeki algıyı kıramamıştır.

Beşinci başlık “Emeğin haklarının kazanılması için mücadele”dir. “Kapitalizmle mücadele”, “emek sömürüsü” gibi kavramlar sol siyasete uygun olarak HDP söylemlerinde sıklıkla yer almaktadır. HDP bu başlıkta, yolsuzluk, yoksulluk ve gelir dağılımındaki uçurumla mücadele ettiğini belirtmektedir. Parti, işçi ve emekçilerin insan onuruna yaraşır ekonomik ve sosyal koşullara sahip olması için esnek, sağlıklı, güvencesiz ve sigortasız çalışmayla, sendikasıylaştırmayla, taşeronlaştırmayla mücadele edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (HDP, 2021).

Parti'nin hedeflerindeki “Halklara ve inançlara eşitlik ve özgürlük için mücadele” başlığında HDP, Türkiye’de yaşayan tüm halkların, kimliklerin, dillerin, kültürlerin, inançların özgürce yaşamasını ve kendisini geliştirmesini savunmaktadır. Parti devletin dini biçimlendirme aracı olarak gördüğü Diyanet’in ve zorunlu din derslerinin kaldırılması gerektiğini savunurken, eşitlik ve özgürlük kapsamlı bir laiklik için mücadele ettiğini vurgulamaktadır (HDP, 2021). Akkır (2018) HDP’nin sol ve seküler bir toplum yaratmayı, dini toplumun ve devletin dışına çıkarmayı hedeflediğini dile getirerek Parti’nin kendini meşrulaştırma araçlarından biri olan laiklik savunusunun adeta bir aldatmaca olduğunu ileri sürmektedir. Zira Akkır’a göre sol, seküler veya sosyalist dünyada dinin kamusal alanda yeri olmadığı gibi, aslanan dinden veya dinsel yapılardan arınmış bir toplumdur. HDP’nin dine ilişkin kurumları eleştirilerinin merkezine almasına rağmen kayda değer bir çözüm önerisi sunmadığını belirten yazar, bu durumun Parti’nin din söylemini inandırıcı ve gerçekçi olmaktan uzaklaştırdığına dikkat çekmektedir. Yazara göre PKK ile aynı ideolojik temele sahip HDP’nin stratejisinin merkezinde ulus oluşturma çabası yatmaktadır (Akkır, 2018).

Parti’nin ayırt edici söylemlerinden biri ise LGBT bireylerle ilgilidir. Aynı gelenekten gelen önceki partilerde de LGBT bireylerin haklarına ilişkin söylemlere rastlansa da HDP bu konuda en kararlı tutumu sergileyen parti görünümündedir. Parti programında “Partimiz heteroseksizmi bir tür ırkçılık olarak görür” denmekte ve LGBT bireylerin uğradığı ayrımcılık nefret suçu olarak kabul edilmektedir. Parti bu başlık altında ayrıca ekoloji ve yaşam mücadelelerinden bahsetmekte, doğanın ticarileştirilmesine karşı çıktığını belirtmektedir (HDP, 2021).

HDP programındaki başlıklardan biri “Kadınlara eşitlik ve özgürlük mücadelesi”dir. HDP’ye göre topluma hâkim kökleşmiş erkek egemen sistemin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bunun için Anayasa’dan kanunlara, mevzuattaki tüm cinsiyetçi öğelerin temizlenmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Parti ayrıca devlet ve erkek şiddetinin her biçimine karşı mücadeleyi savunmaktadır. Oldukça tartışmalı bir husus olan kürtaj meselesinde ise HDP, eşitlik ve özgürlük kapsamında kürtajı bir hak olarak görmektedir (HDP, 2021). Parti’nin cinsiyet eşitliğinin geliştirilmesi yönünde DTP ile uygulanmaya başlanan eş başkanlık sistemini de benimsediği bilinmektedir. Eş başkanlık sistemi HDP’nin de örgütlenme sisteminin esas unsurlarından biri olmuştur. Parti’nin her kademesinde il başkanlıkları, ilçe başkanlıkları, parti grubu ve parti genel başkanlıkları bir erkek ve bir kadın olmak üzere eş başkanlık sistemi üzerinden örgütlenmiştir. Öte yandan, eş başkanlık Türk hukukunda düzenlenmemekte ve hukuka aykırı kabul edilmektedir. Nitekim, 2015 yılında Van 3. Bölge İdare Mahkemesi’nin eş başkanlık ile ilgili yürütmenin durdurulması kararına Büyükşehir belediyesince yapılan itirazı değerlendiren Danıştay, itirazı reddederek, kararı onamıştır (CNN Türk, 2016). Ancak HDP’nin kadın temsiline verdiği önem seçimlerde gösterdiği kadın aday sayısından ve Parti’nin kadın milletvekili oranlarından anlaşılmaktadır.

2023 genel seçimlerinde oranlar değişmiş olmakla birlikte, Kasım 2021 verilerine göre TBMM’de %41,82’lik en yüksek oranla kadın milletvekiline (23 milletvekili) HDP’nin yer vermiş olduğu görülmektedir. Bu dönemde HDP’yi %18,75 oranla (54 milletvekili) AK Parti, %11,85 oranla (16 milletvekili), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), %8,33 oranla (4 milletvekili) Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve %5,56 oranla (2 milletvekili) İYİ Parti takip etmiştir (TBMM, 2021). 31 Mart 2019 yerel seçimlerinde de oran olarak en çok kadın aday gösteren (%50) ve kadın belediye başkanı çıkaran parti HDP olmuştur. Bu seçimlerin sonuçlarına göre HDP’nin kazanan isimlerinin %46’sı kadınlardan oluşmuştur (Evrensel, 2019). Bu veriler HDP’nin diğer bir söylemi olan erkek kadın eşitsizliğini ortadan

kaldırma hedefinin sadece parti tüzüğünde söylem olarak kalmadığını, uygulamaya da konulduğunu göstermesi açısından önemlidir.

HDP parti programındaki parti hedeflerinde yer alan son başlık “Söz, yetki ve karar gençlere” başlığıdır. HDP bu başlıkta, kapitalist politikalara karşı çıkmakta, işsizlikle mücadeleyi, niteliksiz eğitim anlayışının reddedilmesini savunmaktadır. Parti, eşitsizliği derinleştirdiğine inandığı sınav sisteminin ve Yükseköğretim Kurulu’nun kaldırılmasını, üniversitelerin kendi bileşenleriyle yönetilmesini savunmaktadır. Parti ayrıca gençlerin karar mekanizmalarına katılımının sağlanması ve artırılması için yerelden başlayarak siyasete katılım kanallarının geliştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. HDP son derece tartışmalı olan zorunlu askerlik uygulamasının kaldırılmasını ve vicdani ret hakkının yasalarca güvence altına alınmasını savunmaktadır (HDP, 2021). Vicdani ret meselesi HDP ile aynı gelenekten gelen önceki partilerde de sık sık gündeme getirilen bir husus olmuştur.

Popülizmi siyasi faaliyetlerin merkezinde gören ve onu bir strateji olarak ele alan Laclau ve Mouffe’ya göre popülizm solda siyaset yapmanın yeni yöntemidir. Bu yöntem yeni toplumsal hareketler olarak bilinen ırkçılık karşıtı mücadele, ekolojik hareketler, eşcinsel hareket, ikinci dalga feminizm gibi klasik sol partilerin bünyesinde yer almayan hareketleri de bünyesine katarak siyaset yürütme yöntemidir. (Aktaran: Akkaya, 2020: 8). HDP’nin tüzük ve programı ile söylemleri sol popülist bir siyaset yürüttüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Parti halkların kendi kaderini tayin etmesi ve demokratik özerkliğin savunulması konuları bakımından kendinden önceki partilerle aynı çizgide hareket etmiştir. Ayrıca katı merkezi yapılanma ile yerel yönetimler üzerindeki vesayet denetimine ve militarizme karşıtlık bakımından da kendinden önceki partilerle benzer politikalar sunmuştur. Öte yandan HDP, parti tüzüğü ve programında işçi ve emekçi haklarına, kadın erkek eşitliğine yaptığı vurgularla, etnik veya dinsel bakımdan farklı ya da azınlıkta kalan toplumsal kesimlerin haklarını savunmak yoluyla önceki partilerden ayrılmış, sadece etnik bir parti olmadığını iddia etmiştir. Bu yönüyle de özünde sol bir parti olmakla birlikte, tüm seçmen kitlelerinin oyunu almaya yönelen *catch all* partisi görünümü çizmiştir.

Tekdemir’e göre (2016) HDP’yi önceki Kürt partilerinden ayıran en önemli özelliği sistemden “geri çekilmek” yerine mevcut sistemi radikal bir politikayla dönüştürmeye girişmesidir. Yazar, partinin radikal bir kimlik ve radikal bir vatandaşlık önerdiğine işaret etmekte ve bu yeni düzende Parti’nin sistemden çekilmek yerine sisteme katılımı tercih ederek sistemi radikal şekilde dönüştürmeyi amaçlayan bir siyasal zemin oluşturduğunu belirtmektedir. HDP kendinden önceki Kürt partilerinden farklı olarak “ilerici” bir sol kanat popülist partisi görünümündedir. Parti Kürt partisi olmaktan ziyade, Kürtlerin öncülük ettiği bir parti olduğunu iddia etmektedir. HDP “Türkiyelileşme” hedefini önemle vurgulamış, kendini sadece Doğu’yla ya da Kürt talepleriyle sınırlandırmak yerine, ülkenin diğer bölgelerinde de siyasi faaliyet alanını genişletmiştir. HDP’nin popülizmi Batı’da modern, demokratik, laik ve sol bir söylem yürütürken, Doğu’da Kürt ittifakına yönelik olarak ortak kimlik, dil, coğrafya vb. üzerinden yürütmesinden okunabilir (Tekdemir, 2016). HDP’nin önceki Kürt etnik kimliğine dayalı partilerden ayrılmasını sağlayan bu söylemlerinin gelecekteki Kürt siyasi hareketince de benimseneceği öngörülebilir. Zira HDP bu popülist siyaseti sayesinde kendinden önceki partilere kıyasla seçimlerde daha yüksek oranlarda oylar elde etmiş ve legal Kürt siyasal hareketinde önemli bir dönüşüm gerçekleştirmiştir.

2.2.HDP’nin seçim karnesi

HDP’nin kurulduktan sonra girdiği ilk seçim 30 Mart 2014 yerel seçimleridir. Bu seçimlerde Barış ve Demokrasi Partisi (BDP) ile HDP ortak hareket etmiş, Güneydoğu ve Doğu Anadolu illerinde BDP çatısı altında seçimlere girerken, diğer bölgelerde ise HDP çatısı altında girmişlerdir (Okudan Dernek, 2014). BDP çatısı altında aday gösterilen bölgelerde toplamda %4,18 oy alarak ikisi büyükşehir olmak üzere toplam 99 belediye başkanlığı seçimi kazanılırken, HDP’nin tek başına aday gösterdiği bölgelerde ise hiç belediye başkanlığı seçimi kazanılamamış ve HDP toplamda %2,01 oranında oy almıştır (YSK, 2014; YSK 2014b).

2014 yerel seçimlerinin üstünden çok geçmeden aynı yıl Ağustos ayında yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimi sadece HDP için değil tüm Türkiye için büyük önem arz etmiştir. Çünkü Türk demokrasi tarihinde

ilk defa cumhurbaşkanı halk tarafından seçilmiştir. HDP parti eş başkanı Selahattin Demirtaş'ı cumhurbaşkanı adayı olarak kamuoyuna sunmuştur. Yapılan seçimlerde Demirtaş %9,78 oranında (YSK, 2014c) oy alarak bir önceki seçimlere göre beklenenin üzerinde oy almış ve bu sayede HDP gelecek seçimlere daha özgüvenli girmiştir.

HDP ve temsilcisi olduğu siyasal hareketten gelen partiler 2015 genel seçimlerinden önceki seçimlere o dönem Türkiye'de uygulanan %10'luk seçim barajı nedeniyle bağımsız adaylarla girmiştir. 2015 seçimlerinde HDP'nin seçim barajı altında kalması halinde meclisteki temsil yetkisini kaybedecek olması ve aldığı oyların çoğunluğunun iktidar partisine gidecek olması gibi riskler bulunmakla birlikte, cumhurbaşkanlığı seçiminde Demirtaş'ın aldığı oy oranı partiyi umutlandırmış ve HDP bu riskleri göze alarak seçimlere parti olarak katılma kararı almıştır (Bardakçı, 2016, Kaya ve Whiting, 2018; Coşkun, 2015).

HDP'nin önceki seçimlerde etnik Kürt milliyetçiliği olan söylemi, 2015 seçimlerinde "Türkiyeli" olarak radikal biçimde değişmiştir (Grigoriadis ve Dilek, 2018). HDP Haziran 2015'te yapılan genel seçim sonucunda %13,12 oranında oy alarak 80 milletvekiliyle mecliste temsil edilmeye hak kazanmıştır (YSK, 2015). Bu sonuçlar HDP için önemli bir başarı olmuştur. Çünkü HEP'ten bu yana %4 - %6 bandında oy alan bu siyasi gelenek ilk defa %10 barajını aşmış ve hatta Türkiye'de bu seçim özelinde AK Parti'nin tek başına iktidar olamamasının baş aktörlerinden biri olmuştur. Partinin bu başarısını, muhafazakâr Kürtlerin ve Kürt olmayan sol-liberal çevrenin HDP'nin söylemlerinden etkilenmesi ile ilişkilendirmek mümkündür (Erdem, 2019). Gezi olayları sırasında ve sonrasında Türkiye'nin batısında ve büyükşehirlerde yaşayan seçmenlerin AK Parti yönetiminden duydukları hoşnutsuzluk ile CHP muhalefetinin etkisizliğinin birleşimi de HDP'nin seçimlerden iyi sayılabilecek bir sonuçla çıkmasında etkili olmuştur (Kaya ve Whiting, 2018). Ayrıca çözüm süreciyle başlayan çatışmasız ortam da Doğu ve Güneydoğu'da yaşayan bölge halkının HDP'ye olan sempatisini arttırmıştır. Öte yandan, milliyetçi çevrenin süreçten duyduğu rahatsızlık 2015 Haziran seçimlerinde MHP'nin de oylarını arttırmıştır.

AK Parti Haziran 2015 seçiminde %40,87 oy oranıyla 258 milletvekili çıkarmış ve 2002'de iktidara geldiğinden beri ilk defa mecliste tek başına iktidarı kuracak çoğunluğu elde edememiştir. Meclisteki diğer partilerin de aralarında anlaşamaması ve herhangi bir koalisyon kurulamaması sonucunda Kasım 2015'te tekrar seçim kararı alınmıştır. Çözüm sürecinin bitmesiyle Doğu ve Güneydoğu'da tekrar başlayan terör eylemleri ve operasyonlar sonucunda her gün şehit haberlerinin gelmesi iktidar partisinin milliyetçi söylemlerini arttırmış ve istikrarsızlığın bitmesini isteyenlerin de oyuyla 1 Kasım 2015'teki seçimde HDP seçim barajını aşırsa da aldığı %10,76'lık oy oranıyla 59 milletvekili çıkarabilmiştir (YSK, 2015c). Beş ay gibi kısa bir sürede HDP'nin oylarındaki bu düşüş, artan terör olaylarına rağmen HDP'nin açık bir biçimde terörü reddetmemesi ve demokratik bir siyasetten yana söylem ve eylem ortaya koyamaması, yaşanan istikrarsızlık, artan milliyetçi söylemler ve hendek-barikat eylemlerinde HDP'nin işlevsiz kalması ile ilişkilendirilebilir (Erdem, 2019; Aydın vd., 2017).

1 Kasım 2015'te AK Parti yeniden tek başına iktidara gelebilecek oy oranına sahip olmuş ve hükümeti kurmuştur. Türkiye'de sık sık gündeme gelen yeni anayasa tartışmaları bu dönemde de ortaya atılmış ve Türkiye'nin yaklaşık bir asırlık parlamenter sistemden ayrılıp, "cumhurbaşkanlığı hükümet sistemi"ne geçmesi yönünde bir anayasa değişikliği teklifi mecliste kabul edilerek, anayasa değişikliği için referandum kararı alınmıştır. HDP "Referandumda 'HAYIR' hepimize kazandıracak" sloganıyla yaptığı açıklamada cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin tek kişi yönetimi olduğu ve bu nedenle de demokratik olmadığını savunmuştur (HDP, 2017). 16 Nisan 2017'de yapılan referandumda %51,4 "EVET" oyu çıkması sonucunda (YSK, 2017) Türkiye'de, cumhurbaşkanlığı hükümet sistemini öngören maddeler kabul edilerek Anayasa değiştirilmiştir.

Anayasa değişikliği ile fiiliyatta da bu sisteme geçilebilmesi için 2018'de cumhurbaşkanlığı seçimi ve genel seçimler birlikte yapılmıştır. Cumhurbaşkanlığı seçimine HDP tekrar Selahattin Demirtaş'ı aday olarak göstermiş ve Demirtaş yapılan seçim sonucunda %8,40 oranında oy almıştır (YSK, 2018). Genel seçimde ise HDP %11,70 oranında oy alarak bir önceki seçime göre koltuk sayısını 8 arttırarak mecliste 67 milletvekiliyle temsil edilmeye hak kazanmıştır (YSK, 2018b). Cumhurbaşkanlığı seçimiyle milletvekili seçimi arasındaki yaklaşık %3,5'lik oy farkı bulunmasının nedeni parti seçmenlerinin

Demirtaş'ın Cumhurbaşkanı olmaya yeterli oyu alamayacağını düşünerek diğer adaylara oy vermesi ile ilişkilendirilebilir.

31 Mart 2019 yerel seçimlerinde HDP çok kritik bir rol oynamıştır. Parti bu seçimde Türkiye'nin doğusunda ve batısında iki ayrı strateji izlemiştir. HDP, Doğu'da daha önce kazandığı ancak kayyım atanan belediyelerde yeniden seçimleri kazanma amacına yönelik hareket ederken, Batı'da ise Cumhuriyet İttifakı'na seçimleri kaybettirme amacını gütmüştür. Kısacası HDP stratejisini "Doğu'da kazanmak, Batı'da kaybettirmek" üzerine kurmuştur (Erdem, 2019). Bu stratejisini de özellikle büyükşehirlerde aday göstermeyerek Millet İttifakı'na destek sunarak yapmıştır. Yapılan seçim sonucunda HDP, Türkiye genelinde %4,15 oy alarak 3 büyükşehir belediyesi, 5 il belediyesi ve 50 ilçe belediyesi kazanmıştır (YSK, 2019). Her ne kadar HDP Doğu ve Güneydoğu'da istediği oy oranına ulaşamamış olsa da batıda uyguladığı strateji işe yarımış ve İstanbul, Ankara gibi büyükşehirlerde Millet İttifakı adaylarının seçimi kazanmasında önemli bir rol oynamıştır.

2.3.HDP'li belediyelere kayyım atanması

Türkiye'de 15 Temmuz 2016'da yaşanan darbe girişimi sonrası çok sayıda hukuksal düzenleme yapılmıştır. Bu hukuksal düzenlemelerden en tartışma yaratanı ise yerel yönetimleri de ilgilendiren 674 sayılı KHK (RG.01.09.2016, Sayı: 29818) olmuştur. Bu KHK ile seçimle başa gelmiş yerel yöneticilerin yerine, atanmış bir yönetici olarak "kayyım"ların gelebilmesinin önü açılmıştır. Nitekim Anayasa'nın 127. maddesinin 4. fıkrası ile İçişleri Bakanı'na Anayasa'daki şartlar oluştuğunda mahalli idare organlarını geçici olarak görevden alma yetkisi verilmiştir. Söz konusu olağanüstü hâl KHK'si hükmü ile de merkezi idareye geçici olarak görevden alınan bu organların yerlerine "kayyım" atama yetkisi verilmiştir.

674 Sayılı KHK ile Belediye Kanunu'nun 45. maddesine bir fıkra eklenmiştir. Normal şartlarda belediye organı veya üyesinin bu görevi yapacak şartları kaybetmesi durumunda yeniden seçim yapılması gerekmektedir. Ancak söz konusu olağanüstü hâl KHK'si ile getirilen düzenlemeyle

"... belediye başkanı veya başkan vekili ya da meclis üyesinin terör veya terör örgütlerine yardım ve yataklık suçları sebebiyle görevden uzaklaştırılması veya tutuklanması ya da kamu hizmetinden yasaklanması veya başkanlık sıfatı veya meclis üyeliğinin sona ermesi hallerinde 46. maddedeki makamlarca belediye başkanı veya başkan vekili ya da meclis üyesi görevlendirilir..." denilerek, Belediyeler Kanunu'nun 46. maddesine göre bu görevlendirme yetkisi büyükşehir ve il belediyelerinde İçişleri Bakanı'na, diğer belediyelerde ise valilere verilmiştir.

Olağanüstü hâl KHK'sinin yürürlüğe girmesiyle çoğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinden olmak üzere çok sayıda belediye başkanı ve belediye meclis üyesi görevlerinden uzaklaştırılmış, vesayet makamlarınca yerlerine başkan vekili ve meclis üyeleri görevlendirmiştir. İçişleri Bakanlığı, 2019 yılında yayımladığı raporunda kayyım atama nedenleri olarak şu gerekçeleri ileri sürmüştür: HDP'li bazı belediyelerin özyönetim/özerklik ilan etmeleri, hendek ve barikat eylemlerinde bazı belediyelerin PKK'ya lojistik destek sağlaması ve maddi yardımda bulunması, bazı belediye başkanı veya meclis üyelerinin hakkında açılmış örgüt üyeliği veya yöneticiliği ile ilgili soruşturmaların ya da kovuşturmaların olması. İçişleri Bakanlığı (2019: 10-13, 2017: 32-35) belediyelere yapılan görevlendirmelerin sadece terör örgütlerine yardım ve yataklık nedeniyle yapıldığını ve sadece PKK/KCK ile iltisaklı olanlara değil, diğer terör örgütleriyle iltisaklı olan belediyelere de görevlendirme yapıldığını özellikle belirtmekteyken, kayyım atamaları ulusal ve uluslararası alanda tepki ile karşılanmıştır. Venedik Komisyonu (2017: 21; 2016: 48) hükümetin olağanüstü yetkilerini çok geniş yorumladığı ve Türk Anayasası ve uluslararası hukukun izin verdiğinin ötesine geçen tedbirler aldığı yönünde görüş belirtmiştir. 2019 yerel seçimlerinden sonra bir kayyım ataması dalgası daha yaşanmıştır. 2019'un Ağustos ayı ve takip eden aylarda ve Mart 2020 itibarıyla de HDP'nin büyükşehir, il, ilçe ve belde belediyelerine kayyım atamaları devam etmiştir.

İçişleri Bakanlığı'nın kayyım atamaları için gösterdiği gerekçelerin çoğu çözüm sürecinin bitmesiyle başlayan çatışma sürecine ilişkindir. Bu gerekçeler 2019 yerel seçimlerinden sonra yapılan atamalar için

geçerli görünmemektedir. 2019 sonrası yapılan kayyım atamaları için tek geçerli gerekçe bazı başkan veya üyeler hakkında soruşturma veya kovuşturma olması olabilir. Ancak yargı organlarınca haklarında kesinleşmiş bir hüküm bulunmayan kişiler hakkında bu tedbirlerin uygulanması hususu eleştiriye açıktır.

Öte yandan, HDP üyelerinin terör örgütünü övücü ve onlara destek verici nitelikteki açıklamaları kamuoyunda haklı olarak eleştirilmiş ve tepki gösterilmiştir. Parti her ne kadar sol popülist bir siyaset yürütmüş olsa da Kürt meselesine verilen öncelik ve ağırlık parti programından da okunmaktadır. Parti'nin önde gelen isimlerinin terör örgütü ile ilgili ifadeleri HDP'nin kendinden önceki partilerce başlatılan “Türkiyelileşme” ve “demokratikleşme” politikalarındaki samimiyetinin sorgulanmasına neden olmuştur. Nitekim 2015 seçimleri sonrası kayyım atamaları ile sonuçlanan olaylar da bunun bir göstergesidir. Zira yerel demokrasinin geliştirilmesine yönelik Parti'nin öne sürdüğü argümanlar, yerel imkanların terör örgütleri ile paylaşıldığının ortaya çıkmasıyla akamete uğramıştır (Akkaya, 2020). Güneydoğu'da bazı bölgelerde yerel yönetimlerin PKK militanlarınca yönetildiğine ya da yönlendirildiğine ilişkin kanıtlar HDP'nin radikal demokrasi savunusunun arkasındaki gerçek amacın demokratikleşme değil, güneydoğuda Kürt egemenliğinin artırılması olduğu yolunda görüşleri güçlendirmiştir (Kaya ve Whiting, 2018).

Şüphesiz ki demokrasi ve hukuk devleti ilkesi gereği görevden alınan üyelerin yerine tekrar halk iradesini yansıtacak bir seçim yapılması gerekir. Türkiye'deki uygulamada vesayet makamlarının yerel yönetimler üzerinde adeta birer hiyerarşik amir konumuna getirildiği görülmektedir (Keleş ve Özgül, 2017). Bu durumun Türkiye'nin de tarafı olduğu Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'na uygun olmadığı Venedik Komisyonu'nca da dile getirilmiştir. Öte yandan, olağanüstü hâl gibi durumlarda devletlerin kayyım atama gibi tedbirler alması mantığa aykırı değildir. Bu durum devletlerin kendini koruma içgüdüğü ile açıklanabilir. Ancak bu tedbirlerin kısa süreli ve orantılı da olması gerekir. Kayyım atamalarının bir kısmı yukarıda ele alındığı üzere uluslararası hukuka, demokrasi ve hukuk devleti ilkelerine uygun olmayacak şekilde gerçekleşmiş, yanlış yanlışla düzeltilmeye çalışılmıştır. Ancak terör örgütüne yardım ve yataklık edilmesi gibi durumlar da şüphesiz devletin güvenliğine yönelik ciddi tehditlerdir. HDP'nin “Kürt sorunu”nu barışçıl yollarla çözmek istediği yolundaki söylemleri terör örgütüne yapılan yardımların ortaya çıkmasıyla inandırıcılığını yitirmiştir.

3.HDP'ye Açılan Kapatma Davası

Türkiye'de HEP geleneğinden gelen partilerin çoğu terör örgütüyle aralarında organik bağ olduğu gerekçesiyle kapatılmıştır (Aydın vd., 2017). Kamuoyunda kullanılan yaygın ifadeye göre bu partiler “PKK terör örgütüyle aralarına yeterince mesafe koyamamakta”dır. Bu siyasi geleneğin temsil ettiği partilerin kapatılması tartışmaları adeta gündemden hiç düşmemiştir. Bu gelenekten gelip AYM'ce kapatılan partilerce Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne (AİHM) açılan davalarda Mahkeme Türkiye aleyhine kararlar vermişse de pek bir değişiklik olmamıştır. Esasen 1995 ve izleyen yıllarda Siyasi Partiler Kanunu'nda ve Anayasa'da yapılan değişiklikler, parti kapatma yaptırımının sadece Anayasa'da sayılan gerekçelerle sınırlandırılması, odak olma kriterinin eklenmesi ve AYM'nin kapatma kararı verebilmesi için gerekli olan çoğunluğun üçte ikiye çıkarılması gibi düzenlemeler siyasi partiler mevzuatındaki yasaklayıcı yaklaşım bağlamında olumlu gelişmelerdir. Bu iyileştirmelere ek olarak yaşanan çatışmasız ortamın da etkisiyle belli bir müddet AYM'ye açılan parti kapatma davası sayısında azalış yaşanmıştır. Ancak çözüm sürecinin sonuçsuz kalması ve 2015 seçimleriyle birlikte HDP'nin oy oranlarının artması bu hususta yeni bir dava açılması ihtimalini doğurmuştur.

Nitekim Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı 17 Mart 2021 tarihinde yaptığı yazılı açıklamada “siyasi parti yönetici ve üyelerinin terör örgütleriyle irtibatlı ve iltisaklı olmaması gerektiğini, HDP'nin yönetici ve üyelerinin ise PKK terör örgütü ve bağlı örgütlerle birlikte hareket ettiklerinin ve bu nedenle de devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı amaçladıklarının anlaşıldığı gerekçesiyle partinin kapatılması için AYM'ye dava açtığını açıklamıştır (Sözcü, 2021).

İddianamenin içeriği kısa sürede kamuoyuna yansımıştır. İddianamede genel olarak partinin kapatılması talebiyle birlikte partinin önde gelen isimleri başta olmak üzere çok sayıda partili hakkında 5 yıl süreyle siyaset yasağı talebinde bulunulmuştur. Ayrıca partiye yapılan hazine yardımı varsa kesilmesi, ödenmişse

geri alınması ve partiye üye kaydının durdurulması, partinin banka hesaplarına bloke konulması gibi talepler iddianamede yer almıştır. AYM, 31 Mart 2021 tarihinde yaptığı inceleme sonucunda iddianameyi usul eksiklerinden dolayı oybirliği ile iade etmiştir. AYM iade kararında, bir parti kapatma davasında iddianamenin nasıl hazırlanması gerektiğini açıklamak durumunda kalmıştır. AYM, davada yasaklılığı istenen çok sayıda kişiyle ilgili hatalı ve eksik bilgiler olduğu, ilgililerin eylemleri ile partinin bu eylemlerin “odağı haline gelmesi” arasındaki ilişkinin ortaya konulmadığı, iddianamede eylemlerinden söz edilen bazı kişilerin isimleri ile hakkında yasaklılık kararı verilmesi istenen kişilerin isimleri arasında farklılık olduğu, atıfta bulunulan binlerce soruşturma, yüzlerce kamu davası ile mevcut kapatma davası arasında ilişkinin ortaya konulmadığı gibi eksiklikler bulunduğunu tespit etmiştir (AYM, E. 2021/1, K.2021/1, 31.03.2021). Haziran 2021’de Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı dosya üzerindeki eksiklikleri tamamlayarak yeniden parti hakkında kapatma davası açmış ve dava süreci başlamıştır.

Uygulamada parti kapatma konusu çok kez politik bir mesele haline gelmiştir. Nitekim HDP hakkındaki kapatma davasının da 2023 seçimleri öncesinde Millet İttifakını zora sokmak için açıldığı yönünde görüşler dile getirilmektedir (Kaynar, 2021). Daha önceki partilerin kapatılması tartışmalarında da kapatma kararlarının siyasi saikli olduğu, yargının siyasete kurban edildiği sık sık dile getirilmiştir. HDP eş genel başkanı Mithat Sancar davanın yeniden açılması sonrasında “bu davanın savcısı iktidarsa, avukatları da halkın kendisidir, en başta Kürt halkıdır (...) AYM kapatma kararı verirse kendini de kapatma kararı vermiş olacaktır (...) AYM, halkın vicdanında ve dünya demokrasi kamuoyunda kendisini de mahkûm etmiş olacaktır” diyerek (Evrensel, 2021) mahkemenin siyasi saikli karar vereceğine gönderme yapmanın yanında, aslında konunun bir başka boyutuna da değinmiştir. Uzunca bir süredir AİHM’ce parti kapatma kararlarıyla ilgili Türkiye aleyhine verilen kararlar ülke itibarına gölge düşürmektedir. Ne yazık ki parti kapatmaları söz konusu olduğunda Kürt siyasal hareketinin temsilcileri olan partilerle ilgili olarak bir kısır döngüye girilmiştir. Siyasi parti kapatma sadece tabelalarda değişiklik yapmakta, kapatılan partinin yerini farklı bir isimle, aynı gelenek ve ideolojiyle, aynı siyasetçilerle yeni bir parti almaktadır. Bu nedenle siyasi parti kapatma konusundaki sorunları, politik yanları yokmuşçasına sadece hukuki temellerde tartışmak gerçekçi bir yaklaşım olmayacaktır.

AYM’nin bağımsızlığı ve tarafsızlığı konusundaki tartışmalar bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Ancak özellikle siyasi parti kapatma kararları söz konusu olduğunda Anayasa Mahkemesi’nin yargısal aktivizm yapabildiği bilinmektedir (Özbudun, 2007). Konuya AYM’nin yaptığı yargılamaların mevzuata uygun olup olmadığı yönünden bakılacak olursa, daha önceki legal Kürt siyasal hareketinin temsilcisi partiler hakkındaki davalar incelendiğinde kapatma gerekçesine esas alınan ifade ve eylemlerin Anayasa ve Siyasi Partiler Kanun’unca yasaklanmış ifade ve eylemler olduğu görülmektedir. AYM’nin yaptığı yargılamalarda mevzuattaki yasaklayıcı hükümleri geniş yorumladığı söylenebilir ancak verdiği kararların iç hukuka uygun olmadığı söylenemez. Öte yandan AYM’nin verdiği siyasi parti kapatma kararlarının çoğunun AİHM içtihatlarına uygun olmadığı söylenebilir. Zira AİHM içtihatları ve Venedik Komisyonu’nun parti kapatmaları ile ilgili geliştirmiş olduğu standartlara göre bir siyasi partinin kapatılması sadece “şiddet kullanması, sivil barışı veya ülkenin demokratik anayasal düzenini tehdit etmesi” halinde uygulanabilecek istisnai bir yaptırımdır. Ayrıca parti kapatma yerine uygulanabilecek daha hafif yaptırımlar söz konusuysa o yaptırımların tercih edilmesi, parti kapatmaya son çare olarak başvurulması gerekmektedir (Venice Commission, 2010, md. 89-92). AİHM daha önce Türkiye’de kapatılan partiler hakkında yargılama yaptığı davalarda (*Refah Partisi v. Türkiye* davası hariç) AYM’nin kapatma kararlarına esas oluşturan söylem ve eylemleri toplanma ve örgütlenme özgürlüğü ile ifade özgürlüğü kapsamında görmüş, Türkiye’nin AİHS ile korunan bu hakları ihlal ettiği sonucuna varmıştır.

HDP şiddeti tasvip etmediğini PKK ile herhangi bir bağı olmadığını iddia etmekle birlikte bu hususlar belirsizlik taşımaktadır. Kaya ve Whiting’e göre “HDP’nin sadece PKK’nin siyasi cephesi olduğunu söylemek fazla ileri gitmek olacaktır ancak ikisi arasındaki güçlü ideolojik bağların varlığından ve karşılıklı sempatiden şüphe yoktur”. Nitekim HDP’nin ademi merkezizetçilik politikası Öcalan’ın çatışmaya çözüm olarak gösterdiği “demokratik konfederalizm” anlayışından kaynaklanmaktadır. PKK de HDP ile bağı olduğunu reddetmekle birlikte destekçilerini HDP’ye oy vermeye davet etmiştir. HDP’li milletvekillerinin PKK’lıların cenazelerinde tabut taşınması, bazı HDP’lilerin meclisten çıkarılırken attığı sloganlar aralarındaki bağın işaretleri olarak görülmektedir (Kaya ve Whiting, 2018: 12). Bu gibi olaylar

Parti hakkındaki “PKK ile arasına yeterince mesafe koyamadı” eleştirilerini haklı olarak gündeme getirmiştir.

HDP'nin de kapatılması halinde AİHM'ye başvurması muhtemeldir. Ancak böyle bir dava açılması halinde AİHM'nin önceki içtihadına uygun karar verip vermeyeceği bu kez daha büyük önem taşıyacaktır. Mahkeme'nin önceki içtihadına uygun karar vermesi halinde bu durum Türk hükümeti tarafından siyasi saikli olarak algılanmaya açıktır. Zira bu kez HDP'nin yönetimindeki yerel yönetimlerce terör örgütüne sağlanan kaynaklara ilişkin kanıtlar mevcuttur. AİHM'nin partinin kapatılmasını demokratik bir toplumda zorunlu bir önlem olarak görmemesi ve orantılı bulmaması, sadece ilgili yerel yöneticilerin cezalandırılmasını haklı görmesi muhtemeldir. Sonuç olarak, legal Kürt siyasi partilerinin kapatılması süreçleriyle ilgili kısır döngü yaşanmaya ve sorun kemikleşerek büyümeye devam edecek gibi görünmektedir.

4. Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda siyasi partiler demokratik sistemin vazgeçilmez unsuru kabul edilmekle birlikte Türkiye'de, yaşanan askeri darbeler ve bu alana ilişkin mevzuata hâkim militan demokrasi anlayışına bağlı olarak birçok kez siyasi partiler kapatılmıştır. Kapatılan parti gruplarından biri laikliğe aykırılık nedeniyle kapatılan partilerken, daha geniş bir grup oluşturan diğeri ise savundukları “özyönetim”, “özerklik” gibi görüşler nedeniyle üniter devlet yapısı için tehlike olarak görülen Kürt siyasal hareketinin temsilcisi partiler olmuştur. Bu siyasal hareket, özellikle terör olaylarının başlangıcı ve artmasına paralel olarak Türkiye'de özgürlük güvenlik dengesi tartışmalarından en çok etkilenen siyasal hareket olmuştur. Öyle ki bu hareketin temsilcisi olan partilerin kapatılması konusu adeta bir kısır döngüye dönmüştür. Türkiye bu hususta AİHM'de çok kez yargılanmış ve tazminata mahkûm edilmiştir. Siyasi parti yasaklarına ilişkin mevzuatta birtakım düzeltmeler yapılmışsa da Türkiye'de adeta kemikleşmiş olan bu sorunun tek başına mevzuattaki iyileştirmelerle çözülmesi mümkün görünmemektedir.

HDP öncesi legal Kürt siyasal hareketi daha çok özyönetim, özerklik, federasyon, demokratik konfederasyon, ademi merkezîyetçilik, halkların kendi kaderini tayin hakkı gibi politikalar etrafında yürütülürken, bütün bu politikaların önceliği Kürt kimliği olmuştur. HDP ise yürüttüğü popülist sol politikalar ve radikal demokrasi savunusuyla legal Kürt siyasal hareketinde önemli bir dönüşüm yaratmıştır. HDP'nin siyaseti toplumun dışlanan, ezilen ya da azınlıkta kalan kesimlerinin savunuculuğu üzerinden ilerlemiştir. Hareketin önceki partileri de zaman zaman cinsiyet eşitliği, Aleviler, LGBT bireyler, gençler vb. toplumsal kesimlerin haklarına yönelik politikalar yürütmüşse de HDP bu gibi toplumsal kesimlerin haklarını savunmayı daha sistematik bir şekilde yerine getirmiştir.

HDP, günümüze dek Türkiye'de legal Kürt siyasal hareketinin en yüksek oy oranına ulaştığı dönemin partisi olarak da öne çıkmıştır. Bu durumun en büyük sebeplerinden biri de çözüm sürecindeki çatışmasızlık ortamıdır. Ancak HDP'nin çözüm süreciyle birlikte öne çıkardığı “Türkiye Partisi”, “Türkiyelilik” gibi söylemleri toplumun çoğunluğu açısından bir karşılık bulmamıştır. HDP'nin de kendinden önceki partilerle aynı çizgideki özerklik söylemleri ve PKK ile Öcalan güdümünde bir siyaset yapma görüntüsü bu durumun gerçekleşmesindeki en büyük engel olmuştur.

HDP, popülist siyaseti ve radikal demokrasi savunusunu başarılı bir şekilde ortaya koyarak daha fazla toplumsal kesime ulaşmaya çalışmış, toplumsal tabanında büyük umutlar uyandırmıştır. Ancak nihayetinde PKK ile arasına yeterli mesafeyi koyamamış, terörle mücadele konusunda kayda değer bir politika oluşturamamıştır. Bu nedenle de Türkiyelileşmek ve bir Türkiye Partisi olmak yönündeki politikalarının başarıya ulaşması fırsatını ayrılıkçı söylemlerden uzak durmayarak kendi eliyle yok etmiştir.

Hakkında açılan kapatma davasının kapatma ile sonuçlanması halinde şüphesiz ki Kürt siyasi hareketi sona ermeyecektir. Nitekim Parti 2023 seçimlerine doğrudan katılamamış olsa da HDP'li milletvekili adayları seçimlere Yeşiller ve Sol Gelecek Partisi listelerinden girmiş ve bu parti 61 milletvekilliği kazanmıştır. HDP'nin kapatılması halinde daha önce olduğu gibi legal Kürt siyasal hareketinin başka partiler üzerinden yürütülmeye devam edeceğine şüphe yoktur. Ancak legal Kürt siyasal hareketinden

gelen partilerin kapatılması konusundaki kısır döngünün gelecekte de devam edip etmeyeceği hareketin bundan sonra nasıl ilerleyeceği ile ilgilidir. Legal Kürt siyasal hareketinin HDP'nin başlattığı popülist siyaseti ve radikal demokrasi savunusunu devam ettireceği öngörülebilir. Ancak bahsi geçen kısır döngünün sona ermesi için bu hareketin temsilcisi olan partilerin terör örgütü ile olan -en hafif tabirle- karşılıklı sempati ilişkilerini sona erdirmeleri, başta Kürt sorunu olmak üzere Türkiye'nin tüm meselelerinin çözüm yerinin TBMM olduğunu benimsemeleri gerekecektir.

Kaynakça

- Akkaya, A. (2020). Türkiye'de sol popülizm örneği olarak Halkların Demokratik Partisi. *Ulusalda Küresele Popülizm, Demokrasi, Güvenlik Konferansı*. Ss.7-14, Işık Üniversitesi Yayınları.
- Akkır, R. (2018). Türkiye'de din- siyaset ilişkisi: Halkların Demokratik Partisi (HDP) örneği, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 83-112.
- Anayasa Mahkemesi Kararı. (HEP Kapatma Davası). E.1992/1, K.1993/1, 14/07/1993, RG. Tarih- Sayı: 18.08.1993-21672, <https://siyasipartikararlar.anayasa.gov.tr/SP/1993/1/1>
- Anayasa Mahkemesi Kararı. (ÖZDEP Kapatma Davası). E.1993/1, K.1993/2, 23/11/1993, RG. Tarih- Sayı: 14.02.1994-21849, <https://siyasipartikararlar.anayasa.gov.tr/SP/1993/2/1>
- Anayasa Mahkemesi Kararı. (DEP Kapatma Davası). AYM, E.1993/3, K.1994/2, 16/06/1994, RG. Tarih- Sayı: 30.06.1994- 21976, <https://siyasipartikararlar.anayasa.gov.tr/SP/1994/2/1>
- Anayasa Mahkemesi Kararı. (HADEP Kapatma Davası). E.1999/1, K.2003/1, 13/03/2003, RG. Tarih- Sayı: 19.07.2003- 25174, <https://siyasipartikararlar.anayasa.gov.tr/SP/2003/1/1>
- Anayasa Mahkemesi Kararı. (DTP Kapatma Davası). E.2007/1, K.2009/4, 11/12/2009, <https://siyasipartikararlar.anayasa.gov.tr/SP/2009/4/1>
- Anayasa Mahkemesi Kararı. (HDP Kapatma Davası). E.2021/1, K.2021/1, 31/03/2021, <https://siyasipartikararlar.anayasa.gov.tr/SP/2021/1/1>
- Aydın, S. Çiçek, A. C., Baran, H. (2017). A “Turkization” political movement sacrificed to the conjuncture: Halkların Demokratik Partisi (HDP-Peoples’ Democratic Party), Yücel Acer, Igor Koval, Mehmet Ali İcbay, Hasan Arslan (Ed.), *Recent developments in social sciences: Political sciences and international relations*, (ss.365-374) içinde. IASSR.
- Bardakçı, M. (2016). 2015 Parliamentary elections in Turkey: Demise and revival of AKP’s single-party rule, *Turkish Studies*, 17 (1), 4-18.
- CNN Türk, (2016). “Danıştay’dan belediyede eş başkanlık kararı”, 23.03.2016, 7.12.2021 tarihinde <https://www.cnnturk.com/turkiye/danistaydan-belediyede-es-baskanlik-karari> adresinden alındı.
- Coşkun, V. (2015). “7 Haziran seçimine doğru Halkların Demokratik Partisi (HDP)”, *SETA Analiz*, Sayı: 124.
- Cumhuriyet. (2018). Çözüm sürecini bitiren Ceylanpınar’daki iki polis cinayeti davası da beraatle sonuçlandı, 01.03.2018, <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/cozum-surecini-bitiren-ceylanpinardaki-iki-polis-cinayeti-davasi-da-beraatle-sonuclandi-935930>, (Erişim Tarihi: 10.06.2023).
- Democratic Progress Institute. (2013). Turkey’s Kurdish conflict: An assessment of the current process, November 2013, <https://www.democraticprogress.org/wp-content/uploads/2013/12/Turkey-Assessment-December-2013.pdf>, (Erişim Tarihi: 7.12.2021).
- Erdem, F. H. (2019). “31 Mart seçimleri ve Kürtler”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 11, 3 (25), 1548-1565.
- Evrensel. (2019). “Yerel seçimlerde 81 ilde 10 kadın aday zafere ulaştı”, 01 Nisan 2019, <https://www.evrensel.net/haber/376778/yerel-secimlerde-81-ilde-10-kadin-aday-zafere-ulasti> (Erişim Tarihi: 8.12.2021)
- Evrensel. (2021). HDP Eş genel Başkanı Sancar: Kapatma davasının savcısı iktidarsa avukatı da halktır”, 21 Haziran 2021, <https://www.evrensel.net/haber/436000/hdp-es-genel-baskani-sancar-kapatma-davasinin-savcısı-iktidarsa-avukatı-da-halktır> (Erişim Tarihi: 12.6.2023).
- Grigoriadis, I. N. ve Dilek, E. (2018). Struggling for the Kurdish vote: religion, ethnicity and victimhood in AKP and BDP/HDP rally speeches, *Middle Eastern Studies*, 54 (2), 289-303.
- HDK. (2021). Bileşenler, <https://www.halklarindemokratikkongresi.net/hdk/bilesenler/497>, (Erişim Tarihi: 8.12.2021).
- HDP. (2021). Parti Programı, <https://www.hdp.org.tr/tr/parti-programi/8/>, (Erişim Tarihi: 02.05.2021).
- HDP. (2021a). Parti Tüzüğü, <https://www.hdp.org.tr/tr/parti-tuzugu/10/>, (Erişim Tarihi: 02.05.2021).
- HDP. (2017). “Referandumda ‘HAYIR’ hepimize kazandıracak”, 13 Mart 2017, <https://hdp.org.tr/tr/referandumda-hayir-hepimize-kazandıracak/10111/>, (Erişim Tarihi: 04.12.2021).
- İçişleri Bakanlığı. (2017). Terör Nedeniyle Belediyelere Yapılan Görevlendirmeler, <https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/IcSite/diab/duyurular/Belediyeler.pdf> (Erişim Tarihi:

- 20.11.2021).
- İçişleri Bakanlığı. (2019). Belediyelerdeki Kayyum Sistemi ve Mevcut Durum Raporu, https://www.icisleri.gov.tr/kurumlar/icisleri.gov.tr/IcSite/illeridaresi/Yayinlar/KayyumRaporu/kayyum_nih_ai_rapor.pdf (Erişim Tarihi: 12.12.2021)
- Kaya, Z.N. ve Whiting, M. (2018). The HDP, the AKP and the battle for Turkish democracy, *Ethnopolitics*, 18 (1), 92-106.
- Keleş, R. ve Özgül, C., G. (2017). “Belediye organlarına “kayyum” atamaları üzerine bir değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 72, (2), 299-313.
- Köse, T. (2017). “Çözüm sürecinin yükseliş ve düşüşü”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 4 (1), 13-40.
- Okudan, Dernek, K. (2014). *1990-2014 dönemi Kürt siyasal hareketinin söyleminin dönüşümü*, [Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Özbudun, E. (2007). Türk Anayasa Mahkemesi’nin yargısal aktivizmi ve siyasal elitlerin tepkisi, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 62 (3), 257-268.
- Sözcü (2021). “Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı, HDP’nin kapatılması için AYM’ye iddianame sundu”, 17/03/2021, <https://www.sozcu.com.tr/2021/gundem/yargitay-cumhuriyet-bassavcisi-sahin-anayasa-mahkemesinde-hdpye-kapatma-davasi-acti-6319533/> (Erişim Tarihi: 04.05.2021).
- TBMM. (2021). Türkiye Büyük Millet Meclisi milletvekilleri dağılımı, https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/milletvekillerimiz_sd.dagilim (Erişim Tarihi: 20.11.2021).
- Tekdemir, Ö. (2016). Radikal plüralist demokratik parti olarak HDP’nin “başka Türkiye” önerisi: hasım politikası, agonizm ve popülizm, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71 (4), 1211-1240.
- Venice Commission. (2017). “Turkey opinion on provision of the emergency decree law NO 674 of September 2016”, Opinion No. 888/2017, Strasbourg, 9.10.2017, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2017\)021-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2017)021-e) (Erişim Tarihi: 11.12.2021).
- Venice Commission. (2016). “Turkey opinion on emergency decree laws No: 667-676 adopted following the failed coup of 15 July 2016”, Opinion No. 865/2016, Strasbourg, 12.12.2016, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)037-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)037-e) (Erişim Tarihi: 11.12.2021).
- Venice Commission. (2010). Guidelines on political party regulation by OSCE/ODIHR and Venice Commission, 15-16 October 2010, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2010\)024-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)024-e) (Erişim Tarihi: 18.12.2022)
- YSK. (1999). 18 Nisan 1999 mahalli idareler genel seçimleri, <https://www.ysk.gov.tr/tr/18-nisan-1999-mahalli-idareler-genel-secimi/2805> (Erişim Tarihi: 15.11.2021).
- YSK. (2014). 30 Mart 2014 mahalli idareler genel seçim, büyükşehir belediye başkanlığı sonucu, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2014MahalliIdareler/Buyuksehir2014.pdf> (Erişim Tarihi: 10.12.2021).
- YSK. (2014b). 30 Mart 2014 mahalli idareler genel seçim, belediye başkanlığı seçimleri sonucu, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2014MahalliIdareler/BelediyeBaskanligi2014.pdf> (Erişim Tarihi: 10.12.2021).
- YSK. (2014c). 10 Ağustos 2014 Pazar günü yapılan on ikinci cumhurbaşkanı seçimi kesin sonuçları, https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2014CB/2014CB-Kesin-416_a_Yurtici.pdf (Erişim Tarihi: 3.12.2021).
- YSK. (2015). 7 Haziran 2015 günü yapılan 25. dönem milletvekili genel seçimi- yurtiçi, yurtdışı ve gümrük dahil milletvekili genel seçimi sonucu, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/7Haziran2015/KesinSecimSonuclari/ResmiGazete/D.pdf> (Erişim Tarihi: 3.12.2021).
- YSK. (2015c). 26. dönem milletvekili genel seçimi sonucu; siyasi partilerin çıkardıkları milletvekili ile bağımsızların sayısı, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/Milletvekili/1Kasim2015/KesinSecimSonuclari/96-E.pdf> (Erişim Tarihi: 18.12.2021).
- YSK. (2017). Yurt içi, gümrük kapısı ve yurt dışı sandıkları anayasa değişikliği halkoylaması sonuç tutanağı, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/2017Referandum/2017HO-Ornek135.pdf> (Erişim Tarihi: 7.12.2021).
- YSK. (2018). 24 Haziran 2018 Pazar günü yapılan cumhurbaşkanı ve 27. dönem milletvekili genel seçimi sonuçlarından cumhurbaşkanlığı seçimi sonuçları hakkında YSK duyurusu, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/24Haziran2018/KesinSecimSonuclari/2018CB-416D.pdf> (Erişim Tarihi: 10.12.2021).
- YSK. (2018b). 24 Haziran 2018 Pazar günü yapılan cumhurbaşkanı ve 27. dönem milletvekili genel seçimi

sonuçlarından genel seçim sonuçları hakkında YSK duyurusu, <https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/24Haziran2018/KesinSecimSonuclari/2018MV-96C.pdf> (Erişim Tarihi: 10.12.2021).

YSK. (2019). Karar No: 4577, Karar Tarihi: 20.05.2019, 31 Mart 2019 Pazar günü yapılan belediye başkanlığı, belediye meclisi üyeliği ve il genel meclisi üyeliği seçimleri sonuçları, <https://www.ysk.gov.tr/doc/karar/dosya/78050/2019-4577.pdf> (Erişim Tarihi: 10.12.2021).

E7 Ülkelerinde İşsizlik Histerisi: Doğrusal, Doğrusal Olmayan ve Fourier Birim Kök Testlerinden Kanıtlar

Aslı Özen Atabey¹

Özet

Tüm ülke ekonomileri için makroekonomik sorunlar arasında ilk sıralarda yer alan işsizlik, gelişme hızının yüksek olduğu Çin, Hindistan, Brezilya, Meksika, Endonezya, Rusya ve Türkiye olmak üzere "E7 Ülkeleri" olarak ifade edilen gelişmekte olan yedi ülke için de ciddi bir sorun olmaktadır. Gerek üretim faaliyetlerinin gerekse de istihdam olanaklarının artırılmasıyla azaltılmaya çalışılan işsizlik oranları kriz dönemlerinde bariz bir şekilde artış göstermekte ve yaşanan bu şok sonrasında tekrar eski düzeyine dönmeyebilmektedir. İşsizlik histerisi olarak ifade edilen bu durumu araştırmak amacıyla yapılan bu çalışmada, E7 ülkelerinde 1991-2021 dönemi için toplam, genç, kadın ve erkek işsizlik oranları analiz edilmiştir. Çalışmada ülke bazında oluşturulan zaman serilerine, doğrusallık durumlarına göre KSS ve Lee-Strazicich birim kök testlerinin yanı sıra en güncel testler arasında yer alan Fourier ADF ve Fourier KPSS birim kök testleri uygulanmıştır. Söz konusu birim kök testleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde analiz kapsamında ele alınan neredeyse her ülkede işsizlik histerisi etkisinin bulunduğu söylenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: işsizlik histerisi, E7 ülkeleri, Fourier birim kök testleri

Jel Kodları: J21, O50, C22

Unemployment Hysteresis in E7 Countries: Evidence from Linear, Nonlinear and Fourier Unit Root Tests

Abstract

Unemployment, which ranks first among macroeconomic problems for all countries' economies, is also a serious problem for seven developing countries, which are called "E7 Countries", namely China, India, Brazil, Mexico, Indonesia, Russia and Turkey, where the rate of development is high. Unemployment rates, which are tried to be reduced by increasing both production activities and employment opportunities, increase significantly during crisis periods and may not return to their previous levels after this shock. In this study, which was carried out to investigate this situation, which is expressed as unemployment hysteresis, the total unemployment rates of youth, women and men for the period 1991-2021 in E7 countries were analyzed.

In the study, fourier ADF and Fourier KPSS unit root tests, which are among the most up-to-date tests, were applied, as well as CSR and Lee-Strazicich unit root tests, according to the linearity status of the time series created on a country basis. When the unit root tests in question are evaluated as a whole, it can be said that there is an unemployment hysteresis effect in almost every country covered in the analysis.

Keywords: unemployment hysteresis, E7 Countries, Fourier unit root tests

Jel Codes: J21, O50, C22

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Çalışma etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

A.Ö.A.'nın makaleye katkısı %100'dür.

Çıkar Beyanı

Üçüncü taraflar açısından çalışmada çıkar ilişkisi/çatışması bulunmamaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam üniversitesi, Kahramanmaraş/Türkiye, aatabey@ksu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6122-1101

1. Giriş

Literatürde işsizlik kavramı ile ilgili doğal işsizlik oranı ve histeri olarak iki görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden ilki olan ve ilk kez Friedman (1968) ve Phelps'in (1968) öne sürdüğü doğal işsizlik oranı kavramı; ekonomiye gelen bir şok dalgasının kısa vadede işsizlik rakamlarında artış meydana getirip, uzun vadede tekrar eski düzeyine işsizlik düzeyine gelinmesi olarak tanımlanmaktadır. İşsizlik oranlarının değişimi ile ilgili literatürdeki bir diğer yaklaşım ise histeri hipotezidir. Blanchards ve Summers (1986, 1987), Barro (1988) ve Layard vd.'nin (1991) öne sürdüğü bu hipotezde farklı nedenlerle iş piyasalarındaki katılımlarla beraber ekonomiye şok dalgaları gelince, kısa dönemde işsizlik oranları artmaktadır. Fakat uzun dönem incelendiğinde, doğal işsizlik oranının aksine, işsizlik oranları eski haline dönmemektedir (Çelik, 2019, s. 40).

İşsizlik histerinin nedenlerini araştıran en temel çalışmalardan biri, Blanchard ve Summers (1986)'ın "içeridekiler-dışarıdakiler" modelini ileri sürdüğü çalışmadır. Bu yaklaşıma göre negatif bir talep şoku yaşandığında bu durum işsizliğin artmasına neden olmakta ve içerde ya da dışarda kalma durumları karşısında seçim hakkı olmayan işçiler emek piyasasının dışında kalmaktadır. Dışarda kalan bu işçilerin pazarlık etme güçleri diğer işçilere yani içerdekilere kalmaktadır. Şayet içerdekiler ücret pazarlığı için dışardakileri göz önünde bulundurmazlarsa, bu durum işsizlik oranının giderek artmasına neden olacaktır. Çünkü içerdekiler kendilerinin istihdamının devamını sağlayacak ücret seviyesinin ne olduğunu belirlerken, dışardakilerin böyle bir imkânı bulunmamaktadır. Ayrıca işsizlik histerisinin nedenleri arasında sendikalaşma oranının azlığı, işçilerin işine son verme durumunda ortaya çıkan maliyetler, sermayenin yeterli düzeyde olmaması, koordinasyon becerilerindeki yetersizlik yer almaktadır (Christopoulos, Leon-Ledesma, 2007).

İşsizlik sorununun kritik öneme sahip olması ve histeri hipotezinin geçerliliği durumunda bu sorunun daha kapsamlı ele alınması zorunluluğunun bulunması nedeniyle işsizlikte histeri etkisi hipotezine yönelik çok sayıda çalışma yapılmaktadır. Ancak çalışmaların büyük bölümünde histeri etkisinin araştırıldığı işsizlik gruplarının sınırlı olduğu görülmektedir. Oysa işsizlik her kesimi aynı oranda etkilememekte, iş hayatında gençlerin ve kadınların dezavantajlı gruplar arasında yer aldığı bilinmektedir. Bu bağlamda çalışmamızda toplam işsizlik oranlarının yanı sıra genç, kadın ve erkek işsizlik oranlarına yönelik analizler de gerçekleştirilmiş ve literatüre bu noktada katkı sağlamak temel motivasyonumuz olmuştur. Analiz edilen veri setlerinin çeşitliliğine ek olarak çalışmamız, sağlıklı ampirik sonuçlara ulaşmak adına kullanılan yöntem açısından da oldukça kapsamlıdır. Nitekim öncelikle ele alınan serilerin doğrusallık durumları sınanmış ve elde edilen sonuçlar doğrultusunda uygun birim kök testleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca çalışmamızda güncel testler arasında yer alan Fourier fonksiyonlu birim kök testlerine de yer verilmiş ve sonuçlar toplu olarak karşılaştırılmıştır.

E7 ülkelerinde toplam, genç, kadın ve erkek işsizlik oranları üzerinde histeri etkisinin var olup olmadığını sınamak amacıyla hazırlanmış bu çalışmanın dizaynı şu şekildedir: işsizlik histerisi ilgili teorik ve kavramsal açıklamaları kapsayan giriş bölümünün ardından, ikinci bölümde literatürdeki ampirik çalışmalara dair örnekler sunulmuştur. Üçüncü bölümde ampirik analiz dahilinde kullanılacak yöntem, veri seti ve bulgulara değinilmiş olup sonuç bölümünde söz konusu bulgular değerlendirilerek ulaşılan sonuçlar özetlenmiş ve bu doğrultuda önerilerde bulunulmuştur.

2. Literatür Çalışması

İşsizlik histerinin E7 ülkelerinde geçerliliğini araştıran bu çalışma, analiz edilen işsizlik serilerinin çeşitliliği, kullanılan yöntemler ve elde edilen sonuçlar açısından geniş kapsamlı olup literatüre katkı sağlayıcı niteliktedir. Literatüre katkı sağlayan daha önceki çalışmalara dair örnekler ise bu bölüm kapsamında sunulmaktadır.

İşsizlik histerisinin varlığına dair çok çalışma olmakla birlikte Blanchard ve Summers'e (1986) ait çalışma işsizlikte histeri hipotezinin sınırdığı ilk çalışmadır. Dickey Fuller (DF) ve Augmented Dickey Fuller (ADF) birim kök testlerinin kullanıldığı çalışmada İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Fransa

ve Almanya'nın 1953-1984 yılları arasındaki işsizlik oranları kullanılmıştır. Yapılan testler sonucunda İngiltere, Almanya ve Fransa'da işsizlik histerisi mevcut iken, Amerika Birleşik Devletleri'nde histeriye rastlanmamıştır. Blanchard ve Summers'ın elde ettiği bu sonuca benzer bir sonuç Roed 'in (2002) 10 OECD ülkesine yönelik 1960-1995 dönemine ait verilerin kullanıldığı çalışmada ulaşılmıştır. Nitekim ADF ve KPSS yöntemleri ile birim kök varlığının sınındığı çalışmada Amerika Birleşik Devletleri dışında diğer dokuz ülkedeki işsizlik oranlarında histeri etkisinin mevcut olduğu yönünde bulgular elde edilmiştir. Oskooee vd. (2018) ise sadece Amerika Birleşik Devletleri'ne yönelik yaptıkları çalışmalarında 52 eyalet için işsizlik histerisinin geçerli olup olmadığını analiz etmişlerdir. 1976-2016 yılları arasındaki verileri kapsayan çalışma sonucunda 33 eyalette işsizlik histerisinin geçerli olduğu bulunmuştur. Mohan vd. (2008) de ABD'nin üç bölgesine yönelik işsizlik oranlarında histeri etkisinin varlığını analiz ettikleri çalışmada yöntem olarak ADF-Fisher, Breitung, IPS ve LLC panel birim kök testlerini kullanmışlardır. Neticede işsizlik histerisinin geçerli olmadığı yönünde, doğal oran hipotezini destekleyici bulgulara ulaşılmıştır. OECD ülkelerine yönelik olan bir diğer çalışma Feve vd. (2003) tarafından 21 OECD ülkesine yönelik olarak gerçekleştirilmiştir. 1966'dan başlayarak 1999'a dek süren zaman aralığına ait veriler kullanılarak ADF testinin uygulandığı analiz sonucunda 13 OECD ülkesinde işsizlik histerisinin mevcut olduğu yönünde kanıtlara rastlanırken; 8 ülkede işsizlik histerisi görülmemiştir. Bu çalışmalardan farklı olarak Özcan (2013) OECD ülkeleri için işsizlik histerisi hipotezini araştırdığı çalışmasında yapısal kırılmalı birim kök testlerini kullanarak hem ülke hem de panel boyutunda histeri hipotezinin geçerli olup olmadığını incelemiştir. İnceleme sonucunda birçok OECD ülkesi için işsizlik histerisi hipotezinin geçerli olduğuna ulaşılmıştır.

Chang ve Chien-Chung (2005), işsizlik histerisi teorisini 1961-1999 dönemi için 10 Avrupa ülkesine yönelik olarak analiz ettikleri çalışmalarında, panel SUR ADF testi uygulamışlardır. Hollanda ve Belçika dışındaki diğer 8 ülkede (Danimarka, Fransa, İrlanda, İtalya, Portekiz, İngiltere, Finlandiya ve Norveç) işsizlik histerisi olduğunu tespit etmişlerdir. Avrupa ülkelerine yönelik olarak işsizlik histerisi teorisini araştıran bir diğer çalışma ise Cheng vd.'ye (2014) aittir. Söz konusu çalışmada Cheng vd., 1960-2011 dönemi için İtalya, Yunanistan, Portekiz, İrlanda, İspanya'ya ait verilere Esnek Fourier Panel Birim Kök Testi uygulamış olup Portekiz ve İspanya'da ilgili teorisinin geçersiz; İtalya, İrlanda ve Yunanistan 'da ise geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. İşsizlik histerisinin geçerli olduğu bulgusuna ulaşılan bir diğer çalışma Mercan, Yurttaçıkırmaz ve Çakmak (2015)'in AB(27), AB(15), OECD, Türkiye ve G8 ülkelerine yönelik 1992 ve 1993 yılları arasını baz aldıkları çalışmadır. Yeni nesil birim kök testinin kullanıldığı bu çalışmada işsizlik histerisi hipotezinin söz konusu ülke gruplarında etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yine yöntem olarak yeni nesil birim kök testlerini kullanan ayrıca birinci nesil birim kök testlerinden de yararlanan Munir ve Ching (2015) Asya ülkelerine ait 1980-2009 yılları arasındaki yıllık verileri kullandığı çalışmasında ele aldığı Asya ülkelerinde işsizlik histerisi hipotezinin geçersiz olduğu sonucuna varılmıştır. Pikoko ve Phiri (2018) ise Güney Afrika'daki sekiz farklı işsizlik türünde histeri etkisinin mevcudiyetini araştırmışlardır. Bu kapsamda söz konusu işsizlik kategorilerine ait 2008'in ilk çeyreği ve 2017 üçüncü çeyreğine kadar olan döneme ait üçer aylık verileri analiz etmek için bireysel ve panel birim kök testleri kullanılmış ve söz konusu işsizlik kategorilerinin çoğunluğunda işsizlik histerisinin geçerli olduğu saptanmıştır.

Farklı ülke ve ülke gruplarını ele alan yukarıda değinilen literatür örnekleri incelendiğinde genel olarak işsizlik oranları üzerinde histeri hipotezinin geçerli olduğu söylenebilmektedir. Bu bulgunun Türkiye için de geçerli olup olmadığına dair yapılan çalışmalara da yer vermek yararlı olacaktır.

Bayraktar (2015) çalışmasında Türkiye'de 2000-2013 yılları arasındaki işsizlik verileri kullanarak işsizlik histerisinin geçerli olup olmadığını araştırmıştır. Çalışma kapsamında KPSS, ADF, PP, yapısal kırılmalı Lee –Strazicich birim kök testleri kullanılmış olup elde edilen bulgulara dayanılarak Türkiye'de işsizlik histerisi hipotezinin geçerli olup, incelenen zaman zarfında yaşanan şokların işsizliği kalıcı hale getirdiği kanısına varılmıştır. Bayraktar'ın çalışması ile yakın dönemleri araştıran Kahyaoğlu vd. (2016) 2001-2015 dönemindeki üçer aylık verileri doğrusal ve doğrusal olmayan, panel birim kök testleri kullanarak analiz etmişlerdir. Yapılan testlerden Türkiye'de işsizlik histerisinin olduğu sonucuna varılmıştır. Zaman aralığını daha geniş tutan Taş ve Uğur (2017) ise çalışmalarında, Türkiye ekonomisi açısından 1980-2013 yılları

arasında yıllık verileri kullanarak işsizlik histerisinin geçerliliğini test etmişlerdir. Analizlerde PP, ADF ve Lee-Strazicich yapısal kırılmalı birim kök testleri kullanılmıştır. Yapılan testler sonucunda 1980-2013 dönemi içerisinde, yapısal kırılmaların varlığı dikkate alınsa da alınmasa da, Türkiye ekonomisinde işsizlik histerisinin var olduğu görülmüştür. Benzer bir çalışmada Bozkurt ve Altın (2018) tarafından gerçekleştirilmiştir. Nitekim söz konusu yazarlar Türkiye için işsizlik histerisini araştırdıkları çalışmalarında 1982-2017 yıllarına ait verileri, ADF, PP, KSS, KPSS, Zivot- Andrews ve Lee-Strazicich birim kök testlerine tabi tutmuşlardır. Söz konusu analizler neticesinde KSS testi, histeri etkisinin geçerli olduğunu diğer testler ise histeri etkisinin geçerli olmayıp doğal oran hipotezinin geçerli olduğu yönünde kanıtlar sunmuştur. Akcan (2019) Türkiye'deki gençler arasındaki işsizlik histerisini 2005-2017 dönemi için ADF ve PP testlerini kullanarak analiz etmiştir. Çalışma neticesinde, gençler arasındaki histeri etkisinin genel işsizlik oranlarına göre daha çok histeri etkisine maruz kaldığı bulgusuna ulaşılmıştır. Türkiye'ye yönelik işsizlik histerisini genel işsizliğin yanı sıra genç işsizlik için araştıran bir diğer çalışma ise Azazi ve Ateş tarafından yapılmıştır. Yazarlar, Ocak 2014'ten başlayarak Şubat 2022'ye kadar olan döneme ait mevsim etkisinden arındırılmış genel ve genç işsizlik verilerini PP birim kök test yöntemi ile analiz etmiş olup her iki serinin de histeri etkisi altında olmadığı bulgularına ulaşmışlardır. Bozkurt ve Altın (2018) gibi zaman serileri analizlerinde doğrusallık durumunu dikkate alan Çiçen (2020a) Xiao doğrusallık, Leybourne ve Harvey testlerini kullandığı çalışmada küresel çapta yaşanan krizin Türkiye üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Yapılan testlere göre küresel anlamda yaşanan krizin (2008) Türkiye 'de işsizlik histerisine neden olduğu, işsizlik düzeyinin krizden önceki seyrine dönmediği tespit edilmiştir. Çiçen (2020b) ayrıca işsizlik histerisini yine Türkiye örneğine yönelik olarak 2005-2014 dönemi için cinsiyet ve eğitim durumu farklılıklarını gözeterek araştırmıştır. Fourier KPSS test yönteminin kullanıldığı çalışmada; kadınlar arası çeşitli eğitim düzeylerindeki işsizlik oranlarının erkeklere göre daha yüksek olduğu, erkek işsizler arasında sadece lise ve dengi meslek okulu mezunlarında histeri etkisi bulunduğu, kadınlar arasında ise okuma yazma eğitimi olmayan, ilkökul, ortaokul aynı seviyedeki meslek okulları mezunları ve lise mezunlarının işsizlik histerisine maruz kaldığı tespit edilmiştir. İşsizlik histerisinin geçerliliğinin genel, genç ve tarım dışı işsizlik oranları şeklinde daha geniş kapsamlı seriler şeklinde analiz eden Öztürk (2020) ise ADF, PP ve Lee -Strazicich testlerini kullandığı çalışmada Türkiye için 2005 - 2019 dönemine ait aylık işsizlik verilerini kullanmıştır. Çalışmada genel işsizlik oranlarının yanı sıra genç ve tarım dışı işsizlik serilerinde de histerinin geçerliliği kabul edilmiştir. Türkiye'de işsizlik histerisi hipotezini destekleyen bir diğer çalışma Ulucak'a (2021) aittir. Ulucak 1923 - 2020 arasında Türkiye'deki işsizlik verilerinin analizinde yapısal kırılmalı, geleneksel ve Fourier uzantılı birim kök testlerinden yararlanmışır. Yapılan testler neticesinde Türkiye'de işsizliğin histeri etkisinin olduğu sonucuna varmıştır. Histeri hipotezini cinsiyet odaklı araştıran Önal (2021) ise Türkiye'nin 1988-2019 yılları arası işsizlik verilerini kullandığı çalışmada KPSS, PP, ADF, Ng-Perron Birim Kök testlerinden yararlanmışır. Elde ettiği bulgular doğrultusunda yazar, kadınlarda işsizlik histerisi seviyesinin erkeklere göre daha yüksek olduğunu belirtmiştir. İşsizlik histerisinin geçerliliğini gençleri de baz alarak araştıran Telli Üçler (2022) ise çalışmada, 2005- 2022 yılları arasındaki döneme yönelik olarak Türkiye işgücü piyasasında yer alan genç işsizlik ve genel işsizlik oranlarını analiz etmiştir. Yöntem olarak ADF ve PP testleri kullanılan araştırma sonucunda hem genel işsizlik hem de genç işsizlik durumlarında işsizlik histeri hipotezinin geçerli olduğu sonucuna varılmıştır. Görüldüğü üzere literatürde yer verilen Türkiye'ye ait çalışmaların büyük bir çoğunluğu işsizlik histerisi hipotezini doğrular niteliktedir. Türkiye'nin yanı sıra Türkiye'ye komşu olan ülkeleri ele alan Çelik'in (2019) çalışmada da Türkiye için benzer sonuçlar elde edilmiştir. Nitekim 1991-2017 yılları verilerini kapsayan bu çalışmada 15-64 yaş aralığını baz alan işsizlik oranları CADF panel birim kök testi ile analiz edilmiştir. Panel genelinde işsizlik histerisi doğrulanmasa da ülke bazında elde edilen bulgular işsizlik histerisinin Suriye, Azerbaycan, Gürcistan, Yunanistan ve Türkiye'de geçerli Irak, İran, Bulgaristan ve Ermenistan'da ise geçerli olmadığı yönündedir. Akcan'da (2019) çalışmada Türkiye'nin yanı sıra Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan'ın istihdam politikalarının belirlenmesine katkı sağlamak amacıyla, işsizlik histerisi hipotezinin geçerliliğini araştırmıştır. 1991-2016 yılları arası arasındaki verilerin Levin Lin Chu, Fisher tipi ADF ve Fisher tipi PP panel birim kök testleri yardımıyla sınıdığı çalışmada örneklem ülkelerde işsizlik histerisi hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

İşsizlik histerisini Türkiye'nin de içinde olduğu farklı bir ülke grubunu baz alarak birim kök testleri yardımıyla analiz eden Komşu Samırkaş ve Komşu (2021), BRICS-T ülkeleri için 1991-2020 yılları arasındaki dönemi ele almışlardır. Neticede Çin'de işsizlik histerisinin hipotezinin geçerli olmayıp, diğer ülkelerde (Brezilya, Rusya, Hindistan, Güney Afrika ve Türkiye) geçerli olduğu sonucuna varmışlardır.

3. Ampirik Analiz

3.1. Veri seti ve yöntem

Bu çalışma; Çin, Hindistan, Brezilya, Meksika, Endonezya, Rusya ve Türkiye olmak üzere "E7 Ülkeleri" olarak ifade edilen gelişmekte olan yedi ülkede toplam, genç, kadın ve erkek işsizlik oranları üzerinde histeri etkisinin geçerli olup olmadığını araştırmak amacıyla yapılmıştır. Dünya Bankası resmi internet sitesinden derlenen 1991-2021 dönemi dikkate alınarak yıllık veriler kullanılan çalışmada E7 ülkelerine yönelik olarak ülke bazında zaman serisi analizleri yapılmıştır.

Literatürde sıkça birim kök testleri ile sınanan histeri etkisinin varlığına, seride birim kök bulunmadığında yani seri durağan olmadığında karar verilmektedir. Bu bağlamda zaman serileri analizinde uygun birim kök testini tespit etmek için Harvey vd. (2008) doğrusallık testi uygulanmış ve doğrusal yapı sergileyen serilere Lee-Strazich (2003) birim kök testi uygulanmış iken doğrusal yapıda olmayan serilere Kapetanios vd. (2003) tarafından geliştirilen KSS birim kök testi uygulanmıştır. Bu testlerin yanı sıra histeri etkisi Fourier fonksiyonlu birim kök testlerinden Fourier ADF ve Fourier KPSS testleri ile de sınanmıştır. Analiz kapsamında sınanan değişkenlere ait açıklayıcı bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Değişkenlerin Tanımı ve Kaynağı

Değişkenler	Değişkenler	Kaynak
Toplam İşsizlik Oranı (Çin)	Tçin	Dünya Bankası, Toplam İşsizlik Oranı (1991-2021) (Toplam İşgücünün yüzdesi) (Modellenmiş ILO Tahmini)
Toplam İşsizlik Oranı (Hindistan)	Thindistan	
Toplam İşsizlik Oranı (Brezilya)	Tbrezilya	
Toplam İşsizlik Oranı (Meksika)	Tmeksika	
Toplam İşsizlik Oranı (Endonezya)	Tendonezya	
Toplam İşsizlik Oranı (Rusya)	Trusya	
Toplam İşsizlik Oranı (Türkiye)	Ttürkiye	
Genç İşsizlik Oranı (Çin)	Gçin	Dünya Bankası, Genç İşsizlik Oranı (1991-2021) (15-24 yaş arası toplam işgücünün yüzdesi) (Modellenmiş ILO Tahmini)
Genç İşsizlik Oranı (Hindistan)	Ghindistan	
Genç İşsizlik Oranı (Brezilya)	Gbrezilya	
Genç İşsizlik Oranı (Meksika)	Gmeksika	
Genç İşsizlik Oranı (Endonezya)	Gendonezya	
Genç İşsizlik Oranı (Rusya)	Grusya	
Genç İşsizlik Oranı (Türkiye)	Gtürkiye	
Kadın İşsizlik Oranı (Çin)	Kçin	Dünya Bankası, Kadın İşsizlik Oranı (1991-2021) (Kadın işgücünün yüzdesi) (Modellenmiş ILO Tahmini)
Kadın İşsizlik Oranı (Hindistan)	Khindistan	
Kadın İşsizlik Oranı (Brezilya)	Kbrezilya	
Kadın İşsizlik Oranı (Meksika)	Kmeksika	
Kadın İşsizlik Oranı (Endonezya)	Kendonezya	
Kadın İşsizlik Oranı (Rusya)	Krusya	
Kadın İşsizlik Oranı (Türkiye)	Kçin	
Erkek İşsizlik Oranı (Çin)	Ehindistan	Dünya Bankası, Erkek İşsizlik Oranı (1991-2021) (Kadın işgücünün yüzdesi) (Modellenmiş ILO Tahmini)
Erkek İşsizlik Oranı (Hindistan)	Ebrezilya	
Erkek İşsizlik Oranı (Brezilya)	Emeksika	
Erkek İşsizlik Oranı (Meksika)	Eendonezya	
Erkek İşsizlik Oranı (Endonezya)	Erusya	
Erkek İşsizlik Oranı (Rusya)	Etürkiye	
Erkek İşsizlik Oranı (Türkiye)	Eçin	

Ekonometrik yöntemlerle yapılan analizlerde serilerin doğrusal bir yapıda olduğu varsayılarak testlerin yapılması yanıtıcı sonuçlar elde edilmesine yol açabilir. Dolayısıyla sağlıklı ekonometrik sonuçlar için serilerin öncelikle doğrusal bir yapıda olup olmadığının tespit edilmesi ve yapılarına uygun testlerin gerçekleştirilmesi önem arz etmektedir. Bu doğrultuda çalışmamız kapsamında ele alınan değişkenlere Harvey vd. (2008) doğrusallık testi uygulanmıştır. Bu testte doğrusallık öngören " $H_{0,U} : \zeta_2 = \zeta_3 = 0$ " şeklindeki temel hipoteze karşılık $H_{1,U} : \zeta_2 \neq 0$ şeklindeki alternatif hipotez sınanmakta olup veri üretme süreci aşağıda ifade edilmektedir.

$$\Delta y_t = \zeta_1 \Delta y_{t-1} + \zeta_2 (\Delta y_{t-1})^2 + \zeta_3 (\Delta y_{t-1})^3 + \varepsilon_t$$

Hipotezlerin sınanması aşamasında Wald test istatistiği kullanılmaktadır.

$$W_U = T \left(\frac{KKT_U^r}{KKT_U^u} - 1 \right)$$

Burada KKT_U^r , doğrusallık hipotezi altındaki kısıt modelinden elde edilen kalıntı kareler toplamını, KKT_U^u ise 1 numaralı modelden elde edilen kalıntı kareler toplamını ifade etmektedir (Yılancı ve Tıraşoğlu, 2016, s. 6).

Doğrusallık sınavasının ardından serilere doğrusallık durumlarına göre uygun birim kök testlerinin gerçekleştirilmesi şüphesiz elde edilen sonuçların daha sağlıklı olmasını sağlayacaktır. Bu noktadan hareketle çalışmamızda doğrusal olmayan serilere Kapetanios vd. (2003) tarafından geliştirilen KSS birim kök testi uygulanmıştır. Söz konusu test yumuşak geçişli otoregresif (STAR) model tipi bir birim kök testidir. Testte seride birim kökün mevcut olduğunu öngören $H_0: \theta = 0$ şeklindeki temel hipoteze karşılık birim kök bulunmadığını öngören $H_0: \theta > 0$ şeklindeki alternatif hipotez aşağıda belirtilen model yardımıyla test edilmektedir (Kapetanios vd., 2003, 365).

$$\Delta y_t = \sum_{j=1}^p p_j \Delta y_{t-j} + \delta y_{t-1}^3 + error$$

KSS testi neticesinde temel, ortalamadan arındırılmış ve ortalamadan ve trenddedn arındırılmış modellere dair üç farklı test istatistiği hesaplanabilmektedir. Hesaplanan bu test istatistiklerinin Kapetanios vd. (2003) tarafından stokastik simülasyonlarla hesaplanarak tablolastırılmış kritik değerlerle karşılaştırılması tablo haline getirilmiş asimptotik kritik değerlerle karşılaştırılması öngörülmektedir. (Kapetanios vd., 2003, s. 364). Şayet hesaplanan test istatistikleri ilgili kritik değerlerden daha küçük bir değer ihtiva ediyorsa temel hipotez reddedilerek serinin birim kök taşıdığı kanısına varılmaktadır.

Doğrusal olmayan seriler için yapılan birim kök testinin ardından doğrusal olduğu tespit edilen zaman serilerine Lee ve Strazicich (2003) tarafından geliştirilen Lagrange çarpanı (LM) temeline dayanan Lee-Strazicich birim kök testi uygulanmıştır. Testte bir ya da iki yapısal kırılmanın seçimimin yanında düzeyde iki kırılmaya kadar müsaade eden AA ve hem düzey hem de trendde iki kırılmaya kadar izin veren CC modeli seçilebilmekte ancak şüphesiz bu modellerden en güçlüsü CC modeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Model CC için temel ve alternatif hipotezler aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir (Lee ve Strazicich, 2003).

$$H_0: Y_t = \mu_0 + d_1 B_{1t} + d_2 B_{2t} + d_3 D_{1t} + d_4 D_{2t} + Y_{t-1} + v_{1t}$$

$$H_1: Y_t = \mu_1 + \gamma t + d_1 D_{1t} + d_2 D_{2t} + DT_{1t} + DT_{2t} + v_{2t}$$

LM temeline dayanarak regresyon denklemi aşağıdaki şekilde tahmin edilmektedir:

$$DY_t = \delta' DZ_t + \phi \tilde{S}_{t-1} + u_t$$

$\tilde{S}_t = Y_t - \tilde{\psi}_x - Z_t \tilde{\delta}$, $t = 2, \dots, T$ şeklinde olup $\tilde{S}_t$, DY_t 'nin DZ_t üzerindeki regresyonundan sağlanan katsayılar olarak ifade edilmekte olup LM test istatistiği aşağıdaki denklem yardımıyla ifade edilmektedir (Lee ve Strazicich, 2003).

$$LM_\tau = \inf \tilde{\tau}(\lambda)$$

Test istatistikleri hesaplandıktan sonra Lee ve Strazicich'in (2013) çalışmasında mevcut olan kritik değerlerle karşılaştırma yapılmaktadır. Şayet hesaplanan istatistikler kritik değerden mutlak değer olarak daha küçük bir değer ihtiva etmekte ise yapısal kırılmalı birim kök H_0 hipotezi reddedilemez ve birim kökün var olduğuna kanaat getirilmektedir.

Çalışmamız kapsamında E7 ülkelerinde işsizlik histerisinin varlığı; toplam, genç, kadın ve erkek işsizlik oranlarına ait seriler doğrusallık durumlarına göre KSS ve Lee-Strazicich birim kök testi ile sınanarak araştırılmış olup çalışma kapsamında ayrıca serilere belirgin yapısal değişimlerin yanında yumuşak geçişli değişimlere de izin veren Fourier fonksiyonları içeren Fourier ADF (FADF) ve Fourier KPSS (FKPSS) testleri uygulanmasına karar kılınmıştır.

Enders ve Lee (2012) tarafından geliştirilen FADF testinin yapısı aşağıda denklem (8) yardımıyla gösterilmiştir.

$$\Delta y_t = \rho y_{t-1} + c_1 + c_2 t + c_3 \sin\left(\frac{2\mu kt}{T}\right) + c_4 \cos\left(\frac{2\mu kt}{T}\right) + e_t$$

Analiz edilen seriler şayet trendli seriler ise eşitliğe “t” eklemesi gerekmektedir. “k” simgesi frekans sayısını “T” ise gözlem sayısını ifade etmektedir. H_0 hipotezi serinin birim kök içerdiğini ifade etmekte olan FADF birim kök testi iki aşamalı olarak gerçekleşmektedir. Bu testler neticesinde elde edilen kritik değerler Enders ve Lee'nin (2012) çalışmasında yer alan tablo değeri ile karşılaştırılmakta ve hesaplanan test istatistikleri, ilgili tablo değerlerinden mutlak değer olarak küçük ise temel hipotezin reddedilemeyeceğine karar verilmektedir.

Çalışmada ayrıca E7 ülkelerine ait toplam, genç, kadın ve erkek işsizlik serilerine uygulanan bir diğer test FKPSS testidir. Becker, Enders ve Lee (2006) tarafından geliştirilen aynı zamanda Nazlıoğlu ve Karul (2017) tarafından önerilen bu testte veri üretme aşaması aşağıdaki denklemlerle (9, 10) ifade edilmektedir.

$$y_t = X_t' \beta + Z_t' \gamma + r_t + \varepsilon_t$$

$$r_t = r_{t-1} + u_t$$

Yukarıdaki denklemde ε_t simgesi durağan hata terimini, u_t ise bağımsız ve σ_u^2 varyansla benzer dağılan hata terimini ifade etmektedir. Burada X_t, y_t için seviyede durağan bir süreç için ve $X_t = [1, t]'$ trend-durağan süreç için kullanılır. k 'nın frekans T 'nin örneklem büyüklüğü olarak ifade edildiği deterministik terimde bir kırılmayı yakalamak için $Z_t = [\sin(2\pi kt/T), \cos(2\pi kt/T)]'$ seçilmektedir. Serideki gerek belirgin gerekse de yumuşak geçişli tüm kırılmalar Fourier yaklaşımı ile yakalanabilmektedir. “Birim kök bulunmamaktadır” şeklindeki temel hipotez $H_0: \sigma_u^2 = 0$ iken $\tilde{e}_t$ aşağıdaki denklemler (11, 12) regresyonlardan kalan kalıntıları göstermektedir (Becker vd., 2006, s. 385-386).

$$y_t = \alpha + y_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + y_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + e_t$$

$$y_t = \alpha + \beta_t + y_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + y_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + e_t$$

Bu şekilde aşağıdaki test istatistiğine ulaşmak mümkündür.

$$\tau_\mu(k) \text{ veya } \tau_\tau(k) = \frac{1}{T^2} \frac{\sum_{t=1}^T \tilde{S}_t(k)^2}{\hat{\sigma}^2}$$

Burada $\tilde{S}_t(k) = \sum_{j=1}^T \tilde{e}_i$ ve $\tilde{e}_i, \tau_\mu(k)$ için 11 nolu regresyon denkleminde veya $\tau_\tau(k)$ için 12 nolu regresyon denkleminde elde edilen en küçük kalıntı kareler toplamıdır.

FKPSS testinde hesaplanan test istatistiği ilgili kritik tablo değeri ile karşılaştırılır ve istatistik değerlerinin tablo değerlerinden küçük ise H_0 hipotezi reddedilemez ve serinin birim kök içermediği sonucuna ulaşılmaktadır.

3.2. Ampirik bulgular

Çin, Hindistan, Brezilya, Meksika, Endonezya, Rusya ve Türkiye'yi kapsayan E7 ülkelerine ait analizleri içeren çalışmada toplam, genç, kadın ve erkek işsizlik serilerine ait doğrusallık testi (Harvey vd., 2008) sonuçları Tablo 2'de gösterilmektedir. Tablo 2'deki doğrusallık testine ait sonuçlara göre Tmeksika, Gmeksika, Gtürkiye, Khindistan, Emeksika ve Etürkiye serileri doğrusal yapıda değildir. Nitekim hesaplanan test istatistikleri %1, %5 ve %10 önem düzeyindeki kritik değerlerden daha büyük olup doğrusallık öngören temel hipotez reddedilmektedir.

Tablo 2. Doğrusallık Testine Ait Bulgular

Değişkenler	Harvey vd. (2008)	Kritik değerler			Karar
		%1	%5	%10	
Tçin	5,22	16,68	16,49	16,38	Doğrusal
Thindistan	18,71	68,51	67,74	67,31	Doğrusal
Tbrezilya	2,94	8,07	7,98	7,94	Doğrusal
Tmeksika	14,43	12,34	12,24	12,19	Doğrusal değil
Tendonezya	1,23	10,55	10,40	10,32	Doğrusal
Trusya	1,57	3,05	3,01	2,99	Doğrusal
Ttürkiye	4,11	4,85	4,77	4,73	Doğrusal
Gçin	10,71	12,16	12,02	11,94	Doğrusal
Ghindistan	43,64	76,21	75,46	75,05	Doğrusal
Gbrezilya	3,12	4,84	4,76	4,71	Doğrusal
Gmeksika	6,91	6,58	6,52	6,50	Doğrusal değil
Gendonezya	0,05	0,56	0,56	0,56	Doğrusal
Grusya	4,40	5,80	5,75	5,72	Doğrusal
Gtürkiye	1,50	0,99	0,98	0,97	Doğrusal değil
Kçin	4,02	13,79	13,62	13,52	Doğrusal
Khindistan	38,10	35,25	34,56	34,18	Doğrusal değil
Kbrezilya	2,27	5,04	4,99	4,96	Doğrusal
Kmeksika	6,26	8,02	7,95	7,91	Doğrusal
Kendonezya	5,14	33,34	32,89	32,64	Doğrusal
Krusya	3,11	5,90	5,83	5,79	Doğrusal
Ktürkiye	7,12	9,44	8,98	8,72	Doğrusal
Eçin	6,21	19,05	18,83	18,71	Doğrusal
Ehindistan	1,75	2,12	2,10	2,08	Doğrusal
Ebrezilya	2,39	9,39	9,31	9,26	Doğrusal
Emeksika	14,83	14,86	14,73	14,66	Doğrusal değil
Eendonezya	0,65	0,97	0,96	0,95	Doğrusal
Erusya	1,07	2,42	2,39	2,37	Doğrusal
Etürkiye	3,25	3,04	3,01	2,99	Doğrusal değil

Doğrusal olmayan Tmeksika, Gmeksika, Gtürkiye, Khindistan, Emeksika ve Etürkiye serilerine KSS birim kök testi uygulanmış ve temel model, ortalamadan arındırılmış model ve ortalamadan ve trendden arındırılmış modele ait sonuçlar Tablo 3 yardımıyla raporlanmıştır. Tmeksika serisine yönelik olarak temel, ortalamadan arındırılmış ve ortalamadan ve trendden arındırılmış olmak üzere her üç model için hesaplanan KSS test istatistikleri ilgili tablo kritik değerlerden mutlak değer olarak daha küçük olup serinin birim kök içerdiği sonucuna ulaşılmaktadır. Gmeksika serisinde her üç model için de hesaplanan KSS test istatistikleri ilgili tablo kritik değerlerinden mutlak değer olarak daha küçük olup serinin birim kök içerdiği yönünde karar verilebilmektedir. Gtürkiye serisine yönelik olarak temel ve ortalamadan arındırılmış model için hesaplanan KSS test istatistikleri ilgili tablo kritik değerlerinden mutlak değer olarak daha büyük olduğu için serinin birim kök içermediği diğer bir deyişle durağan olduğu yönünde karar verilebilmektedir. Ancak aynı serinin ortalamadan ve trendden ayrılmış model için hesaplanan test istatistiği kritik değerlerden küçük olduğu için serinin durağan olmadığı söylenebilmektedir. Khindistan ve Emeksika serilerine yönelik olarak

temel, ortalamadan arındırılmış ve ortalamadan ve trendden arındırılmış modellere ait KSS test istatistikleri ise ilgili tablo kritik değerlerden mutlak değer olarak daha küçük olup serilerin birim kök içerdiği sonucuna ulaşılmaktadır. Etürkiye serisine yönelik olarak temel model için hesaplanan test istatistiği kritik değerlerden küçük iken ortalamadan arındırılmış ve ortalamadan ve trendden ayrılmış model için hesaplanan test istatistiklerinin ilgili kritik değerlerden büyük olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda temel modelde söz konusu serinin birim kök içerdiği, ortalamadan arındırılmış ve ortalamadan ve trendden ayrılmış modellerde ise birim kök içermediği yönünde karar verilebilmektedir. Tüm bu sonuçlar ışığında Tmeksika, Gmeksika, Khindistan ve Emeksika serilerinin tüm modellerde, Gtürkiye serisinin ortalamadan ve trendden ayrılmış modelde, Etürkiye serisinin ise temel modelde birim kök içerdiği diğer bir deyişle durağan olmadığı söylenebilmektedir.

Tablo 3. KSS Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Temel			Sabitten Arındırılmış			Trendden Arındırılmış					
	Test İstatistiği	Kritik Değerler			Test İstatistiği	Kritik Değerler						
		%1	%5	%10		%1	%5	%10		%1	%5	%10
Tmeksika	0,630668				0,296808				-0,221440			
Gmeksika	0,273165				-0,890449	-3,48	-2,93	-2,66	-1,064081	-3,93	-3,40	-
Gtürkiye	3,153677	-2,82	-2,22	-1,92	21,00496				0,044950			3,13
Khindistan	1,667748				0,358916				-2,978942			
Emeksika	0,931929				1,639469				0,460427			
Etürkiye	0,931929				26,78094				-3,971329			

Doğrusal olduğu tespit edilen Tçin, Thindistan, Tbrezilya, Tendonezya, Trusya, Ttürkiye, Gçin, Ghindistan, Gbrezilya, Gendonezya, Grusya, Kçin, Kbrezilya, Kmeksika, Kendonezya, Krusya, Ktürkiye, Eçin, Ehindistan, Ebrezilya, Eendonezya ve Erusya serilerine Lee - Strazicich (2003) birim kök testi uygulanmış ve elde edilen bulgular Tablo 4’te sunulmuştur. Tabloya göre Model AA için; Thindistan, Tbrezilya, Ttürkiye, Gbrezilya, Kbrezilya, Kmeksika, Ktürkiye, Ehindistan serilerine ait hesaplanan test istatistikleri, kritik değerlerden mutlak değer olarak büyük olduğu için bu serilerin birim kök içermediği, durağan olduğu yorumu yapılabilmektedir. Ancak Tçin, Tendonezya, Trusya, Gçin, Ghindistan, Gendonezya, Grusya, Kçin, Kendonezya, Krusya, Eçin, Ebrezilya, Eendonezya ve Erusya serilerine ait bulgular bu serilerin birim kök içerdiğini, durağan olmadığını kanıtlar niteliktedir. Düzeyde ve trendde iki kırılmaya müsaade eden Model CC için; Tçin, Thindistan, Tbrezilya, Trusya, Ghindistan, Gbrezilya, Gendonezya, Grusya, Kçin, Kbrezilya, Kmeksika, Kendonezya, Ktürkiye, Eçin, Ehindistan, Ebrezilya ve Erusya hesaplanan test istatistikleri ilgili kritik değerlerden mutlak değer olarak büyük olduğu için bu serilerin birim kök içermediği, durağan olduğu diğer serilerin ise durağan olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 4 ayrıca Lee-Strazicich birim kök testi neticesinde tespit edilen yapısal kırılma tarihlerini de içermektedir. Ancak çalışmamız kapsamında hem düzeyde hem de eğimde kırılmalara müsaade eden CC modeline ait yapısal kırılma tarihleri dikkate alınmıştır.

Çin’e ait yapısal kırılma tarihleri; Tçin, Gçin, Kçin ve Eçin serileri için paralellik sergilemekte olup 2001 ve 2015’tir. Dolayısıyla bu tarihlerin Çin’deki toplam, genç, kadın ve erkek işsizlik oranlarını etkileyen ortak tarihler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. 1996 yılından itibaren ülkedeki kamu işletmelerini özelleştirme çalışmalarının başlaması ve sonraki yıllarda hız kazanması ilerleyen yıllarda çalışan sayısının üçte ikisi oranında azalmasına neden olmuştur. Yine ülkenin 2001 yılında Dünya Ticaret Örgütü’ne (DTÖ) üye olması ve ticaret hacminin değişmesi işsizlik oranları üzerinde etkili olan gelişmelerdendir. 2015 yılında Çin hisse senetleri 2007 yılından bu yana yaşanan en sert düşüşle karşılaşmıştır. “Kara pazartesi” olarak adlandırılan bugünde gerek Asya piyasaları gerekse de dünya piyasalarında hisse senetlerinde kayda değer düşüşler yaşandı ve Çin ekonomisinde Covid-19 pandemisinin etkileri ile birlikte bu olayla büyüme ivmesi yavaşlamıştır.

Asya’nın en hızlı büyüyen ülkeleri arasında yer alan Hindistan istihdam açısından aynı başarıyı yakalayamamıştır. Hindistan’a ait işsizlik serilerine ait yapısal kırılma tarihleri Thindistan ve Ehindistan serileri için 2007, 2018 iken Ghindistan serisi için 2005 ve 2017’dir. 2005 yılında Hindistan’ın en büyük

şehirlerinden olan Mumbai'deki sel baskınları sonrası birçok işçi şehirden kaçmış neredeyse nüfusun yarısı şehirden ayrılmıştır (BBC News, 2020). 2011 yılı sonrası işsizliğin arttığı ülkede hükümet araştırmaları 2017-2018 yıllarını kapsayan süreçte işsizlik son yarım asrın en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bu durumun nedeni olarak ulusal vergi uygulaması sonrasında çalışma giderlerinin yükselmesi ve kara para aklama faaliyetleri ile mücadele kapsamında 500 ve 1000 rupi değerindeki kâğıt paraların kullanımdan kalkması nedeniyle istihdamın azalması gösterilebilmektedir (Timeturk, 2019).

Tablo 4. Lee - Strazicich (2003) Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Model AA				Model CC			
	Test İst.	Kırılma Tar.	Kritik Değerler		Test İst.	Kırılma Tar.	Kritik Değerler	
			%1	%5			%1	%5
Tçin	-2,4949	2011-2016			-7,1689*	2001-2015	-6,691	-6,152
Thindistan	-4,8645*	2001-2007			-8,1126*	2007-2018	-6,691	-6,152
Tbrezilya	-4,7844*	2015-2018			-8,4857*	2008-2011	-6,863	-6,268
Tendonezya	-2,3147	2004-2008			-5,8248	2006-2018	-6,691	-6,152
Trusya	-3,1434	2002-2008			-6,5353**	2006-2009	-6,963	-6,201
Ttürkiye	-3,9562**	2001-2018			-5,4529	2009-2017	-7,004	-6,185
Gçin	-2,1753	2001-2009			-5,5910	2001-2015	-6,691	-6,152
Ghindistan	-3,1714	2009-2017			-10,1366*	2005-2017	-6,821	-5,917
Gbrezilya	-3,6838**	2007-2016			-10,6176*	2009-2013	-7,014	-6,446
Gendonezya	-2,8847	2004-2018			-6,4363**	2006-2011	-6,821	-6,166
Grusya	-2,8649	2004-2018	-4,073	-3,563	-6,6663**	2005-2009	-7,196	-6,312
Kçin	-2,5451	2011-2016			-7,1381*	2001-2015	-6,691	-6,152
Kbrezilya	-4,1326*	2001-2015			-6,5683**	2007-2011	-6,821	-6,166
Kmeksika	-4,7523*	2002-2015			-10,6357*	2003-2012	-6,932	-6,175
Kendonezya	-2,0423	2001-2004			-7,3710**	2008-2011	-6,863	-6,268
Krusya	-3,4332	2002-2008			-5,9103	2006-2009	-6,963	-6,201
Ktürkiye	-7,0135*	2005-2008			-7,7826*	2007-2011	-6,821	-6,166
Eçin	-2,4734	2002-2012			-7,0930*	2001-2015	-6,691	-6,152
Ehindistan	-4,4394*	2007-2018			-8,2474*	2007-2018	-6,691	-6,152
Ebrezilya	-3,2798	2016-2018			-7,0949*	2011-2016	-6,821	-6,166
Eendonezya	-2,3780	2004-2007			-4,9940	2007-2012	-6,821	-6,166
Erusya	-2,7739	2002-2011			-6,6214**	2006-2009	-6,963	-6,201

Not: *, ** sırasıyla %1 ve %5 önem düzeylerini temsil etmektedir.

Yapısal kırılma tarihleri; Tbrezilya serisi için 2008, 2011; Gbrezilya için 2009, 2013; Kbrezilya için 2007, 2011; Ebrezilya için ise 2011, 2016'dır. Bu tarihler bir bütün olarak değerlendirildiğinde 2007 yılında "Gelişmeyi Hızlandırma Programı"nın (PAC) uygulamaya konulması, 2008 küresel ekonomik krizi, 2011 yılında PAC kapsamında yapılacak yatırım ve projeler için fon sağlanması, ülkenin 2013 yılında büyüme ivmesinin yavaşlayarak 2014 yılında resesyona girmesinin işsizlik oranlarını etkilemiş olabileceği yorumu yapılabilmektedir.

Kmeksika için yapısal kırılma tarihleri Lee -Strazicich birim kök testi neticesinde 2003 ve 2012 olarak tespit edilmiştir. Meksika 2002 Güney Amerika krizinden olumsuz etkilemiş ve bu durum istihdam oranlarını da etkilemiştir. Ülkenin en önemli ihracat ürünleri pazarı olan ABD'de başlayan küresel kriz dış ticaret rakamlarını olumsuz etkilemiştir. Ancak 2010 yılı sonrasında ülke kendini toparlamaya başlamış ve 2012 yılında dış ticareti % 6 oranında artan ülke ilk kez dış ticaret fazlası vermiş ve bu olumlu gelişmeler istihdam oranlarına da yansımıştır (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, 2015).

Endonezya'ya ait yapısal kırılma tarihleri ise Tsendonezya serisi için 2006, 2018; Gendonezya için 2006, 2011; Kendonezya için 2008, 2011; Eendonezya için ise 2007, 2012'dir. 2005 ve 2006 yılında ülkede gerçekleşen depremler nedeniyle ciddi miktarda can ve mal kayıpları yaşanmıştır. 2011 yılında ise Endonezya hükümeti altyapı projelerinin teşvik edilmesi kapsamında "Endonezya'da Ekonomik Gelişmeyi

Hızlandırma ve Geliştirme Ana Planı” ilan etmiş ve yine aynı yıl Fitch Rating ve Moody’s ülkenin yatırım notunu yükseltmiştir. (Wikipedia, t.y). 2011 yılında yaşanan tüm bu gelişmeler ise ülkenin istihdam oranlarını pozitif etkilemiş iken 2018 yılında yaşanan deprem ve tsunami felaketlerinin iş ve çalışan işçi sayısında yarattığı olumsuzluklar ciddi boyutlara ulaşmıştır.

Rusya’daki işsizlik serilerine ait yapısal kırılmalar; Trusya, Krusya ve Erusya serileri için 2006 ve 2009 iken Grusya için 2005 ve 2009 tarihleridir. Ülkede 2001 yılında ekonomik faaliyetlerin artırılmasına yönelik olarak yatırım miktarının, özel sektör girişimlerinin payının artırılması ve ekonomide serbest piyasa ortamının sağlanması kapsamında birçok program uygulamaya konulmuştur. Gerçekleştirilen yasal ve kurumsal düzenlemelerle girişimci sayısı ve istihdam payıda artmıştır. Ancak 2008 Küresel krizi sonrası ülke 2009 yılında %10.31 oranında küçülmüş ve işsizlik oranlarında artış yaşanmıştır (Yüksel, 2016: 46).

Türkiye’deki işsizlik serisine ilişkin kırılma tarihleri Ttürkiye serisi için 2009, 2017, iken Ktürkiye için 2007 ve 2011 şeklindedir. 2008 Küresel ekonomik krizi istihdam oranlarını olumsuz etkilemiş iken 2011 yılında ülke %8.5 oranında büyümüş ve bu olumlu gelişme istihdam oranlarına da yansımıştır (BBC News, 2012).

Çin, Hindistan, Brezilya, Meksika, Endonezya, Rusya ve Türkiye’yi kapsayan E7 ülkelerine ait analizleri içeren bu çalışmada toplam, genç, kadın ve erkek işsizlik serilerine KSS ve Lee–Strazicich birim kök testinin yanı sıra FADF ve FKPS testleri uygulanmış olup sonuçlar Tablo 5’te sunulmuştur.

Tablo 5. Fourier ADF ve Fourier KPSS Testi Sonuçları

Değişkenler	FADF			FKPSS	
	İst.	Frekans Sayısı	Gecikme Uzunluğu	İst.	Frekans Sayısı
Tçin	-5,4084*	1	12	0,0815*	1
Thindistan	-1193,7387*	4	12	0,0437	1
Tbrezilya	-5,4084*	1	12	0,1012*	1
Tmeksika	-2,8652	2	12	0,0694	2
Tendonezya	-3,5192	2	12	0,0912*	1
Trusya	6,3969*	4	12	0,1443*	1
Ttürkiye	-35,6616*	4	12	0,0836	2
Gçin	-8,5206*	1	12	0,0654**	1
Ghindistan	-12,9600*	1	12	0,0698**	1
Gbrezilya	-7,0813*	3	12	0,1081*	1
Gmeksika	-16,2715*	1	12	0,0747	2
Gendonezya	18,9630*	3	12	0,0720*	1
Grusya	7,7772*	4	12	0,1262*	1
Gtürkiye	-12,0233*	1	12	0,1183***	2
Kçin	-13,7372*	5	12	0,0859*	1
Khindistan	-21,2935*	1	12	0,0335	1
Kbrezilya	-0,2915	4	12	0,0961*	1
Kmeksika	-21,5474*	5	12	0,0888	2
Kendonezya	-9,0286*	3	12	0,1087*	1
Krusya	2,6329	4	12	0,1429*	1
Ktürkiye	-3,0301	3	12	0,2602*	2
Eçin	-7,3658*	1	12	0,0785*	1
Ehindistan	-17,6681*	5	12	0,0499***	1
Ebrezilya	-4,8946*	3	12	0,1023*	1
Emeksika	-1,4493	2	12	0,0613**	2
Eendonezya	0,8434	3	12	0,0702**	1
Erusya	-10,1577*	5	12	0,1449*	1
Etürkiye	-78,6537*	1	12	0,0516***	1

Not: Tahminler sabitli ve trendli model için yapılmıştır. *, **, ***sırasıyla 1%, 5% ve %10 önem düzeylerini temsil etmektedir. FADF ve FKPS testleri ne ait kritik tablo değerleri için sırasıyla Enders ve Lee (2012) ve Becker, vd., (2006: 389) kaynaklarından yararlanılmıştır.

Tablo 5'teki FADF testi sonuçlarına göre Tmeksika, Tendonezya, Kbrezilya, Krusya, Ktürkiye, Emeksika, Eendonezya serilerine ait istatistiksel değerler kritik değerlerden mutlak değer olarak küçük olduğu için birim köke sahip olduğu kanısına varılmıştır. Dolayısıyla bu serilerin durağan değildir. Ancak Tçin, Thindistan, Tbrezilya, Trusya, Ttürkiye, Gçin, Ghindistan, Gbrezilya, Gmeksika, Gendonezya, Grusya, Gtürkiye, Kçin, Khindistan, Kmeksika, Kendonezya, Eçin, Ehindistan, Ebrezilya, Erusya ve Etürkiye serilerinin ise durağan olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5'te sunulan bir diğer Fourier fonksiyonlu test FKPS test sonuçlarına göre ise Ancak Tçin, Tbrezilya, Tendonezya, Trusya, Gçin, Ghindistan, Gbrezilya, Gendonezya, Grusya, Gtürkiye, Kçin, Kbrezilya, Kendonezya, Krusya, Ktürkiye, Eçin, Ehindistan, Ebrezilya, Emeksika, Eendonezya, Erusya, Etürkiye serilerine ait test istatistikleri kritik değerlerden büyük olduğu için temel hipotez reddedilerek serilerin durağan olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 6, E7 ülkelerine ait toplam, genç, kadın ve erkek işsizlik serilerine uygulanan tüm birim kök testlerine ait sonuçları toplu halde göstermektedir. Bu sayede tüm test sonuçlarını toplu halde değerlendirmek mümkün olabilmektedir.

Tablo 6. Tüm Birim Kök Testlerine Ait Sonuçlar

Değişkenler	Birim Kök testleri		
	Lee-Str / KSS	FADF	FKPS
Tçin			✓
Thindistan			
Tbrezilya			✓
Tmeksika	✓(KSS)	✓	
Tendonezya	✓(Lee-Str.)	✓	✓
Trusya			✓
Ttürkiye	✓(Lee-Str.)		
Gçin	✓(Lee-Str.)		✓
Ghindistan			✓
Gbrezilya			✓
Gmeksika	✓(KSS)		
Gendonezya			✓
Grusya			✓
Gtürkiye	✓(KSS)		✓
Kçin			✓
Khindistan	✓(KSS)		
Kbrezilya		✓	✓
Kmeksika			
Kendonezya			✓
Krusya	✓(Lee-Str.)	✓	✓
Ktürkiye		✓	✓
Eçin			✓
Ehindistan			✓
Ebrezilya			✓
Emeksika	✓(KSS)	✓	✓
Eendonezya	✓(Lee-Str.)	✓	✓
Erusya			✓
Etürkiye	✓(KSS)		✓

4. Sonuç

Bu çalışma; Çin, Hindistan, Brezilya, Meksika, Endonezya, Rusya ve Türkiye olmak üzere “E7 Ülkeleri” olarak ifade edilen gelişmekte olan yedi ülkede toplam, genç, kadın ve erkek işsizlik oranları üzerinde histeri etkisinin geçerli olup olmadığını araştırmak amacıyla yapılmıştır. Dünya Bankası resmi internet sitesinden derlenen 1991-2021 dönemi dikkate alınarak yıllık veriler kullanılan çalışmada öncelikle Harvey vd. (2008) doğrusallık testi uygulanmıştır. Sonrasında doğrusal olan serilere Lee-Strazicich birim kök testi, doğrusal olmayanlara ise KSS birim kök testi uygulanmıştır. Çalışmada ayrıca gerek belirgin gerekse de yumuşak geçişli yapısal kırılmaları dikkate alan son dönem birim kök testleri arasında yer alan FADF ve FKPSS testleri uygulanmıştır. Söz konusu birim kök testleri neticesinde durağan olduğu tespit edilen serilerde histeri etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılırken durağan olmayan serilerde ise histeri etkisinin var olduğu kanısına varılmaktadır. Bu bağlamda çalışma kapsamında gerçekleştirilen tüm analiz sonuçları bir bütün olarak değerlendirildiğinde analiz edilen neredeyse her ülkede işsizlik histerisi etkisinin bulunduğu söylenebilmektedir. Bu durum işgücü piyasasında meydana gelen herhangi bir şokun etkilerinin kalıcı olduğunu göstermektedir.

İşsizlik serilerinin birim kök içermesi, yani ortalama değerinden sürekli bir sapma göstermesi, durumunda sadece işsizlik oranları değil işsizlikle ilişkili diğer makroekonomik değişkenler de (enflasyon oranı, çıktı oranı v.s.) etkilenecektir. İşsizlik serisine yönelik çoğu şokun kalıcı doğaya sahip olmasından dolayı emek piyasasına yönelik istihdam ve makroekonomik istikrar politikaları, E7 ülkelerinin işsizlik serileri üzerinde uzun süreli etkilere neden olacaktır. Bu durum ise, işgücü piyasasına yönelik aktif istihdam politikalarını (kamu ve özel istihdam hizmetleri, mesleki eğitim programları, sübvansiyonlu istihdam programları, girişimciliği teşvik ve gençlere yönelik programlar) gerekli kılmaktadır. İşgücü piyasalarının dış şoklara karşı dayanıklılıklarının artmasıyla çalışmada tespit edilen işsizlik histerisinin zamanla ortadan kalkacağı düşünülmektedir.

İşsizlik tüm dünya ekonomileri için bir problem olmakla birlikte işsizliğin kalıcı olması, süresinin uzaması çok daha ciddi bir sorun teşkil etmektedir. Bu noktada ekonomilerde ortaya çıkan şokların en fazla olumsuz etkilediği işsiz grubunun belirlenmesine yönelik çalışmalar yapılarak diğer işsiz gruplarına nispeten bu grubun istihdamına yönelik çalışmaların yoğunlaşması histerinin etkisinin azaltılması noktasında fayda sağlayabilecektir. Dezavantajlı gruplar arasında sayılan kadın, genç ve engelli bireylerin istihdamına yönelik projelerin desteklenmesi, mesleki eğitim çalışmalarının yaygınlaştırılması, iş dünyası ile işgücünün bir araya gelebileceği platformların yaratılması, kayıt dışı çalışan sayısının mümkün mertebe azaltılması işgücü piyasasına yönelik atılabilecek olumlu adımlar arasında sayılabilmektedir. İşgücü piyasası dinamikleri ne kadar sağlıklı işlerse ortaya çıkan olumsuz şokların etkisi de o denli azalabilecektir.

Kaynakça

- Akcan, A. T. (2019a) . Türk cumhuriyetlerinde işsizlik histerisi: Panel veri analizi. *Economics, Finance, Politics*, 14(3), 623-637. <http://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.23297>
- Akcan, A. T. (2019b). Türkiye'de gençlerin işsizlik histerisi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21(1), 31-47.
- Arestis, P., ve Iris, B. F. M. (2000). OECD unemployment: structural breaks and stationary. *Applied Economics*, 32, 399-403. <http://dx.doi.org/10.1080/000368400322570>
- Azazi, H. & Ateş, S. (2022). Türkiye için işsizlik histerisinin karşılaştırılmalı bir analizi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 17 (1) , 27-36.
- Bayraktar, S. (2015). Türkiye için işsizlik histerisi ya da doğal işsizlik oranı hipotezinin geçerliliğinin sınanması. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 2(2) , 45-61.
- BBC News (2012). Türkiye'nin büyüme hızı. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2012/04/120402_turkey_growth
- BBC News (2020). Koronavirüs: Hindistan'da salgın sonrası sokağa çıkma yasağı insani krize dönüştü. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-52101381>
- Becker, R., Enders, W., ve Lee, J. (2006). A stationarity test in the presence of an unknown number of smooth breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381-409. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9892.2006.00478.x>
- Blanchard, O., ve Lawrence, S. (1986). Hysteresis and the european unemployment problem. *NBER Working Paper Series*, 1950, 1-78. <https://doi.org/10.2307/3585159>

- Bozkurt, E., ve Altınar, A. (2018). Doğrusal ve doğrusal olmayan birim kök testleriyle Türkiye’de işsizlik histerisinin tespiti. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Prof. Dr. Harun TERZİ Özel Sayısı, 167-180. <https://doi.org/10.18092/ulikidince.444815>
- Christopoulos, D. K., ve León-ledesma, M. A. (2007). Unemployment hysteresis in EU countries: What do we really know about it? *Journal of Economic Studies*, 34(2), 80-89. <https://doi.org/10.1108/01443580710745353>
- Chang, T., Kuei-Chiu, L., Cien-Chung, N., ve Cien-Chung, W. (2005). An empirical note on testing hysteresis in unemployment for ten european countries: Panel suradf approach. *Applied Economics Letters*, 12, 881–886. <https://doi.org/10.1080/13504850500365871>
- Cheng, S., Wu, T., Lee, K., ve Chang, T. (2014) . Flexible fourier unit root test of unemployment for PIIGS countries. *Economic Modelling*, 36, 142-148. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2013.09.021>
- Çelik, H. (2019). İşsizlik histerisi geçerliliğinin Türkiye ve komşu ülkeleri için incelenmesi. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*, 6 (15) , 41-68
- Çiçen, Y. B. (2020a). Türkiye’de krizin işsizlik üzerinde kalıcı etkisi: Global kriz dönemi. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 9 (2), 1936-1956. <https://doi.org/10.15869/itobiad.678064>,
- Çiçen, Y. B. (2020b). Global krizde Türkiye’de cinsiyet ve eğitim düzeyine göre işsizlik histerisi: Fourier durağanlık analizinden kanıtlar. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2020/11(Ek) , 110-120. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumus/issue/59344/835348>
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (2015). Meksika Ülke Bülteni, <https://www.deik.org.tr/uploads/meksika-ulke-bulteni-kasim-2015-2.pdf>
- Enders, W. ve Lee, J. (2012). The flexible fourier form and dickey-fuller type unit root tests. *Economics Letters*, 117(1), 196-199. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.04.081>
- Feve, P., Henin, P.Y., Jolivaldt, P (2003). Testing for hysteresis: unemployment persistence and wage adjustment. *Empirical Economics* 28, 535–552. <https://doi.org/10.1007/s001810200144>
- Harvey, D., Leybourne, S. J., ve Xiao, B. (2008). A powerful test for linearity when the order of integration is unknown. *Studies Nonlinear Dynamics and Econometrics*, 12(3), 1-22. <https://doi.org/10.2202/1558-3708.1582>
- Kahyaoglu, H. (2016). İşsizlik histerisinin geçerliliği: Türkiye ve seçilmiş AB ülkeleri üzerine bir uygulama. *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(4), 103–128. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.280055>
- Kapetanios, G., Shin, Y., ve Snell, A.. (2003). Testing for a unit root in the nonlinear STAR framework. *Journal of Econometrics*, 112(2), 359-379. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(02\)00202-6](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(02)00202-6)
- Komşu Samırkaş, M., ve Komşu, U. C. (2021). İşsizlik histerisi: BRICS-T ülkeleri üzerine bir inceleme. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 74-85.
- Lee, J., ve Strazicich, M.C. (2003). Minimum lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *The Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-1089.
- Mercan, M., Yurttançıkılmaz, Z., ve Çakmak, F. (2015). İşsizlik histerisi hipotezinin Türkiye, AB-15, AB-27, OECD ve G-8 ülkeleri için yatay kesit bağımlılığı ve yapısal kırılmalar altında testi: Dinamik panel veri analizi. *TISK Akademi*, 10(19), 44 - 65.
- Mohan, R., Kemegue, F., ve Sjuib, F., 2008. Hysteresis in unemployment: panel unit roots tests using state level data. *Journal of Business & Economics Research*, 6(2), 53-60. <https://doi.org/10.19030/jber.v6i2.2390>
- Munir, Q., Kok, S. C. ve Mansur, K. (2019). External shocks, structural breaks and unemployment hysteresis in selected asian countries, *The Singapore Economic Review*, 64(3), 575-600. <https://doi.org/10.1142/S0217590816500259>
- Nazlioglu, Ş., ve Karul, C. (2017). A panel stationarity test with gradual structural shifts: Re-investigate the international commodity price shocks. *Economic Modelling*, 61, 181-192. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2016.12.003>
- Oskooee, M. B., Chang, T., ve Ranjbar, O. (2018). Testing hysteresis effect in Us State unemployment: New evidence using a nonlinear quantile unit root test. *Applied Economics Letters*, 25(4), 249-23. <https://doi.org/10.1080/13504851.2017.1316477>
- Roed, K. (2002). Unemployment hysteresis and the natural rate of vacancies. *Empirical Economics*, 27, 687–704. <https://doi.org/10.1007/s001810100110>
- Önal, M. (2021). Cinsiyete göre Türkiye’de işsizlik histerisi. *Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1) 29-41
- Özcan, B. (2013). İşsizlik histerisi hipotezi OECD ülkeleri için geçerli mi? Yapısal kırılmalı birim kök analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40, 95-117.
- Öztürk, M. (2020). Türkiye’de işsizlik histerisi hipotezinin geçerliliği: Çok boyutlu ve asimetric yaklaşım, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 15(1), 4882-4910. <https://doi.org/10.26466/opus.725553>

- Pikoko, V. ve Phiri A. (2018). Is there hysteresis in south african unemployment? Evidence form the post-recessionary period. *Economica*, 15(3), 365-387.
- Şentürk Ulucak, Z. (2021). Histeri mi, doğal oran mı? Türkiye'nin uzun vadeli işsizlik deneyiminden kanıtlar. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, ICOMEP Özel Sayısı*, 299-315. <https://doi.org/10.54600/igdirsosbilder.991738>
- Taş, S. ve Uğur, B. (2017). Türkiye için işsizlik histerisi mi, yoksa doğal oran hipotezi mi geçerlidir? *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 21(1), 25-40.
- Telli Üçler, Y. (2022). Türkiye'de işsizlik histerisi üzerine bir araştırma (2005-2022). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 25(1), 216-225. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.1100329>
- Timeturk. (2019, 18 Nisan). Hindistan'da işsizlik oranı artıyor, <https://www.timeturk.com/hindistan-da-issizlik-orani-artiyor/haber-1073966>
- Wikipedia, (t.y.). Endonezya ekonomisi. https://tr.wikipedia.org/wiki/Endonezya_ekonomisi
- World Bank (2023). World Development Indicators, <https://data.worldbank.org>
- Yılcı, V., ve Tıraşoğlu, M. (2016). Türkiye'nin makroekonomik zaman serilerinin doğrusallığının testi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 1-16.
- Yüksel, S. (2016). Rusya ekonomisinde büyüme, işsizlik ve enflasyon arasındaki nedensellik ilişkileri. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 614, 43-57.

Teknoloji Kabul Modelleri ve Teknoloji Hazırlık Odaklı Çalışmalara Yönelik Bibliyometrik Bir Analiz: Turizm Yayınları Örnekleme

Engin Deniz Eriş¹, Mustafa Said Kocabıyık²

Özet

Bu araştırma, turizm alanında teknoloji kabul modelleri ile teknoloji hazırlık odaklı çalışmalarını incelemek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Amaca yönelik olarak bibliyometrik analiz tekniği tercih edilmiş olup ABS Journal Guide – 2022 listesinde “Sector Studies” başlığı altındaki uluslararası süreli yayınların temel alındığı, turizm yönlü 4, 3 ve 2 yıldızlı dergilerin, Technology Acceptance Model (TAM), Technology Readiness (TR), Technology Acceptance Model 2 (TAM2), Integrated Technology Readiness and Acceptance Model (TRAM) ve Technology Acceptance Model 3 (TAM3) anahtar kelimeleri ile taratılmıştır. Tarama sonunda 2000 ve 2023 yılları arasında yayımlanan 66 adet turizm sektörü odaklı çalışma incelemeye konu olmuştur. Yapılan analiz sonucunda çalışmaların daha çok 2015, 2016, 2020 ve 2021 yıllarında ve nicel araştırma yöntemleri kullanılarak gerçekleştirildiği, en fazla yayına ev sahipliği yapan ülkenin ise Amerika Birleşik Devletleri'nin olduğu ve Technology Acceptance Model (TAM) konulu çalışmalarını en fazla yayımlayan derginin Tourism Management olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Teknoloji Kabul Modeli, Teknoloji Hazırlık, Teknoloji Kabul Modeli2, Bütünleşik Teknoloji Hazırlık ve Kabul Modeli, Teknoloji Kabul Modeli3

Jel Kodları: M10, M15, Z30

A Bibliometric Analysis of Studies Focused on Technology Acceptance Models and Technology Readiness: Sample of Tourism Publications

Abstract

This study was conducted to examine the studies on technology acceptance models and technology readiness in the field of tourism. For this purpose, bibliometric analysis technique was preferred and 4, 3 and 2 star tourism oriented journals based on international periodicals under the title of "Sector Studies" in the ABS Journal Guide - 2022 list were scanned with the keywords Technology Acceptance Model (TAM), Technology Readiness (TR), Technology Acceptance Model 2 (TAM2), Integrated Technology Readiness and Acceptance Model (TRAM) and Technology Acceptance Model 3 (TAM3). At the end of the search, 66 tourism sector-oriented studies published between 2000 and 2023 were analyzed. As a result of the analysis, it was found that the studies were mostly conducted in 2015, 2016, 2020 and 2021 and using quantitative research methods, the country hosting the most publications was the United States of America, and the journal that published the most studies on Technology Acceptance Model (TAM) was the Tourism Management.

Keywords: Technology Acceptance Model (TAM), Technology Readiness (TR), Technology Acceptance Model (TAM2), Integrated Technology Readiness and Acceptance Model (TRAM), Technology Acceptance Model (TAM3).

Jel Codes: M10, M15, Z30

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı Çalışma etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları E.D.E ve M.S.K.' nen katkısı %50 ve %50 oranındadır.

Çıkar Beyanı Yazarlar ya da üçüncü taraflar açısından çalışmada çıkar ilişkisi/çatışması bulunmamaktadır.

¹ Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İzmir Meslek Yüksekokulu, Büro Hizmetleri ve Sekreterlik, İzmir/Türkiye, engindeniz.eris@deu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0652-3975>

² Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği, İzmir/Türkiye, mustafasaid.kocabiyik@ogr.deu.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3663-5417>

1. Giriş

Teknolojik gelişmelere yazılı tarihi boyunca bakıldığında insan yaşamının her döneminde teknolojinin yer aldığı görülmektedir. Çünkü teknolojinin insanlara çeşitli imkânlar sunarak, kullanıcıların hayatını farklı alanlarda ve her anlamda kolaylaştırdığı bilinmektedir (Batur ve Uygun, 2012: 74). Ancak insan hayatında yoğun bir şekilde teknoloji kullanımı avantajlar sunmasına karşılık, bu sürece alışma açısından da insanları çeşitli zorluklarla karşı karşıya getirmektedir. Kişilerin iş ve sosyal yaşamlarında teknoloji kullanımı artarken bu durumun beraberinde teknoloji temelli değişimlerin olmasına ve insanların kendi yaşamlarında alışılmışın dışına çıkmasına da neden olmaktadır. Örnek olarak insanların iş görme, iletişim kurma, bilgi edinme ve alışveriş yapma gibi, iş ve sosyal yaşamlarında çok daha fazla etkili olmaktadır. Ayrıca boş zaman süreçlerine yönelik alışkanlıkları ve ihtiyaçları da bu kapsamda değişiklik göstermektedir. Bu noktada en temel sorunsal bu teknolojilere insanın kendini hazır hissetmesi ve uyum gösterebilmesidir.

Kişilerin gündelik yaşamı dışında işletmeler de hem ticari amaçlı hem de örgütün içinde yönetim amaçlı teknoloji desteğinden faydalanmaktadırlar. Teknoloji kullanımı özellikle günümüzde farklı iş alanlarında tercih edilmektedir. Bankacılık gibi öne çıkan sektörler olmakla birlikte turizm işletmeleri de sektörel bazda teknoloji kullanımı açısından kendini gösteren sektörler arasında yer almaktadır. Halen ölçek açısından bakıldığında küçük ölçekli işletmelerin dijital uyum çabası sürmekteyken özellikle mobil teknolojilerle desteklenen işletmelerin performansının arttığı da görülmektedir. Gelişen teknoloji süreci ile paralel olarak yazına kazandırılmış olan Teknoloji Kabul Modeli (Technology Acceptance Model - TAM) ile Teknoloji Hazırlık (Technology Readiness - TR) bu noktada işletmelerin uyumunu ortaya koyan bir kavram ve yaklaşım ortaya çıkmıştır. Ancak değişen beklentiler ve değişken kombinasyonu ilişkileri göz önüne alındığında bu modellerin türevleri de yazında yer almış ve araştırmacılar gerçekleştirecekleri araştırmaların doğası, sektör ve düzeyine göre farklı modelleri tercih etmişlerdir.

Günümüzde her sektörde özellikle dijitalleşme ile anılan 21. Yüzyılda teknolojinin birey ve örgüt düzeyindeki etkisi ve önemi bilinmekteyken hizmetler sektörü bağlamında bu önem özellikle COVID-19 Pandemisi sonrasında daha da artmıştır. Değişen örgüt yapıları ve tüketici davranışları noktasında teknoloji sorgulanırken gittikçe dijitalleşen turizm sektörü açısından teknolojiye hazır olma ve uyum da çok daha önemli olmaya başlamıştır. Bu çalışma kapsamında bahsi geçen duruma uyum ve hazırlık için alan yazında yapılan çalışmaların genel bir değerlendirmesini yapmak amaçlanırken, dijitalleşen turizm sektöründe araştırma yapmak isteyenler için de ilgili seçilen modelleri tanıtarak yazındaki çalışmalara ilişkin mevcut durum analizi ve gelecek çalışmalar için öneriler sunulmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve

Gelişmekte olan teknoloji ile yüz yıllardır insan hayatında farklı türde değişimler yaşanmaktadır. Bu teknolojik değişimler, kişilerin yaşamlarında, sosyal hayatlarında, eğitim ve sağlık gibi zorunlu hizmet alanlarını etkilerken 20. Yüzyılın sonlarından itibaren bilgi iletişim teknolojilerinden faydalanmaları gerekliliğini yaratmıştır. Sektör fark etmeksizin teknolojide yaşanan değişim ve gelişim ile insanların hizmet satın aldıkları kurum ve işletmelerle olan etkileşimlerinde de birçok değişiklik meydana gelmiştir. Özellikle 2000 yılından sonra hızlanan dijitalleşme de toplumsal ve ticari yaşamda ciddi dönüşümlere neden olmuştur. Bu süreçte farklı kuramlar ve model denemeleri ile insanların değişen teknolojiyi benimsemesi ve gerek iş gerek sosyal yaşamında kullanıcı olarak kabulü ile ilgili sorgulamalar gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda öne çıkan modeller arasında öncelikle Teknoloji Kabul Modeli ve Teknoloji Hazırlık yer almakta ve birçok modele temel oluşturmaktadır.

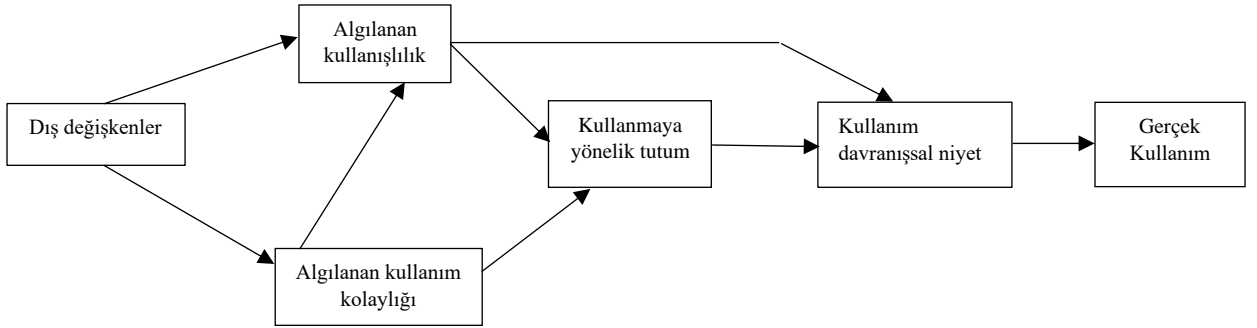
Teknoloji Kabul Modeli

Teknoloji Kabul Modeli (Technology Acceptance Model - TAM) Fishbein ve Ajzen (1977) tarafından Planlı Davranış Kuramı (Theory of Planned Behaviour) temelinde yapılandırılmıştır. TAM'ın varlığına

ilişkin gereklilik ve felsefe; bilgi iletişim teknolojiler kullanımından doğan endişeleri temel almakta olup kişisel bilgisayar kavramının dikkat çekmeye başladığı 1980'li yıllarda (Davis, 1989: 320) teknoloji kullanımını tecrübe eden kişilere daha verimli bir deneyim sunmak adına kullanıcı niyetleri göz önünde bulundurulmuş ve geliştirilmiştir. Kişilerin teknoloji kullanımındaki niyetlerini şekillendiren bu faktörlere odaklanılarak da teknolojinin kullanımı teşvik etmeye çabalanmıştır (Holden ve Karsh, 2010:161). Bunlara ek olarak model, kişilerin bireysel farklılıklarını barındırdığı için teknoloji kullanımında psikolojik algılarını betimlemeye yarayan bir yaklaşım olarak da tanımlanmaktadır (Lin vd., 2007: 641). Model, insanların hayatlarına giren teknolojiyi neden kabul ettikleri ve neden reddettiklerini anlama üzerine temellendirilmiş ve devamında psikoloji alanında bu teori kavramsallaştırılmıştır (Granic ve Marangunic, 2015: 83).

Genel olarak, TAM'ın kullanım amacı "geniş bir son kullanıcı bilgi işlem teknolojileri ve kullanıcı popülasyonları yelpazesi genelinde kullanıcı davranışını açıklayabilen ve aynı zamanda bilgisayar kabulünün belirleyicilerine ilişkin teorik bir açıklama sağlamak" olarak tanımlanmaktadır (Davis vd., 1989: 984). Model, belirli bir sistem veya hizmetin *algılanan kullanılabilirliği* (Perceived Usefulness - PU), *algılanan kullanım kolaylığı* (Perceived Ease of Use - PEOU) ve kişilerin teknoloji kullanımına yönelik tutumunu ve niyetini etkilemede temel faktörler olduğunu savunan bir model olarak yazında yer almıştır. Kavramın ortaya çıkış temellerine bakıldığında, özellikle teknoloji açısından algılanan kullanılabilirlik ve algılanan kullanım kolaylığı boyutları öne çıkmaktadır. Bu iki boyut, kullanıcıların bilgi teknolojileri sistemine yönelik kullanım algılarını ölçmek amacıyla kullanılmaktadır (Koul ve Eydgahi, 2017:106). Şekil 1 modeli özetlemektedir.

Şekil 1. Teknoloji Kabul Modeli

Kaynak: Davis vd. (1989: 984).

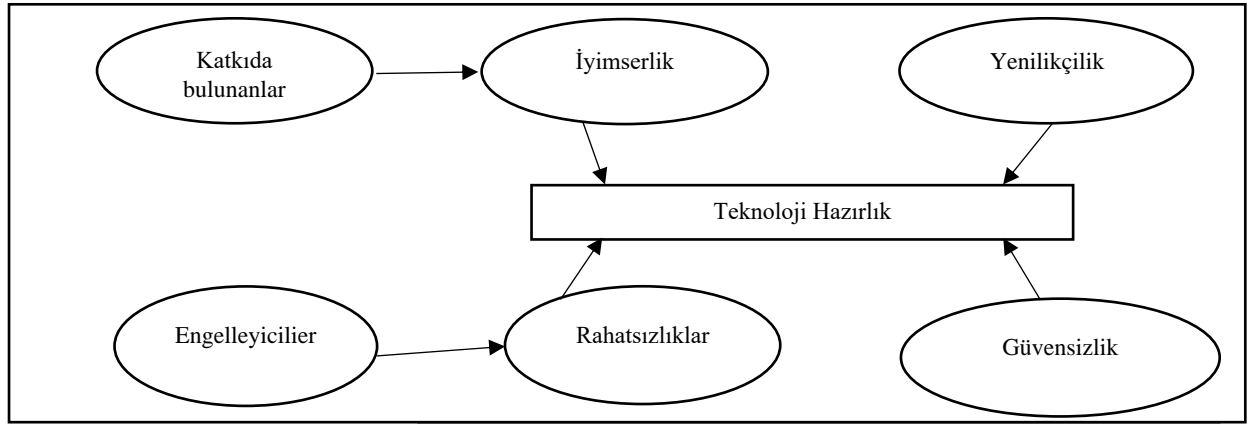
Teknoloji kabul modeline ek olarak kişilerin teknoloji kullanımına hazır olma kavramı da, kişilerin teknoloji kullanımına yönelik algılarını ve beklentilerini etkilerken aynı zamanda teknoloji kullanımına hazır kişiler, teknolojinin yüksek kullanılabilirliğini algıladıklarını tanımlamaktadır (Sun vd., 2019: 90). TAM ve Teknoloji hazırlık (Technology Readiness - TR) kavramları arasındaki ilişki sezgisel olarak kabul edilmektedir. Fakat TAM'daki kullanılabilirlik ve kullanım kolaylığı sisteme özel kabul edilirken, TR teknoloji inançları kişiye özel olarak kabul edilmektedir (Lin ve Sher 2007:644).

Teknoloji Hazırlık

TAM'ın devamında farklı modelleme çalışmaları yapılmış ve yazında kabul gören modeller ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede tarihsel açıdan bakıldığında TR yazında TAM sonrasında oldukça tartışılan kavram olarak kendisini göstermektedir. TR'nin yapısı, insanların günlük ve iş yaşamlarında hedeflerine ulaşmak adına yeni teknolojileri benimseme ve kullanma eğilimini ifade etmektedir. Modelin yapısı, kişinin yeni teknolojileri kullanma yatkınlığını belirleyen zihinsel kolaylaştırıcılar ve engelleyicilerin genel bir ruh hali olarak görülebildiği tanımlanmaktadır (Parasuraman, 2000: 310).

Şekil 2’de özetlenen TR, kavramsal olarak yenilikçilik ve teknoloji alanında öncü olma eğilimi gibi konulara odaklanan nispeten geniş bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Teknolojiye alışma ve uyum sürecindeki kaygı, özellikle kullanıcının teknolojiyle ilgili ve dijital araçları kullanma becerisiyle, istekliliğiyle ilgili sadece fiziksel değil aynı zamanda zihinsel durumlarına da odaklanmaktadır (Meuter vd., 2003: 310). Bu noktada TR, teknolojiyi kullananların yeni bir teknolojiye ne kadar hazır oldukları ve uyum yakalama çabası içerisinde oldukları ile ilgilidir. TR’nin ölçümü ise teknoloji kullananların teknolojiye ilişkin tutum ve inançlarının değerlendirilmesini içermektedir (Parasuraman, 2000: 309) ve yapı dört boyuttan (iyimserlik, yenilikçilik, rahatsızlık ve güvensizlik) oluşmaktadır. *İyimserlik*, teknoloji kullanımına olumlu bir bakış açısı ve teknolojinin insanlara daha fazla kontrol, esneklik ve verimlilik gibi avantajları sunması ile ilgilidir. *Yenilikçilik* kavramı, teknoloji öncüsü ve düşünce lideri olma durumunu tanımlamaktadır. Olumsuz kavramlardan olan *rahatsızlık*, teknoloji üzerinde hâkimiyet eksikliği algısı ve bireylerin teknoloji tarafından yorulmuş olma hissinden oluşmaktadır. Son olarak *güvensizlik* ise, teknolojiye karşı olan güvensizlik ve sorunsuz çalışabilme yeteneği hakkında yer alan şüpheciligi içermektedir.

Şekil 2. Teknoloji Hazırlık

Kaynak: (Parasuraman, 2000).

TR içerisinde yer alan bu değişkenlerle, bireylerin teknoloji ile arasındaki algılarını mikro düzeyde inceleme çabasında olduğu yazında yer almaktadır. Sürdürülen araştırmalar çerçevesinde bireylerin teknoloji kullanımları sosyal etkilerle de değişebileceği sonucuna varılmıştır. Bu durumun devamında Venkatesh ve Davis (2000) tarafından Teknoloji Kabul Modeli2 (Technology Acceptance Model2 -TAM2 yazına kazandırılmıştır.

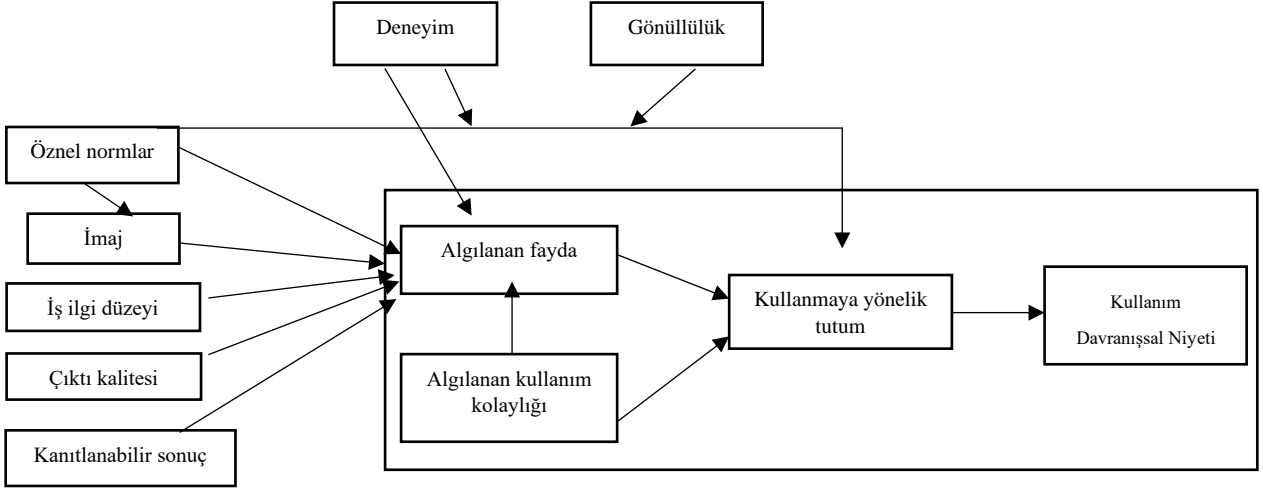
Teknoloji Kabul Modeli2

Açıklaması yapılan normlara ek olarak Teknoloji Kabul Modeli2 (Technology Acceptance Model2 - TAM2) *deneyim* ve *gönüllük* olarak iki moderatör değişkenin eklenmesi ile geliştirilmiş olan bir modeldir. Modele eklenen imaj, bir birey için önemli bir davranış olarak kabul edilirken, bu davranışın bireye ek olarak kurumun iç işlerindeki kalitenin sürekli olarak artırabileceğine dair inancını ifade etmektedir. Ek olarak TAM2’de algılanan kullanım kolaylığı yenilikçi bir sistem daha az çaba ile kullanılabilir oluşunu temsil etmektedir (Wu vd., 2011: 138). Venkatesh ve Davis (2000) tarafından oluşturulmuş modelin özeti Şekil 3’te yer almaktadır.

Öznel normun niyet üzerindeki doğrudan etkisinin nedeni olarak, insanların bazı davranışları gerçekleştirmeye ve sonuçlarına olumlu yaklaşmalar dahi, önemli kabul ettikleri düşüncelerden dolayı öyle olması gerektiğine ve yapmaları gerektiğine inandıkları takdirde, bir davranış gerçekleştirmeyi seçebilecekleridir. Bu durum insanların o davranış için referanslara uymak adına yeterince motive olmuş

olduklarını ortaya koymaktadır (Venkatesh ve Davis, 2000: 187). Öznel norma ilişkin olarak karışık bulguların altında yer alan olumsuzluk olarak Hartwick ve Barki (1994) tarafından tanımlanmıştır; teknoloji kullanıcılarını zorunlu ve gönüllü kullanım ayırımı yaptıktan sonra, öznel normun zorunlu teknoloji kullanım ortamlarında niyet üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu ancak gönüllü teknoloji kullanımı olan ortamlarda olmadığını ortaya koymuşlardır.

Şekil 3. Teknoloji Kabul Modeli2 (TAM 2)

Kaynak: Venkatesh ve Davis (2000: 188).

TAM2 kapsamında özetle, gönüllülük değişkeni kullanıcının teknoloji kabulünün zorlayıcı olmadığını ne derecede kavradığına ortaya koyar ve nihai olarak öznel imaj, bu konudaki bireysel zekâya, yeni teknolojiyi veya yeniliğin uygulanmasının sosyal sistemindeki bireyin konumunu yükselteceğine işaret etmektedir. Modelin barındırdığı değişkenler olarak, öznel norm, imaj, gönüllülük ve deneyimi yer almaktadır. İş ilgi düzeyi, çıktı kalitesi ve sonuçların kanıtlanabilirliğinden oluşan algısal ve yapısal bir süreci içerdiği kabul edilmektedir. Ek olarak öznel norm, TAM2 modelinde algılanan kullanılabilirliği doğrudan ve dolaylı olarak kullanım niyetini etkilemektedir. Öznel norm, algılanan kullanılabilirliği dolaylı olarak ve imaj yoluyla da etkilemektedir. Ayrıca yapısal olarak kullanım niyetini de doğrudan etkileyebileceği savunulmaktadır (Lee vd., 2010: 1747). Açıklamaları yapılan kavramalardan TAM, TR ve TAM2 yaklaşımlarına ek olarak geliştirilen Bütünleşik Teknoloji Hazırlık ve Kabul Modeli (Integrated Technology - TRAM) de yazında yer almaktadır.

Bütünleşik Teknoloji Hazırlık ve Kabul Modeli (TRAM)

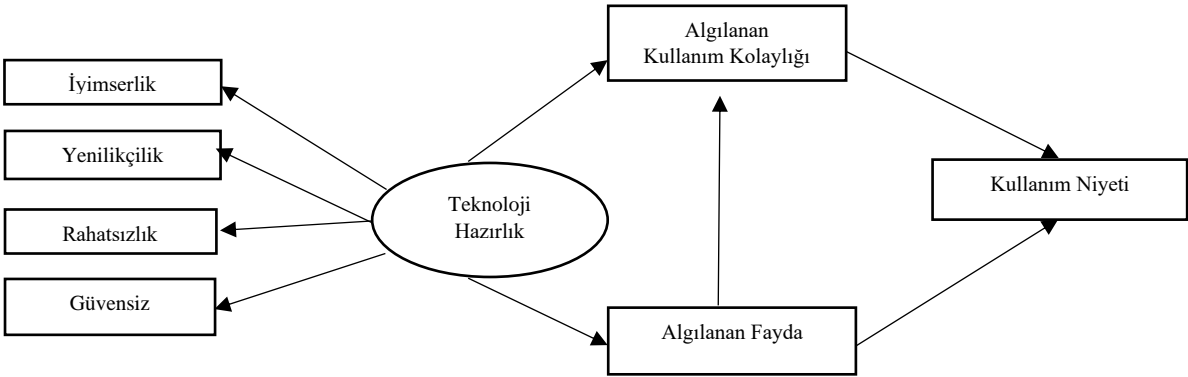
TAM modelini genişletmek adına, teknoloji kullanıcılarının yeni teknolojileri benimsemesini nasıl etkilediğini açıklamak için TR ve TAM'ı birleştiren bütünleşmiş model olarak, Bütünleşik Teknoloji Hazırlık ve Kabul Modeli (Integrated Technology Readiness and Acceptance Model-TRAM) oluşturulmuştur. Tarihsel sürecine bakılacak olursa bu kavram, bütünleşik teknoloji kabul modeli olarak 2003 yılında yazında önerilmiş olup, o tarihten bu yana kademeli olarak birçok alanda uygulanmaktadır (Dong vd., 2023: 348). TRAM'ın temel gelişim felsefesi, bilgisayar kullanımı, motivasyonu, inovasyon yayılma teorisi, planlı davranış teorisi ve rasyonel davranış faktörleriyle sosyal biliş ve teknoloji adaptasyonu ile bütün olarak kabul edilmektedir (Zhao vd., 2022: 3).

Yeni modele göre, tüketicilerin genel teknoloji hakkındaki önceki deneyimleriyle birlikte bilgileri, yeni teknoloji algılarını ve bunun sonucunda ortaya çıkan kabul davranışını etkilemekte olduğu yazında açıklanmaktadır. TRAM, model felsefesi olarak çevrim içi hisse senedi alım satım (Lin vd., 2007:650), self servis teknoloji kullanımı (Liljander vd, 2006: 189; Lin ve Chang, 2011: 429), yazılım uygulamaları dâhil olmak üzere çeşitli teknolojik hizmetlerde kullanıcıların kabulünü inceleme amacıyla kullanılmaktadır.

TRAM modelinde görülebileceği gibi, TR değişkeni kendisini davranışsal niyetin kritik bir etkileyicisi olarak entegre modelde yer bulmaktadır.

Şekil 4’te özetlenen TRAM, teknolojiye hazır olma konusunda yüksek puan alan kişilerin piyasada yer alan yüksek teknoloji araçlarını neden her zaman benimsemediğini açıklayabilmektedir. Bu duruma neden olarak, kullanışlılık ve kullanım kolaylığı gibi sistem özelliklerinin teknolojiyi benimseme davranışına ilişkin karar verme sürecine etki etmesi yer almaktadır. TRAM ayrıca yapısı gereği yeniliklerin yayılması için stratejik çıkarımlara sahip bir model olarak kabul edilmektedir. Yeniliği benimseyenler üzerine kurgulanan model dağılımı, zaman içinde çan şeklinde bir eğri olarak yorumlanır ve normale yaklaşır; bu, beş benimseyenler kategorisine ayrılabilir: yenilikçiler, erken benimseyenler, erken çoğunluk, geç çoğunluk ve geride kalanlar olarak da tanımlandığı yazında görülmektedir (Rogers, 2003: 656).

Şekil 4. Bütünleşik Teknoloji Hazırlık ve Kabul Modeli (TRAM)

Kaynak: Lin vd. (2005: 484).

TRAM modelinde de açıklaması yapıldığı üzere bireylerin teknolojik yeniliği benimseme kapsamında davranışsal boyutları incelenmeye çalışılmıştır. Fakat teknoloji kullanımını etkileyen farklı değişkenlerin olduğunu savunan araştırmacılar tarafından model geliştirilerek TAM3 ortaya konulmuştur.

Teknoloji Kabul Modeli 3

TAM2 ile algılanan kullanım kolaylığının belirleyicileri modeli birleştirilerek yeni bir entegre model geliştirilmiştir (Venkatesh, 2000). Teknoloji Kabul Modeli3 (Technology Acceptance Model3 - TAM3) homojen yapı sunma özelliği ile önceki modellerden farklılaşan niteliği ile öne çıkmaktadır. Yeni model, TAM2'nin ötesinde üç teorik uzantıyla birlikte algılanan kullanım kolaylığının belirleyicileri modelini önermektedirler.

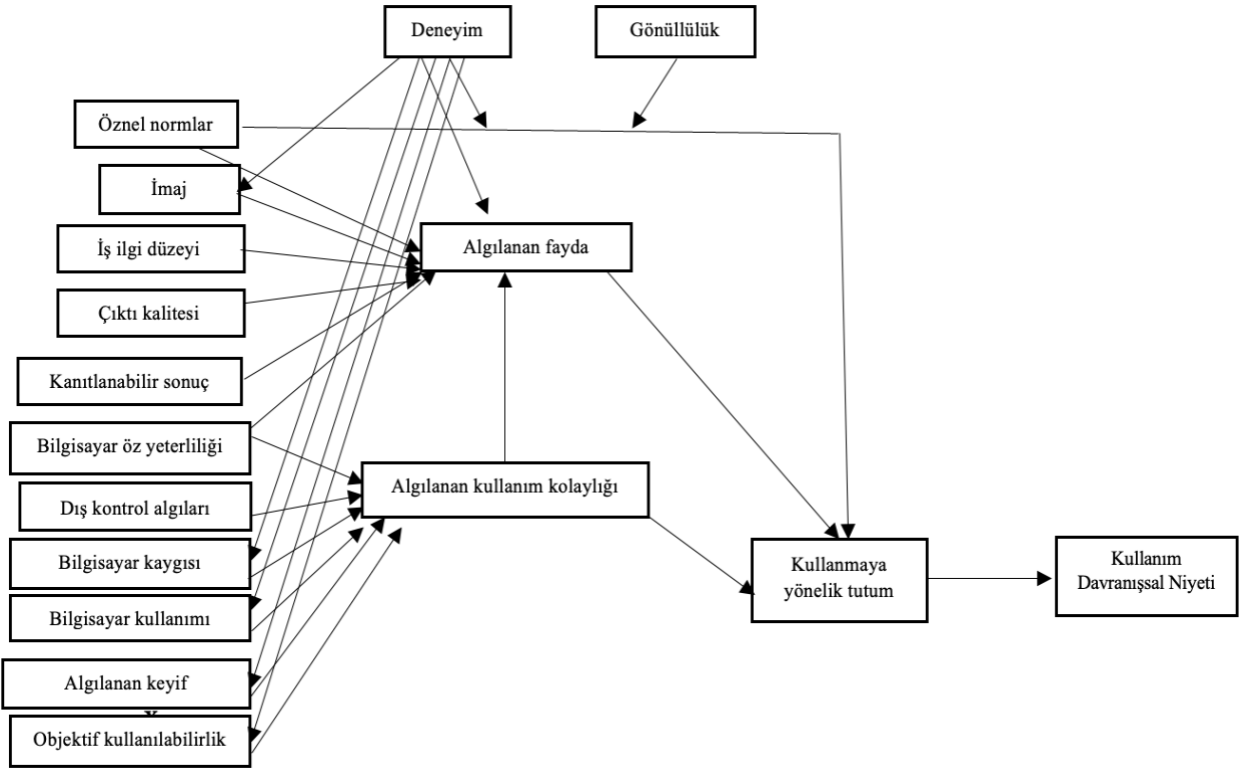
Modelde algılanan kullanım kolaylığı ile bireylerin teknoloji kullanım davranışlarında etkisi olan değişkenler yer almaktadır. Bu değişkenlerden bilgisayar teknolojisi kullanımı ilgili olan *bilgisayar öz yeterliği*, *bilgisayar kaygısı* ve *bilgisayara kullanımı* olarak tanımlanmaktadır. Bilgisayar öz-yeterliği, bilgisayar kullanımındaki iyi oluş ile bilgisayar kaygısı, kullanıcıların bilgisayar kullanımı hakkındaki olumsuz düşünceleri ile ilgili olduğu yazında kabul edilmektedir. Ek olarak bireyin teknoloji kullanımına karşı benimsediği duygu olarak da kavramsallaştırılmaktadır.

Bilgisayar kullanımı, bir bireysel farklılık değişkeni olarak modelde kabul edilmektedir. Genel olarak bilgisayar teknolojilerini kullanımına hâkim olanların iş yaşamlarında da yeni bir sistem kullanımına hâkim olmaları beklenmektedir. Bilgisayar teknolojisi kullanımına hâkim bireyler, yeni bir teknolojik sistemi kullanmada sürecinin zorluğunu “hafife alma” eğiliminde olabilirler. Bu bireyler bilgisayar kullanma

durumundan oldukça keyif alırlar ve daha az bilgisayar kullanımına hâkim olanlara kıyasla teknoloji kullanım sürecinden mutlu olmaktadır.

Bireyin İçsel motivasyonu ise bilgisayar kullanımındaki hâkim oluşunu etkileye bir diğer değişken olarak açıklanmaktadır. *Dış kontrol algıları* kapsamında, yeni bir sistemin artan deneyimle birlikte, sisteme özgü algılanan kullanım kolaylığını etkileyen değişken olarak kabul edilmektedir. Teknoloji kullanımı genel inançlardan oluşan etkilere bağlı olması, nesnel kullanılabilirliği yeni sisteme özgü *algılanan keyif olarak* tanımlanmaktadır (Venkatesh ve Bla, 2008: 379). Ayrıca, algılanan kullanım kolaylığı ile ilişkili olarak, *öznel norm*, *imaj* ve *kanıtlanabilir sonuç* değişkenlerinin de tüm zaman dilimlerinde algılanan kullanılabilirliğin önemli belirleyicileri olarak kabul edilmektedir. Modelde, *iş ilgi düzeyi* ve *çıktı kalitesi* değişkenlerinin algılanan fayda üzerinde bir etkiye sahip olduğunu, çıktı kalitesinin artmasıyla birlikte işle bağlantılı olarak, algılanan fayda üzerindeki etkisinin daha güçlü olduğu savunulmaktadır.

Şekil 5. Technology Acceptance Model (TAM 3)

Kaynak: Venkatesh ve Bala (2008).

3. Turizmde Teknoloji Kullanımı

Teknoloji kavramı, çeşitli sektörler arasında hızlı değişimler yaşamaktadır. Bahsedilen sektörler arasında da turizm ve alt sektörü olarak konaklama da yer almaktadır. Yaşanılan modern teknolojilerin gelişimiyle, turizm pazarında turizm arzı ve turizm talebi üzerinde büyük değişiklikler yaşanmaktadır (Januszewska vd., 2015: 66). Turizm sektörü özelinde bakıldığında 1990'lı yıllarda online rezervasyon sistemini kullanarak teknoloji ile tanışmaya başlamıştır. Bu durumun devamında, bilgisayar sistemlerinin yoğun kullanımına başlanması ve internetin sürece dâhil olması, turizmde hizmet satın alan kullanıcıların daha kolay erişim olanaklarını ortaya çıkarmaktadır. Bahsedilen gelişimler sayesinde turizm alanına genel olarak “e-turizm” gibi bir kavram kazandırmasına neden olmuştur (Ukpabi ve Karjaluto, 2017: 620). Kavramsal kazanımına ek olarak teknolojik gelişme ile birlikte bilgi iletişim teknolojileri turizm işletmelerinde ve organizasyonlarında verimlilik ve etkinliklerinde rol oynamaktadır. Ayrıca pazarda ticari varlıklarını

sürdürme tarzlarında ve hizmet satın alan müşterilerin hizmet sağlayıcılar ile iletişimlerinde değişimlere neden olmaktadır (Buhalis ve Licata, 2002: 209)

Teknoloji sürecinde 1990'lı yılların sonuna gelindiğinde internet ve e-ticaret kullanımının işletmeler arası, işletme ile tüketiciler arasındaki etkileşimli kullanımı, turizmde teknolojik sürecin benimsenmesinde önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir (Buhalis ve Schertler, 1999: 239). Bu değişimlere bakılacak olursa iletişim kurgulama açısından da farklı kullanım imkânları sunmaktadır. Detaylandırmak gerekirse dizüstü bilgisayarlar, tablet ve kişisel dijital asistanlar gibi dijital cihazların gelişiminde de yer almaktadır. Ayrıca, hesaplama, depolama ve taşınabilirlik gibi imkanları ortaya çıkartmaktadır (Buhalis ve O'Connor, 2005: 9).

Yukarıda bahsedilen değişimlere örnek olarak, turizm işletmelerinde gelişen teknoloji ile birlikte mobil teknolojilerin ortaya çıkmasına neden sağlamaktadır. Bu çerçevede bakıldığında, otel içi mobil uygulamalar örnek gösterilmektedir. Turizm işletmelerinden hizmet satın alan kullanıcıların seyahat öncesi, esnası ve sonrasında mobil uygulama teknolojilerinden yardım alarak daha kaliteli bir tatil süreçleri geçirmek için bu teknolojiye faydalanmaktadır. Gelişen teknolojik süreçlerin devamında dijital teknolojilerde farklı imkânlar sunmaktadır. Bu duruma örnek olarak, yakın zamanlarda kişisel teknoloji geliştirmede hızlı gelişimler yaşanmaktadır. Taşınabilir cihazlar, akıllı saatler ve akıllı gözlükler gibi giyilebilir dijital aletleri (insan vücuduna takılan cihazlar) ortaya çıkarmaya doğru yeni bir dönüş yaptığı yazında yer almaktadır (Tussyadiah vd., 2018:599).

Yaşanılan bu teknolojik gelişmelerin ışığında sadece hizmet satın alan müşteriler tarafından değil işletme açısından çeşitli faktörler çerçevesinde de teknolojinin önemi vurgulanmaktadır. Örnek olarak teknoloji kullanım biçimi işletmelerin fiziksel yaratılışında da önem içermektedir. Turizm işletmelerinin fiziksel tasarımı ve gelişimi ayrıca turizm destinasyonlarında farklı deneyimlerin yaratılarak teknolojinin önemli rolü ortaya çıkartılmaktadır. Teknolojik gelişmelerin turizm işletmelerinde yönetsel boyutlarında da değişimlere ve farklı imkânlar sunmaya neden olmaktadır. Bilgisayar ve bilgi teknolojilerinin sürekli olarak gelişimi sonucunda bilgi, zaman, verimlilik ve para olarak dönüşümü oluşmaktadır. Bu durumun sonucunda, doğru seyahat bilgilerin yer alması, gezginlerin maliyetini eskiye göre daha da azaltabilir ve turizm sektörünün hizmet ve yönetim seviyesini iyileştirebileceği düşünülmektedir (Wei, 2012: 1105). Bahsedilen bu iyileştirme yönetim ve alt kademe çalışan personeller açısından da önem taşımaktadır. Teknolojiyi kullanma ve faydalanabilme davranışı çerçevesinde işletme açısından hayati önem barındırmaktadır. Genel çerçevede özetlenecek olursa, hizmetler sektörünün önemli bir parçası olarak turizm bağlamında hem işletmeler yönünde makro (örgüt geliştirme, strateji oluşturma vb.) ve mikro (çalışan davranışları vb.) perspektifte hem de kullanıcı ve tüketiciler yönünde teknolojinin kabul edilmesi ve bu teknolojiye hazır olunması önem arz etmektedir.

4. Yöntem

Bu çalışmada ABS Journal Guide – 2022 listesindeki “Sector Studies” başlığı altındaki uluslararası süreli yayınların temel alındığı, turizm yönlü 4, 3 ve 2 yıldızlı dergilerde, Technology Acceptance Model (TAM), Technology Readiness (TR), Technology Acceptance Model 2 (TAM2), Integrated Technology Readiness and Acceptance Model (TRAM) ve Technology Acceptance Model 3 (TAM3) anahtar kelimeleri ile taratılmıştır. Yıl bazında kapsam 2000 ile 2023 yılları arasında yayımlanan çalışmaların taramaya dâhil edilmesi ile gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada analiz tekniği olarak son dönemlerde araştırmacılar tarafından büyük bir popülerlik kazanan (Donthu vd., 2020: 2) bibliyometrik analiz tekniği kullanılmıştır. Kavram olarak bibliyometrik araştırma metodolojisi büyük hacimli bibliyografik materyalleri kapsayan kütüphane ve bilgi bilimlerindeki araştırmalardan kaynaklanmaktadır. Özellik itibari ile bibliyometrik çalışmalar, yazında yer alan

çalışmaların özetlerini çerçeveleyerek bibliyografik materyali analiz eder ve sınıflandırır (Martinez vd., 2018: 444). Bu teknik büyük hacimli bilimsel verileri keşfetmek ve analiz etmek için popüler ve titiz bir yaklaşım sergilemesi nedeni ile tercih edilirken farklı avantajlar da sunmaktadır. Bu avantajlar arasında, özel ve belirlenmiş bir alanın değişim süreçleriyle o alanda yer ortaya çıkan eksikliklerin saptanması adına imkânın yer alması öne çıkmaktadır. Bibliyometrik analiz araştırmacıların, araştırma kapsamında grupları, yayımlandığı ülkeleri ve dergilerin alansal etkilerini ortaya koymak adına niteleyici ve niceleyici analizlerden biri olarak araştırma yöntemleri içinde yer almaktadır (Zupic ve Čater, 2015: 430). Bu analiz ile araştırmacılara yazına hâkim olarak hem keşfine hem de en etkili çalışmalarını ortaya çıkarmasında yardımcı olduğu ifade edilmektedir (Krauskopf, 2018: 226). Sayılan hususlar göz önüne alındığında çalışmanın amacına yönelik olarak analiz aşamasında bibliyometrik analiz tercih edilmiştir.

5. Bulgular

ABS Journal Guide – 2022 listesindeki “Sector Studies” başlığı altındaki uluslararası süreli yayınlarda turizm ile ilgili 4, 3 ve 2 yıldızlı dergilerde Technology Acceptance Model (TAM), Technology Readiness (TR), Technology Acceptance Model2 (TAM2), Integrated Technology Readiness and Acceptance Model (TRAM) ve Technology Acceptance Model 3 (TAM3) anahtar kelimeleri ile yapılan tarama sonucunda 2000 ve 2023 yılları arasında yapılan çalışmalar incelenmiş elde edilen 66 adet yayına ilişkin sınıflandırmalar yapılmıştır.

Yayımlar, **dergi yıldız kategorisi** açısından incelendiğinde Tablo 1’de görüldüğü üzere en fazla yayının dört yıldızlı dergi kategorisinde Tourism Management yer aldığı görülmektedir. Üç yıldızlı dergi kategorisinde ise en çok yayın International Journal of Hospitality Management dergisinde yer alırken iki yıldızlı kategoride International Journal of Tourism Research’ün yer aldığı bulunmuştur.

Yapılan incelemeler sonrasında dört yıldızlı dergiler içinde teknoloji kabul modelleri kapsamında en çok yayına sahip Tourism Management, genel yayın felsefesinin turizm alanı başta olmak üzere farklı alanların da politika ve uygulamalarına odaklanmaktadır. Derginin bu önem verdiği çalışma konularından da anlaşılacağı üzere, teknoloji kabul modelleri gibi önemli bir çalışma konusu kapsamında en çok yayın bulundurmasından da anlaşılmaktadır. Dergi yayın konuları içerisinde yer alan yönetsel başlıklı yayınları da kabul etmeleri, bu araştırmanın incelediği teknoloji kabul modellerinin işletmeler için önemi bağlamında bizlere fikir sunmaktadır. Üç yıldızlı dergi kategorisinde ise International Journal of Hospitality Management dergisi, uluslararası dergi olup bu alanda güncel konulara eğilim göstermesi bu araştırma için konu güncelliğinin ve öneminin altını çizmektedir. Yayın sayısına göre sıralaması yapılan çalışmaların son dergisi International Journal of Tourism Research olduğu görülmektedir. Derginin sadece turizm değil farklı disiplinlere de yer vermesi yayınların doğrudan bir alanla ilişkisi değil aynı zamanda farklı alanlarla bağını ortaya koymaktadır. Bu bilgiye dayanarak teknoloji kabul modellerinin çeşitli disiplinlerle bağlantısının olduğu çalışmada gösterilmektedir.

Tablo 1. Yıldız Kategorisine Göre Yayınların Dağılımı

Yıldız	Dergi Adı	Frekans (n)	Yıldız (n)	Yüzde (%)
4	Journal of Travel Research	4	24	6,06
4	Journal of Service Research	6		9,09
4	Tourism Management	14		21,21
3	International Journal of Contemporary Hospitality Management	12	26	18,18
3	International Journal of Hospitality Management	13		19,70
3	Journal of Teaching in Travel & Tourism	1		1,52
2	Current Issues in Tourism	3	16	4,55
2	International Journal of Tourism Research	6		9,09
2	Journal of Vacation Marketing	5		7,58
2	Journal of Ecotourism	2		3,03
Toplam		66	66	100

Çalışmaların *dergi adı* ölçütü altındaki sınıflandırılması Tablo 2’de gösterilmiştir. Tourism Management 14 adet yayınlara ve %21,21 oranı ile en fazla bu konuda çalışma yayınlamış dergi olarak yer almaktadır. En çok yayın yapılan derginin yanı sıra en az yayın yapılan dergi çerçevesinde 3 ve 2 yıldızlı dergiler sırasıyla Journal of Teaching in Travel ve Tourism ve Journal of Ecotourism olarak yer almaktadır.

Tablo 2. Yayınların Dergi Adlarına Göre Dağılımı

Dergi Adı	Frekans(n)	Yüzde (%)
Tourism Management	14	21,21
International Journal of Contemporary Hospitality Management	12	18,18
International Journal of Hospitality Management	13	19,70
International Journal of Tourism Research	6	9,09
Journal of Service Research	6	9,09
Journal of Vacation Marketing	5	7,58
Journal of Travel Research	4	6,06
Current Issues in Tourism	3	4,55
Journal of Ecotourism	2	3,03
Journal of Teaching in Travel & Tourism	1	1,52
Toplam	66	100

İlgili kavramlara yönelik yapılan yayınların *yıl* ölçütü bağlamında dağılımı incelendiğinde Tablo 3’de % 9,09 oranla en fazla 2015, 2016, 2020 ve 2021 yıllarında yayın yapıldığı, ikinci sırada ise 2008, 2018 ve 2022 yıllarının %7,58 oranı ile yayın yapıldığı görülmektedir. Son olarak teknoloji kabul modeli yayınlarının en az olduğu yıllar kapsamında, 2000, 2004, 2007 ve 2014 yıllarının %1,52 yüzdelik dilimi ile tabloda yer almaktadır. Özellikle 2015 yılında yayınların artması Endüstri 4.0 bağlamında teknoloji kullanımının ve dijitalleşme olgusunun sektörlerde öneminin daha da artması ve kısmi olarak da zorunlu hale gelmesinden kaynaklı denebilir.

Tablo 3. Yıllara Göre Yayınların Dağılımı

Yıl	Frekans(n)	Yüzde (%)
2000	1	1,52
2003	2	3,03
2004	1	1,52
2007	1	1,52
2008	5	7,58
2009	2	3,03
2010	2	3,03
2011	2	3,03
2012	4	6,06
2013	3	4,55
2014	2	3,03
2015	6	9,09
2016	6	9,09
2017	2	3,03
2018	5	7,58
2019	2	3,03
2020	6	9,09
2021	6	9,09
2022	5	7,58
2023	3	4,55
Toplam	66	100

Çalışmada incelemesi yapılan yayınların yazar boyutundan bakıldığı zaman en fazla teknoloji kabul ve hazırlık modelleri kapsamında yayın sahibi Rob Law altı adet yayını ile yer almaktadır. Prof. Rob Law, Macau Kalkınma Vakfı (UMDF) Üniversitesi Akıllı Turizm Başkanı ve Hong Kong Politeknik Üniversitesi Otelcilik ve Turizm İşletmeciliği Okulu Otelcilik ve Turizm Bilgi Teknolojileri alanında Onursal Profesördür. Bilgi teknolojisi, internet ve e-ticaret, modelleme ve tahmin, yapay zeka, yazılım mühendisliği ile bilgisayar destekli eğitim alanlarında çalışmaları bulunmaktadır.

Çalışmaların yayınlandığı ve yürütüldüğü **ülke** bazında ölçüte göre Tablo 4'te gösterildiği üzere 15 adet çalışma sayısıyla %22,73 ile Amerika Birleşik Devletleri'nin olduğu yapılan analizler sonucunda ulaşılmıştır. Bu sayıyı 11 adet yayımla Çin takip etmektedir.

Tablo 4. Çalışmaların Yayınlandığı Ünelere Göre Dağılımı

Ülke	Frekans(n)	Yüzde (%)
ABD	15	22,73
Çin	11	16,67
Kore	8	12,12
Afrika	4	6,06
Hindistan	4	6,06
İngiltere	4	6,06
Mısır	3	4,55
İspanya	3	4,55
Türkiye	2	3,03
Almanya	2	3,03
Avustralya	2	3,03
İtalya	1	1,52
Kenya	1	1,52
Portekiz	1	1,52
Singapur	1	1,52
Srilanka	1	1,52
Şili	1	1,52
Tunus	1	1,52
Japonya	1	1,52
Toplam	66	100

Analizi yapılan çalışmaların **araştırma türü** ölçütüne göre dağılımı Tablo 5'te gösterilmiştir. Görüldüğü üzere göre çok büyük oranda nicel araştırma yönteminin tercih edildiği tespit edilmiştir (%95,45 – 63 adet). Ek olarak, çalışmalar açısından nitel araştırma yönteminin de az bir oranda (3,03-2 adet) tercih edildiği saptanmıştır. Karma yöntemin ise teknoloji kabul ve hazırlık modeli çalışmalarda en az tercih edilmiş olduğu sonucuna (1,52- 1 adet) ulaşılmıştır.

Tablo 5. Yayınların Araştırma Desenlerine Göre Dağılımı

Araştırma Deseni	Frekans(n)	Yüzde (%)
Nicel	63	95,45
Nitel	2	3,03
Karma	1	1,52
Toplam	66	100

Teknoloji kabul modelleri kapsamında bakıldığı zaman felsefelerinin sosyolojik bir temele dayandırılmaktadır. Bununla beraber teknoloji kabul ve hazırlık modelleri üzerine yapılan çalışmaların nicel yöntem ağırlıklı olması, modellerin ölçülmesi adına daha uygun olduğunu bize göstermektedir. Bu yorumdan çalışma doğasının nicel araştırma yöntemi kullanılmasının daha uygun olacağı yönünde bizlere

ışık tutmaktadır. Bu yoruma ek olarak, genel olarak turizm çalışmalarının da ağırlıklı olarak nicel araştırma yöntemlerini tercih ettikleri yapılan çeşitli çalışmalarla da desteklenmektedir (Çıvık ve Sezerel, 2018: 8).

6. Sonuç ve Tartışma

Elde edilen veriler dâhilinde en fazla yayın sayısının 2015, 2016, 2020 ve 2021 yıllarına ait olduğu görülmektedir. Araştırma kapsamında yer alan dergilerde 2015, 2016, 2020 ve 2021 yıllarında en fazla yayın olmasının nedeni olarak da teknoloji ve dijitalleşme kavramlarının araştırmacılar tarafından ilgilerinin artmasından kaynaklanmaktadır. Özellikle Endüstri 4.0 kavramının yazında yer alması ve beraberinde dijital dönüşüm olgusunu sadece imalat değil hizmetler sektörü için de tartışılır bir biçimde yer alması bu sonucu doğurmaktadır denebilir. Ayrıca dijital teknoloji kavramının sektörler açısından da öneminin artmış olduğu yazında dikkat çekilmesi bu durumu destekler niteliktedir.

Yıllara göre dağılımlarına bakıldığında ve toplam çalışma sayıları göz önünde bulundurulduğunda konu başlığı olarak Teknoloji Kabul Modeli (Technology Acceptance Model - TAM) ve turizm çerçevesinde çalışma sayısının gittikçe arttığını ve çalışmalara farklı bakış açıları getirilerek tekrarlanabilir olması bir çok çalışmadan elde edilmiştir. Çalışmaların yayımlandığı dergilerin incelenmesi sonucunda en çok yayın yapılan derginin Tourism Management dergisinde olduğu görülmüştür. Analizleri gerçekleştirilen çalışmaların araştırma yöntemi tercihinde daha çok nicel araştırma yöntemlerinin tercih edildiği görülürken bir diğer araştırma yöntemi olan karmanın ise tek bir çalışmada kullanılmış olduğu dikkat çekmektedir. Çalışma yöntemlerindeki bu yoğunlaşmanın sebebi olarak teknoloji kabul modelinin temel felsefesinde yer alan davranış teorisinin yer alması nedenler arasında gösterilebileceği düşünülmektedir. Teknoloji kullanımındaki davranış saptamasının nicel araştırma ölçekleriyle belirlenmesi tercih edilmektedir.

Konu bazında daha çok çalışılmaya önem veren ülke ise 15 adet yayın sayısı ile Amerika Birleşik Devletleri'nin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular ışığında son yıllarda artan araştırma sayılarına bakılarak, TAM başlığının yazında güncel bir konu olduğu kabul edilmektedir. Farklı ülkelerde yayımlanmış olan çalışmaların bakış açılarından faydalanmak adına bizlere ışık tutmaktadır.

Turizm alanı olarak teknoloji temelli çalışmaların yıldan yıla artmaya devam ettiği çalışmanın sonuçlarının arasında yer almaktadır. Bu artışların nedeni olarak dönemsel açıdan teknolojinin hayatımızda yer alması kaçınılmaz bir gerçek olduğunu göstermektedir. Bu durumun devamında sadece işletmelerin teknolojik yetilerinin kazanmasına değil aynı zamanda bu teknoloji ve dijitalleşme süreçlerini kullanmak için bireylerin de yetilerinin olmasının önemini ortaya çıkartmaktadır. Teknoloji kabul ve hazırlık modelleri kapsamında yapılan bu araştırma ile teknolojinin sadece yazılım boyutunun değil aynı zamanda çalışan bireylerin ve hizmet satın alanların da teknolojiye hâkimiyetlerini, yeteneklerini ve birey özelinde engelleyici durumları üzerine odaklanmanın önemine dikkat çekilmektedir.

Araştırma kapsamındaki modellerin yer aldığı çalışmaların görece olarak güçlü ekonomiye sahip ülkelerdeki sayıca olan fazlalığı, bu ülkelerin teknolojik gelişmeleri yakından takip ettikleri hakkında bizlere fikir vermektedir. Ek olarak turizm işletmelerinde olan teknolojik evrimlerin çalışanlarla uyumu üzerindeki başarısından kaynaklı olduğu savunulabilir. Çalışma kapsamında teknoloji modellerinin farklı çerçevelerde kullanılması da modeller üzerinde savunduğumuz önemini ortaya çıkartmaktadır.

Bu araştırma ile teknoloji kabul ve hazırlık modellerinin turizm temalı çalışmalarda her modelin kendine has özelliklerine uygun şekilde araştırmalar yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu modeller arasında temel teşkil ede TAM sıklıkla kullanılan bir model olarak dikkat çekmektedir. TAM kapsamında Kim ve çalışma arkadaşları (2008a) tarafından yapılan çalışmada, turizmde hizmet satın alanlara yönelik olarak bireylerin seyahat esnasında kullandıkları internet bağlantılı teknolojileriyle otel içi kullanılan teknolojilerin çalışma kapsamında incelendiği görülmektedir. Ayrıca yine hizmet satın alanlar üzerinde TAM incelemesi yapılan bir diğer çalışma ise Kaplanidou ve Vogt (2006) tarafından yapılmıştır. Çalışmada online web site

kullanımı üzerine araştırma yürütülmüş olup bireylerin teknoloji kabul davranışları belirlenmeleri amaçlanmıştır. Araştırma sonucunda model değişkenlerinden olan kullanışlılığın, bireylerde tatil seçimlerinde etken rol aldığı savunulmuştur. Türker (2013)'e göre online turistik ürün satın alan bireylerin bu tarz satın almalar üzerinde davranışları ölçülmüştür. Buradan yola çıkarak TAM turizm çerçevesinde hizmet satın alan bireylerin konforunu oluşturma imkânı sunarken aynı zamanda işletmelere de ticari açıdan avantajlar sunmaktadır. TAM bünyesinde yalnız hizmet satın alanlar tarafından değil aynı zamanda hizmet sağlayıcıların için de önem teşkil ettiği sonucuna varılmıştır. Bu açıklamayı destekler nitelikte olan çalışma Kim ve çalışma arkadaşları (2008b) tarafından yürütülmüştür. Çalışma otel ve restoran çalışanların, gelişen yeni teknolojilere olan hâkimiyetlerini ölçmüşlerdir. Aynı zamanda çalışma içerisinde davranışsal keşifler de yer almaktadır. Çalışanların davranış boyutu ile incelenmesi iletişimi yüksek bir alan olan turizm için elzem olup, teknoloji kabul modellerinin alana katkısını sunmaktadır.

Farklı perspektiflerden bakma imkânı sunan bu modellemeler arasında TR de yer almaktadır. Pradhan ve diğerleri, (2018) tarafından yapılan çalışmada, akıllı turizm kapsamında dijital cihaz kullanımlarında ortaya çıkan olumsuz algılar üzerine odaklanarak teknoloji hazırlık açısından incelenmiştir. TR ile kullanıcıların teknolojiye ne kadar hazır oldukları belirlenmesi de hizmet sağlayıcılara ışık tutmaktadır. TR önceki modellere göre daha detaylı bir saptama sunmaktadır. Örnek olarak, Kim ve çalışma arkadaşları, (2020)'nin çalışmasında sanal gerçeklik kullanan turistlerin teknoloji hazırlık davranışlarının (iyimserlik, yenilikçilik) öznel refah ve davranışsal niyet ile arasındaki rolünün incelenmesi de yukarıdaki açıklamayı desteklemektedir. Dikkat çeken bir çalışma Atik (2018) tarafından gerçekleştirilmiş olup, TRAM kapsamında ortaya konulmuştur. Çalışmada turizm sektöründen hizmet satın alanlar açısından akıllı telefon kullanımı incelenmiştir. Bu çerçevede bireylerin davranışsal boyutları saptanmaya çalışılmış olması turizm alanında insan ve emek yoğun olmasının nedeni olarak kabul edilebilmektedir.

Bu çalışma ile teknoloji kabul ve hazırlık modellerine yönelik kavramsal öz bilgi sunumunun ardından yazında yer alan çalışmalar belirli kriterler bağlamında sunularak sektörde kullanımlarına ilişkin fikir vermeye çalışılmıştır. İnceleme bulgularından da görüldüğü üzere çalışmaların son yıllarda yayımlanmalarındaki artış konunun güncelliğini göstermektedir. İmalat sektörü özelindeki çalışmaların yanı sıra hizmetler sektörü ve önemli bir alt sektör olarak turizm alanında seçilen beş modelin (TAM, TR, TAM2, TRAM ve TAM3) ciddi tartışmaların yapıldığı dikkat çekmektedir. Bunlara ek olarak bu çalışma kapsamında yer almayan ancak yazında tartışılan ve sağlık temalı çalışmalarda Birleştirilmiş Teknoloji Kabulü ve Kullanımı Teorisi - The Unified Theory of Acceptance and Use of Technology (UTAUT)'un kullanılabilirliğini belirtmekte fayda vardır (AlQudah vd.,2021). Bu çalışma kapsamında belirlenen belirlenen veri tabanında ilgili tarih aralıklarında yayınlanan makalelerin analizleri gerçekleştirilmiştir. Teknoloji kabul ve hazırlık modelleri çerçevesinde yayın sayısının az olmasına dikkat çekilmektedir. İleride yapılacak çalışmaların tarihsel olarak daha güncel olması adına tekrarlanması, veri tabanlarının ve tarih aralıklarının genişletilmesi yazına katkı sağlayacaktır. Sadece zamansal boyutta değil aynı zamanda işletmelerin yer aldığı farklı kültürlerden ötürü tekrarlanması da yeni bakış açıları kazandırması açısından önem arz edeceği düşünülmektedir. Ayrıca konu çerçevesinde yapılmış olan makale ve tezlerin kendi aralarında karşılaştırılması da yeni çalışmalar için bir alan oluşturabilecektir. Ülke bazlı değerlendirmelerin de sektörün de dijitalleşmesi yönünde kültürel faktörleri anlama bağlamında katkı sağlayacak bir alan olacaktır.

Kaynakça

- AlQudah, A. A., Mostafa A., ve Khaled, S. (2021). Technology acceptance in healthcare: A systematic review. *Applied Sciences* 11(22), 10537. <https://doi.org/10.3390/app112210537>.
- Türker, A. ve Türker, Ö. G. (2013). Turistik ürün satın alma davranışının teknoloji kabul modeli ile incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2), 281-312. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/deusosbil/issue/4633/63156>.
- Batur, Z. ve Uygun, K. (2012). İki neslin bir kavram algısı: Teknoloji. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), 74-88 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/usaksosbil/issue/21647/232719>.
- Buhalis, D., ve Licata, M. C. (2002). The future eTourism intermediaries. *Tourism Management*, 23(3), 207-220.

- [https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(01\)00085-1](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(01)00085-1).
- Buhalis, D., ve O'Connor, P. (2005). Information communication technology revolutionizing tourism. *Tourism Recreation Research*, 30(3), 7-16. <https://doi.org/10.1080/02508281.2005.11081482>.
- Buhalis, D., ve Schertler, W. (Edt.). (1999). *Information and communication technologies in tourism 1999: Proceedings of the international conference in Innsbruck, Austria, 1999*. Springer Science and Business Media
- Çıvık, B., ve Sezerel, H. (2018). Araştırma paradigmaları ve turizm yazını. *Turizm Akademik Dergisi*, 5 (1) , 1-14 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/touraj/issue/37924/397349>.
- Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use and user acceptance of information technology. *MIS Quarterly*, 13(3), 319–340. doi:10.2307/249008.
- Davis, F. D. Bagozzi. RP ve Warshaw. PR (1989). User acceptance of computer technology: A comparison of two theoretical models. *Management Science*, 35(8), 982-1003. doi:10.1287/ mns.35.8.982.
- Dong, H., Wang, H., ve Han, J. (2023). Understanding Ecological Agricultural Technology Adoption in China Using an Integrated Technology Acceptance Model Theory of Planned Behavior Model. *Front. Green innovation and industrial ecosystem reconstruction in achieving environmental sustainability*, 16648714, 348. <https://doi.org/10.33889/fenvs.2022.927668>.
- Donthu, N., Kumar, S., ve Pattnaik, D. (2020). Forty-five years of Journal of Business Research: A bibliometric analysis. *Journal Of Business Research*, 109, 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.10.039>.
- Fishbein, M., ve Ajzen, I. (1977). Belief, attitude, intention, and behavior: An introduction to theory and research. 177-189. <https://doi.org/10.1186/s12199-021-01015-2>.
- Granic, A., ve Marangunic, N. (2015). Technology acceptance model: A literature review from 1986 to 2013 Universal access in the information society. 81–95. <https://doi.org/10.1007/s10209-014-0348-1>.
- Hartwick, J., ve Barki, H. (1994). Explaining the role of user participation in information system use. *Management Science*, 40(4), 440-465. <https://doi.org/10.1287/mnsc.40.4.440>.
- Holden, R. J., ve Karsh, B. T. (2010). The Technology acceptance model: Its past and its future in health care. *Journal of Biomedical Informatics*, 43(1), 159-172. <https://doi.org/10.1016/j.jbi.2009.07.002>.
- Januszewska, M., Jaremen, D. E. ve Nawrocka, E. (2015). The effects of the use of ICT by tourism enterprises, *Service Management*, 2(16), 65- 73. <http://doi.org/ejasm/file/article/view/92>.
- Kaplanidou, K. ve Vogt, C. (2006). A structural analysis of destination travel intentions as a function of web site features. *Journal of Travel research*, 45(2), 204-216. <https://doi.org/10.1177/0047287506291599>.
- Kim, D. Y., Park, J. ve Morrison, A. M. (2008a). A model of traveller acceptance of mobile technology. *International Journal of Tourism Research*, 10(5), 393-407. <https://doi.org/10.1002/jtr.669>.
- Kim, T. G., Lee, J. H. ve Law, R. (2008b). An empirical examination of the acceptance behaviour of hotel front office systems: An extended technology acceptance model. *Tourism Management*, 29(3), 500-513. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2007.05.01>
- Kim, M. J., Lee, C. K., ve Preis, M. W. (2020). The impact of innovation and gratification on authentic experience, subjective well-being, and behavioral intention in tourism virtual reality: The moderating role of technology readiness. *Telematics and Informatics*, 49, 101349. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2020.101349>.
- Krauskopf, E. (2018). A bibliometric analysis of the Journal of Infection and Public Health: 2008–2016. *Journal Of Infection And Public Health*, 11(2), 224-229. <https://doi.org/10.1016/j.jiph.2017.12.011>
- Koul, S., ve Eydgahi, A. (2017). A systematic review of technology adoption frameworks and their applications. *Journal of Technology Management & Innovation*, 12(4), 106-113. <http://doi.org/10.4067/S0718-272420170000400011>.
- Lee, Y. C., Li, M. L., Yen, T. M., ve Huang, T. H. (2010). Analysis of adopting an integrated decision making trial and evaluation laboratory on a technology acceptance model. *Expert Systems with Applications*, 37(2), 1745-1754. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2009.07.034>.
- Liljander, V., Gillberg, F., Gummerus, J. ve Van Riel, A. (2006), “Technology readiness and the evaluation and adoption of self-service technologies”, *Journal of Retailing and Consumer Services*, Vol. 13 No. 3, pp. 177-191. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2005.08.004>.
- Lin, C. H., Shih, H. Y., Sher, P. J., ve Wang, Y. L. (2005). Consumer adoption of e-service: Integrating technology readiness with the technology acceptance model. *In A Unifying Discipline for Melting the Boundaries Technology Management* (483-488). <http://doi.org/10.1109/PICMET.2005.1509728>.

- Lin, C. H., Shih, H. Y., ve Sher, P. J. (2007). Integrating technology readiness into technology acceptance: The TRAM model. *Psychology & Marketing*, 24(7), 641-657. <http://doi.org/10.1002/mar>.
- Lin, J. S.C. ve Chang, H. C. (2011), "The role of technology readiness in self-service technology acceptance", *Managing Service Quality: An International Journal*, Vol. 21 No. 4, pp. 424-444.[http://doi.org/ 10.1108/09604521111146289](http://doi.org/10.1108/09604521111146289)
- Martínez-López, F. J., Merigó, J. M., Valenzuela-Fernández, L., ve Nicolás, C. (2018). Fifty years of the European Journal of Marketing: A bibliometric analysis. *European Journal of Marketing*, 52(1/2), 439-468. <https://doi.org/10.1108/EJM-11-2017-0853>
- Meuter, M. L., Ostrom, A. L., Bitner, M. J., ve Roundtree, R. (2003). The influence of technology anxiety on consumer use and experiences with self-service technologies. *Journal of Business Research*, 56(11), 899-906. [https://doi.org/10.1016/S0148-2963\(01\)00276-4](https://doi.org/10.1016/S0148-2963(01)00276-4).
- Napitupulu, D., Pamungkas, P. D. A., Sudarsono, B. G., Lestari, S. P., ve Bani, A. U. (2020). Proposed TRUTAUT model of technology ddoption for LAPOR!. In *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering* (Vol. 725, No. 1, p. 012120). IOP Publishing. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/725/1/012120>.
- Parasuraman, A. (2000). Technology readiness index (tri) a multiple-item scale to measure readiness to embrace new technologies. *Journal Of Service Research*, 2(4), 307-320. <https://doi.org/10.1177/109467050024001>.
- Pradhan, M. K., Oh, J., ve Lee, H. (2018). Understanding travelers' behavior for sustainable smart tourism: A technology readiness perspective. *Sustainability*, 10(11), 4259 <https://doi.org/10.3390/su10114259>.
- Rogers, E. M., Singhal, A., ve Quinlan, M. M. (2014). *Diffusion of innovations. In An integrated approach to communication theory and research* (pp. 432-448). Routledge.
- Sun, S., Lee, P., ve Law, R. (2019). International journal of hospitality management impact of cultural values on technology acceptance and technology readiness. 77(March 2018), 89-96. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2018.06.01>
- Ukpabi, D. C., ve Karjaluoto, H. (2017). Consumers' acceptance of information and communications technology in tourism: A review. *Telematics and Informatics*, 34(5), 618-644. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2016.12.002>.
- Tussyadiah, I. P., Jung, T. H., ve tom Dieck, M. C. (2018). Embodiment of wearable augmented reality technology in tourism experiences. *Journal of Travel Research*, 57(5), 597-611. <https://doi.org/10.1177/0047287517709090>.
- Türker, A. ve Türker, Ö. G. (2013). Turistik ürün satın alma davranışının teknoloji kabul modeli ile incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2), 281-312. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/deusosbil/issue/4633/63156>
- Venkatesh, V. (2000). Determinants of perceived ease of use: Integrating perceived behavioral control, computer anxiety and enjoyment into the technology acceptance model. *Information Systems Research*, 11, 342-365. <https://doi.org/10.1287/isre.11.4.342.11872>.
- Venkatesh, V., ve Davis, F. D. (2000). A theoretical extension of the technology acceptance model: Four longitudinal field studies. *Management science*, 46(2), 186-204. <https://doi.org/10.1287/mnsc.46.2.186.11926>.
- Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., ve Davis, F. D. (2003). User acceptance of information technology: Toward a unified view. *MIS quarterly*, 425-478. <https://www.jstor.org/stable/30036540>.
- Venkatesh, V., ve Bala, H. (2008). Technology acceptance model 3 and a research agenda on interventions. *Decision sciences*, 39(2), 273-315. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5915.2008.00192.x>
- Wei, W. (2012). Research on the application of geographic information system in tourism management. *Procedia Environmental Sciences*, 12, 1104-1109. <https://doi.org/10.1016/j.proenv.2012.01.394>.
- Wu, M. Y., Chou, H. P., Weng, Y. C., ve Huang, Y. H. (2011). TAM-2 based study of website user behavior-using web 2.0 websites as an example. *WSEAS Transactions on Business and Economics*, 4(8), 133-151.
- Zhou, Q., Cui, C., ve Liu, Y. (2022). How A/E/C professionals accept BIM technologies in China: A technology acceptance model perspective. *Engineering, Construction and Architectural Management*.1-15. <https://doi.org/10.1108/ECAM-04-2022-0308>.
- Zupic, I., ve Čater, T. (2015). Bibliometric methods in management and organization. *Organizational Research Methods*, 18(3), 429-472. <https://doi.org/10.1177/1094428114562629>.

Cumhuriyetin Çeyrek Yüzyılında Hür Fikirler Dergisinin Çeşitli Siyasî Konulara Bakışı

Ali Çiftçi¹

Özet

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'de demokrasi rüzgârları esmeye başlamıştır. Böylece örgütlenme ve ifade özgürlüklerinin önü açılmış ve yayımlanan siyasî fikir dergilerinin sayısı artmıştır. Bu dergilerden birisi de 1948 ve 1949 yıllarında liberal çizgide yayımlanan Hür Fikirler dergisidir. Dergi, soğuk savaşın başlarında Dünyada yükselen sosyalist düşünce akımına karşı liberal düşüncenin Türkiye'deki uzantısı olmuştur. Siyasî bir amacı olmadığını ifade eden dergi yönetimi, liberal düşünce çizgisinde kamuoyu oluşturma amacı gütmüştür. Bu bağlamda aydın, gazeteci, hukukçu kimliğinde birçok yazara yer vermiştir. Bu çalışmada Hür Fikirler dergisinde çeşitli başlıklarda ortaya konan siyasî fikirlerin incelenmesi amaçlanmıştır. Konu çeşitliliğinin hayli zengin olduğu dergide ağırlıklı olarak siyaset ve hukuk konulu yazılara yer verilmekle birlikte ekonomi, basın-yayın, dil meselesi, akademik dünya, aile gibi konulardaki yazılara da yer verilmiştir. Çalışmada dergide yayımlanan yazılar "demokrasi; sistemlerin rekabeti ve dünyanın geleceği; çift meclis usulü; hukuk-adalet-yargı; cumhuriyet inkılabları; Türkçe ve dil meselesi; modernleşmenin aileye olumsuz etkisi" tematik başlıkları altında toplanmak suretiyle incelenmiştir. Dergi, Türkiye'nin iç siyasî meselelerine doğrudan girmemiş, ağırlıklı olarak Dünya gündemine odaklanmıştır. Bununla birlikte bazen doğrudan bazen dolaylı olarak Türkiye'nin iç sorunlarına da göndermede bulunmuştur. Hür Fikirler dergisi, Dünyadaki Kapitalizm-Sosyalizm mücadelesinde Liberal Kapitalizmin safında yer almış ve Dünya meselelerini bu yaklaşımla ele almıştır. Derginin ideolojik kimliğinin aslı özelliği budur.

Anahtar Kelimeler: hür fikirler, liberalizm, sosyalizm, demokrasi

Jel Kodları: D72, D78

In The Quarter Century Of The Republic, "Hür Fikirler" Journal's View On Various Political Issues

Abstract

After the Second World War, the winds of democracy began to blow in Turkey. Thus, the freedom of association and expression was paved, and the number of published political opinion journals increased. One of these magazines is Hür Fikirler, which was published in a liberal line in 1948 and 1949. The journal became the extension of liberal thought in Turkey against the rising socialist thought movement in the world at the beginning of the cold war. Expressing that it does not have a political aim, the management of the journal aimed to create public opinion in the liberal line of thought. In this context, it has included many writers in the identity of intellectuals, journalists and lawyers. In this study, it is aimed to examine the political ideas put forward under various titles in Hür Fikirler magazine. The magazine, which has a very rich variety of topics, mainly includes articles on politics and law, as well as articles on topics such as economy, press-broadcasting, language issues, academic world, and family. In the study, the articles published in the journal were examined by collecting them under thematic headings of "democracy; competition of systems and the future of the world; bicameral procedure; law-justice-judiciary; republican reforms; Turkish and language issue; the negative impact of modernization on the family". The magazine did not directly enter Turkey's domestic political issues, but mainly focused on the world agenda. However, it also referred to Turkey's internal problems, sometimes directly and sometimes indirectly. Hür Fikirler magazine has taken its place on the side of Liberal Capitalism in the struggle of Capitalism-Socialism in the World and has handled world issues with this approach. This is the essential feature of the ideological identity of the journal.

Keywords: free ideas, liberalism, socialism, democracy

Jel Codes: D72, D78.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Etik kurul kararı gerektirmemektedir.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	A.Ç.' in makaleye katkısı %100'dür.
Çıkar Beyanı	Üçüncü taraflar açısından çalışmada çıkar ilişkisi/çatışması bulunmamaktadır.

¹ Doç. Dr. Amasya Üniversitesi-Merzifon İİBF-SBKY, Amasya/Türkiye, ali.ciftci@amasya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1273-4867

1. Giriş

Alman Nazizmi ve İtalyan Faşizmi'nin yol açtığı İkinci Dünya Savaşı milyonlarca insanın ölümüne sebep olduktan sonra demokrasiyi savunan devletlerin zaferiyle sonuçlanmıştır. Başını İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'nin çektiği demokratik güçler, Nazizm ve Faşizmle savaşta sosyalist sisteme sahip Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) ile birlikte hareket etmişlerdir. Savaştan hemen sonra ise galip devletler Kapitalist ve Sosyalist bloklar olarak kutuplaşmışlar ve aralarında soğuk savaş başlamıştır. Hürriyetçi liberal demokrasiyi benimseyen Batı Bloku ile kolektivist sistemi benimseyen Doğu Bloku arasında yaşanan Dünya üzerinde hegemonya kurma mücadelesi 1990'lı yıllara kadar sürmüştür. Marksist-sosyalist sistemin Dünyada ideolojik olarak yayılma çabalarına karşı Batı Dünyasında hızlı bir refleks gösterme duyarlılığı oluşmuş ve liberal düşünce etrafında kimi örgütlenmeler görülmüştür. Askerî ve siyasî rekabet dışında düşünce düzeyinde de bir kısmı propagandaya dayalı yoğun bir mücadele yaşanmıştır. Liberal düşünürler, savaş sonrası yıllarda biraraya gelerek sosyalist sistemin yayılmakta olan otoriter eğilimlerine karşı özgürlükçü bir mücadele başlatmışlardır. 1947 yılında Londra'da Dünya Liberalleri Birliği veya başka bir adlandırmayla Liberal Enternasyonal toplanmıştır. Bu toplantıya Türkiye'den, tanınmış gazeteci ve yazar Ahmet Emin Yalman katılmıştır. Toplantıda alınan kararlar ışığında Yalman'ın Türkiye'ye dönüşünden sonra 1 Ekim 1947'de İstanbul'da kurulmuş olan Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti'nin (Birinci, 2017, 181) (HFYC) yayın organı Hür Fikirler (HF) dergisi bir anlamda Kapitalist Batı Blokunun Türkiye'de sözcülüğünü yapmıştır. Dergi, Kasım 1948'den Eylül 1949'a kadar toplam 11 sayı olarak yayımlanmıştır.

Dergide, Marksist ideoloji ve devletçi- kolektivist ekonomi modeli köklü eleştirilere tâbi tutulmuştur. İnsan haklarından demokrasiye, teşebbüs hürriyetinden akademik hürriyete, siyaset dışı kuruluşlardan Dünya barışına, eşitlik kavramından toplumda aydınının rolüne kadar çok çeşitli konularda yazılara yer veren dergi uzun ömürlü olamamış ama Türk düşünce hayatında özgün ve önemli bir yer tutmayı başarmıştır.

Bu çalışmada, siyasî fikir alanında önemli bir yer tutan ve hem yerli hem yabancı yazarların yazılarına yer verilen HF dergisinde işlenen bazı konular incelenmiştir (Tablo 1). Dergi sayıları elde edilmemiş ancak dergi sayılarını kitap formunda biraraya getiren ve buna göre sayfa numaralandırması yapılan eser kullanılmıştır. Bu yüzden çalışmada sayfa numaraları derginin orijinal sayılarındaki sayfa numarasıyla değil kitap baskısının sayfa numarasıyla verilmiştir. Kaynak gösteriminde bu hususa dikkat edilmiş ve Liberte Yayınları tarafından 2018'de ilk baskısı yapılan eser, çeşitli bölümlerden oluşan bir kitap gibi kabul edilerek ondan yararlanılmıştır.

Tablo 1. Çalışmada Oluşturulan Tematik Başlıklar

Demokrasi	Sistemlerin Rekabeti ve Dünyanın Geleceği	Çift meclis usulü	Hukuk-Adalet-Yargı
Cumhuriyet inkılâpları	Türkçe ve dil meselesi	Modernleşmenin aileye olumsuz etkisi	

Not: Hür Fikirler dergisinde yayımlanan yazılara göre inceleme konularına ait Tablo 1'deki tematik başlıklar tarafımızca oluşturulmuştur.

2. Demokrasi Kavramına Yaklaşım

Dergide önemli yer tutan konu başlıklarından birisi demokrasidir. Demokrasi ile ilgili teorik tartışmalara yer verilen ve dikkat çeken yazılardan birisi Ali Fuat Başgil'e aittir. Demokrasi kavramını hürriyet kavramı ışığında ele alan Başgil'e göre, hürriyet ve demokrasi kavramları birbirine sıkıca bağlı olmakla birlikte aynı zamanda birbirlerinden hayli farklı kavramlardır. Demokrasi ve hürriyeti zarf ve mazruf olarak ele alan Başgil, temsilî demokrasinin her zaman ve her durumda hürriyeti getiren bir rejim olmadığına, iktidar ve yetkinin küçük bir azınlığın, hattâ dar bir lider kadronun elinde toplanmasına yol açmak suretiyle hürriyetin demokratik rejimlerde de yok edilebileceğine dikkat çekmektedir. Başgil, söz konusu yazısında, hürriyetçi bir ortamı sağlamak bakımından demokrasilere teorik bir eleştiri getirerek eleştirisine sebep olan tehlikeleri önleme yolunun *çifte meclis usulü* olduğu tezini savunmaktadır.

A. Fuat Başgil, siyaset bilimi ve anayasa hukukunun en temel inceleme konularından olan *iktidarın sınırlandırılması* bağlamında iktidar ve yetkinin bir ekseriyetin elinde toplanmasının sakıncalarına

değinkenmektedir. Yazar, iktidarın bir ekseriyetin elinde toplanmasının her zaman istibdat ve esarete yol açtığını, eski mutlakiyetlerde ve modern diktatörlüklerde hüküm süren tahakküm politikasının kâh hükümdarın kâh bir avuç zümrenin başındaki diktatörün şahsında biriken kuvvet tekelinin eseri olduğunu kaydetmektedir. İstibdat ve esaretin sadece mutlakiyetlere ve totaliter diktatörlüklere özgü olmadığını ifade eden Başgil, rakipsiz bir güç merkezi haline geldiğinde, temsil ettiğine inandığı millî iradenin kutsallığına ve bir ekseriyete dayanan demokrasinin de böyle bir gidişe yol açabileceğini ifade etmektedir (Başgil, 2018, 77). Yazar, burada ve çeşitli yazılarında, iktidarın bir elde toplanmasının sakıncalarına karşı çözüm olarak çift meclis usulünü önermektedir.

Başgil'in, çoğunlukçu demokrasi anlayışına sahip olan 1924 Anayasası'nın uygulamada bulunduğu sırada yaptığı tespitler ifade, basın ve örgütlenme hürriyetinin bulunmadığı tek parti iktidarında ciddi sorunlara yol açmamıştı. Daha doğrusu hürriyetsizliğin çatışmaya dönüşemediği bir bastırılmışlık ortamı mevcuttu. 1950-1960 arasındaki Demokrat Parti iktidarı döneminde ise çoğunlukçu demokrasi uygulaması ciddi sorunlara ve çatışmalara yol açmıştır. Çünkü basın, ifade ve örgütlenme hürriyetleri yerleşmiş, çok sesliliğe doğru adımlar atılmıştı. Bu nedenle 1950'lerin sonlarına doğru Başgil'in önerdiği kuvvetler ayrılığı, çift meclis usulü gibi tartışmalar gündemde yer tutmuştu. Bu tartışma ve beklentiler 1961 Anayasası ile gerçekleşmiştir. 1961 Anayasası çoğulcu demokrasi anlayışına dayalı olarak, yargı bağımsızlığına yer vermiş, yürütmenin yasamaya karşı sorumluluğunu güçlendirmiş, çift meclis usulünü getirmiş ve çoğulcu bir toplum düzenine adım atmıştır.

Başgil, iki meclisli sistemlerde her iki meclisin, sularını farklı kaynaklardan alan iki ayrı havuz gibi olduğunu, meclislerden birisinin halkın dumanlı ve vuzuhsuz duygularını temsil ettiğini, üyelerini halkın en kesif olan, kanı kaynayan elemanlarından aldığını, diğerinin ise halk seviyesini aşkın bir seçkinler tabakasının müşterek akıl ve iz'anını sembolleştirdiğini, bu meclisi oluşturan üyelerin geçirmiş olduğu tecrübelerle halk meclisindeki çoğunluğun doludizgin gidişine bir fren görevi gördüğünü kaydetmektedir. Dolayısıyla Başgil'e göre Halk Meclisi hissi, Âyan Meclisi ise akli temsil eder. Başgil, Âyan Meclisi dediği ikinci meclisin, memleket hesabına şefe ve diktatöre karşı direnç merkezi olabileceğini, bunun örneğinin Mussolini İtalyası'nda yaşandığını ifade etmektedir (Başgil, 2018, 126).

HF dergisinde demokrasi, kuvvetler ayrılığı ve hürriyetler bağlamında üzerinde çok durulan konulardan birisi, *parlamentoların yapısı ve çift meclis usulü*dür. Ali Fuat Başgil'in bu konudaki görüşlerine ve önerilerine yukarıda kısaca değinilmişti. Başgil, görünüşte çoğunluğun yönetimini sağlaması beklenen demokrasinin, temsilî sistemde bir şekilde küçük bir azınlığın, hattâ dar bir lider kadrosunun yönetimi haline dönüşme tehlikesine dikkat çekerek çift meclis usulünün bunu önleyen mekanizmalardan birisi olabileceğini ifade ediyordu. Derginin 3. sayısında "Demokrasinin Gerçek Yolu" başlıklı yazısında Mehmet Ali Sebük de ülkede kanunların birbiriyle çelişmeden, demokratik anlayışa uygun olarak çıkarılabilmesi için bazı öneriler dile getirmiş, bunlar arasında çift meclis usulüne de yer vermiştir.

Sebük, yazısında, *kanun çıkarma tekniği* konusunu ele alırken kanunlar çıkarılmadan önce bunların Devlet Şurası (Danıştay-A.Ç.) gibi organlarda ciddi tetkiklerden geçirilmesi gerektiğini ifade etmekte, kanun çıkarma sürecinde ön tetkik yapılan ülkelerden örnekler vermektedir. Sebük, saydığı birçok hususun yanında ikinci meclislerin de bu konuda önemli olduğunun altını çizerek Türkiye'de tek partili, tek yapılı mecliste çıkarılan kanunların yeterince tetkik edilmeden, tartışılmadan çıkarıldığını, birbiriyle çelişkili binlerce kanun bulunduğunu kaydetmektedir. Sebük, yazısında, demokrasi yolunda yürüyebilmek için mevcut kanunlarla Devlet Şurasının ıslah edilmesi, Ayan Meclisi dediği ikinci meclisin ihdası, devlet başkanlığı makamının partiler ve insanlar arasında tarafsız hale getirilmesi gibi önerilerine yer vermektedir (Sebük, 2018, 111). Tek partili siyasal sistemden çıkma çabaları içinde bulunan Türkiye'de bu tür önerilerin çok değerli olduğu kabul edilmelidir.

Demokrasi konulu ve yazarı belirtilmeyen bir başka yazıda, demokrasi işine, halk tabakaları arasında temel atmakla başlanması gerekirken Türkiye'de yalnızca seçim işleri gibi dış şartları açısından konunun ele alındığı belirtilmektedir. Halkın mevcut iktidardan kurtulma gibi güncel ve yüksek beklentileri olduğu, halbuki sağlıklı bir demokratik nizamın, tepkisel davranışlarla, birikmiş heyecan ve galeyenlarla kurulamayacağı ifade edilmeye çalışılmaktadır.

Makalede, muhalefetteki Demokrat Partililere de eleştiriler getirilmektedir. DP'lilerin demokrat bir mücadele bayrağı açtıklarını söylemekle birlikte halkın birikmiş heyecanı ve galeyanını üzerlerine çektikleri ve bunu seçim sonucuna yansıtmayı düşündükleri ima edilmektedir. Yazıda önemli bir tartışma konusu açılarak demokrasi kurucularının hizmet ettiği idealin ne olduğu da sorgulanmakta ve bunun "demokrasi ideali" mi yoksa "devlet ideali" mi olduğu sorusu sorulmaktadır. Cevaben, demokrasi kurucuları için devlet adamı kimliğinin asıl; parti lideri sıfatının ise fer'î olduğu eleştirisi yapılmaktadır (Sayı 11, 2018, 550).

Türkiye'nin demokrasi serencamı ile ilgili yazıda, bazı sistemsel önerilerde de bulunmaktadır. Yazıda, işin psikolojik yönünün ikinci plana bırakılarak sosyolojik yönüyle ilgilenmek ve iç siyasi yapımıza halk tabakaları arasında bir temel aramak gerektiği üzerinde durulmaktadır. 1945'ten 1949'a kadar demokrasinin yerleşmesi amacıyla yapılanlar kastedilerek bunların demokrasi ile uzaktan veya yakından ilgili olmadığı eleştirisi yapılmakta, demokrasinin kurulmasında "anayasa" konusu tartışmaya açılmaktadır. Demokrasinin, millî birlik davasını halletmiş bir cemiyet binasının iç hayat şartlarını düzenleyen serbest bir sözleşme olduğu kaydedilen yazıda, bunun adının anayasa olduğu belirtilmektedir. Böylece demokrasinin bir *toplumsal sözleşme* olarak nitelenen anayasa olmadan, fer'î kanunlarla kurulmuş olamayacağı vurgulanarak *demokrasi davasının bir anayasa davası* olduğu ifade edilmektedir.

Anayasa tartışmasını gündeme getiren yazıda söz *kurucu meclis tartışmasına* da getirilmekte ve Türkiye'ye, yeni hükümet kuracak bir Millet Meclisi seçimi değil yeni bir anayasa yapacak bir Kurucu Meclis seçiminin lâzım olduğu üzerinde durulmaktadır. Demokratik bir rejimin temellerinin atılmasının buna bağlı olduğu belirtilerek bunun dışında yapılacak olanların bir şekilcilik olacağı ifade edilmektedir (Sayı 11, 2018, 551).

HF dergisinin genel görüşünü yansıtan bu yazı ile ilgili bir değerlendirme yapmak gerekirse, gerçekten de Türkiye'de çok partili siyasal hayata geçilirken yeni bir anayasa yapılmamış olması veya 1924 Anayasası'nın değiştirilmemiş olmasının bir eksiklik olduğu söylenebilir. Çoğunlukçu demokrasi anlayışını temsil eden 1924 Anayasası'nın hem tek parti iktidarı döneminde hem de çok partili dönemde uygulanmak istenmesi bir tenakuz oluşturmuştur. Tek parti iktidarı döneminde, örgütlenme ve ifade hürriyeti bulunmadığı için bir soruna yol açmayan 1924 Anayasası, çok partili siyasal hayata geçildiğinde DP'nin, Anayasanın verdiği çoğunlukçu yetkileri kullanmak istemesi üzerine demokratikleşmenin ve çok sesliliğin etkisiyle ciddi toplumsal sorunların kaynağı olabilmektedir. Yazarın demokrasi ile anayasa arasında kurduğu bu ilişkinin, sonraki yıllarda yaşanan olaylar düşünüldüğünde ve 1961'de yeni bir anayasa düzenine geçildiği dikkate alındığında ne kadar yerinde olduğu anlaşılmaktadır.

3. Sistemlerin Rekabeti ve Dünyanın Geleceği

HF dergisi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ve soğuk savaşın hemen başlarında yayımlandığı için dergide, yeni kurulacak dünya düzeni ile ilgili yazılara ve Kapitalist ve Sosyalist sistemler arasındaki mücadeleye yer veren yazılara çokça rastlanmaktadır.

Örneğin derginin 3. sayısında Orhan Apaydın imzasıyla yayımlanan yazıda genel dünya siyaseti hakkında kısa bir değerlendirme yapılmaktadır. Makalede, milletlerarası gerginliği azaltma amacıyla Birleşmiş Milletler Teşkilatı bünyesinde 58 devlet temsilcisinin katılımıyla Paris'te Chaillot Sarayı'nda yapılan ve 12 hafta süren toplantılardan olumlu sonuçlar çıkmadığı tespiti yapılmaktadır. Yazar, toplantılarda olumlu sonuçlara varılamasa da elden gelenin yapılmış olması, en azından görüşme ve bloklar arası diyalogün sürmesi, nutuk savaşlarının bomba savaşlarına engel olması bakımından bu tür toplantıları yararlı görmektedir (Apaydın, 2018, 144).

HF'de, BM'nin Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü UNESCO'nun, Dünyada henüz bir barış ortamının kurulamamış olmasından dolayı kendi faaliyet alanındaki çalışmalarda önemli mesafeler katedilemediği belirtilen bir başka yazı da dikkat çekmektedir. Yazıda, 1945 yılındaki kuruluşundan sonra UNESCO'nun eğitim, bilim ve kültür alanındaki çalışmalarından henüz etkili sonuçlar alınmadığı belirtilerek bunun sebebinin dünyada henüz tam bir barış ortamının kurulamamış olması olduğu tespiti yapılmaktadır. Yazıda,

savaş bitmiş olsa da “ne tam barış ne tam savaş hali” yaşanıyor olması önemli bir sebep olarak gösterilmektedir (Sayı 3, 2018, 146).

Savaş sonrasında kurulacak yeni dünya düzeni ile ilgili yerli ve yabancı aydınlar ve yazarlarca yapılan bazı fikir yürütmelere bakıldığında bir *Dünya Devleti*'nin ya da bir *Dünya İmparatorluğu*'nun, en azından *Dünya Birliği*'nin kurulmasının tartışıldığı görülmektedir. Bazı aydınlar tarafından, büyük yıkımlara ve insan kayıplarına yol açan iki büyük savaşın sebep olduğu korku ile İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ertesinde devletlerin, bundan sonra olası savaş durumlarına kalıcı olarak son vermek amacıyla biraraya gelerek askerî güce dayanan bir Dünya Devleti veya bir Dünya İmparatorluğu kurmaları önerilmektedir.

Söz konusu önerinin ele alındığı yazılara HF dergisinin 8., 9. ve 11. sayılarında da yer verilmiştir. Bir Dünya İmparatorluğu'na doğru gidildiği iddia edilen bu yazılar, Fransız yazar Lucien Morice'in Dünya İmparatorluğuna Doğru (Vers L'Empire du Monde) adlı kitabından Nami Esen'in çevirisi ile yayımlanmıştır. 8. sayıda yayımlanan çeviride Morice, savaşların insanî bakımdan getirdiği yıkıma işaret ettikten sonra aynı zamanda siyasi bir hadise olan savaşların bu yönüyle imparatorluk kurulmasındaki rollerine değinmektedir. Galip orduların, mağlup milletlerin bütün direnme güçlerini etkisiz hale getirmesinden sonra imparatorluğun kurulmasında görülen aşama, bu milletlerin merkezî otoriteye bağlanarak milletlerarası beraberliğe geçişi sağlayan barışçı bir işbirliği aşamasıdır (Morice, 2018, 314).

HF dergisinin 9. sayısında yayımlanan çeviride de söz konusu önerinin ciddî olarak tartışıldığı ve kurulacak Dünya İmparatorluğu düzeninin nasıl olacağına kısaca değinildiği görülmektedir. Söz konusu imparatorluğun bir federasyon olacağına değinilen yazıda milliyetçiliğin cemiyeti bunaltan bir kabuk olduğu, bunun kırılıp savaş seçeneğinin ortadan kaldırılmasıyla federal imparatorluğun ortaya çıkabileceği ileri sürülmektedir. Yazıda millî saha ile milletlerarası saha arasındaki ayrılığın ortaya çıkarabileceği gerilime de işaret edilerek bunun devletlerin yapısını ele alan tam bir hukuk mimarisi ile çözülebileceği savunulmaktadır (Morice, 2018, 375).

Derginin 11. sayısında yayımlanan çeviride ise Morice, Dünya İmparatorluğu'na başlıca engelin aşırı nasyonalizmden geldiğini ifade ettikten sonra makul, sade ve temiz milliyetçilik güden devletlerin sorun oluşturmayıp tersine Dünya İmparatorluğu'nun temelini oluşturacaklarına dikkat çekmektedir. Yazar, aşırı nasyonalizmi, devletçilik adı verilen ve ülkeleri istilâ eden aşırı bir akım olarak görmekte ve bunun ifrata kayan totaliter sistemlere yol açtığını belirtmektedir. Aşırı milliyetçilikle barışçı birleşme çabalarının birbiriyle mücadele halinde bulunduğunu kaydeden yazar, federal birleşmeye engel olan bu durumun barışçı gelişmeyi bocalattığını ifade etmektedir (Morice, 2018, 567).

Dünya birliği veya Dünya devleti kurulması yönündeki yazılardan birisi de Kemal Tosun'a aittir. Yazar, 10. sayıda yayımlanan makalesinde kısaca, Türkiye'deki ‘dünya siyasetinde tarafsız kalma’ tartışmalarını ele alarak herhangi bir devletin dünya siyasetinde tarafsız kalmasının imkânsız olduğu, hatta kıta düzeyinde kurulacak birliklerin bile etkisiz olacağı, tek çözümün Dünya birliği kurulması olduğu tezini işlemektedir.

Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü olan NATO'nun kuruluşu çalışmalarına da değinen yazar, dünya devletleri tek bir blok olana kadar bu birleşmelerin devam edeceğini umulduğunu ifade etmektedir. Savaş gibi barışın da kazanılıp devam ettirilebilmesinin ancak milletlerarası sıkı işbirliğine ihtiyaç gösterdiğini belirten yazar, milletlerin siyasî ve ekonomik emniyet ve refahının ancak Dünya birliği tarafından sağlanabileceğini savunmaktadır (Tosun, 2018, 407).

HF dergisinde, kurulacak yeni dünya düzeninde ümit bağlanan bir kesim olarak siyaset dışı kuruluşlara işaret eden yazılar da yayımlanmıştır. Örneğin 11. sayıda, bir yazara ait olmadığı için derginin genel görüşünü yansıttığı düşünülen bir yazıda siyaset dışı teşekküllere dikkat çekilmektedir. Bu kuruluşların daha iyi ve mutlu bir dünya kurulmasında, bir avuç muhteris politikacının yapamadığını yapacak potansiyele sahip olduğu ima edilmekte, bu *gayri siyasî teşekküllerden* dolayı ümitvar olduğu belirtilmektedir. Bilindiği gibi 20. Yüzyılda bu tür teşekküller sivil toplum kuruluşu olarak tanımlanmaktadır. Yazıda insanları seven, onların saadetlerini isteyen, mevki ve menfaati hakir gören bilim ve sanat adamlarıyla dolu olan bu teşekküllerin yarınki dünyayı hazırlayacağı kaydedilmektedir (Sayı 11, 2018, 552).

HF dergisinde, savaş sonrasında kurulacak yeni düzen için ümitli olunan kesimler arasında siyaset dışı teşekküller yanında aydınlar da sayılmaktadır. Bu bağlamda *aydınlara çağrı* niteliği taşıyan girişimlerden birisi, 20. Yüzyılın ünlü fizikçisi, Yahudi asıllı Alman bilim adamı Albert Einstein'a ait 29 Ağustos 1948 tarihli olduğu bilinen bir bildiridir.

Nükleer silahların icadında önemli rolü bulunan Einstein, söz konusu bildiride bilimsel buluşların insanların hayatını kolaylaştırma özelliğinin yanında hayatı korkuya, endişeye ve yıkıma götüren bir yolu açma gibi olumsuz bir yönü de bulunduğunu ifade etmektedir. İnsanlığın bilim ve teknik alanında başarılı bilginler yetiştirmiş olmakla birlikte milletler arasında yaşanan siyasî anlaşmazlık ve iktisadî gerginliklere çare bulmada başarılı olamadığını belirten Einstein, bunun temel sebebinin ekonomik çıkarlardaki ihtilâf olduğuna işaret etmektedir. Bilginler ve aydınlara düşen görevlere değinen Einstein, çatışma halindeki millî çıkarların çözümünde aydınların millî sınırları aşan bir çaba göstermeleri gereğine değinmektedir.

İnsanlığın feci bir durumla karşı karşıya bulunduğunu ifade eden Einstein, eski usullerle bu feci durumlara çare bulunamayacağını, milletler arası ilişkilerde bir zihniyet devrimi yaşanması gerektiğini, bu konuda da aydınlara büyük görev düştüğünü kaydederek aydınların milletleri buna ikna edebilmek için kendi millî bağlarından kopma cesareti gösterip gösteremeyeceklerini sorgulamaktadır. Einstein, çözüm için önerdiği devletler üstü organizasyon için daha fazla yıkım olmadan derhal harekete geçilmesi çağrısında bulunmaktadır (Einstein, 2018, 278).

Siyasi ve ideolojik bir hareket olarak doğan Siyonizmi ve bu hareketin Filistin'de onbinlerce insanın kanı üzerinde İsrail devletini kurmasını onayladığı bilinen Albert Einstein'ın insanlığa yaptığı barış ve huzur çağrısının ne kadar gerçekçi ve içten olduğu tartışılabilir.

Dünyada barış ve huzurun egemen olması yönünde çalışmalar yapan ve HF dergisinde haber olan bir girişim de İsviçre'de, savaşları sona erdirmek, sınıf mücadelesini gereksiz hale koymak, aile müessesesini korumak gibi amaçlarla çalışmalar yapan Manevî Silahlanma Hareketi isimli bir teşekküldür. Teşekkülün temsilcileriyle bir görüşmesinde Ali Fuad Başgil, milletlerin siyasî hürriyetlerinin önemi üzerinde durmuş, siyasî hürriyetleri olmayan devletlerin ahlâken de zayıf olacaklarını, bu nedenle milletlerin bu yolda terbiye edilmelerinin gerekli olduğunu belirtmiştir. Başgil, hürriyeti, hakkaniyeti seven insanların ve milletlerin birleşerek ortak bir cephe kurmaları gerektiğini söylemiş, kendilerinin Manevî Silahlanma Hareketini sempati ile karşıladıklarını beyan etmiştir (Sayı 8, 2018, 337).

Dünyadaki iktisadî ve sosyal sistemler karşılaştırmasında, şahsî teşebbüse yer vermeyen sosyalizm uygulamalarını eleştiren bir yazı da derginin 11. sayısında yayımlanmıştır. Bu yazı, İkinci Dünya Savaşı'ndan 10 yıl önce kurduğu Basın Hizmeti İşbirliği aracılığıyla farklı ülkelerde demokrasinin yayılması için çalışmalar yapan bir aktivist ve gazeteci olan Emery Reves'e aittir. Reves'in, Sulhun Anatomisi adlı kitabından alınan ve dergide Sosyalizmin İflâsı başlığı ile yayımlanan makale Mehmet Değer tarafından çevrilmiştir. Basın-yayın yoluyla totaliter rejimlerle mücadele eden, dünyanın en önemli devlet adamlarıyla görüşmeler yapmış bir isim olarak tanınan Reves, çeviri yazıda, öncelikle 1917 Bolşevik Rus İhtilâli'nin analizini yapmaktadır. Yazar, Marks'ın öngörüsünün aksine bu devrimin gelişmiş bir sanayi toplumunda değil geri kalmış bir toplumda gerçekleştiğini, ayrıca bu devrimin gerçekte bir sosyalist ihtilâl değil, gecikmiş bir Rus millî ihtilâli olduğunu ileri sürmektedir. Reves, Sovyet toplumundaki uygulamaların da ülkeye sosyalizmi, ekonomik eşitliği ya da sosyal adaleti değil bambaşka şeyleri getirdiğini kaydetmektedir (Reves, 2018, 573).

Sosyalizme hem teorik hem pratik düzeyde eleştiriler getiren yazar, mutlak ekonomik ve sosyal eşitliğin insan doğası ile uyuşmadığını, ilerleme için şahsî teşebbüsün zarurî olduğunu savunmaktadır. Yazar, Rusya'da Bolşevik devrimden sonra halkın refah düzeyinin yükselmediğini, işçilerin durumunun da hayat şartları ve hürriyet bakımından kötü olduğunu kaydetmektedir.

Reves, Sovyetler Birliği'nde Stalin döneminde devlet politikalarının sürekli Rus millî devletinin askerî ve siyasî gücünü tahkim etmeye yöneldiğini, Rus milliyetçiliğinin ülkedeki diğer etnik toplulukların milliyetçiliğini körüklediğini ileri sürerek bir iç uyum sorununun doğumuna dikkat çekmektedir. Ekonomideki üretimin askerî başlık altında savaş harcamalarına yoğunlaştırılması karşısında köylü ve işçi

kesimlerinin hoşnutsuzluğunun görüldüğünü, bunu bastırmak için de şiddete başvurulduğunu ve ülkede giderek bir diktatörlüğe kayıldığını belirten yazar, halkın şahsî hürriyet ve siyasî demokrasi isteklerinin Bolşevik devrimden 10 yıl kadar sonra bastırılmış olduğunu ve otokratik bir devletin ortaya çıktığını ifade etmektedir.

20. Yüzyılda sosyalistler arasında, hangi modelin ideal olduğu konusunda yoğun tartışmalara konu olan 'hangi sosyalizm' tartışmasına girmeden yazarın bir çelişkiye düştüğü ileri sürülebilir. Yazar, bir yandan 1917 Rus Bolşevik devrimi ile gelenin sosyalizm olmadığını ifade ederken diğer yandan SSCB uygulamalarını sosyalizmin iflâsı olarak değerlendirmektedir. Mantıksal olarak SSCB'de uygulanan eğer sosyalizm değilse iflas edenin de sosyalizm olmadığı ileri sürülebilir.

Milliyetçiliğe ve millî devlet formuna da eleştiri getiren yazar, ferdî kapitalist olsun sosyalist olsun her türlü millî ve milliyetçi devletin serbest teşebbüs sisteminin gelişmesine set çektiğini ifade ederek (Reves, 2018, 578) bunun barışçı bir dünya düzeni yerine birbiriyle rekabet eden ve sonunda otoriterleşen devletlerin ortaya çıkmasına yol açtığını düşünmekte, dünya barışının milletlerarası bir yaklaşımla kurulabileceğini ima etmektedir.

Dergide yer verilen yazılardan birisinde, Keynesyen yaklaşımdan hareketle iktisatta planlı veya plansız hareket edilmesi irdelenerek iktisadî modeller hakkında bir karşılaştırma yapılmaktadır. Osman F. Okyar'a ait olan yazıda, serbest piyasa ekonomisi modeli ile planlı ekonomi modelinin temel görüşleri özetlenerek toplumun iktisadî beklenti ve ihtiyaçlarını en iyi hangi sistemin karşılayacağına dair iki farklı yaklaşım özetlenmektedir. Yazar, John Maynard Keynes'in Kapitalist sistemde talep daralmasının sebep olduğu işsizliğe karşı önerdiği devlet müdahalesini gündeme getirmektedir. Temelde liberal olduğunu belirttiği Keynes'in müdahaleci görüşünün kapsamı sınırlı bir müdahale olduğunu kaydeden Okyar'a göre, onun önerdiği fikirler ne tam plancılık ne de tam plansızlık olarak tanımlanamaz (Okyar, 2018, 27). Yazar, sonuç olarak iktisatta plan/planlama konusunun zamana ve topluma göre değişebileceğini ifade etmektedir.

Sistemler arası mücadele tartışmalarının çokça yer tuttuğu HF dergisinde Kapitalist sistemin iç tartışmalarına da zaman zaman yer verildiği görülmektedir. Bunlardan dikkat çeken bir makale ABD Kapitalizmi ile Avrupa Kapitalizmi karşılaştırması yapan bir çeviri yazıdır. İngilizce'den Türkçe'ye Nezahet Nurettin Ege tarafından iktibas edilen bu makalede yazar, Avrupa'da sosyalizm cereyanlarının yayılma tehlikesinden Avrupalı kapitalistleri sorumlu tuttukten sonra ABD Kapitalistleri ile Avrupa Kapitalistlerini karşılaştırmakta ve Eski Dünya olarak ifade edilen Avrupa kapitalistlerinin hatalarını sayarak (Sayı 11, 2018, 579) bunun Kapitalizme zarar verdiği ve onu başarısız gösterdiği imasında bulunmaktadır. Yazıda İngiltere, Fransa ve İtalya örneklerinden yola çıkılarak Avrupa kapitalistlerinin çok sayıdaki hataları arasında topluma karşı bir sorumluluk ve bağlılık hissi taşımamaları, şirketlerin tekelliliği, işçilerin ücretleri ve yaşama şartlarının kötülüğü, işçilere karşı efendi-patron ilişkisi yaklaşımı göstermeleri, vergi hileleri, aşırı kâr güdüsü, sanayi yatırımlarında ortaya çıkan açıkların hükümete kapattırılması, işçileri kabiliyetlerine göre değil mensup oldukları sosyal sınıfa göre değerlendirmeleri sayılmaktadır. Yazıya göre ABD kapitalistleri ise topluma karşı sorumluluk duygusu ile dolu, tekelliliğe karşı, vatandaşlarının refahını ve maddi-manevi yükselişlerini isteyen, işçilerle ilişkileri iyi olan ve üretim tekniklerinde ileri düzeyde olan kimselerdir.

Bu tespitlerden sonra yazıda, Türkiye kamuoyunun Sosyalizm ve Kapitalizm konularını Avrupa'daki gelişmelerden ve Avrupalı yazarlardan tanıdığı ileri sürülerek Türkiye'de ABD Kapitalizminin bilinmediği ileri sürülmektedir. Yazar, ABD Kapitalizmine ve kapitalistlerine övgüler düzdükten sonra Türk vatandaşlarının ABD Kapitalizmini tanımak için onu incelemelerini temenni etmektedir (Sayı 11, 2018, 586).

HF dergisinde Komünizmle mücadele konulu çok sayıda yazı yayımlanmıştır. Bunlardan birisi, HFYC kurucusu Ahmet Emin Yalman'a ait olup 8. sayıda yer almıştır. Yalman bu yazısında, Almanya'da Protestan inancına mensup eğitilmiş, seçkin bir grubun 26-28 Mayıs 1931 tarihlerinde Duisburg'ta düzenledikleri 38. Dinî kongrede aldıkları bazı kararlardan hareketle konuyu Türkiye'ye getirmektedir. Yalman, bu kararlar arasında devlette kırtasiyeciliğin zararları, halkın hoşnutsuzluğuna yol açan sebepler

ve bunların çareleri, sınıf mücadelelerinin önlenmesi, aile kurumunun desteklenmesi, komünizmin toplumda tahripler yapmaması gibi sosyal hayat açısından yararlı konular bulunduğundan yola çıkarak Türkiye’de din-siyaset ilişkisine dair bazı önerilerde bulunmaktadır. Yalman’ın önerisine göre din yalnızca fert ile Allah arasındaki bir ilişki ve yalnız nefisle mücadele alanına indirgenemez. Din bazı ahlâkî ve toplumsal alanlarda fonksiyon sahibi olabilir, olmalıdır. Örneğin komünizmle mücadelede, insanlar arasında kardeşlik duygusunu geliştirmede, aile müessesesini korumada, sınıf mücadelesine karşı gelmede din çok etkili bir silahtır. Onun bu yönünden yararlanılmalıdır (Yalman, 2018, 300).

Yalman’ın önerisi, Cumhuriyet döneminde geliştirilen ve dinin toplumsal hayatın her alanından uzaklaştırılmasını öngören Türkiye’ye özgü, radikal nitelikli, geleneksel-ortodoks laiklik anlayışından bir nebze uzaklaşmayı içermektedir. Bilindiği gibi siyaset, devlet, idare, bilim gibi alanlardan uzaklaştırılan dinin laik toplumun ortaya çıkarabileceği bazı toplumsal ve ahlâkî sorunları çözmeye kullanılması öneren bu yaklaşım sadece Yalman’la sınırlı olmayıp hayli yaygındır. Yalman’ın, din-siyaset ilişkisi bağlamında laiklik hassasiyetinin sürdürülmesini ama toplumsal hayatta dinin etkisinin azalması anlamında sekülerleşmede ısrar edilmemesi gerektiğini savunduğu söylenebilir. Yalman’ın dinin kullanılmasını ısrarla önerdiği alanlardan birisi Komünizmle mücadeledir. Yalman’a göre din Komünizme karşı bir set olarak kullanılmalıdır. Komünist düşüncelerin dünyada hızla yayıldığı bir dönemin içinde, 1948’de Yalman Türkiye’de özellikle ailenin korunması ve sınıf mücadelesinin önlenmesi bakımından dinden yararlanılmasını istemektedir.

4. Hukuk-Adalet-Yargı

HF dergisinde Türkiye’de hukuk düzeni, yargı ve adalet sistemi konusunda da önemli bazı yazılara yer verilmiştir. Bunlardan birisi, derginin 2. sayısında hukukçu Mehmet Ali Sebük tarafından yayımlanan ve yürürlükteki Ceza Kanunu’nu kritik eden bir yazıdır. Kendisi 1930’lu ve 1940’lı yıllarda hakimlik ve savcılıklar da yapmış olan Sebük makalesini, ceza kanunlarının devletin otoritesi ile ferdin hak ve hürriyetlerini koruma fonksiyonları arasında kurması gereken denge perspektifinden ele almıştır. Ceza kanunlarının kamu düzeni açısından taşıdığı önemi belirten yazar Türkiye’de de 1920’lerde yapılan siyasî inkılâptan sonra yeni rejimin ilkelerini koruma gayesiyle ceza kanunu düzenlemesine gidildiğine işaret etmektedir.

1948 yılında yürürlükte olan Ceza Kanunu’nun Krallık İtalyasının 1889’da yapmış olduğu kanunun tercümesi olduğunu belirten Sebük, bu kanunun ilmî usullere dayanmadığını, devlet otoritesi ve idarenin gücünü üstün tutmayı öncelediğini, vatandaşın hak ve hürriyetlerinin korunmasını ise ikinci planda tuttuğunu ifade ettikten sonra böyle bir kanundan demokratik nitelikler taşımasının beklenemeyeceğini kaydetmektedir. Sebük, İtalya’dan tercüme ile alınan Ceza Kanunu’nun millî örf ve adetlerimize, gelenek ve ihtiyaçlarımıza uygun olmadığını, ayrıca bu kanunun devlet aleyhine işlenen cürümleri en ağır şekilde cezalandırırken ferdin can, mal ve ırzı aleyhine işlenen cürümlerin cezasını pek hafif tuttuğunu ifade etmektedir (Sebük, 2018, 62).

Ceza Kanunu’nun, 1931 tarihli Faşist İtalyan ceza kanununun örnek alınarak değiştirilmesiyle ortaya daha da fert hakları aleyhine ve idarenin otoriterliği lehine bir durum çıktığını kaydeden Sebük, bu kanunun ruhuna, idari otoritenin daima haklı ve yukarıda olduğu ama vatandaşın daima haksız ve aşağıda olduğu bir zihniyetin hâkim olduğunu belirtmektedir.

Türkiye’de Cumhuriyetle birlikte idare lehine olan davaların hızla sonuçlandığını, vatandaş lehine olan davaların sonuçlanmasının ise uzun zamanlar aldığını ifade eden yazar, vatandaşların idarenin haksızlıklarına karşısında sesini çıkarıp hakkını arayamadığını ve mağdur olduğunu belirtmektedir.

Ceza Kanununun idari ve siyasi otoriteyle ilgili işlerdeki hassasiyetinin vatandaş hak ve menfaatleri konusunda da gösterilmesi gerektiğinin altını çizen Sebük, demokratikleşmeye gidilen bir dönemde bu ceza kanunu ile ilgili önerilerini sıralamaktadır. Sebük’e göre bunların başında millî bünyemize, örf ve adetlerimize ve hayat şartlarımıza uygun ve birey haklarına hürmetkâr bir Ceza Kanunu yapılması ihtiyacı gelmektedir. Yazara göre tercüme ve aktarma zihniyetinden vazgeçerek kendimiz için demokratik bir ceza

kanunu yapılması gerekir. Sebük mevcut Ceza Kanunu ile demokrasi yolculuğu yapılamayacağını, tehdide maruz fert hak ve menfaatlerinin de korunamayacağını ifade etmekte, hür fikirleri yaymak için biraraya gelenlerin mücadele edecekleri ilk konunun bugünkü Ceza Kanunu'nu devlet ile fert arasında tarafsız bir hale getirme işi olduğunu kaydetmektedir (Sebük, 2018, 65).

M. Ali Sebük'ün derginin ilk sayısında yayımlanan yazısı da yargı ve adalet sistemi ile ilgilidir. Bu yazısında Sebük, Türkiye'de yargı düzeninde jüri uygulamasına geçilmesini önermektedir. Nazım Hikmet'in avukatlığını da yaptığı bilinen Sebük'ün yazısı dikkatli okunduğunda Türkiye'de hukuk ile sosyoloji arasında ne kadar büyük bir uçurum olduğu, kanunların toplumun kendi dinamiklerinin ürünü olmadığı gerçeği çok açık şekilde ortaya çıkmaktadır. Hukuk ile toplumsal yapı arasında uyum olması gereğine değinen yazar, 'Bizim de kendi bünye ve millî şartlarımıza uygun, bir jürimiz olmalıdır...' dedikten sonra jüri sistemini savunma gerekçelerini şöyle açıklamaktadır:

1-Türkiye'de *adalet mekanizmasının ağır işlemesi*. Halbuki adaletin şartlarından en önemlisi sürattir. Özellikle cinayet ve basın davalarında jüriyi savunan yazar, jüri huzurunda cereyan eden davaların, aralıksız bir celsede hükme bağlanmasının şart olduğunu, çünkü cinayet mahkemelerinde masum ile suçlunun çabuk ayırt edildiğini kaydetmektedir.

2-Mevcut *kanunlarla örf ve adetlerimiz arasında uçurum bulunması*. Yazar, mevcut ceza kanunlarının ecnebi memleketlerden tercüme suretiyle alındığını, kanunların uygulamasının, birçok maddenin bünyemize uymadığı hakikatini ortaya çıkarttığını ifade etmektedir. Yazar, önemli bir çözümleme yaparak ceza hukukundaki kanunilik ilkesine eleştiri getirmektedir. Kanunilik ilkesini "kuru" olarak eleştiren yazara göre, jüri müessesesi olsaydı memleketin örf, âdet ve telâkkileri de göz önünde bulundurularak kanunilik ilkesi kısmen yumuşatılır ve hakkaniyet mefhumuna da yer ayrılırdı (Sebük, 2018, 18). Sebük, 'Zira kanunlar örf ve âdetleri yaratmazlar. Örf ve adetler, kanunların kaynaklarını teşkil ederler' ifadelerine yer vermektedir.

3-Kanunların tam *demokratik zihniyetle yapılmamış* olması. İtalya'nın Krallık döneminden alınan Ceza Kanununun, taşıdığı prensip itibarıyla hiçbir zaman demokratik bir eser sayılamayacağını kaydeden Sebük, bunu, kanunun fert karşısında devleti aşırı şekilde yüceltmesine dayandırmaktadır. Eleştirilerine açıklık getiren yazar mevcut Ceza Kanununun devlet aleyhinde işlenen suçları şiddetle cezalandırdığı halde ferde karşı gerçekleşen cürümleri âdeta müsamaha ile karşıladığını ifade etmektedir. Yazara göre ülkede jüri olsaydı ferde karşı işlenen suçlar ağır cezalara çarptırılırdı.

4-*İhtiras suçları meselesi*. Aşk konusunun insanın hassas yönlerinden birisi olduğunu ifade eden yazar, jürilerin böyle davalarda genellikle müsamahalı davrandığını, Türkiye'de ise jürinin olmayışından dolayı birçok ihtiras mücrimlerinin hapishanelerde çürüdüğünü ifade etmektedir (Sebük, 2018,19).

5-*Namus suçlarında mevcut kanunların uygunsuzluğu*. Yazar, toplumumuzda çok önemli bir değer olduğuna dikkat çektiği namus dolayısıyla işlenen suçlarda mevcut kanunun uygunsuz olduğunu düşünmektedir. Jüri olsaydı ülkemizde namus sebebiyle işlenen cinayetlerin cezalandırılmayacağını, tersine alkışlarla karşılanacağını belirtmektedir.

6-*Avukatlık mesleği konusu*. Bizde jüri olmadığı için avukatlık mesleğinin de silik ve önemsiz hale geldiğini kaydeden yazar, mahkemelerin dosyadaki cansız kâğıtları okuyarak karar vermek zorunda kaldıklarını, oysa büyük avukatların jüri önünde yaptıkları savunmalarla ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bugünkü uygulamada ceza kanununun merkezî sıklığını "suç" üzerine naklettiğini, avukatların savunmasının da mecburen suç ve onun unsurlarına dayandığını belirten yazar, avukatlık mesleğinin jüri huzurunda icra edilmesi durumunda, suçlu ve onun psikolojisi üzerinde durulabileceğini, bu nedenle bazı durumlarda suçlunun fiilden sorumsuz sayılarak beraat alabileceğini kaydetmektedir. Avukatlık mesleğinin canlanması, yükselmesi için de jüri gereklidir.

Yazar, totaliter ülkelerde kamu vicdanının kıymet ve ehemmiyeti olmadığı için jüri sistemine yer verilmediğini, halkın rey sahibi olmasının istenmediğini, kanun koymak dahil her şeyin şefin direktifi altında bulunduğunu kaydetmektedir. Türkiye'de jüriye karşı çıkanların halkın seviyesini gerekçe

gösterdiklerini ifade eden yazar, jüri üyeliği için bir eğitim derecesi aranmadığını, halkımızın vicdanındaki adalet ve tarafsızlık duygusunun diğer milletlere göre çok kuvvetli olduğunu belirtmektedir. Jürinin bir halk ve demokrasi müessesesi olduğunu kaydeden yazar, jürisiz adalet cihazlarında herşeyin kanuniyet prensibine bağlandığını, hakkaniyet ve millî örf ve adetlerin solda sıfır kaldığını belirterek bu durumu eleştirmektedir.

Bilindiği gibi tek parti iktidarı döneminde 1931 yılında düzenlenen 3. Cumhuriyet Halk Fırkası Kongresi'nde yargıda jüri sisteminin kabul edilip edilmemesi konusu tartışılmış ama kabul edilmemiştir. Yazarın dergide yer alan yazısındaki değerlendirmeleri üzerinden 75 yıl geçmiş olmasına rağmen Türkiye'de jüri uygulamasına geçilmediği gibi, içinde bulunulan ve Cumhuriyetin 100. Yılı olan 2023 yılında halen ülke gündeminde jüri konusu bulunmamaktadır.

Türkiye'de hukuk sisteminde dil konusu da zaman zaman tartışma konusu olagelmıştır. Yargılama işini doğrudan ilgilendiren bir konu olmamakla birlikte, 1930'larda ülkede girişilen dilde sadeleştirme, öz Türkçecilik akımının hukuk alanındaki yansımaları konu alan eleştirel bir yazı derginin 4. sayısında yer almıştır. M. Ali Sebük tarafından yazılan makalede, dildeki öz Türkçeleştirme girişiminin *hukuk dilinde yol açtığı* tahribat ve karmaşa eleştirilmektedir. Yazıda Dil Kurumu'nun uzmanı olmadığı hukuk alanında uydurma kelime ve tabirler ürettiği, Adalet Bakanlığı'nın da bu kelimeleri adalet mekanizmasına empoze ederek daha büyük bir hata işlediği iddia edilmektedir. Makalede, mahkemelerde esas olanın hak ve adaletin gerçekleştirilmesi olduğu belirtildikten sonra Bakanlığın, mahkemelerde kırtasiye işleriyle ve formalitelerle uğraşan halkın adalet beklentisini karşılamak dururken üstüne elzem olmayan işlerle uğraşması eleştirilmektedir (Sebük, 2018, 163). Yazıda, hukuk sahasında yerleşmiş olan ve herkesçe anlaşılan şahit, maznun, dava eden, dava olunan, hakim, mahkeme ve temyiz mahkemesi gibi kelime ve tabirlerin yerine öz Türkçe olduğu iddiasıyla sanık, tanık, davacı, davalı, yargı, yargıtay, yargıç gibi kelimelerin konmasının uygulamadaki ahengi alt üst ettiği, yargı alanında işlerin yavaşlamasına yol açtığı ifade edilmektedir.

5. Cumhuriyet İnkılâpları

HF dergisinde dünyaya ve Türkiye'ye ilişkin çok sayıda konuya yer verilmekle birlikte Türkiye eksenli konuların ve meselelerin tatmin edici düzeyde olmadığı söylenmelidir. Özellikle 1920'lerden başlayarak sosyal-kültürel hayatta köklü değişimlere zorlanan bir ülkede hürriyet ve demokrasi sloganı ile yayın hayatına giren bir dergide Anadolu insanının çeyrek asırdır yaşadığı zorluklara, baskılara, gerilimlere ve çözüm önerilerine daha fazla yer ayrılması beklenirdi. Derginin, yayın politikası açısından uluslararası perspektife, Kapitalizm-Sosyalizm mücadelelerine daha fazla bağlı kaldığı görülmektedir. Örneğin çok daha fazla olması beklenirken Cumhuriyet devrimleri konusunu müstakil olarak ele alan sadece bir tane makaleden bahsedilebilir. Bu makale bir hukukçu olan Sulhi Dönmezer'e ait olup 11. sayıda yayımlanmıştır.

Dönmezer, makalesinde ABD'li sosyologların son yıllarda çeşitli ülkelerdeki kültür değişmelerini anlamak amaçlı olarak Rusya, Japonya, Almanya hakkında yaptıkları çalışma ve etütleri Türkiye'de de cumhuriyet devrimleriyle yaşanan kültür değişmelerini anlamak bakımından gündemlerine aldıklarını ifade etmektedir. Yazar, ABD'li sosyologların, kendilerine, Türkiye'de 1. Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan sosyal hayat ve kültür değişmesi hakkında sordukları soruları gündeme getirerek, asırlarca belli bir kültür ikliminde yaşayan Türk toplumunun, bu kültüre tamamen zıt yeni bir hayat tarzını, bir direnme göstermeksizin bu kadar kısa sürede nasıl kabul edebildiğini sorduklarını, bu büyük değişimin sosyal ve fikrî temellerini anlamaya çalıştıklarını kaydetmektedir (Dönmezer, 2018, 540).

Yazar, bu sorulara ne kendilerinin ne de ABD'de bulunan Türk öğrencilerinin tatmin edici cevaplar veremediklerini ifade etmektedir. Yazara göre bunun sebebi, gerçekleştirilen inkılâpların fikrî temellerini, liderleri, inkılâpları ortaya çıkaran şartları ve süreci ortaya koyacak ve ilmî gözle izah edecek çalışmalar yapılmamış olmasıdır.

Dönmezer'in ortaya attığı tartışma konusunda şu değerlendirme yapılabilir: 1920'lerdeki inkılapların kolay yapılışı ve toplumca benimsenebilmiş olması Osmanlı Türk toplumunun yapısıyla ve Cumhuriyet devrimlerinin yapılış şekliyle ilgili iki başlık altında ele alınarak anlaşılabilir. Bilindiği gibi Osmanlı toplumu, altı asırdır saltanat yönetimi altında yaşayan bir toplumdur. Buna Selçuklu dönemi de eklenirse Türkiye toplumu 7-8 asırdır kendisini İslâmî kimlikle tanıtan saltanatla yönetiliyordu. Saltanat yönetimlerinde halk sorgusuz itaate ve boyun eğmeye alıştırılmıştır. Meşruyetini dinden alan ve toplumu yönetirken onunla aşağı yukarı bir uzlaşma sağlamış olan Osmanlı Devleti, 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde ömrünü tamamlarken, kayıtsız itaate alışmış toplumda yüzyılların getirdiği alışkanlıkla, meşru kabul edilen yönetim çerçevesinin dışına çıkılacağına bir ihtimal verilmiyordu. Dolayısıyla Millî Mücadelede de toplumun değerleriyle barışık olarak kurulan millî birlik ve sürekliliğe vurgu yapılan gelecek vaatlerinden sonra Cumhuriyetin kurucu kadrosu kuruluş döneminde toplumla ters düşerek ve hızlı bir dönüşle inkılapları kotarmıştır. Cumhuriyet devrimleri halk tabanından gelen taleplerle yapılmış değildir. Tersine halka rağmen yapılmıştır. Osmanlı toplumunun son dönemlerinde dar bir aydın kadrosu arasında bazı reformların yapılması tartışmaları bulunmakla birlikte bunlar ekseriyetle topluma malolmamış konular idi. Birçok aydın tarafından gündeme getirilen modernleşme önerileri de Cumhuriyet devrimlerinden farklı olarak toplumsal sürekliliği ve toplumsal meşruyeti gözetilen önerilerdi.

Konunun ikinci boyutu devrimlerin yapılma ve kabul ettirilme tarzı ile ilgilidir. Dönmezer, ABD'li sosyologların devrimlerin halka benimsetiliş tarzını da sorguladıklarını ifade etmektedir. Kanaatimize göre bunun çok açık bir cevabı bulunmaktadır. Devrimler halka rağmen yapıldığı gibi aynı zamanda tek sesliliğin hâkim olduğu bir zaman diliminde halka büyük bir baskı, korkutma ve şiddet yoluyla benimsetilmeye çalışılmıştır. Halk, devrimleri gönüllü olarak kabul etmemiş, mecburen boyun eğmiştir. İstiklâl Mahkemelerinin bu konudaki rolü Türk siyasi tarihi uzmanı olan herkes tarafından çok iyi bilinmektedir. Bu durumu bizzat Atatürk Takrir-i Sükûn Kanunu hakkındaki bir değerlendirmesinde, önemli inkılapları bu kanunun yürürlükte olmasından yararlanarak yaptıklarını belirterek ifade etmektedir (Atatürk, 1989: 1194). Halkın şapka devrimine karşı birçok şehirde büyük protestolar yaptığı ve çok sayıda insanın bu yüzden idam edildiği bilinmektedir (Tunçay, 1992, 150). Türk halkı inkılapları gönülden benimsememiş, fırsat bulduğunda kendisine zorla dayatılan inkılaplara karşı mücadele etmiştir. Bunun çok sayıda örneklerinden birisi 1 Şubat 1933'te Bursa'da, halktan bir topluluğun ezanın Türkçe okunmasına karşı eylem yapıp Valiliğe başvurmasıdır. Bilindiği gibi Atatürk bu eyleme sert tepki göstermiş, o sırada bulunduğu İzmir'den Bursa'ya gözdağı vermek için gelmiştir. Atatürk burada, üzerinde tartışmalar bulunan ve Bursa Nutku olarak bilinen ünlü konuşmasında, kamu yöneticilerini azarlamış ve gençleri eylem yapanlara fiilen ve fiziken saldırmadıkları için kınamıştır (Turkish News, 2023). 1930 yılındaki Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi de halkın devrimleri yapan siyasi kadrodan kurtulma isteğini açıkça ortaya koymuştur (Aydemir, 1966, 383; Emrence, 2018, 93). 1930'da bu isteğini gerçekleştirmesi engellenen halkın, söz konusu devrimleri yapan partiyi 1945'te çok partili siyasal hayata geçildikten sonraki ilk serbest seçim olan 1950'de, karşısına çıkan ilk fırsatta iktidardan uzaklaştırması bunun kanıtıdır.

6. Türkçe ve Dil Meselesi

HFYC'nin, üzerinde çokça durduğu ve cemiyetin yayın organı olan HF dergisinde de çok sayıda yazıya yer verilen bir konu Türkçe konusu ve Dil meselesidir. O kadar ki derginin Mart 1949'da çıkarılan 5. sayısı tamamen dil konusundaki yazılara ayrılmıştır. Derginin bu sayısı, kapak sayfasının altında "Bu sayı, bugün millet meselemizin en büyüğü haline gelen, dil davasının müdafaasına tahsis edilmiştir." ifadesi ve dergi logosunun altında "Dile tahakküm, hakikatte fikre ve vicdana tahakkümdür. Bu ise tahakkümlerin en ağıridir." ifadesiyle yayımlanmıştır.

Bilindiği gibi Cumhuriyetten sonra devrimci değişimlerin yapılmaya çalışıldığı alanlardan birisi dil konusudur. Türkçenin başka dillerin etkisinden kurtarılması, arı-öz Türkçe kullanılması gibi düşüncelerle başlatılan dil devrimi kamuoyunda ve toplumda belli bir süre sonra *uydurma dil* oluşturulduğu gerekçesiyle eleştirilmeye başlanmıştır.

HF dergisinin 5. sayısında, HFYC'nin dil konusunda önemli bir çalışması olan bir Beyanname yayımlanmıştır. Dil konusunu 7 Haziran 1948 tarihinde müzakere (Sayı 5, 2018, 193) konusu yapan HFYC, Cemiyet üyelerine dağıtılan anketlerin değerlendirilmesiyle bir Beyanname hazırlamıştır. Söz konusu Beyanname 12 Şubat 1949 tarihinde yayımlanmıştır.

HF dergisinin dil ile ilgili 5. sayısının ilk yazısı, Ali Fuat Başgil'in kaleminden 'Dil Beyannamesi Münasebetiyle' başlığı altında Cemiyetin hazırlamış olduğu "Dil Beyannamesi"nin hazırlanış sürecini anlatmaktadır (Başgil, 2018, 195). Uydurma dilde kullanılan kelimelere *soysuz kelimeler* yakıştırması yapan Başgil, uydurma dile karşı direnen toplum kesimlerinin ve İstanbul Muallimler Birliği gibi teşekküllerin övgüsünü yapmaktadır.

Dil Beyannamesi'nin başında millet birliğimizin temelini teşkil ettiği belirtilen dilimizin bir süredir bir baskı politikasına alet edildiği, hükümetin, elindeki resmî imkân ve araçlarla vatandaşları, milletin kullandığı Türkçe yerine millî benliğe yabancı bir dili kullanmaya zorladığı belirtilmektedir. Bunun, hem insanların en doğal bir hakkını ortadan kaldırdığı hem de Türk ilminin, terbiye ve tefekkür hayatının gelişmesi imkanını tehdit ettiği ifade edilmektedir. Bu uydurma dil yüzünden halk ile idarecilerin ve ana-babalar ile çocuklarının birbirini anlamaz hale geldiği belirtilen Beyanname'de Cemiyet'in bu durum üzerinde önemle düşünmeyi vatanî bir görev bildiğinden hareketle vatandaş dilinin uğradığı resmî baskı ve müdahalelerin protesto edildiği ifade edilmektedir. Beyanname'de Cemiyet'in bu konudaki görüşleri maddeler halinde sıralanmıştır (Sayı 5, 2018, 201).

Beyanname'nin sonunda vatandaşlara çağrıda bulunulmakta, uydurma kelimeleri kullanmamaları ve bu konudaki resmî baskılara direnmeleri, uydurma dilde yazılmış kitap, dergi ve gazeteleri okumamaları, radyoda uydurma kelimelerle yapılan yayınları dinlememeleri, ailelerin çocuklarına okul kitaplarındaki uydurma kelimeler yerine memleket dilindeki karşılıklarını öğretmeleri, yaşayan Türkçeyi her yerde cesaretle savunmaları, dil konusundaki küskünlüklerini TBMM'ye mümkün olan her vasıta ile duyurmaları istenmektedir (Sayı 5, 2018, 206).

HF dergisinin Türkçe konusunda yayımladığı bir yazı da HFYC üyesi Burhan Apaydın'ın 1948 yılı Ekim ayında Muallimler Birliği'nce düzenlenen Dil Kongresi'ne sunduğu bildiriden oluşmaktadır. Apaydın, dergide Türkçe Meselesi başlığı ile yayımlanan bildirisinde dile müdahale edilmesini Cemiyet olarak protesto ettiklerini, Türk Dil Kurumu'nun dil yaratma sevdasıyla kelime icadına karşı çıktıklarını kaydederek TDK'nın hareketini, vatandaşın kendi diliyle konuşma ve yazma hürriyetinin hükümet gücüyle ihlal edilmesi olarak değerlendirmektedir (Apaydın, 2018, 37).

Yazıda, Beyanname'deki görüşlere paralel görüşler beyan edilerek dilin sadeleştirilmesinin ediplerin, şairlerin ve muharrirlerin işi olduğuna, konunun ilmî bir mesele olup bir hükümet işi olmadığına dikkat çekilmektedir. Yazar, tarihte fikir ve söz hürriyetine karşı gelen hükümetlerin şimdiye kadar görülebildiğini ama dile tahakküm edenin şimdiye kadar görülmediğini ifade etmektedir (Apaydın, 2018, 38).

HF dergisinde, Mehmet Ali Sebük tarafından yazılan ve dilde zorla yapılan değişmelerin hukuk alanında yol açtığı tahribat ve karmaşaya yönelik eleştiri içerikli yazılara yukarıda değinilmiştir.

7. Modernleşmenin Aileye Olumsuz Etkisi

HF dergisinde az sayıda yazıya yer verilen konulardan birisi aile ve toplumsal değişimdir. Modernleşmenin aile kurumu üzerindeki olumsuz etkilerine yer veren bir yazı 8. sayıda Louis Delzons'un Fransız ailesi ile ilgili yapılan etütler üzerine yazdığı yazıdır. Necati Erkurt'un çevirisi ile yayımlanmış olan bu makalede konu Fransız ailesi ekseninde ele alınmakla birlikte bütün sanayileşmiş toplumlara teşmil edilebilecek sorunlara değinildiği görülmektedir. Modernleşmenin geleneksel toplumsal yapıları nasıl sarstığının küçük gibi görülen ama çok önemli bir örneğine yer veren bu yazı günümüz Türkiye toplumu için de geçerli tespitler içermektedir.

Delzons'un makalesinde, ailedeki değişim bağlamında özellikle erkeğin ailedeki koca ve baba kimliği ile sahip olduğu koca hakimiyeti ve baba hakimiyetinin endüstri toplumunda ciddi bir zafiyete uğradığı

belirtilmektedir. 19. Yüzyılda yaşanan iktisadî olaylar ve endüstri hayatının aile kurumunu derin şekilde sarstığı (Delzons, 2018, 330) ifade edilen yazıda örf ve adetin babaya hem sorumluluk ve görev hem de bunları yerine getirebilmek için otorite hakkı verdiği, kanunun da bunu tanıdığı üzerinde durulmakta, modern zamanlarda, babaya verilen bu hakkın eşitlik gibi bazı kavramlarla geri alınmak üzere olduğu belirtilmektedir. Bu durumun aile için bir kayıp olduğu ve aile birlik ve sağlamlığına haneler getirdiği belirtilen (Delzons, 2018, 329) yazıda ailede çocukların yeri ile ilgili gelinen durumun da bir eleştirisi yapılmaktadır.

Yazıda ferdiyetçiliğin doğurduğu ahlâk krizinin, eşitlikçi demokrasi etkisiyle herkesin kendi şahsını ön plana aldığı bir anlayışa yol açtığı ve bu ortamda ana-babanın çocuğu eğitime gücünü kaybettiği ifade edilmektedir. Modern ferdiyetçiliğin yol açtığı bir yanlışın da ana-babaların, çocuğa karşı bütün tatlılıklarını kullanmakla vazifelerini yaptıklarını sanmaları, çocuklarını memnun etmek için her türlü fedakârlığa katlanmaları olduğu belirtilerek çocuklarının maddî rahatları ve zevklerinden başka şeylere gözlerini yuman ana-baba sevgisinde, kendi kendisini tatmin eden bir tür egoizm bulunduğu kaydedilmektedir. Delzons'un tespitleri, sonraki yıllarda daha da yaygınlaşan şikayet konularını oluşturmıştır.

8. Sonuç

HF dergisi, 1940'ların sonlarında, soğuk savaşın başladığı ve iki kutuplu dünya düzeninin kurulduğu sıralarda Türkiye'de liberal bakışla yayın hayatına atılmış bir dergidir. Dergi, Türkiye'nin iç siyasal meselelerine doğrudan ve çok fazla girmeksizin Dünyadaki Sosyalizm-Kapitalizm ya da Liberalizm-Devletçilik mücadelesi bağlamında yayıncılık yapmıştır. Yayın hayatı 1 yıl gibi çok kısa süren dergi, Sovyetler Birliği öncülüğünde yayılan sosyalist fikirlere karşı liberal fikirleri yaymak için Avrupa'da başlatılan liberal hareketin bir uzantısı olarak faaliyette bulunmuştur.

Yayın hayatında bulunduğu süre içinde daha çok Batı merkezli olarak liberal ekonomi modelinin üstünlüğü, basın ve düşünce hürriyeti, akademik hürriyet, kişi dokunulmazlığı, iktidarın sınırlandırılması ve kuvvetler ayrılığı, otoriter yönetimlerle mücadele, hür düşünen bireyler yetiştirilmesi, yargı bağımsızlığı, siyaset dışı kuruluşların ve aydınların toplum hayatındaki önemi, dünyanın geleceği ve barışın tesisi vb. çok sayıda konuda yazıya yer vermiş olan dergi özellikle sosyalist düşünceye teorik temelde eleştiri getiren yazıları yayımlamıştır.

Türkiye'de 1925 yılında yürürlüğe giren Takrir-i Sükun Kanunu ile başlayan otoriter tek parti yönetimine doğrudan ve yakından bir eleştiri getirmeksizin 11 sayı yayımlanmış olan dergi iç gündem oluşturma iddiasını ileri götürmeden uluslararası gündeme bağlı kalmıştır. Ancak derginin yayın çizgisi bir bütün olarak değerlendirildiğinde Türkiye toplumunun yaşadığı yoksulluk, hürriyetsizlik ve baskı ortamına kısmen ve dolaylı olarak eleştiri getirildiği ve bunlara liberal perspektiften çözümler önerildiği söylenebilir. Cumhuriyet devrimleri konusu doğrudan irdelenmemiş ama bunlar arasında dilde yapılan yenilikler açık eleştirilere tâbi tutulmuştur. Hukuk devrimleri ile ilgili olarak da kısmî eleştiri içeren belli yazılara yer verilmiştir.

Hürriyetçi demokrasinin yerleşmesini önemli bir sorun olarak gören dergi, aynı zamanda bunun insan haklarıyla ilişkisine ve anayasa ile güvence altına alınmasına dikkate değer bir yer vermiştir. Dergide, tahakkümün ve istibdatın önlenmesi amacıyla iktidarın tek elde toplanmayıp sınırlandırılmasında çift meclis usulünü terviç eden yazıların çokluğu dikkat çekmektedir. Dergide, üzerinde durulan konulardan kuvvetler ayrılığı, çift meclis usulü ve yargı bağımsızlığı ile ilgili hususların 1961 Anayasası ile gerçekleştiği söylenebilir. Ancak, bu hususları HF dergisinde tekrar tekrar işleyen ve derginin sahibi olan Ali Fuat Başgil 1961 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra bu anayasayı yapan siyasî irade tarafından yoğun baskılara tâbi tutulmuştur.

1940'lı yıllarda HF dergisinin, toplumun ihtiyacı olan hürriyet, hukukun üstünlüğü, insan hakları gibi kavramları öne çıkararak yayın yapmasının üzerinden yaklaşık olarak 75 yıl geçmiş olmasına rağmen Türkiye'de bu başlıklardaki yapısal sorunların halâ devam ettiği görülmektedir. Ülke siyasetinin

gündemine bakıldığında önemli bir zihniyet değişikliği ve yapısal dönüşümün gerçekleşmediği söylenebilir. Türkiye’de hakim siyasal kültürün değişimi yoluyla toplumun daha yüksek standartlarda bir hayata kavuşması doğrultusunda yapısal iyileştirmelerin hayata geçirilmesi gerekmektedir. Toplumsal iyileştirmelerin uluslararası örgütlerin veya güçlerin zorlamasıyla değil ülkenin kendi dinamikleri sayesinde yapılması çok daha yerinde olacaktır.

Kaynakça

- Apaydın, B. (2018). “Türkçe meselesi”, *Hür Fikirler*, Sayı: 1, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Apaydın, O. (2018). “Birleşmiş milletler üçüncü assamblesi toplantılarını bitirdi”, *Hür Fikirler*, Sayı: 3, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Atatürk, M. K. (1989). *Nutuk*, Cilt 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 3. Baskı.
- Aydemir, Ş. S. (1966). *İkinci adam*, Cilt 1, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Başgil, A. F. (2018). “Dil beyannamesi münasebetiyle”, *Hür Fikirler*, Sayı: 5, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Başgil, A. F. (2018). “Demokrasilerin tehlikesi ve çifte meclis usulü”, *Hür Fikirler*, Sayı: 2, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Başgil, A. F. (2018). “Demokrasilerde ikinci meclis ve faydaları”, Sayı: 3, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Birinci, Kürşad, “Terakkici muhafazakâr bir mütefekkirin sivil toplum tecrübesi: Hür fikirleri yayma cemiyeti”, *Muhafazakâr Düşünce*, 14/52 (2017).
- Delzons, L. (2018). “Modern ailede disiplinin gevşemesi”, Çev: Necati Erkurt, *Hür Fikirler*, Sayı: 8, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- “Demokrasimiz Etrafında Düşünceler-Demokrasi Bir Anayasa Davasıdır”, (2018). *Hür Fikirler* Sayı: 11, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Dönmezer, S. (2018). “İnkılâplarımızın ilim gözü ile izahı”, *Hür Fikirler*, Sayı: 11, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Einstein, A. (2018). “Fikirlerde inkılâp zarureti”, Çev: Kemal Tosun, *Hür Fikirler*, Sayı: 6-7, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Emrence, C. (2018). *Serbest cumhuriyet fırkası*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul.
- “Eski Dünyada Kapitalizm İflas Etmemiştir. Fakat Kapitalistler Kapitalizmi İflasa Sürüklemişlerdir”, Çev. Nezahet Nurettin Ege, (2018). *Hür Fikirler*, Sayı: 11, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- “Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti’nden Dil Meselesi Hakkında Beyanname”, (2018). *Hür Fikirler*, Sayı: 5, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- “Manevî Silahlanma Hareketi Rehberleri”, (2018). *Hür Fikirler*, Sayı: 8, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Morice, L. (2018). “Dünya İmparatorluğuna Doğru-I”, *Hür Fikirler*, Çev: Nami Esen, Sayı: 8, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Morice, L. (2018). “Dünya İmparatorluğuna Doğru-II”, *Hür Fikirler*, Çev: Nami Esen, Sayı: 9, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Morice, L. (2018). “Dünya İmparatorluğuna Doğru-III”, *Hür Fikirler*, Çev: Nami Esen, Sayı:11, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Okyar, O. F. (2018). “İktisatta plan veya plansızlık”, *Hür Fikirler*, Sayı: 1, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Reves, E. (2018). “Sosyalizmin iflâsı”, Çev: Mehmet Değer, *Hür Fikirler*, Sayı: 11, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Sebük, M. A. (2018). “Demokrasinin gerçek yolu”, *Hür Fikirler*, Sayı: 3, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Sebük, M. A. (2018). “Vatandaş hakkı ve ceza kanunu”, *Hür Fikirler*, Sayı: 2, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Sebük, M. A. (2018). “Demokraside jüri”, *Hür Fikirler*, Sayı: 1, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Sebük, M. A. (2018). “Hukuk dili”, *Hür Fikirler*, Sayı: 4, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Tosun, K. (2018). “Bölge anlaşmaları ve tarafsızlık meselesi”, *Hür Fikirler*, Sayı: 10, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Tosun, K. (2018). “Hürriyet, harp, sosyalizm”, *Hür Fikirler*, Sayı: 8, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Tunçay, M. (1992). *T.C. 'nde Tek Parti Yönetimi 'nin Kurulması (1923-1931)*, İstanbul: Cem Yayınevi, 3. Basım.
- “UNESCO’nun Üçüncü Umumi Konferansı ve Dr. Julien Huxley’in Raporu”, (2018). *Hür Fikirler*, Sayı: 3, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- Yalman, A. E. (2018). “Din ve siyaset”, *Hür Fikirler*, Sayı: 8, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.
- “Yarın İçin”, (2018). *Hür fikirler*, Sayı: 11, Ankara: Liberte Yayınları, 1. Baskı.

Turkish News (2023), Mustafa Kemal Atatürk'ün Bursa konuşması ve gençlik, <https://www.turkishnews.com/tr/content/2008/06/19/mustafa-kemal-ataturkun-bursa-konusmasi> (Erişim Tarihi: 19.06.2023).

Ahlaki Değerlerin Oyun Teorik Modellenmesi: Gedik Sistemi ve Usta – Kalfa İlişkisi

Ezgi Aydoğan¹, Yiğit Aydoğan²

Özet

Bu çalışma, günümüz işçi-işveren benzeri ekonomik ilişkilerin özgecilik üzerinden modellenmesinde ustalarla kalfaların ahlak temelli olarak düşünülebilecek etkileşimlerini bir oyun teorisi uygulamasıyla birlikte incelemektedir. Çalışmada ilk olarak ahlaka evrimsel bir açıklama getirilmiş ve iş birliği olarak ahlak teorisi kabul edilmiştir. Bu teoriye göre bugün sahip olunan ahlaki değerler, geçmiş zamanda ataların iş birliğini devam ettirmek için buldukları çözümlerin evrilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu iş birliği zamanla insanın en yüce değeri olan ahlaki ortaya çıkmıştır. İktisat biliminde son yıllarda ahlaki değerleri dahil ederek modeller kurulmaktadır. Bu durum oyun teorik modellerde de görülmektedir. Bu çalışmada ahlaki değerlerin oyun teorik modellenmesi yapılmıştır. İktisadi ajanların arasındaki hiyerarşik ilişkinin ve çıkar çatışmasının esnetildiği modelde, usta – kalfa ilişkisinden hareketle, Çok Taraflı Cezalandırma Stratejisi'nin (ÇTCS) önemi tartışılmıştır. Ajanlar arasında kesin ancak aynı zamanda belirsiz bir hiyerarşi olması, hayatın olağan akışında -gedik kısıtı olsa dahi- kalfanın ustalık geleceği, kalfanın ustaya sağladığı faydadan etkilenmesini gerekli kılmaktadır. Oyun çıktılarının ilgili sektörün yeni firmaların girişi ya da firma sahipliği açısından tam ya da eksik rekabet altında olmasına göre değişmediği tartışılmıştır. Ücret fonksiyonuna ahlaki kısıt eklenmesi de modelin literatüre önemli katkılarındandır.

Anahtar Kelimeler: iş birliği, ahilik, çok taraflı cezalandırma stratejisi, gedik sistemi, özgecilik.

Jel Kodları: B15, C71, D21

Game Theoretical Modelling of Moral Values: Gedik System and Master – Journeyman Relations

Abstract

This study examines the interactions between masters and journeymen, which can be considered morally based, in modeling present-day economic relationships between labor and employers through altruism within the framework of game theory. The study first tries to explain morality in an evolutionary basis and considers moral theory as cooperation. According to this theory, moral values, that are relevant today, are emerged from evolution of solutions found by ancestors to maintain cooperation during the old times. This cooperation gave birth to morality in time, the highest value of humankind. Moral values are increasingly added to economic modeling in recent years. This is also the case for game theoretical models. In this study, moral values have been modeled in a game theoretical framework. In a model where the hierarchical relationship and conflicts of interest among economic agents are relaxed, the importance of the Multilateral Punishment Strategy (MPS) has been discussed based on the master-journeyman relationship. The existence of a definite yet uncertain hierarchy among agents necessitates the journeymen's consideration of their future mastery, influenced by the benefits provided to the master, despite the presence of Gedik constraint. The study also discusses how the outcome of the game being robust against whether the relevant sector operates under perfect or imperfect competition in terms of new firm entry or firm ownership. The addition of a morality constraint to the wage function is another significant contribution of the model to the literature.

Keywords: cooperation, ahilik, multilateral punishment strategy, gedik system, altruism.

Jel Codes: B15, C71, D21

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Çalışma Etik Kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

E.A. ve Y.A. araştırmanın tasarımı ve uygulanması, sonuçların analizi ve metnin yazılmasına katkıda bulunmuştur. E.A.'nın makaleye katkısı %50, Y.A.'nın %50'dir.

Çıkar Beyanı

Çalışmada herhangi bir çıkar ilişkisi/çatışması bulunmamaktadır.

¹ Ar. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi, İktisat Bölümü, Kırklareli/Türkiye, ezgi.uysal@klu.edu.tr, ORCID ID: 0009-0002-4851-1785

² Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, İktisat Bölümü, Kırklareli/Türkiye, yigit.aydogan@klu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-1823-0352

1. İş Birliği Olarak Ahlak

İktisadın ahlaki bir bilim olduğunu kabul ettiğimiz takdirde iktisat, klasik iktisadın varsayımlarından en çok rasyonel birey ile çatışmaktadır. Çünkü klasik iktisatta kabul edilen bireyin iktisadi olan dışında herhangi bir amacı ya da aracı yoktur. Halbuki gerçek dünyadaki birey öyle midir? Gerçek dünyadaki birey, ahlak iktisadının tanımında da yola çıkarsak değerler setinden hareketle iktisadi tutum ve davranışlarını şekillendirmektedir. Bireyin değerler seti son derece normatif olup onu neyi yapmaması ya da neyi yapması konusunda yönlendirmektedir. Bu durumda ekonomik insan ile çatışan bir ahlaki insan vardır. İktisattaki birey ahlaki birey olarak kabul edildiğinde aynı zamanda o sosyal birey olarak da kabul edilmelidir. Çünkü ahlaki davranışın niyeti ne olursa olsun (ister bencil ister özgeci) sonucu toplumsal olanla ilgilidir. Bireyin toplumsallaşmasının ve hatta ahlaki birey olmasının temelinde ise tek başına yetememe ve diğer insanlarla iş birliği yapması vardır. Çünkü Platon'a göre insanlar daha doğdukları andan itibaren birbirinden farklıdır. Bu farklılık her bir insanın farklı yeteneklere sahip olmasına yol açmıştır. Dolasıyla bir insan ihtiyaçlarını gidermek için diğer yeteneklere sahip insanlarla ilişki içinde olmalıdır. Böylece birçok eksik birçok insanın bir araya gelmesini sağlamıştır (Platon, 2018, s. 45). İnsanlar yardımlaşarak, iş birliği yaparak bir toplumsal düzen içerisinde yaşamaya başlamıştır. (Platon, 2018, s. 55). Bu toplumsal düzeni sürdürmek için ahlak ortaya çıkmıştır. İhtiyaçtan doğan iş birliği insanın en yüce duygusu olan ahlakı ortaya çıkardı. İş birliğinin ahlaka dönüşmesinde iki temel aşama vardır. İlki iş birliği yapmak ikincisi ise kültürel örgütlenme biçimleri oluşturmaaktır (Tomasello, 2020, s. 12).

Ahlak son zamanlarda evrimsel olarak ele alınmaya başlanmıştır. Bu konuda özellikle evrimsel psikoloji ve biyoloji alanında yapılan çalışmalardan yararlanılmaktadır. Çünkü ahlaki değerler hem genlerden hem de kültürden etkilenmektedir. Gen ve kültür birbiriyle belirli şekilde etkileşir. Kültür genlerin seçildiği çevrenin bir bölümünü sağlarken, genetik yeteneklerimiz kültürel evrimi etkilemektedir. Böylece ahlaki duyguların uzun süredir evrimleştiği ve biyolojik olarak miras alınan bir temele sahip olduğu iddia edilmektedir (Hodgson, 2014, s. 85). Ahlakı değerlere evrimsel yaklaşımda şu bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Bugün insanlar arasında ahlaki değerler üzerine kurulu bir toplum sistemi varsa bu durumun nedeni eski zamanlarda bir kabilenin diğer kabileye üstün gelmesini ve yayılmasını sağlayan özellikler; itaat, özgecilik, sempati ve sadakat gibi son derece ahlaki değerlerin fazla olmasıdır (Hodgson, 2014)

İş birliği olarak ahlakı ele alan bu çalışmada insanların neden ve nasıl iş birliği yaptığını evrimsel psikolojideki çalışmalardan yararlanarak açıklanmıştır İş birliği doğada iki temel biçimde görülmektedir. Bireyin başkasının yararına fedakarlıkta bulunduğu özgeci yardım; her iki tarafın da fayda sağladığı, karşılıklı yarara dayalı iş birliğidir. Ahlak olarak adlandırılan insana özgü iş birliği türüne doğada iki şekilde rastlanır. Birinde birey karşısındakine yardım etmek için şefkat, ilgi, iyilik gibi güdülerle fedakarlıkta bulunabilir. Diğerinde ise, iletişim ve etkileşim halindeki bireyler adalet, eşitlik gibi tarafsız güdülerle herkesin dengeli bir şekilde fayda görmesini sağlamaktadır. İlk duruma iyilik güdüsü ya da iyi olanı yapma derken ikinci duruma doğru olanı yapma adalet güdüsü denilmektedir (Tomasello, 2020, s. 11). Duygudaşlık denilen ahlak türü en temel olandır. Çünkü diğer insanların karşılık beklemeden iyiliğini düşünmek aslında ahlaki olanın zorunlu şartıdır. Temeli ise akraba seçiminde yatan anne baba bakımıdır. Memelilerde ise sevgi hormonu denilen oksitosin ile düzenlenen özellikle memelinin yavrusunu korumasına dair her şeyi içermektedir. Bu açıdan yaklaşıldığında doğada nerdeyse bütün memeliler yavrularına karşı duygudaşlık temelli ilgi göstermektedir; ancak bazı türler bu ilgiyi akraba olmayan canlılara da göstermektedir. Adalet ahlakı ise kuvvetle muhtemel insan türüyle sınırlıdır (Maymunlardaki ültimatom oyunları da eklenebilir). Buradaki temel sorun ise birden fazla bireyin çıkarının söz konusu olmasıdır. Adaletli olmak ise bütün bu bireyler arasında bir tür denge bulmaya çalışmak demektir. Adalet ahlakı, duygudaşlık ahlakından çok daha karmaşıktır. Başka bir anlamda duygudaşlık ahlakı saf bir iş birliği iken, adalet ahlakı ise birden fazla katılımcının çeşitli güdülerinden ileri gelen çatışan taleplerine karşı dengeli sonuçların arandığı bir iş birliğidir (Tomasello, 2020, s. 12). Bu iş birliği halinde olan canlılarda bencil bir taraf vardır çünkü Kendi hayatlarına ve sağlıklarına dikkat etmek zorundadırlar aksi takdirde pek fazla döl bırakamazlar. İnsan türündeki ortaklık hali, yardımlaşma, iş birliği bir bakıma bu bencil tarafın üzerinde oturmaktadır. İnsanda bulunan özgeci güdüler ise tek bir

özelliğidir. Daha ziyade insanların kendi şahsi özellikleri bulunan farklı alanların her birinde bir miktar özgeçildir. Bu konuya ekonomi çerçevesinden bakıldığında meta içeriğine göre mallar, hizmetler ve bilgi gibi üç tip insan özgeçiliği tanımlanabilir (Tomasello, 2019, s. 21). Yiyecek gibi mallar üzerinde özgeçilik yapmak cömertliktir. Bir insana ulaşamadığı bir şeyi ulaştırmak gibi hizmetler ise yardımlaşmadır. Diğer insanlarla özgeçici bir şekilde bilgi ve tutum paylaşmak ise bilgilendirici olmaktır (Tomasello, 2019, s. 23). Bu üç özgeçilik tipini birbirinden ayırmak önemlidir. Çünkü her birinin karı ve zararı farklıdır.

Tomasello ve ekibi çalışmalarında insandaki bu üç tip özgeçici davranışların doğuştan mı yoksa kültürel mi olduğunu araştırmış ve açıklamaya çalışmıştır. Denek olarak 14-18 aylık bebekler kullanılmış ve davranışları gözlemlenmiştir. Yapılan çalışmalarda yardımlaşma davranışının insanın kültürel ortamında yaratılmadığı sonucuna varılmıştır. Özellikle bu konu başlığında ödüllendirmeler dahil edilerek yapılan çalışmalar oldukça dikkat çekicidir. Yirmi aylık iki grup bebek incelenmiş bazı bebeklere yardım ettiklerinde somut bir ödül verilirken diğer bebeklere hiçbir ödül verilmemiştir. Birkaç aşamalı yapılan bu deneyde beşinci aşamanın sonunda, beş sefer ödüllendirilmiş olan bebekler, ödüllendirilmemiş olanlara kıyasla daha az yardım etmiştir. Varılan sonuç ise şudur: Dışsal ödüller, özünde oldukça motive edici olan etkinliklerdeki öz motivasyonu baltalamaktadır (Tomasello, 2019, s. 25). Sonuç olarak bebekler salt ödül için veya ailelerini memnun etmek için yardım etmezler. Tomasello'nun dışsal ödüllerin yardımlaşma gibi ahlaki duyguları teşvik etmediğine dair çıkarımlarını dikkate alan Samuel Bowles (2016) bu durumun kamu politikaları için de iyi bir tavsiye olacağını düşünmüştür. Bununla ilgili verdiği bir örnek ise hafta sonları insanların ücretli mesailere kalmak konusunda isteksiz davranmasıdır. Çünkü herhangi bir insana teşvik vererek ona bir şey yaptırmaya çalışmak aslında o insanın sadece maddi kazancı önemsemesiyle ilgilidir. Halbuki insanlar hafta sonu ücretli mesaiye çalışmak yerine ailesine vakit ayırmak isteyebilir (Bowles, 2016, s. 45).

Hem şempanzeler hem de insan bebeklerinde başkalarına belli durumlarda yardım ediyor olsa da yalnızca bebeklerin yaptığı ise ihtiyaç duyulan bilgiyi paylaşma yardım türüdür. İnsan bebekleri on iki aydan itibaren dil kullanarak ya da parmaklarıyla işaret ederek birbirlerini bilgilendirmektedir. Şempanze ve diğer kuyruksuz maymunlar herhangi bir şeyi işaret ederek göstermezler (Tomasello, 2019, s. 34). İnsansı maymunlar yiyecek gibi kaynakları paylaşma konusunda pek de özgeçici davranışlar sergilemezler. İnsan bebekleri bu konuda daha cömerttir (Tomasello, 2019, s. 35). İnsanlar en yakın primat akrabaları ile kıyaslandığında ortaklaşmacı davranışlar sergilemektedir. Bu bağlamda niyet paylaşımı için gerekli beceri ve motivasyonların evrimsel kaynağı ise iki taraflı iş birlikleridir. Ayrıca bu iki taraflı iş birliği insan özgeçiliğinin temelini oluşturmaktadır.

İnsansı maymunlarda görülen grup etkinliklerinden insanları iş birliğine gelebilmek için üç dizi evrimsel süreçten geçmek gerekmektedir.

İlki ortak amaçları ve eşgüdümlü görev dağılımlarını da içeren karmaşık şekillerde birbiriyle eşgüdüm içinde olabilmek ve iletişim kurabilmek amacıyla sosyal-bilişsel beceri ve motivasyon geliştirdi. Hem hedef hem dikkat ortaklığı kurulmuştur. Hedef ortaklığı ile kast edilen biz modunda davranabilmek olmuştur. Dikkat ortaklığı ise ortak hedef konusunda bakış açısı oluşturmalarıdır. Bu konuda fizyolojik bir özellik ön plana çıkmaktadır. İnsanda göz akı denilen tabaka diğer canlılara göre yaklaşık üç kat daha büyüktür. Bu da bir başkasının bakış açısını takip etmeyi kolaylaştırmaktadır (Tomasello, 2019, s. 68).

İkincisi böylesi karmaşık iş birliği etkinliklerine girişebilmek için ilk insanlar insansı maymunlara göre birbirlerine özellikle de yiyecek konusunda daha hoşgörülüdürler.

Üçüncüsü ise bu hoşgörülü ve işbirlikçi insanlar sosyal norm gibi kurumsal uygulamalar geliştirmişlerdir. Böylece davranış standartlarına dair karşılıklı beklentiler gelişir ve herkes bu standartları uygulamaya hazırdır. (Tomasello, 2019, s. 55). Öncelikle bu normları iş birliği yaptıkları ortaklarına karşı sonrasında içinde yer aldıkları sosyal gruba karşı geliştirmişlerdir. İnsanlar böylelikle birey olma yolunda diğer primatlardan farklı olarak kültürel bir boyut bulundurulur. Böylece ait oldukları kültürde işler nasıl ilerlemekte ve kendilerinden ne beklenildiğini öğrenmelidir. İnsan kültürel olarak yetişmeye ve

olgunlaşmaya biyolojik olarak uyarlanmıştır. Bu kültürel ortam iş birliği sayesinde inşa edilmiştir (Tomasello, 2019, s. 87).

Böylece insan ahlakı konusunda iki temel önerme ortaya çıkmaktadır. Birincisi insanlar yalnızca kendi çıkarları için değil başkalarının iyiliği ile gerçekten ilgilendikleri, sosyal normları desteklemeye çalıştıkları, kendi iyiliği için etik davranmaya değer verdiğinden dolayı iş birliği yapar. Aynı nedenlerle insan başkalarının davranışlarını smrenleri cezalandırır. İçinde bulunduğu grubun yararına, ortak amacın başarisına kişisel maliyetle bile katkıda bulunmak memnuniyet, gurur, sevinç duyguları uyandırır. Böyle davranmamak ise utanç ve suçluluk kaynağıdır (Bowles, Gintis, 2011, s. 45). Bu ahlaki duygulara sahip olduk çünkü atalarımız iş birliği yapmaya ve etik normları desteklemeye yatkın birey gruplarının hayatta kalma ve diğer gruplara göre genişleme eğiliminde olduğu hem doğal hem de sosyal olarak inşa edilmiş ortamlarda yaşamışlardır. İlk nerme toplum yanlısı davranış için motivasyonlarla ilgilidir. İkincisi ise bu iş birliği evriminin uzak evrimsel kökenlerine ve süregelen devamına işaret etmektedir (Bowles, Gintis, 2011, s. 46). Sonuç olarak hayatta kalmak için iş birliği gereklidir ve iş birliği ahlaki değer ve kültürlerin temelini oluşturmakta ve gen- kültür evrimi sayesinde yeni nesillere aktarılmaktadır (Eren, 2021).

Antik Yunan'dan 21.yüzyıla kadar birçok düşünür iş birliği ile ahlaki ilişkilendirmiştir. (Tablo:1) Yapılan evrimsel çalışmalar ise bu ilişkiyi açıklamaya çalışmıştır. Şimdi ise sıfır toplamlı olmayan (ya da iş birliği) oyun teorisini ahlaki değerler hakkında sınanabilir tahminler yapan kapsamlı bir teoriye dönüştürmek için kullanalım (Curry, 2016).

Tablo 1. İş Birliği ve Ahlak İlişkisi

Aristoteles	Adalet bütün toplumun yararına olandır veya ortak faydadır.
St. Augustine	İnsan hukuku bu fani yaşama ait olan Şeyleri elde etmek isteyen insan iradesinin yaptığı bir tür iş birliğini güvence altına almak için sivil itaat ve yönetimin düzenli uyumundan oluşur
Thomas Aquinas	Bir grup zgr insan toplumun ortak iyiliğine yönlendirilirse onların devleti haklı ve adil olacaktır.
David Hume	Ahlaki tutkular; kamu yararı, ortak amaç, toplumun çıkarı, insanlığı iyiliği gibi Şeyleri vadeder.
Bishop Joseph Butler	İnsanlığın bir topluluk olması, hepimizin birbiriyle ilişkili Şekilde ayakta durması, her bireyin desteklemesi gereken bir kamusal amaç ve toplumsal çıkar bulunması, ahlakın bütünüdür.
Bertrand Russell	İnsanların arzuları çatışır ve bana göre "iyi" ise bu çatışmadan bir çözüm bulmak için tasarlanmış sosyal bir kavramdır.
Henry Hazlitt	Sosyal iş birliği çoğumuzun amaçlarına ulaştığı en önde gelen araçtır. Adaletin kendisi ise uzun vadede sosyal iş birliğini korumak ve geliştirmek için işe yarayan kural ve ilkelerin gözetilmesidir.
John Rawls	Adalet koşulları, insan iş birliğini hem mümkün hem de gerekli olduğu normal koşullar olarak tanımlanabilir.
John Mackie	Protagoras, Hobbes, Hume ve Warnock, ahlakın çözmek için gerekli olduğu sorun hakkında en azından genel olarak hemfikirdir: sınırlı kaynaklar ve sınırlı sempatiler birlikte hem çatışmaya yol açan rekabeti hem de karşılıklı olarak yararlı olacak iş birliğinin yokluğunu yaratır.
David Wong	İnsanoğlunun gereksinimleri arasındaki içsel çatışmaları ve kişilerarası çıkar çatışmalarını çözmesi gerekir. Ahlak, bu ihtiyaçlara yanıt olarak gelişen sosyal bir yaratımdır.
Daniel Hausman ve Michael McPherson	Bireysel etkileşimleri yöneten normatif ilkeler, çıkar çatışmalarını karara bağlamak ve iş birliğinin yararlarını güvence altına almak için insani icatlardır.

Tablo 1. (Devamı)

Jonathan Haidt	Ahlaki sistemler, bencilliği bastırmak veya düzenlemek ve aynı zamanda işbirlikçi sosyal yaşamı mümkün kılmak için birlikte çalışan birbirine bağlı değerler, erdemler, normlar, uygulamalar, kimlikler, kurumlar, teknolojiler ve gelişmiş psikolojik mekanizmalar dizileridir.
Alan Fiske	Ahlak, başkalarıyla uzun vadeli sosyal iş birliğine dayalı ilişkilerin oluşturulmasını ve sürdürülmesini kolaylaştırma işlevi görür.
Michael Tomasello	İnsan ahlakı başkalarıyla iş birliği yapmak için bir dizi beceri ve güdü olarak evrimsel biçimde ortaya çıkmıştır.
Joshua Greene	Ahlakın temel işlevi iş birliğini teşvik etmek ve sürdürmektir.

Kaynak: Curry (2016, s. 27)

2. Ahlaki Değerlerin Oyun Teorik Modellenmesi

İş birliği olarak ahlak insanın toplumsal yaşamında tekrar eden iş birliği ve çatışma problemlerine biyolojik ve kültürel çözümler sunmaktadır. Oyun teorisi ise bu problemlerin ve çözümlerin neler olduğunu ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Bu oyun teorik modellerde ön plana çıkan ise karşılıklı ilişki, iş birliği, kazan-kazan modeli ve sıfır toplamı olmayan oyunlardır (Curry, 2016). Klasik oyun teorisinin en meşhur örneği mahkumlar ikilemi iş birliği yapmak yerine iş birliğinden kaçmak ve oyuncunun sadece kendi getirisiyle ilgilenmesiyle ilgilidir. Ancak yapılan deneylerde insanlar iş birliği yapmayı tercih eder. İş birliği yapmaktan kaçındığı durumlarda ise karşı tarafa güvenmediği ya da sömürüleceği fikrinden dolayı kaçmaktadır. Sıralı oyunlarda ikinci hamle yapan oyuncu ilkine göre karar verir. İş birliği yapmaktan kaçma nedeni ise daha yüksek bir getiri değil sömürülmekten kaçınmaktır (Bowles, 2016, s. 54). Yapılmak istenen insanların ahlaki ilkelerini karar verme süreçlerine dahil ederek bireysel davranışlar modellemektir.

İş birliğini ahlaki değerlere dahil ettiğimizde şu oyunlar ortaya çıkmaktadır (Curry, 2019):

Kaynakların akrabalara tahsis edilmesi: İnsanlar ve onların yakın primat ataları çoğunlukla genetik akrabalardan oluşan gruplar halinde yaşadılar ve bundan dolayı akrabalara tahsis etme sorunuyla karşı karşıya kaldılar.

Karşılıklı fayda için koordinasyon: Karşılıklı çalışmak yalnız çalışmaktan daha fazla fayda sağlayabilir. İnsan ahlaki doğasının anahtarı karşılıklıdır.

Takas (Mübadele): Bazı durumlarda karşılıklılığın faydaları belirsizdir. Bu durum faydaların farklı zamanlarda aktarılmasından kaynaklanabilir. Bedavacılık sorunu doğabilir. Eğer tekrarlanabilir bir iş birliği olursa bu durumda iş birliği güven altına alınır.

Şahin güvercin oyunları: Bu oyunlarda zayıf taraf kaynağını daha güçlü tarafa devreder. Böylelikle her iki taraf gerçek bir dövüşün maliyetinden kurtulur.

Kaynakların bölünmesi: çatışma çözümüne adalet, eşitlik gibi ahlaki ilkelerle çözüm bulunmaya çalışılır.

Mülkiyet: Çatışma çözümüne mülkiyet hakları, mülkiyete saygı gibi ahlaki ilkelerle çözüm bulunur.

Böylece iş birliği olarak ahlak insanların belirli iş birliği türlerini ahlaki olarak iyi göreceğini öngörmektedir. İnsanlar aileye yardım etmeyi, grup sadakatini, cesur olmayı, otoriteye boyun eğmeyi, ihtilafli kaynakların bölüşülmesi, mülke saygı duymak gibi davranışları iyi ve güzel ahlak olarak nitelendirir (Curry, 2016).

Ahlaki değerlerin oyun teorisine girmesiyle birlikte oyun teorik modellerde iki tip insandan söz edilir. Biri rasyonel, kendi çıkarını gözeten ve maksimize etmeye çalışan ekonomik birey; diğeri özgeci, fedakâr, sosyal norm ve değerlere sahip ahlaki bireydir. Bu bireyleri düz bir çizgi üzerinde düşünülüğünde bir uçta Nash'in rasyonel bireyi varsa diğer uçta Kant'ın ahlaki bireyi vardır. Son

zamanlarda Immanuel Kant'in ahlaki fikirleri kullanılarak oyun teorik modellere yeni bir bakış açısı getirilmiştir. Bu modellere değinmeden önce Kant'ın ahlaka yaklaşımı kısaca değinmekte yarar vardır. Aslında Kant'ın bireyi o düz çizgide sadece Nash'in bireyinden uzak değildir aynı zamanda diğer ahlak felsefecilerinin bireyinde de uzaktadır. Onu daha iyi anlamak için yaşadığı dönemin içinde değerlendirmek gerekir. Kant bir aydınlanma çağı filozofudur. Onun düşüncelerinin şekillendiği ortamda insan tüm geleneksel dini dogmalardan arındırılmaya çalışılır. Bu zamana kadar tanrı üzerine kurulan sistem yıkılmış yerine akıl ön plana çıkmıştır. Peki bu zamana kadar tanrı, din üzerine kurulan düzen nasıl sağlanacaktır. Birey ve toplum arasındaki veya içsel olanla dışsal olan arasındaki ya da tekilden bütüne giderken düzeni kuracak olan nedir? İşte Kant'ın ahlaki düşünceleri bu sorular üzerine şekillenmektedir. Kant iki önemli eseri "Saf Aklın Eleştirisi"nde insanı doğal bir varlık, doğanın bir parçası olarak görüp anlamlandırmaya çalışırken; "Pratik Aklın Eleştirisinde" insanı akıl sahibi bir varlık olarak görüp ahlaki değerlerle ilgilenmiştir. Böylece Kant doğal varlık olarak görülen insanı aynı zamanda ahlaki varlığa ve akıl sahibi bir varlığa dönüştürmeye çalışmıştır.

Kant'ın ahlak felsefesi akılla temellendirilmiştir. İnsanların doğru ile yanlış arasındaki farkı ayırt edebilmelerinin insan aklına has olduğunu düşünüyordu ve insanlar doğru ile yanlışın ne olduğunu bilebilirdi çünkü insan bu bilge ile doğuyordu. Kant'a göre insan ahlak açısından neyin doğru neyin yanlış olduğunu belirleyen ussal bir yeteneğe sahiptir. (Kant, 2020, s. 43).

"Bütün ahlak kavramlarının yeri ve kaynağı a priori olarak akılda bulunur; hem de en yüksek derecede kurgusal olan akılda olduğu kadar sıradan insan aklında da; bu kavramlar deneysel, bundan dolayı da sırf rastlantısal olan bilgilerden çıkarılmaz; bizim için en yüksek ilkeler olmalarını sağlayan değerlilikleri, bu kaynakların tam bu saflığında yani saf Pratik akıl yetisini bütünlüğünde belirlemek, yalnız teorik bakımdan gerekli değil, Pratik bakımdan da çok büyük önem taşır."

Akılla temellendirilmesi ahlak, her türlü deneyimden önce geldiği için herkes için her zaman ve her toplumda geçerlidir. Ahlak yasası "kesin bir buyruktur" yani bir zorunluluk, bir ödevdir. Kant'a göre ahlaksal olarak doğru bir davranışı belirleyen şey niyettir, eylemin sonucu değildir. Kant'ın ahlaksal niyete verdiği önemi şu şekilde belirtir (Kant, 2020, s. 46).

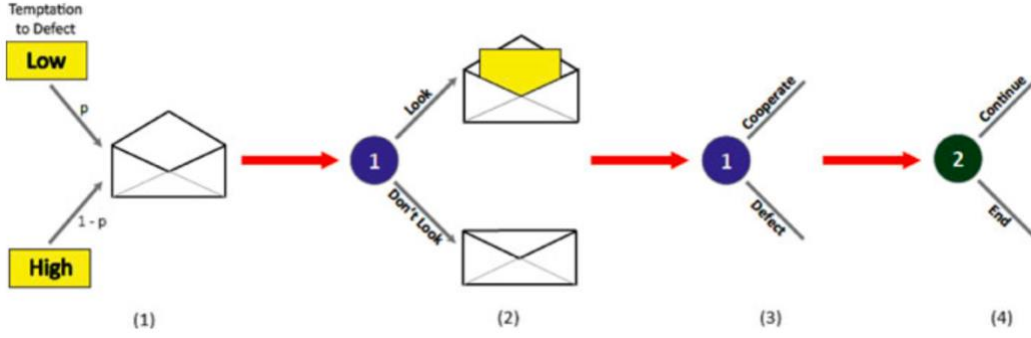
"Kendi başına saygı görmeğe layık ve başka hiçbir amaç olmaksızın iyi olan bir isteme kavramı eylemlerimizin bütün değerini belirlemede hep en üstte duran ve diğer her şeyin koşulunu oluşturur"

Böylece Kant'ın ahlakının kaynağı akıldır. Akıl sahibi bir varlık olan insan doğadan bağımsızdır. Dolayısıyla eylemlerini nedensellik ilişkisi dışında sınıyabileceği genel bir ilkeye ihtiyaç duymaktadır. Bu yasa öyle bir yasa olmalıdır ki genel yasa olarak konmaya uygun olmalı ve kendi içerisinde aynılığı dile getiren bir önerme olmalıdır (Kant, 2002, s. 31). Diğer bir ifadeyle davranışımız evrenselleştirilebilir olmalıdır. Kant bu durumu maksim olarak ifade etmektedir. Kant'ın ahlak yasasında diğer bir önerme ise insanlığı her daim bir amaç olarak görmektir. Kişi, insanlığı kendisinde ve diğer insanlarda bir araç olarak değil her zaman bir amaç olarak görecektir şekilde hareket etmelidir (Kant, 2002, s. 41). Böylece ahlak yasasını ilgilendiren eylemin sonucundan ziyade eylemi gerçekleştiren kişinin düşünceleridir. Ahlaki olanı nedensellik ilişkisi içerisinde düşünülmemelidir. Herhangi bir eylemi kendisi için yapmak gerekir. Bu Kant'ın ahlaki ödev duygusudur. Eğer eylem bencil güdülerle iyi olmaya çalışmak ya da karşılıklılık beklentisiyle yapmak gibi nedenler içeriyorsa sonuç ne kadar iyi olursa olsun eylem ahlaki değildir. Herhangi bir ahlaki eylem sadece kendisi için yapılmalıdır. Bir ödül kazanmak veya bir cezadan kaçmak için yapılmamalıdır. İşte Kant'ın ahlaki bireyi bir uca yerleştirmemizin nedeni budur. Onun ahlaki bireyi Grek filozoflardan, Hume'dan, Locke'dan ve evrimsel psikologların bireyinden oldukça farklıdır.

Laffont (1975) çalışmasında kişisel çıkarlar ile çelişen kolektif çıkarlara değinmiştir. Bu noktada insanları Kant'ın ödev ahlakına uygun davranmaya teşvik etmenin bazı makro ekonomik politikalara uygun çözüm sunacağından bahsetmiştir.

Hoffman vd. (2016) Kant'ın ödev ahlakının oyun teorik modellerle açıklanıp açıklanamayacağını tartışmışlardır. Bu durumu zarf oyunu üzerinden teorik olarak ele almışlardır (Hoffman vd., 2016).

Şekil 1. Zarf Oyunu

Kaynak: Hoffman vd. (2016)

Zarf oyunu iki oyunculu tekrarlanan bir oyundur. Her turda bir oyuncu iş birliği maliyetlerini belirten bir kart içeren kapalı bir zarf almaktadır. Oyuncu zarfa bakmayı veya bakmamayı seçebilir. Ardından iş birliği yapmayı ve yapmamayı tercih edebilir. Daha sonra ikinci oyuncu bir sonraki tura devam edebilir ya da oyunu bitirebilir. Bu noktada dikkat edilmesi gereken birinci oyuncunun zarfa bakıp bakmayacağını ikinci oyuncunun bilmemesidir. Zarf oyunu sayesinde ahlakın ilginç yönleri yakalanabilir (Hoffman, 2016). Bu oyunun sırası şu şekildedir:

1. Özgecilik: İyilik yapmak ne kadar incelikli bir davranış olsa da kendimiz için fayda beklentisiyle motive olup olmadığı önemlidir. İnsanlar gerçek anlamda bencil mi yoksa özgeci mi?
2. Prensipler: Neden stratejik insanlar yerine ilkeli insanlar daha çok sevilir? Çünkü stratejik insanlar her kararın faydasını ve maliyetini düşünerek hareket eder. Büyük bir ayartma karşısında bencilce hareket edebilirler. İlkeli insanlar ise fayda ve maliyet karşısında daha az duyarlıdır.
3. İnsanlardan Faydalanmak/İnsanları Kullanmak: Kant'ın insanlığı amaç edinmek ilkesi burada devreye girmektedir.
4. Güdülere Dikkat Etmek: Bir eylemin ahlaki değeri aktörün motivasyonuna dayalıdır. Güdülerimiz önemli çünkü iyi davranma konusunda güvenilir olup olmayacağımıza dair önemli bilgiler sağlamaktadır.
5. Karşılık Beklentisi Olmadan Fedakârlık Yapmak: Bunlar genellikle tek seferlik kahramanca ve tehlikeli eylemler sırasında herhangi bir karşılıklılık olasılığının olmadığı durumlarda insanların neden iş birliği yaptığını açıklamaya yardımcı olmaktadır. Vatandaşlarını kurtarmak için kendilerini el bombasına atan askerleri veya bir okul saldırısı sırasında öğrencilerini kurtaran Virginia Üniversitesi'nde profesör hikayelerine benzer hikayeleri düşünülebilir. Aşırı fedakârlık eylemleri sırasında iş birliğinin müzakereden ziyade sezgisel olması daha olasıdır ve karşılıklılık olasılığını düşünmeden iş birliği yapan kişiler daha güvenilirdir. Ayrıca insanların gözlemlendiklerini bildiklerinde sezgisel olarak iş birliği yapma olasılıklarının daha yüksek olduğu tahmin edilir.

3. Osmanlı Ekonomisinde Usta (- Usta) – Kalfa İlişkisi Üzerine Bir Oyun

Bu bölümde Osmanlı'da ekonomik ilişkilerin özgecilik üzerinden modellenmesinde ustalarla kalfaların ahlak temelli olarak düşünülebilecek ilişkileri incelenmiştir. Müslüman meslek sahiplerinin esnaf birliği olarak görülen Ahilik ahlak ekonomisi için önemli bir kurumdur. Ahiler çıraklıktan başlayıp, kalfalık ve ustalığa kadar yıllar süren bir kardeşlik-öğreticilik ilişkisi öngörmüşlerdir. Bir kalfa eğitimini tamamlayıp ustalığa ulaştığında o mesleği bağımsız olarak icra edebilmek için kendi ustasının, ahi meclislerinin ve ilgili idarecilerin onayı gerekmektedir. Mesleki eğitimi süresince herhangi bir olumsuzluğa sebep olmamak, şikayet konusu olmamak gibi hassas koşullar kalfaların tabi oldukları meslek ya da ekonomi dışı kodların da katılımını göstermektedir (Şahinkesen,1991, s. 392). Çeşitli iş kollarında ya da

mesleklerde usta sayısının sınırlanması ve bu ustalık hakları üzerine 18. yüzyılda gedik kavramının doğması Osmanlı ekonomisinde önemli bir kilometre taşıdır. Gedik özetle kalfaların vakti geldiğinde doğrudan usta olabilmesinin önüne ahilikteki gibi kitabi koşullar dışında kota ya da kontenjan benzeri bir set çeken, bir araç gereci, iş yerini ya da soyut bir lisansı temsil edebilen, bazı durumlarda alınıp satılabilen, bölünebilen, çeşitli kurullar ya da meclisler tarafından üzerinde hüküm kurulabilen ve transfer edilebilen, miras bırakılabilen oldukça heterojen bir kavramdır (detaylı bilgi için bkz.: Yıldırım, 2008 ve Ağır & Yıldırım, 2015). Ölüm gibi çeşitli gelişmeler sonucunda boşta kalan gedik/haklar ile ilgili yaşanabilecek dinamikler üzerine buradaki model için de kritik olan bazı ek noktalar şöyle sıralanabilir:

- Gedik meslek dışından kimselere verilemez
- İdari yetenek sahibi ve itibarlı kalfaya devredilebilir
- Varis başka bir esnafa bağlı değilse devralır (Yıldırım, 2008, ss. 386-387)

Gedik kısıtı nedeniyle iş yeri açılmadığından kalfaların usta olamayışı ve kalfa statüsünde devamlı hale gelmeleri önemli bir kargaşaya neden olmuştur (Şahinkesen, 1991, s. 395). Yine de bunca kargaşa ve isyana rağmen sistem yaşayabilmiş, Osmanlı'da mesleki eğitim 20. yüzyılın başına kadar yeni bir düzene evrilememiştir.

Gedik sisteminin getirilmesiyle iş yeri sahibi usta sayısının sınırlandırılması kalfalık üzerinden Osmanlı ekonomisinde sorunlara yol açmıştır. Sistemin sürdürülebilirliği için usta olması gerektiği halde gedik sahibinin yanında istihdam edilen kalfaların alacakları ücretler nasıl belirlenebilir? Neden böyle açık hak kaybı içeren bir durumda dahi haklarını alamayan kalfalar sistemi yıkabilecek düzeyde sistematik bir olumsuz davranışa ulaşamamıştır? Ahilik düzeninin geleneksel yönünün ortadan kalkması ve neredeyse bir devlet kurumu yapısına yaklaşması karşısında gedik kurumsal olarak neden çökmemiştir? Bu soruların yanıtları 11. yüzyıl mağribi tüccarlar ve deniz aşırı acenteleri arasındaki ilişkiyi inceleyen Greif (1993)³ temel alınarak modellenilebilir.

3.1. Oyun

Ustalar (U) ve kalfalar (K) tarafından oynanan bir mükemmel ve tam bilgi oyunu modelleyelim, $K > U$ olsun. Oyuncular geleceğe dair ortak indirgeme katsayısına (δ) sahiptir. Bir kalfanın gelecekte herhangi bir zamanda gedik sahibi olma olasılığı π 'dir. Her dönemin başında temsili usta işsiz kalfa havuzundan birini rassal olarak seçip işe alsın ve her kalfa aynı anda sadece bir usta tarafından işe alsın. Kalfa istihdam etmeyen bir ustanın ödülü $\kappa > 0$, kalfaya önerilen ücret W olsun. Kalfa ücreti öğrendikten sonra dürüst ya da hilekâr olmaya karar verir ve kalfa dürüst ise ustanın ödülü $\gamma - W$, kalfanın ödülü W olsun (iş birliğinden elde edilen toplam kazanç γ 'dır). Kalfa hile yaparsa kendi ödülü $\alpha > W$ iken ustanın ödülü 0 olur⁴. Ödüllerin dağıtımından sonra usta kalfa ile olan iş ilişkisini sonlandırmaya ya da devam etmeye kadar verir. Öte yandan her dönemde ustanın o kalfa ile iş ilişkisini sonlandırmasını gerektirecek ve üzerinde kontrolü olmayan bir durum olma olasılığı τ 'dur. Belirli bir dönem işsiz kalmış kalfanın elde edeceği olağan fayda (reservation utility) $\bar{w} \geq 0$ olsun. Modelin varsayımları aşağıdaki gibidir:

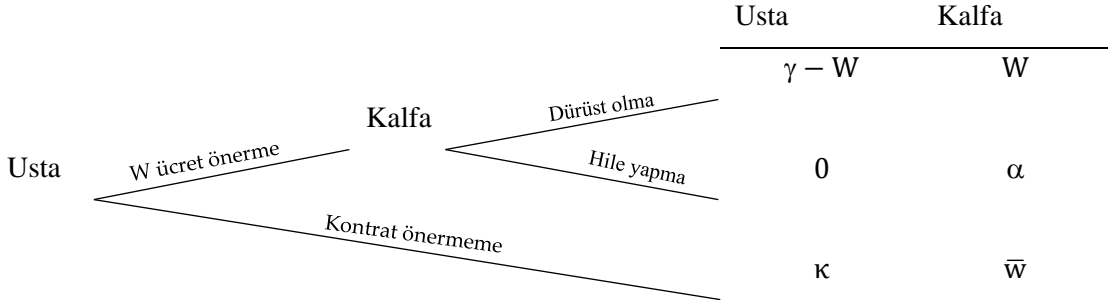
- $\gamma > \kappa + \bar{w}$ iş birliği etkindir
- $\gamma > \alpha > \bar{w}$ hile yapmak zararlı sonuçlanır, kalfa hile yapmayı olağan faydasına yeğler
- $\kappa > \gamma - \alpha$ usta, kalfa hilekarsa ya da α kadar ücret alacaksa tek başına iş yapmayı tercih eder

Bu şartlar altında açık formda tek dönemlik oyun aşağıdaki gibi gösterilebilir:

³ Tarihi kurumların oyun teorisi ile incelenmesi literatürde sıkça karşılaşılmakla birlikte öne çıkan çalışmalar Greif (1993; 1994; 1995; 1996; 1998; 2006), David (1994), Calvert (1995) olarak örneklendirilebilir.

⁴ Bu durum kalfanın mesleki olarak usta kapasitesinde olması ve iş yerini/araç gereci sadece kendine fayda sağlayacak şekilde kullanması ile örneklendirilebilir. Ayrıca Yıldırım ve Ağır (2015)'te bahsedildiği gibi gedik sahiplerinin gedik'lerini kiralamaları da mümkündür.

Şekil 2: Tek Dönemlik Usta – Kalfa Oyunu

Tek dönemlik oyun tek yönlü, sıralı hamle Mahkumlar İkilemi'dir. Usta bir kalfaya $W < \alpha$ olacak şekilde bir teklif yapar ya da hiç teklif yapmaz. Teklif alan kalfa ise aldığı teklifi kabul eder ve dürüst ya da hilekâr olma kararını verir. Tek dönemlik oyun sonucunda Nash dengesi (kontrat önermeme, hile yapma)'dır.

Usta sonlu bir ömre sahip olsa da gedik babadan oğula aktarılabilir bir sözleşme olduğundan yerine varisini geçirmeyi amaçlar. Bu nedenle yaşlandıkça sistemin işleyişi (itibar) kendisi için önemini yitirmez. Bu nedenle yine Greif (1993)'teki gibi sonsuz tekrarlı oyun düşünülebilir. Tek dönemlik oyundan sonsuz tekrarlı oyuna geçmek ödüllerin algılanmasında değişiklik içerecektir. Kalfa yanında çalıştığı ustaya hile yapmayarak dönem sonunda yeniden işe alınmasını garanti etmek isteyecek, usta ise kendine hile yapmamış olsa dahi başka bir ustaya hile yapmış bir kalfayı istihdam etmek istemeyecektir. Bu noktada Çok Taraflı Cezalandırma Stratejisi (ÇTCS) izlendiğini düşünelim:

- Usta kalfaya W^* Ücret önerir,
  - Kalfa dürüst ise (ve zorunlu fesih olmazsa) aynı kalfayı tekrar işe alır,
  - Kalfa hile yaptıysa işten çıkarır
  - Herhangi bir ustaya hile yapan kafayı asla işe almaz
  - Zorunlu fesih olduğunda işsiz dürüst kalfalar arasından birini istihdam etmek için rastgele tercih yapar
- Dürüst kalfanın stratejisi:
  - W^* ücret ödendiğinde dürüst olmak,
  - W^* 'dan düşük ücret ödendiğinde hile yapmaktır.
- Hilekar kalfanın stratejisi:
  - W_h 'den düşük bir ücret ödendiğinde hile yapmaktır ($W_h > W^*$).

Peki ÇTCS altoyun mükemmel dengesi midir? Usta kendisine hile yapmayan/yapmayacak olan (daha önce hile yapmış olan) kalfaya misilleme yapar mı? Bunun için önce W^* optimal ücretin belirlenmesi gerekir.

- k_d işsiz bir dürüst kalfanın (son işinde dürüst olan) işe alınması olasılığını; k_h ise işsiz bir hilekar kalfanın (son işinde hile yapan) işe alınması olasılığını belirtsin. Burada tüm usta ve kalfalar aynı stratejiyi uygulamaktadır. Ayrıca kalfalar cezalandırmadan kaçınan ustalara tekraren hile yaparak onların bu iş birliği eksikliğini cezalandırma arayışına girmemektedir.
- Usta W^* ücret önerir, zorunlu işten çıkarma olmadıkça dürüst kalfasını istihdam etmeye devam eder, kalfa hile yaptığında onu işten çıkarır ve işsiz dürüst kalfalar arasında rastgele bir seçim yapar, hiçbir zaman hile yapmış bir kalfaya iş teklif etmez.

- Dürüst bir kalfa en az W^* kadar ücret alırsa dürüst davranır, W^* 'dan düşük ücret alırsa hile yapar.
- Hilekar kalfa ise kendisine W_h 'den düşük bir ücret önerilirse hile yapar ($W_h > W^*$).

Önerme 1: $\pi, \delta \in (0,1)$, $k_h < 1$, $k_h \leq k_d$ olmak üzere; kalfa için dürüst olma tercihinin en iyi yanıt olması için gereken optimal ücret $W^* = w(\delta, k_d, k_h, \tau, \gamma, \pi, \bar{w}, \alpha) > \bar{w}$. Ayrıca $w(\cdot)$ fonksiyonu δ, k_d, γ, π 'ye göre azalan, $k_h, \tau, \bar{w}, \alpha$ için artandır.

İspat 1: W^* ücret önerilen kafanın hile yaparak kazanç elde edemeyeceğini göstermek için,

- İstihdam edildiği sürece dürüst olan kalfanın ömür boyu elde edeceği beklenen faydanın bugünkü değeri V_d ile,
- İşsiz dürüst kalfanın ömür boyu elde edeceği beklenen faydanın bugünkü değeri V_d^u ile
- İşsiz hilekar kalfanın (gelecekte işe alınırsa dürüst olacaktır) ömür boyu elde edeceği beklenen faydanın bugünkü değeri V_h^u ile

gösterilsin.

Optimal ücret W^* önerilen kalfa hile yapmaktan kazanç sağlayamaz ve yaşam boyu faydası V_d olan bir kalfa ne zaman istihdam edilirse edilsin dürüst olacaktır.

$$V_d = W^* + \delta(1 - \tau - \pi)V_d + \tau V_d^u + \pi(\gamma - W^*) \quad (1)$$

$$V_i^u = \delta k_i V_d + \delta(1 - k_i)(\bar{w} + V_i^u), \quad i = d, h \quad (2)$$

Bir kez hile yapmak $\alpha + V_h^u$ ödüle sahiptir bu nedenle $V_d \geq \alpha + V_h^u$ olduğu sürece kalfa hile yapmaktan kaçınacaktır. Bu koşul üzerinde Denklemler 1 ve 2 yeniden düzenlenerek kalfa ancak ve ancak aşağıdaki durumda dürüst olur:

$$W \geq \bar{w} \left[\frac{\frac{1 - k_h}{k_h} H_h}{(1 - H_h)(1 - \pi)} - \frac{1 - k_d}{k_d} \frac{\tau H_d}{1 - \pi} \right] + \frac{\alpha - \pi\gamma}{1 - \pi} + \frac{1}{(1 - H_h)(1 - \pi)} = W^* \quad (3)$$

Burada H_i aşağıdaki gibidir:

$$H_i = \frac{\delta k_i}{1 - \delta(1 - k_i)} \quad (4)$$

Çok taraflı cezalandırma stratejisinde kalfa dürüst olmak için “olağan fayda”nın üzerinde bir ücretle teşvik edilirken işten atılma cezasıyla tehdit edilmektedir. İşsiz kalfa ile istihdam edilen kalfanın hayat boyu beklenen faydası hile yaparak elde edilecek tek dönemlik faydadan yüksektir böylece kalfa dürüst olmayı tercih eder. Denklem 1'e göre kalfa bir çalışan olarak patronun faydasını (ya da işletmenin karlılık seviyesini) gelecekteki muhtemel sahiplik olasılığı üzerinden içselleştirmekte ve usta olma olasılığı sürdükçe ($\pi \gg 0$) daha yüksek katma değer üretmekten kendisine fayda sağlayacaktır. Kalfanın gelecekte usta olabileceği olasılığı (π) Denklem 3'e göre dürüst olmak için beklediği en düşük ücreti azaltıcı etkiye sahiptir. Kalfanın istihdam edildiğinde ustaya sağladığı katma değerdeki artış (γ) optimal ücretinde düşüşe neden olmaktadır. Bu durum kalfanın çalıştığı gedik'in bir işletme olarak düşünülerek sahibine daha karlı olması ve kalfanın gözünde muhtemel sahiplik cazibesinin artması olarak düşünülebilir. Öte yandan Şahinkesen (1991)'de belirtildiği gibi gedik sistemi oluştuktan sonra kalfaların usta olup kendi hesaplarına çalışma olanakları teorik olarak ellerinden alınmasına rağmen usta yetiştirme süreçlerinin devam etmesi, “gedik”lerin belli az sayıda ortak arasında bölünmeleri sağlanarak $\pi \gg 0$ koşulunun korunması bu bulgularla uyumludur.

Ayrıca dürüst kalfanın yeniden işe alınma olasılığı artarken ($k_d \uparrow$), hile yaparak elde edilebilecek kazanç azalırken ($\alpha \downarrow$), olağandışı işsiz kalma olasılığı azalırken ($\tau \downarrow$), çalışmayı tercih etmezse başka türlü elde edebileceği faydası azalırken ($\bar{w} \downarrow$) ve hile yaparsa gelecekte istihdam edilme olasılığı azalırken ($k_h \downarrow$), gelecekteki ücretine affettiği değer artarken ($\delta \uparrow$) optimal ücret azalır.

Denge patikasında ÇTCS'nin bir altoyun mükemmel dengesi olması için tüm ustaların kalfa istihdam etmeyi optimal bulması gerekir. Greif (1993)'ten farklı olarak ahilik sistemindeki sosyal ilişkiler ve mesleki kurallar modellemede bazı avantajlar sağlamaktadır. Ustaların çıraklık eğitimi vermesinin sorumluluklar arasında sayılması, kalfaların çıraklıktan itibaren senelerce mesleki eğitimden geçerek yani istihdam edilerek kalfa olmaları ustaların kesinlikle bir kalfa istihdam etmesi ve kalfalar hakkında bilgi sahibi olunması varsayımlarını doğallaştırmaktadır. Denge patikasında optimal ücret:

$$W^* = w(\cdot, k_h, k_d) \leq \gamma - \kappa \quad (5)$$

koşulunu sağlayacak kadar düşük bir miktara karşılık gelir (Greif, 1993). Burada $k_h = 0$ ve $k_d = \frac{\tau U + \pi K}{(1-\pi)K - (1-\tau)U}$ olarak hesaplanacaktır. Dürüst bir kalfanın istihdam edilme olasılığı bir ustanın mevcut kalfasından zorunlu olarak ayrılmasına ve yeni ustalık hakkı elde edebilen kalfalara bağlıdır ve bir ustanın hilekar bir kalfa istihdam etmeyi tercih etme olasılığı sıfırdır.

Önerme 2: $\delta \in (0,1)$ ve $k_h < 1$ varsayımları geçerliiyken ÇTCS altında bir usta kesinlikle dürüst kalfa istihdam eder.

İspat 2: ÇTCS altında daha önce hile yapmış kalfalardan son dönemde tekrar hile yapan ile son dönemde dürüst olup τ olasılıkla işsiz kalanın yeniden işe alınma olasılıkları $k_h^h = k_h^d = 0$ 'dır. Daha önce hiç hile yapmamış dürüst bir kalfanın bu dönem hile yaparsa yeniden istihdam edilme olasılığı $k_d^h = 0$, zorunlu sebeplerden dolayı işsiz kalan dürüst kalfanın yeniden istihdam edilme olasılığı ise $k_d^d = \frac{\tau U + \pi K}{(1-\pi)K - (1-\tau)U}$ 'dir. Hilekar kalfa için optimal ücret $W_h^* = w(\cdot, k_d^d = 0, k_h^h = 0)$ ise dürüst kalfa için optimal ücret de $W_d^* = w(\cdot, k_d^d > 0, k_h^h = 0)$ olur. Böylece, $k_h \leq k_d$ olduğundan Önerme 1 ışığında $W_h^* > W_d^*$ olacaktır.

4. Model Çıktıları ve Tartışma

Greif (1993)'ten farklı olarak bir mesleki eğitim düzeni içeren ahlaki değerler sistemine dahil usta (- usta) – kalfa ilişkisinin modellenmesinde en kritik nokta kalfaların usta olmak üzere o iş koluna çıraklıkta girmeleri ve kalfalığı bu amaçla icra etmeleridir. Mağribi tüccarlar ile acenteleri arasında bir hiyerarşi olmamakla birlikte daha katı bir çıkar çatışması (ve burada karşılığı olmayan farklı tercih ve sorunlar) bulunmaktadır. Usta ve kalfa arasında kesin ancak aynı zamanda belirsiz bir hiyerarşi olması, hayatın olağan akışında -gedik kısıtı olsa dahi- kalfanın ustalık geleceği, kalfanın ustaya sağladığı faydadan etkilenmesini gerekli kılar. Kalfanın işini yaptığı durumda kendi ortaya koyduğu eforundan ustanın sağladığı getiriyi ustanın kişisel kazancı yerine ileride kendi sahip olacağı bir mesleğe ve hatta iş yerine ait olarak görmesi, bu durumun kendi güncel hak kayıplarına rağmen bozguncu davranışlar içine girmesine engel olması önemli bir bulgu olup alıntılanan çalışmalarda gözlemlenmiş tarihi verilerle çelişmemektedir.

Ahilik ve esnafılık kavramlarının olduğu, günümüz anlamında rekabetin düşünülmemeyeceği kısıtlı üretime sahip bir ekonomide usta-kalfa ilişkisi ahilik dışında düşünülse bile bu şekilde kabaca modellenebilir. Bir meslek sahibinin ya da tüccarın yanında uzun süre çalışan biri için herhangi bir anda usta/patronun yerini alma fırsatı oluşabilir. Bu geçiş ahi meclisleri üzerinden değerlendirme sonucu rekabete açık bir şekilde olabileceği gibi söz konusu dönemin aktif sektörlerinin eksik rekabet yapısı ve basit işletmelerin birbirinin açığını tamamlama kapasitesinin kısıtlı olduğu gerçeği düşünüldüğünde, örneğin ustanın çeşitli hastalıklar ya da çatışmalar sonucu hayatını kaybetmesi gibi durumlarda, toplumsal yargı ya da sosyal sermaye üzerinden doğal bir sahiplenme şeklinde gerçekleşebilir. Söz konusu ikinci durumda da kalfanın dürüstlüğü ile sağladığı itibarın genel bir sosyal sermayeyi temsil ettiği söylenebilir. Yanında çalıştığı

kişinin herhangi bir şekilde işten el çekmesi sonucu işi devralan kalfa o güne kadar yaptığı “fedakarlıklar” ve biriktirdiği “itibar” sonucunda esnaf nezdinde kabul görüp yeni hayatına başlayabilir. Kısacası, ahilik gibi bir sisteme sahip değerli mesleklerde sistem içi itibar kazanımının bir kalfa için faydalı olacağı gibi, fazla önem taşımayan ya da pek kimsenin ilgisini çekmeyen herhangi bir perakende iş kolunda sürdürülen pürüzsüz bir yaşam da yardımcı/kalfa için fırsatları yine aynı şekilde kimsenin tepkisini çekmeden değerlendirmesinde yararlı olacaktır.

Gedik ve ahilik yanında gayrimüslimlerce sürdürülen mesleklerde de benzer bulgular vardır. Örneğin, 1766 yılında imzalanan ve günümüz toplu iş sözleşmeleri benzeri bir yapıda olan Kütahya Fincancılar Esnafı Anlaşması çini üretecek iş yeri sayısını sınırlamakta, yeni iş yeri açılışını o esnaf grubunun ve devletin iznine bağlayan ve kalfalara diğer iş kollarına göre yüksek alım gücüne sahip aynı zamanda kalite ve üretkenliğe göre artan bir ücret ödenmesi kararlaştırılmıştır. Fincancılık mesleğinde de çıraklıktan kalfalığa ve sonunda ustalığa geçilmesi söz konusudur ve çoğunlukla gayrimüslimlerce yapılmaktadır (Ünsür, 2005). Anlaşma sonucunda öteden beri süregelen mesleki eğitimin ustalıklarla sonlanmasının mümkün olmaması, ancak diğer tüm ustaların ve devletin yeni bir kararlar özel iznine bağlı olması önemli bir durumdur. Aynı zamanda çeşitli meslek gruplarının çalışanlarına ücret önermeleri konusunda ortaklaşa çalışmış olmaları model açısından değerlidir.

Kaynakça

- Ağır, S. ve Yıldırım, O. (2015). Gedik: What’s in a name. S. Faroğhi (Ed.), *Bread from the lion's mouth: Artisans struggling for a livelihood in Ottoman cities* (ss. 217-236) içinde. Berghahn Books.
- Binmore, K. (2019). Game theory. *The Oxford handbook of ethics and economics*. Oxford University Press.
- Bowles, S. (2016). *The moral economy: Why good incentives are no substitute for good citizens*. Yale University Press.
- Bowles, S. ve Gintis, H. (2011). *A cooperative species human*. Princeton University Press.
- Calvert, R. (1995). Rational actors, equilibrium, and social institution. *Explaining social institutions*. J. Knight, I. Sened (Ed.), *Explaining Social Institutions* içinde. The University of Michigan Press.
- Critcher, C. R., Inbar, Y., ve Pizarro, D. A. (2013). How quick decisions illuminate moral character. *Social Psychological and Personality Science*, 4(3), 308–315. <https://doi.org/10.1177/1948550612457688>
- Curry, O. S. (2016). Morality as cooperation: A problem-centred approach. Shackelford, T., Hansen, R. (Ed.) *The evolution of morality*. *Evolutionary psychology* içinde. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-19671-8_2
- David, P. (1994). Why are institutions the ‘carriers of history’?: Path dependence and the evolution of conventions, organizations and institution. *Structural Change and Economic Dynamics*, 5(2), 205-220.
- Greif, A. (1993). Contract enforceability and economic institutions in early trade: The Maghribi traders coalition. *The American Economic Review*, 83(3), 525-548.
- Greif, A. (1994). Cultural beliefs and the organization of society: A historical and theoretical reflection on collectivist and individualist societies. *Journal of Political Economy*, 102(5), 912-950.
- Greif, A. (1995). Political organizations, social structure, and institutional success: Reflections from Genoa and Venice during the commercial revolution. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 151(4), 734-740.
- Greif, A. (1996). Micro theory and recent developments in the study of economic institutions through economic history. *Advances in Economic Theory*, (1).
- Greif, A. (1998). Self-enforcing political systems and economic growth: Late medieval Genoa. R. H. Bates, A. Greif, M. Levi, J.-L. Rosenthal ve B. R. Weingast (Ed.), *Analytic narratives* içinde. Princeton University Press.
- Greif, A. (2006). *Institutions and the path to the modern economy: Lessons from medieval trade*. Cambridge University Press.
- Hoffman, M., Erez Y., ve Navarrete, C. D. (2016). Game theory and morality. T. K. Shackelford ve R. D. Hansen (Ed.), *The evolution of morality* içinde. Springer.
- Kant, I. (2002). *Pratik aklın eleştiri*. Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Kant, I. (2020). *Saf aklın eleştirisini*. Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Platon. (2018). *Devlet*. İş Bankası Yayınları.

- Şahinkesen, A. (1991). Çıraklık eğitiminin" Osmanlı Dönemi" durumu. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, 24(2), 387-403.
- Tomasello, M. (2019). *Neden ortaklıklar kurarız?* Alfa Bilim.
- Tomasello, M. (2020) *İnsan ahlakının doğal tarihi*. Koç Üniversitesi Yayınları.
- Ünsür, A. (2010). Kütahya fincancılar esnafı anlaşması. *Journal of Social Policy Conferences*, 0(50), 575-589. <https://dergipark.org.tr/en/pub/iusskd/issue/891/9931>
- White, M. (2019). *With All Due Respect: A Kantian Approach to Economics*. M. White (Ed.), *The Oxford Handbook of Ethics and Economics* içinde. Oxford University Press.
- Yıldırım, O. (2008). On sekizinci yüzyılda kurumsal bir yenilik olarak gedik: İstanbul'da İbrişim Bükücü esnafı örneği. O. Yıldırım (Ed.), *Osmanlı'nın peşinde bir yaşam: S. Faroqhi'ye armağan* içinde. İmge Yayınevi.

Economic Globalization, Export Diversification and Greenhouse Gas Emissions: Evidence from OECD Countries

Ali Pişkin¹

Abstract

Global warming increases the pressure on our world as greenhouse gases accumulate in the atmosphere. By implementing more environmentally friendly technologies, we will be able to eliminate this destruction caused by our economic activities. This study examines the impact of economic globalization and export diversification on environmental degradation. The expansion of international trade and the integration of countries into world markets are indisputable aspects of this discussion. There are those who believe that trade has a negative impact on the environment, while others believe that transforming trade improves the quality of the environment. In this study, the research question is applied to the OECD for the period 1995-2019, and empirical analysis is conducted using panel data methods. This study reveals a negative relationship between export diversification and greenhouse gas emissions. Thus, increasing the diversity of commodities in the export basket positively affects environmental quality regardless of how much trade volume changes. A positive result does not only indicate an expansion of export baskets for each country but also suggests the spread of eco-innovative technological advances across all sectors and the development of a green economy. Moreover, other findings suggest that globalization, growth, and trade openness are not statistically significant.

Keywords: globalization, export diversification, global warming, trade openness.

Jel Codes : F13, F64, Q56.

Ekonomik Küreselleşme, İhracat Çeşitlendirmesi ve Sera Gazları Emisyonu: OECD Ülkelerinden Kanıtlar

Özet

Atmosferde biriken sera gazı miktarı arttıkça küresel ısınma, iklim değişikliği tehlikesinin dünyamız üzerindeki baskısını artırmaktadır. Ekonomik faaliyetlerimizin neden olduğu bu yıkımın giderilmesi, ekonomik yapının daha çevre dostu teknolojilerle dönüştürülmesine bağlıdır. Bu kapsamda çalışma ekonomik küreselleşmenin ve ihracat çeşitlendirmesinin çevresel bozulmalar üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Bu tartışma yapılırken ülkelerin dünya piyasalarına entegre olması ve uluslararası ticaretin genişlemesi kaçınılmazdır. Ticareti bazı araştırmacılar çevre için zararlı bulurken diğer araştırmacılar dönüşen ticaretin çevre kalitesini artırdığını belirtmektedir. Bu çalışma, araştırma sorusunu OECD ülkeleri için 1995-2019 dönemini kapsayacak şekilde sormakta ve ampirik analizi panel veri metodolojisi kullanarak gerçekleştirmektedir. Çalışmanın bulguları ihracat çeşitlendirmesi ile sera gazları emisyonu arasında negatif ilişki tespit etmiştir. Buna göre ticaret hacmindeki değişimden bağımsız olarak, ihracat sepetindeki ticari ürün çeşidinin artması çevre kalitesini olumlu yönde etkilemektedir. Bu sonuç tek başına her ülkenin ihracat sepetini genişletmesi anlamına gelmemekte, aynı zamanda eko-yenilikçi teknolojik ilerlemelerin tüm sektörler yayılmasına ve yeşil ekonominin ilerlemesine işaret etmektedir. Diğer bulgulara göre küreselleşme, büyüme ve ticari açıklık istatistikî olarak anlamlı faktörler değildir.

Anahtar Kelimeler: küreselleşme, ihracat çeşitlendirmesi, küresel ısınma, ticari açıklık.

Jel Kodları: F13, F64, Q56.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

A.P.'nin makaleye katkısı %100'dür.

Çıkar Beyanı

Yazar ya da üçüncü taraflar açısından çalışmada çıkar ilişkisi/çatışması bulunmamaktadır.

¹ Assistant Professor, Yalova University, Department of Economics, Yalova/Türkiye, mrpiskin@hotmail.com, ORCID ID:0000-0002-6138-7697

1. Introduction

A key aspect of climate change is the fact that our world is going through an irreversible process. In this process, countries focus on maintaining their economic growth while trying to minimize environmental degradation. Ongoing international efforts, such as the Paris Climate Agreement and the Sustainable Development Goals, are an attempt to find a way out for humanity in the context of the conflict between economic growth and the environment. The success of these attempts depends on countries working together on plans to reduce global warming (Levin et al., 2012). In the absence of action to address environmental degradation, factors such as climate change, desertification, and marine pollution will have a profoundly negative impact not only on our economies but also on the health of all life on earth. The Organization for Economic Co-operation and Development (OECD), one of the world's most influential organizations, should also take action to resolve this issue in partnership (Puertas and Marti, 2021).

According to World Bank (WB) statistics, the OECD countries produce 59.6% of the world's real gross domestic product (GDP) in 2022. The organization's share of world trade is 58.8% as well. In the mid-1990s, these two shares were 76.7% and 74.5% respectively. The main reason for this decline is the emergence of rapid-growing Asian economies, especially China and India. An important consequence of the declining share of the OECD members in total world output and trade is the fall in the organization's share of greenhouse gas (GHG) emissions. The organization's share of total GHG emissions declined from 46.2% in 1995 to 29.3% in 2020. The most polluting countries among the members are the United States (US), Japan, and Germany, respectively. When comparing 1995 with 2020, the share of the US in total GHG emissions in the world decreased from 19.3% to 11.9%, Japan's share from 4% to 2.3% and Germany's share from 3.2% to 1.5%. In the same period, the share of GHG emissions among members decreased for all countries except Türkiye (World Bank, 2023a, 2023b, 2023c). The declining role of OECD countries in causing pollution is not solely due to their shrinking share of production and trade. There is a direct and joint impact of economic growth, industrial structure, and technological development on emissions.

Depending on this fact the role of economic globalization via international trade in global warming has received increased attention across several disciplines in recent years as well. This study focuses on exports as one of the possible sources of global warming. Recent studies have discovered some links between export diversification and environmental degradation. However, this study contributes to the literature for the following reasons. Firstly, while many studies use CO₂ as a proxy variable for pollution, this study used greenhouse gases, which encompasses a broader range of pollution. Second, we utilize the *de jure* component of the economic globalization index. Furthermore, although most studies use the Theil index for export diversification, this study incorporates a variable adapted from UNCTAD's Finger-Krenin index. As a final point, the policy recommendations are not based on individual country circumstances, but rather are based upon the OECD framework. In this context, the following section presents the theoretical background. In the third section, recent developments in the literature on the subject are reviewed. In Section 4, the data and sample set used in the empirical part are described, along with the empirical plan. Section 5 presents the findings. The last section concludes.

2. Theoretical Background

International trade is viewed as the primary driver of economic growth by the classical economists. Factors such as specialization, division of labor, and economies of scale in production based on comparative advantages are responsible for this phenomenon (Aditya and Acharyya, 2013). While some economists, such as Chenery (1979), support structuralism in development economics, they are of the opinion that this view presents a controversy for developing countries. Their argument is that developing countries have an export basket based on primary commodities during the early stages of development. Consequently, trade structure depending on comparative advantage leads to terms of trade changes, particularly to the detriment of agricultural exporters, and these countries suffer trade losses. To remedy this situation, developing countries should diversify their export basket, i.e., reduce the proportion of

primary goods and increase the proportion of manufactured goods. Also, the new growth theorists such as Romer (1990) and Aghion and Howitt (1998) emphasize both the diversification of export baskets as well as the improvement of the quality and value-added of commodities.

Export diversification means supplying a wider range of commodities to global markets, rather than concentrating on one or a few products and exporting them extensively. It is not the volume of trade but the number of products in the export basket that increases (Meng et al., 2022). Export diversification contributes significantly to a country's prosperity in two ways. First, a limited range of specialized commodities renders a nation more susceptible to exogenous shocks. This implies a reversal in the terms of trade between developing countries and developed countries. Diversification of the export basket involves a degree of compensation between the changes in the world price of goods. The prices of the country's export commodities remain stable. Accordingly, export returns can grow in the long run (Aditya and Acharyya, 2013). The second aspect relates to the commodities included in the export basket. For instance, the high value-added of manufactured goods exported by China is the main driver for its export performance, according to Rodrik (2006). Hence, economic growth is accelerated when high-productivity commodities are exported. Besides providing economic benefits, export diversification can affect the quality of the environment as well (Alhassana et al., 2020). Diversifying export baskets to include commodities that are less resource intensive, environmentally friendly, and eco-innovative facilitates the reduction of negative impacts on the environment (Ali et al., 2022).

There is no single factor that can be attributed to the reduction of pollution in a country or group of countries. Globalization, economic growth, and international trade are complex factors that affect the quality of the environment. Theory can simplify and explain these complex factors. There are usually three different effects responsible for these factors, namely the scale effect, the composition effect, and the technical effect (Antweiler et al., 2001; Sun et al., 2022). According to Sun et al. (2022), the OECD's share of total GHG emissions has a downward trend as the sum of the compositional and the technical effects is greater than the scale effects.

The scale effect suggests that production and environmental degradation are positively related. There was a traditional assumption that there was a linear relationship between the two variables prior to the 1990s. As an alternative approach, the Environmental Kuznets Curve (EKC) was introduced in the mid-1990s by Grossman and Krueger (1995). In this view, a country's environmental degradation increases at an early stage of economic growth. Once a certain threshold has been reached in terms of growth, environmental degradation begins to diminish. By utilizing the CO₂ emission model, the results of this analysis suggest that countries with high incomes are more likely to undergo the transition to an environmentally sensitive economic structure as their economies grow. However, this mechanism does not emerge on its own but is triggered by the demands of individuals and the implementation of environmentally sensitive policies by governments (Gozgor and Can, 2016; Sun et al., 2022). EKC is considered as the most popular and researched hypothesis for many years. Nevertheless, some studies have also demonstrated that the EKC is not applicable (Lin et al., 2016; Wang and Ye, 2017, etc.).

The composition effect can be attributed to the structure of the country's industrial sub-sectors. The agricultural, knowledge-based, and technology-based service sectors have a smaller impact on the environment than heavily polluting sectors such as steel and petrochemicals. The technical effect occurs when technological advances lead to emission reductions (Sun et al., 2022). For instance, Shapiro and Walker (2018) identify technological change in the production structure as a source of emission reductions in the US. In fact, the issue of environmental pollution we are discussing today is the result of a long-term nexus of the relationship between growth, trade, and globalization.

The inelasticity and instability of world demand pose a challenge for countries dependent on commodities for exports or whose export basket is narrow. It is economically sound to diversify exports to avoid this situation. The efficacy of this policy depends on the country's high international competitiveness (Hesse, 2008). The competitiveness of countries increases as they become more integrated into the global economy. In other words, as their capacity for economic globalization

increases, their competitiveness increases as well. Economic globalization is a phenomenon that is occurring throughout the world, increasing economic integration, and enhancing border transparency. Due to the mobility of commodities and financial capacity, the argument that this process would bring prosperity to countries is based on the view that knowledge, technology, and savings would be utilized more efficiently. Despite this argument, there is no consensus in the literature regarding the relationship between economic globalization and environmental degradation (Gaiesi et al., 2022). Yet, as developing countries strive to grow economically and increase their GDP per capita, access to international markets and the supply of different commodities is critical (Eicher and Kuenzel, 2016; Hummels and Klenow, 2005; Kaitila, 2019).

Both developed and developing countries are members of the OECD. The challenge of ensuring that countries in both groups minimize environmental damage while increasing their prosperity appears daunting. Theory, however, suggests that environmentally friendly technology may be able to provide a solution. Several technological advances have been undertaken in recent years with the aim of reducing GHG emissions in an innovative manner. By doing so, GHGs are reduced during production in sectors such as construction, industry, and agriculture. The development of these technological advances, known as eco-innovation, is sometimes driven by economic factors instead of environmental ones. Regardless, any innovation that reduces the amount of pollution in the environment while ensuring efficient use of resources is favorable to the environment (Puertas and Marti, 2021).

3. Literature Review

Recent research has focused more attention on the relationship between growth, development, and the environment because of the increased environmental damages caused by economic activities. Particularly since the 1990s, a new wave of globalization has enabled economies to undergo substantial transformations. In many studies, the link between economic globalization and GHG emissions, such as carbon dioxide, has been examined to determine its direction and extent. Even though these studies have covered various periods and been based on different methods, they have not been able to reach a consensus. According to some studies, economic globalization negatively impacts carbon dioxide emissions and leads to environmental degradation (Jahanger, 2022; Lv and Xu, 2019, etc.). However, some studies such as Erdoğan et al. (2021) state that economic globalization results in a better-quality and more sustainable environment. For instance, Zaidi et al. (2019) examined the effects of financial development and globalization on CO₂ levels in Asian countries. They concluded that as globalization and financial development increased, environmental degradation levels decreased. Awan et al. (2020) found the same result in his study of MENA countries that analyzed the period 1971-2015. On the other hand, Haseeb et al. (2018) examined the impact of financial development, energy use, globalization, and urbanization on carbon emissions in BRICS countries. Globalization had no effect on environmental pollution in these countries according to the study covering the years 1995-2014.

A pioneering study examining the link between economic growth and environmental damage was Grossman and Krueger (1995), which introduced the EKC approach. As mentioned above, Antweiler et al. (2001) identified the scale effect, composition effect, and technical effect. This study concluded that international trade could harm the environment in developed countries while improving the quality of the environment in developing countries. In later studies, it was discovered that trade has devastating effects on the environment. International trade results in increased production and energy consumption, which in turn leads to an increase in hazardous waste being disposed of in the environment. Additionally, trade increases the use of resources. This increases the pressure on agricultural land as well as production choices. The degradation of the environment is therefore likely to occur because of trade growth based on traditional production structures (Ali et al., 2022).

However, it is questionable whether this relationship is linear and continuous. For example, Ahmed et al. (2016) focused on the causal relationship between trade openness, CO₂ emissions, and energy consumption for newly industrializing countries from 1970 to 2013. They found that there is a

unidirectional and positive causal relationship between environmental pollution and trade openness in the short run. Moreover, growth and trade openness result in a reduction in environmental degradation in the long run.

It is also important to examine the composition of the export basket in addition to trade openness. As a result of export diversification in Asia and Latin America over the 1980-2003 period, Agosin (2009) found that part of the GDP per capita growth was attributed to this; in fact, the number of different commodities contained in the export basket was a major determinant of the difference between countries' growth performance. Hesse (2008) analyzed the period between 1961 and 2000 and concluded that export diversification and economic growth were not linearly related. Thus, developing countries experienced economic growth as a result of diversifying their export baskets, whereas developed countries experienced economic growth as an outcome of specialization, i.e. narrowing their export baskets. Aditya and Acharyya (2013) examined the relationship between export diversification and economic growth for 65 countries between 1965 and 2005. Based on the findings of this study, export diversification had a nonlinear and positive relationship with the country's greater share of the export market for the relevant commodity. There was a direct correlation between the current level of export diversification of a country and its decision to diversify or specialize. Furthermore, the sophistication of the exported commodities was just as important as the volume of exports.

Various studies have explored the link between export diversification and the environment. According to some studies, expanding the export basket results in increased environmental pollution (Can et al., 2020; Fang et al., 2019; Mania, 2020; Wang et al., 2020, etc.)². Nevertheless, some studies have found that export diversification improves the quality of the environment. Among these studies, the following are a few recent examples.

According to Gozgor and Can (2016), export diversification contributed to a reduction in CO₂ emissions for Turkish enterprises from 1971 to 2010 which means that diversifying export basket in the long run resulted in lower CO₂ emissions. Based on a panel data analysis of 19 industrialized economies from 1962 to 2010, Apergis et al. (2018) examined the relationship between CO₂ emissions and export diversification. According to them, export diversification decreased emissions associated with the EKC curve.

In their study, Liu et al. (2018) examined how export diversification affected Korea, Japan, and China's ecological footprints between 1990 and 2013. They observed an inverted U-shaped curve except for China. Furthermore, Liu et al. (2019) analyzed the relationship between trade, export diversification, and CO₂ emissions in 125 countries over the period 2000-2014. Researchers found that poor countries had a U-shaped connection between development and carbon emissions. In the study, it was emphasized that there was an inverted-U shape in OECD countries as well as in all 125 countries, which supports the EKC hypothesis.

In their study, Alhassana et al. (2020) researched the link between trade and the environment in 79 countries between 2008 and 2018. The results indicated that trade boosts environmental pollution, although the negative impacts gradually decrease as income levels increase. Bashir et al. (2020) showed that export diversification reduced the energy intensity of 29 OECD countries for the years 1990 to 2015. Shahzad et al. (2020) examined the relationship between export baskets and carbon emissions in developed and developing countries. Using data from 63 countries between 1971 and 2014, the study found a positive link between export diversification and greenhouse gas emissions. It was evident that this relationship weakens with an increase in the level of development in a country. According to Zafar et al. (2022), remittances, export diversification, education and carbon emissions were related in 22 countries. The findings of the study using the cointegration method indicated that export diversification improves the quality of the environment.

² See Saboori et al. (2022) for a detailed literature table.

In the literature, there is no consensus concerning the relationship between trade, export diversification, and environmental degradation. Several studies, most using panel data methods, have demonstrated a positive correlation between export diversification and environmental pollution. Some studies have suggested that an expansion of the export basket will result in an improvement in environmental quality. Researchers have used the Theil index to evaluate export diversification but have misinterpreted the findings by ignoring its negative sign. Moreover, many studies have only examined CO₂, which is only one of the GHGs. To our knowledge, no study has examined export diversification in OECD countries by utilizing Finger-Kreinin' index. As a result, this study extends the existing model to include a broader set of pollutants, GHG emissions, in comparison with other studies in the literature. In this study, we empirically examine the effects of economic globalization and export diversification on GHG emissions in OECD countries from 1995 to 2019 by using panel data methodology.

4. Data and Empirical Framework

The study aims to empirically analyze the impact of economic globalization and export diversification on GHG emissions. It encompasses countries that are members of the OECD. A regression model has been constructed to examine the relevant relationship over the period from 1995 to 2019. The analysis includes 27 out of the 38 OECD member countries to maximize the dataset and ensure panel data balance.

In this study, GHG emissions were employed as the dependent variable. The unit of measurement for the emission data obtained from the OECD database is a thousand tons of CO₂ equivalent. This variable includes not only CO₂ but all GHGs as well. There are two independent variables: the economic globalization index and the export diversification index.

To measure economic globalization, the KOF Globalization Index database was used. This database is a composite index and consists of sub-indices. In Table 1, the variables and their weights used to construct the economic globalization index are presented. The KOF Globalization Index has been revised to separate variables based on de facto and de jure trade factors. A key reason for the distinction is that statistics on paper (de facto) and policies enacted and implemented (de jure) produce different results. More specifically, the definition of de facto trade is based on the trade in goods and services. Tariffs, taxes, and restrictions on trade are part of the de jure trade (Gygli et al., 2019). In this study, economic globalization index, de jure is used as an independent variable. There are two reasons for the preference: i) de facto variables are prone to multicollinearity problem, and ii) de jure variables are more compatible with the willingness of countries to integrate into the global economy.

Table 1. Weights of Components in KOF Globalization Indices in 2021

Indices	Components	Weights
Trade Globalization Index, <i>de jure</i>		50
	<i>Trade regulations</i>	26.8
	<i>Trade taxes</i>	28.1
	<i>Tariffs</i>	27.1
	<i>Trade agreements</i>	18.0
Financial Globalization Index, <i>de jure</i>		50
	<i>Investment restrictions</i>	30.2
	<i>Capital account openness</i>	39.0
	<i>International investment agreements</i>	30.8
Economic Globalization, <i>de jure</i>		100

Source: Gygli et al. (2019).

The export diversity index obtained from the UNCTAD database is the second independent variable used in this study. This diversification index is based on Finger and Kreinin (1979)'s trade similarity index. Based on the absolute bias of a country's trade structure from the global trade environment, the index is calculated. Calculation of the index is as follows (UNCTAD, 2023):

$$s_j = \frac{\sum_i |h_{ij} - h_i|}{2}$$

where s_j is diversification index, h_{ij} is share of good i in total exports or imports of country j , and h_i is share of good i in total exports or imports. Diversification indexes range from 0 to 1. When the value is closer to 1, it indicates a greater deviation from the world pattern. The variables of trade openness and GDP growth were also used as control variables. The database of World Development Indicators (WDI) of the WB was utilized to gather these two variables. Trade openness is calculated as the sum of export and import volumes as a percentage of gross domestic product. GDP growth is measured in annual percentages. Table 2 shows the variables that are included in the empirical model.

Table 2. Summary of Variables

Symbol	Description	Definitions /Measures	Source	Positioning	Expected Sign
lngge	Logarithmic form of greenhouse gas emissions	Total greenhouse gas emissions (kt of CO2 equivalent)	OECD	Dependent	
di	Product diversification index of exports	$0 \leq di \leq 1$	UNCTAD	Independent (Focus variable)	(-)
kofeg	KOF economic globalization index, <i>de jure</i>	$0 \leq kofeg \leq 100$	KOF	Independent (Focus variable)	(-)
gr	GDP growth	annual, %	WDI	Control variable	(+)
trade	Trade openness rate	Percentage of GDP	WDI	Control variable	(+)

There are 25 years of data for 27 countries in the data set, which is structured as a balanced panel with no missing data. Thus, the sample consists of 675 observations. The descriptive statistics are in Table 3. As OECD includes countries of different income groups, the range of the variables differ widely. Also, Table 4 presents the correlation matrix.

Table 3. Descriptive Statistics

Variable	Obs.	Mean	St. Dev.	Min.	Max.
lngge	675	12.119	1.35	9.058	15.832
di	675	0.437	0.119	0.228	0.717
kofeg	675	82.465	8.429	48.408	96.864
gr	675	2.455	2.705	-10.149	24.37
trade	675	98.584	57.309	16.39	377.843

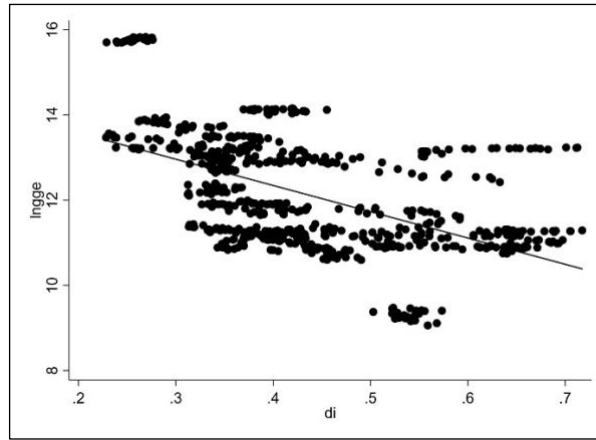
Note. Obs: number of observations, St. Dev.: standard deviation, Min.: minimum value, Max: maximum value.

Table 4. Correlation Matrix

	lngge	di	kofeg	gr	trade
lngge	1.000				
di	-0.544	1.000			
kofeg	-0.267	-0.224	1.000		
gr	-0.077	0.165	-0.014	1.000	
trade	-0.055	0.159	-0.233	-0.111	1.000

Additionally, Figure 1 is presented in conjunction with the correlation matrix. Figure 1 represents a scatter plot of the link between GHG emissions and export diversification based on the panel data set. Two variables exhibit a negative relationship.

Figure 1. The Relationship between GHG Emissions and Export Diversification Index

In this study, a functional model with the following structure was established:

$$lngge_t = f(lnggew_{t-1}, di_t, kofeg_t, gr_t, trade_t)$$

where 'lngge' represents the dependent variable, and 'lnggew' is for lagged value of the dependent variable while 'di' and 'kofeg' serve as the focal variables, and 'gr' and 'trade' are considered control variables within the function. The inclusion of the export diversification index in the model aligns with prior research by Ahmed et al. (2017) and Halicioğlu (2009), who have previously identified a significant relationship between the composition of export baskets and environmental pollution. Additionally, the KOF economic globalization index was incorporated into the model, in line with findings from Le and Ozturk (2020).

To examine the effects of export basket and economic globalization on GHG emissions, the following regression equation was specified:

$$lngge_{it} = \beta_0 + \beta_1 lngge_{it-1} + \beta_2 di_{it} + \beta_3 kofeg_{it} + \beta_4 trade_{it} + \beta_5 lngdp_{it} + \varepsilon_{it}, \quad (\text{Eq. 1})$$

Three distinct model specifications were estimated based on the regression equation's structure. Model 1 includes 'lnggew', 'di', and 'kofeg' as independent variables. Model 2 expands upon this by incorporating 'lnggew', 'di', 'kofeg', and 'gr' as independent variables. Model 3 represents a comprehensive regression model encompassing all variables, as defined in equation Eq. 1.

It is generally assumed that error terms in panel data structures comprising different units are independent from each other; however, this assumption is often incorrect. Numerous analyses have demonstrated that the error terms of these units are simultaneously correlated. Consequently, it becomes imperative to check the existence of cross-sectional dependence (CSD) among these units (Yerdelen Tatoğlu, 2021: 257). There are three primary causes of CSD: unobserved components, common shocks, and residual interdependency (Hao et al., 2021). To ascertain the existence of dependence among cross-sectional units, we employed the Breusch-Pagan Lagrange Multiplier (LM) tests (Breusch and Pagan, 1980).

Following the analysis for CSD, we examined the stationarity of the series. If there is no CSD, 1st generation unit root tests are used. However, in the presence of CSD, 2nd generation unit root tests are preferred over the 1st generation ones. Given that cross-sectional independence was rejected in this study, we applied the Cross-Sectionally Augmented IPS (CIPS), which is a 2nd generation unit root test developed by Pesaran (2007). As the dependent variable and some independent variables are stationary at

I(1), while one independent variable is stationary at I(0), we utilized the Dynamic Common Correlated Effects (DCCE) test developed by Chudik and Pesaran (2015) as an estimator.

5. Empirical Results

As an initial step in the analysis, it is required to examine the existence of CSD among the units in the panel data. Various tests are available for assessing CSD, and for this study, we have chosen to employ the Breusch and Pagan (1980) tests. In this test, H_0 posits the absence of CSD. The outcomes of the CSD test are presented in Table 5. These results reveal that the p-values associated with the statistics are less than 0.05, leading us to reject the null hypothesis, which implies the existence of CSD among the units. In practical terms, this signifies that an external shock affecting one country can also have an impact on others within the same group. These findings hold consistently for countries that belong to the same organization, the OECD, and are closely integrated into global markets.

Table 5. Breusch-Pagan LM Test Results

Model	Test Stat.	p - Value
Model 1	3479.572***	0.000
Model 2	3372.928***	0.000
Model 3	3088.802***	0.000

Note. ***, **, * mean significant at the 1%, 5% and 10% levels, respectively.

To address CSD among the units, a panel stationarity test was conducted using CIPS, a 2nd generation unit root test. The summarized results are presented in Table 6. The findings indicate that several independent variables, along with the dependent variable, exhibit stationarity in their first differences, while one independent variable is stationary at the level.

Table 6. Second-Generation Unit Root Test Results

	C		CandT	
	Level	Difference	Level	Difference
	Test Stat.	Test Stat.	Test Stat.	Test Stat.
lngge	-1.966	-2.436***	-2.276	-2.677*
di	-1.327	-2.617***	-1.943	-2.733**
kofeg	-2.028	-2.355***	-1.808	-2.789**
gr	-2.511	-2.926***	-2.702	-2.839**
trade	-1.766	-2.056	-1.784	-2.145

Note. ***, **, * mean significant at the 1%, 5% and 10% levels, respectively. C: constant, CandT: constant and trend.

In the final stage of analysis, the DCCE estimator was employed to assess the relationships. This estimator considers CDS, enabling the slope coefficient to vary across different cross-sections. The DCCE estimator with lagged dependent variable is applicable in cases where $N > T$ and $T > N$. All three models are in Table 7. Model 1 includes only the focal variables, while both Models 2 and 3 incorporate control variables. All three models reveal a statistically significant positive correlation between lagged value of GHG emission and GHG emissions which is consistent with the fact that the current amount of pollution is not independent of the amount in the previous period. Further, the full model showed that the export diversification index has a significant negative impact on GHG emissions which is consistent with Apergis et al., (2018), Gozgor and Can (2016) and Zafar et al. (2022). According to this analysis, an expansion of the export basket in OECD countries leads to a reduction in GHG emissions. However, the

results show that the *kofeg* and control variables do not exhibit statistical significance. The result on *kofeg* is consistent with Haseeb et al. (2018).

Table 7. Estimation Results

	(1)	(2)	(3)
lnggw _{t-1}	0.723*** (0.143)	0.742*** (0.139)	0.398*** (0.085)
di	-0.192 (0.260)	-0.191 (0.253)	-0.244** (0.106)
kofeg	0.000 (0.002)	0.000 (0.002)	-0.001 (0.001)
gr		0.002 (0.003)	0.002 (0.001)
trade			-0.000 (0.000)
Constant	-5.153*** (1.385)	-3.082** (1.391)	-1.388 (1.632)
Observations	648	648	648
R-squared	0.257	0.259	0.585
Number of groups	27	27	27

Note. ***, **, * mean significant at the 1%, 5% and 10% levels, respectively. Standard errors are in parentheses.

6. Conclusion

After the first Industrial Revolution, economies experienced unprecedented growth. The energy transformation was the primary driver of this process. Society's lives have been dramatically altered by factors such as mass production, technological advancements, the intensive use of fossil resources, and expanding international trade. The end of the golden age in the 1970s, however, revealed that we also caused serious environmental degradation. It took a slow process of international consensus to bring about the Paris Climate Agreement. Although a global partnership is not yet at the desired level, the steps taken so far are encouraging. The importance of joining this broad partnership has now become imperative for all countries. The OECD plays an important role in this regard. Over half of the total trade volume and roughly a third of its greenhouse gas emissions are attributed to the OECD.

A growing international trade is also an indicator that economies are becoming more globalized and that countries are being integrated into international markets. In the literature, there have been many studies examining the effects of globalization and trade on environmental quality. A variety of methods have been used in these studies to examine different countries or country groups. The findings and policy recommendations have varied based on the period studied and the variables used. Some researchers have examined only developed or developing countries, while others have analyzed groups that include both. We are unable to comment on whether these studies have been taken into consideration or implemented. Nonetheless, the emergence of global partnerships, as well as the fact that our world is becoming warmer and facing the threat of climate change, suggest that some theories or policies ought to be reconsidered. Therefore, it is highly questionable that the economic model based on the principles of comparative advantage and specialization, which has brought our world into the face of the current global warming threat, is still shown as a way out in some studies, let alone proposed to be transformed.

This study examines the influences of economic globalization and export diversification variables on greenhouse gas emissions in OECD countries for the period 1995-2019. A balanced panel of 27 OECD countries with complete data for the relevant period is used in the study so that balanced panel data can be used. The US emits the most pollutants among these countries. All members except Türkiye have decreased their greenhouse gas emissions in the following years. Clearly, this decrease indicates that the organization has taken steps to reduce pollutants and participates in global partnerships. It may be possible to support these efforts through the expansion of the export basket and the development of a

more integrated global market. Hence, the study tests the hypothesis that economic globalization and export diversification negatively impact greenhouse gas emissions, i.e. improve environmental quality. The contribution of this study includes the employment of GHG emissions instead of CO₂ emissions for OECD countries, the use of the *de jure* part of the economic globalization index, the application of the Finger-Krenin's index as an export diversification index, and the presentation of a policy recommendation on a community basis rather than on an individual basis.

Based on the study's results, the pollution level is affected by its previous level, as expected. On the other hand, the globalization index is not statistically significant. This point gives rise to the possibility of challenging the *de jure* trade globalization index as well as the *de jure* financial globalization index that comprises the economic globalization index. The structure of OECD countries is heterogeneous. As a result, each country's trade regulations, customs duties, and capital liberalization rules may produce complex effects. An analysis of these factors separately may be the subject of another study. Further, neither growth nor trade openness are found to be statistically significant in the empirical findings.

Also, this study finds that the diversification of export baskets is a factor that have contributed to improving environmental quality. This finding cannot be interpreted as a continuation of traditional energy use and production methods. Over the past decade, developments such as renewable energy and green transformation in production have initiated a new process. This process may be referred to as the green economy. Green economies are characterized by environmentally friendly technological developments. This knowledge cluster has also grown through the diffusion of technology due to the convergence of countries through globalization. An increase in eco-innovative technologies leads both to green transformations in the economy and to new innovations. We can utilize energy and natural resources more efficiently and reduce the degradation of the environment through eco-innovative technological advancements. The advancements should be spread across all sectors, not just concentrated in a few. In other words, for the OECD as an organization to improve environmental quality depends on policy changes such as member countries expanding eco-innovative initiatives and technologies in all sectors, not only in sectors where they have a comparative advantage and expanding their export baskets in response to decreasing energy intensity and production costs. Otherwise, the negative relationship between export diversification and greenhouse gas emissions will not be able to benefit our world positively.

Furthermore, it is important to consider a less energy-intensive structure to produce goods and services before expanding the export basket. Providing for this need supports the transformation of the energy sector as well as enabling the development of innovative production techniques. On the demand side, the preference for more environmentally friendly products contributes to the acceleration of this change. Alternatively, consumers may prefer goods that are produced in their local area to protect our planet. According to this approach, international trade should be based on a principle of *more responsible consumption* rather than *more consumption*, in order to benefit both humanity and our planet in the long run.

References

- Aditya, A., and Acharyya, R. (2013). Export diversification, composition, and economic growth: Evidence from cross-country analysis. *The Journal of International Trade and Economic Development*, 22(7), 959-992. <https://doi.org/10.1080/09638199.2011.619009>
- Aghion, P., and Howitt, P. (1998). *Endogenous growth theory*. MIT Press.
- Agosin, M. R. (2009). Export diversification and growth. *Cepal Review*, 97, 115-131.
- Ahmed, K., Bhattacharya, M., Shaikh, Z., Ramzan, M., and Ozturk, I. (2017). Emission intensive growth and trade in the era of the association of Southeast Asian Nations (ASEAN) integration: An empirical investigation from ASEAN-8. *Journal of Cleaner Production*, 154, 530-540. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.04.008>

- Ahmed, K., Shahbaz, M., and Kyophilavong, P. (2016). Revisiting the emissions-energy-trade nexus: Evidence from the newly industrializing countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 23, 7676-7691. <https://doi.org/10.1007/s11356-015-6018-x>
- Alhassana, A., Usman, O., Ikea, G. N., and Sarkodie, S. A. (2020). Impact assessment of trade on environmental performance: Accounting for the role of government integrity and economic development in 79 countries. *Heliyon*, 6(9), 1-10. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e05046>
- Ali, S., Can, M., Shah, M. I., Jiang, J., Ahmed, Z., and Murshed, M. (2022). Exploring the linkage between export diversification and ecological footprint: Evidence from advanced time series estimation techniques. *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 38395–38409. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-18622-3>
- Antweiler, W., Copeland, B. R., and Taylor, M. S. (2001). Is free trade good for the environment? *American Economic Review*, 91(4), 877-908.
- Apergis, N., Jebli, M. B., and Youssef, S. B. (2018). Does renewable energy consumption and health expenditures decrease carbon dioxide emissions? Evidence for Sub-Saharan Africa Countries. *Renewable Energy*, 127, 1011-1016. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2018.05.043>
- Awan, A. M., Azam, M., Saeed, I. U., and Bakhtyar, B. (2020). Does globalization and financial sector development affect environmental quality? A panel data investigation for the Middle East and North African countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 45405-45418. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-10445-4>
- Bashir, M. A., Sheng, B., Doğan, B., Sarwar, S., and Shahzad, U. (2020). Export product diversification and energy efficiency: Empirical evidence from OECD countries. *Structural Change and Economic Dynamics*, 55, 232-243. <https://doi.org/10.1016/j.strueco.2020.09.002>
- Breusch, T. S., and Pagan, A. R. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253. <https://doi.org/10.2307/2297111>
- Can, M., Dogan, B., and Saboori, B. (2020). Does trade matter for environmental degradation in developing countries? New evidence in the context of export product diversification. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 14702–14710. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-08000-2>
- Chenery, H. B. (1979). *Structural change and development policy*. Oxford University Press.
- Chudik, A., and Pesaran, M. H. (2015). Common correlated effects estimation of heterogeneous dynamic panel data models with weakly exogenous regressors. *Journal of Econometrics*, 188(2), 393-420. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2015.03.007>
- Eicher, T. S., and Kuenzel, D. J. (2016). The elusive effects of trade on growth: Export diversity and economic take-off. *Canadian Journal of Economics*, 49(1), 264-295. <https://doi.org/10.1111/caje.12197>
- Erdoğan, S., Çakar, N. D., Ulucak, R., Danish, and Kassouri, Y. (2021). The role of natural resources abundance and dependence in achieving environmental sustainability: Evidence from resource-based economies. *Sustainable Development*, 29(1), 143-154. <https://doi.org/10.1002/sd.2137>
- Fang, J., Gozgor, G., Lu, Z., and Wu, W. (2019). Effects of the export product quality on carbon dioxide emissions: evidence from developing economies. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 12181–12193. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-04513-7>
- Finger, J. M., and Kreinin, M. E. (1979). A measure of 'export similarity' and its possible uses. *The Economic Journal*, 89(356), pp. 905-912. <https://doi.org/10.2307/2231506>
- Gaiesia, B., Nakhli, M. S., and Sahut, J.-M. (2022). What are the effects of economic globalization on CO2 emissions in MENA countries? *Economic Modelling*, 116, 1-14. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2022.106022>
- Gozgor, G., and Can, M. (2016). Export product diversification and the environmental Kuznets curve: Evidence from Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 23, 21594–21603. <https://doi.org/10.1007/s11356-016-7403-9>
- Grossman, G. M., and Krueger, A. B. (1995). Economic growth and the environment. *The Quarterly Journal of Economics*, 110(2), 353-377. <https://doi.org/10.2307/2118443>
- Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N., and Sturm, J.-E. (2019). The KOF globalisation index – revisited. *The Review of International Organizations*, 14, 543–574. <https://doi.org/10.1007/s11558-019-09344-2>
- Halicioglu, F. (2009). An econometric study of CO2 emissions, energy consumption, income and foreign trade in Turkey. *Energy Policy*, 37(3), 1156-1164. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2008.11.012>

- Hao, L.-N., Umar, M., Khan, Z., and Ali, W. (2021). Green growth and low carbon emission in G7 countries: How critical the network of environmental taxes, renewable energy and human capital is? *Science of The Total Environment*, 752. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.141853>
- Haseeb, A., Xia, E., Danish, Baloch, M. A., and Abbas, K. (2018). Financial development, globalization, and CO₂ emission in the presence of EKC: Evidence from BRICS countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 25, 31283-31296. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-3034-7>
- Hesse, H. (2008). *Export diversification and economic growth*. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank.
- Hummels, D., and Klenow, P. J. (2005). The variety and quality of a nation's exports. *American Economic Review*, 95(3), 704-723. <https://doi.org/10.1257/0002828054201396>
- Jahanger, A. (2022). Impact of globalization on CO₂ emissions based on EKC hypothesis in developing world: The moderating role of human capital. *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 20731-20751. <https://doi.org/10.1007/s11356-021-17062-9>
- Kaitila, V. (2019). Export product range and economic growth in the EU countries. *The World Economy*, 42(3), 711-737. <https://doi.org/10.1111/twec.12715>
- Le, H. P., and Ozturk, I. (2020). The impacts of globalization, financial development, government expenditures, and institutional quality on CO₂ emissions in the presence of environmental Kuznets curve. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 22680-22697. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-08812-2>
- Levin, K., Cashore, B., Bernstein, S., and Auld, G. (2012). Overcoming the tragedy of super wicked problems: Constraining our future selves to ameliorate global climate change. *Policy Sciences*, 45, 123-152. <https://doi.org/10.1007/s11077-012-9151-0>
- Lin, B., Omoju, O. E., Nwakeze, N. M., Okonkwo, J. U., and Megbowon, E. T. (2016). Is the environmental Kuznets curve hypothesis a sound basis for environmental policy in Africa? *Journal of Cleaner Production*, 133, 712-724. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.05.173>
- Liu, H., Kim, H., and Choe, J. (2019). Export diversification, CO₂ emissions and EKC: Panel data analysis of 125 countries. *Asia-Pacific Journal of Regional Science*, 3, 361-393. <https://doi.org/10.1007/s41685-018-0099-8>
- Liu, H., Kim, H., Liang, S., and Kwon, O.-S. (2018). Export diversification and ecological footprint: A comparative study on EKC theory among Korea, Japan, and China. *Sustainability*, 10, 1-12. <https://doi.org/10.3390/su10103657>
- Lv, Z., and Xu, T. (2019). Trade openness, urbanization and CO₂ Emissions: Dynamic panel data analysis of middle-income countries. *The Journal of International Trade and Economic Development*, 28(3), 317-330. <https://doi.org/10.1080/09638199.2018.1534878>
- Mania, E. (2020). Export diversification and CO₂ emissions: An augmented environmental Kuznets curve. *Journal of International Development*, 32(2), 168-185. <https://doi.org/10.1002/jid.3441>
- Meng, Y., Wu, H., Wang, Y., and Duan, Y. (2022). International trade diversification, green innovation, and consumption-based carbon emissions: The role of renewable energy for sustainable development in BRICST countries. *Renewable Energy*, 198, 1243-1253. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2022.08.045>
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22(2), 265-312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>
- Puertas, R., and Marti, L. (2021). Eco-innovation and determinants of GHG emissions in OECD countries. *Journal of Cleaner Production*, 319, pp. 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.128739>
- Rodrik, D. (2006). What's so special about China's Exports? *China and World Economy*, 14(5), 1-19. <https://doi.org/10.1111/j.1749-124X.2006.00038.x>
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5), 71-102.
- Saboori, B., Zaibet, L., and Boughanmi, H. (2022). Export diversification, energy consumption, economic growth and environmental degradation: Evidence from Oman. *International Journal of Ambient Energy*, 43(1), 8486-8504. <https://doi.org/10.1080/01430750.2022.2091026>
- Shahzad, U., Ferraz, D., Doğan, B., and Rebelatto, D. A. (2020). Export product diversification and CO₂ emissions: contextual evidences from developing and developed economies. *Journal of Cleaner Production*, 276. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.124146>
- Shapiro, J. S., and Walker, R. (2018). Why is pollution from US manufacturing declining? The roles of environmental regulation, productivity, and trade. *American Economic Review*, 108(12), 3814-3854.

<https://doi.org/10.1257/aer.20151272>

- Sun, X., Dong, Y., Wang, Y., and Ren, J. (2022). Sources of greenhouse gas emission reductions in OECD countries: Composition or technique effects. *Ecological Economics*, 193, 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2021.107288>
- UNCTAD. (2023). *Merchandise: product concentration and diversification indices of exports and imports, Annual*. Retrieved from <https://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/summary.aspx>
- Wang, L., Chang, H.-L., Rizvi, S. K., and Sari, A. (2020). Are eco-innovation and export diversification mutually exclusive to control carbon emissions in G-7 Countries? *Journal of Environmental Management*, 270. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2020.110829>
- Wang, Z., and Ye, X. (2017). Re-examining environmental Kuznets curve for China's city-level carbon dioxide (CO₂) emissions. *Spatial Statistics*, 21, 377-389. <https://doi.org/10.1016/j.spasta.2016.09.005>
- World Bank. (2023a). *GDP (constant 2015 US\$)*. Retrieved from World Development Indicators: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD>
- World Bank. (2023b). *Exports of goods and services (current US\$)*. Retrieved from World Development Indicators: <https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.CD>
- World Bank. (2023c). *Total greenhouse gas emissions (kt of CO₂ equivalent)*. Retrieved from World Development Indicators: <https://data.worldbank.org/indicator/EN.ATM.GHGT.KT.CE>
- Yerdelen Tatoğlu, F. (2021). *Panel veri ekonometrisi: Stata uygulamalı* (Genişletilmiş 6. ed.). Beta Yayıncılık.
- Zafar, M. W., Saleem, M. M., Destek, M. A., and Caglar, A. E. (2022). The dynamic linkage between remittances, export diversification, education, renewable energy consumption, economic growth, and CO₂ emissions in top remittance-receiving countries. *Sustainable Development*, 30(1), 165-175. <https://doi.org/10.1002/sd.2236>
- Zaidi, S. A., Zafar, M. W., Shahbaz, M., and Hou, F. (2019). Dynamic linkages between globalization, financial development and carbon emissions: Evidence from Asia Pacific economic cooperation countries. *Journal of Cleaner Production*, 228, 533-543. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.04.210>

Gender Asymmetry in Local Politics: Women's Representation in Local Elections in The Republic of Turkey

Özlem İngün Karkış¹

Abstract

The issue of women's participation and representation in politics gains more importance in local politics due to the link between local politics and pluralist and participatory democracy. Since women are less involved in national and local political mechanisms than men, policymaking and implementation processes are determined mainly by men. Women's presence in the political sphere has not reached the desired level in worldwide. In this study, the issue of women's participation in local politics and their representation in local politics in the Republic of Turkey will be analyzed. The descriptive analysis method was used in the study. All local elections held between 1930, when women were given the right to vote and be elected, and till the last election in 2019, were included in the analysis. Data were compiled based on the online election archives of official institutions (Turkish Statistical Institute, Supreme Electoral Council), scientific studies in the field, and reports prepared by national and international organizations. It is thought that the study will contribute to all stakeholders working in this field to provide information on the extend of the problem and to develop policies and projects for solution to increase the representation of women in local politics.

Keywords: representation of women in local politics, local politics, Turkey

Yerel Siyasette Toplumsal Cinsiyet Asimetrisi: Türkiye Cumhuriyeti'nde Yerel Seçimlerde Kadın Temsili

Özet

Kadınların siyasete katılımı ve temsili konusu, yerel siyasetin çoğulcu ve katılımcı demokrasi ile olan bağı nedeniyle yerel siyasette daha da önem kazanmaktadır. Kadınlar, ulusal ve yerel siyaset mekanizmaları içerisinde erkeklere oranla daha az yer aldıkları için, politikaların yapımı ve uygulanması süreçleri çoğunlukla erkekler tarafından belirlenmektedir. Kadınların siyasal alandaki varlıkları, tüm dünyada istenilen seviyeye ulaşabilmiş değildir. Bu çalışmada, Türkiye Cumhuriyeti'nde kadınların yerel siyasete katılımı ve yerel siyasette temsili konusu analiz edilecektir. Çalışmada, betimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Kadınlara seçme ve seçilme hakkının verildiği 1930 yılından 2019 yılındaki son seçime kadar yapılan tüm yerel seçimler analize dahil edilmiştir. Veriler, resmî kurumların (Türkiye İstatistik Kurumu, Yüksek Seçim Kurulu) online seçim arşivlerinden, alanda yapılan bilimsel çalışmalardan, ulusal ve uluslararası kuruluşlar tarafından hazırlanan raporlardan yararlanılarak derlenmiştir. Çalışmanın, yerel siyasette kadın temsiline artırılması için siyasetçilere, sivil toplum kuruluşlarına ve bu alanda çalışan akademisyenlere sorunun boyutu hakkında detaylı bilgi sunması ve çözüme yönelik politika ve projeler geliştirme konusunda katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: yerel siyasette kadın temsili, yerel siyaset, Türkiye

Araştırma ve Yayın Etigi Beyanı

Etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

Ö. İ.K.'nin makaleye katkısı %100'dür.

Çıkar Beyanı

Üçüncü taraflar açısından çalışmada çıkar ilişkisi/çatışması bulunmamaktadır.

¹ Assistant Professor, Doğuş University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, İstanbul, oingun@dogus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9915-8398.

1. Introduction

Women's participation and representation in politics gain much more importance, especially at the local level, which is one of the most important application areas of participatory and pluralist democracy. Local politics is a concept that encompasses all formations, such as local governments, city councils, women's branches, civil society organizations, civil initiatives and social movements. Regarding women's participation and representation in local politics, the forms of politics in all these areas gain importance. The mutually reinforcing relationship between the local and democracy requires mechanisms that are more easily accessible for all segments of society that are subjected to discrimination to communicate and make their demands heard. In this context, the fact that local policymakers have a better chance of establishing closer and more one-to-one relations with the public should also facilitate the inclusion of women and all other underrepresented groups in local politics. This study will focus on local governments, one of the most important areas of local politics.

Political life in Turkey is generally analyzed within the framework of the Ottoman Empire period and the Republican period of Turkey. The issue of women's political participation and representation is generally researched in accordance with this classification. This study focuses on all local elections held in the Republic of Turkey. In this study, all local elections held from 1930, when women were granted the right to vote and be elected, to 2019, the date of the last local election, will be analyzed based on women's representation. Information and data obtained from the Turkish Statistical Institute (TÜİK), The Supreme Board of Elections (YSK), projects and reports prepared by national and international organizations, and scientific studies in the field will be analyzed using a descriptive method. The limitations of the study are that the results of the local elections before 1999 cannot be tabulated in detail since the gender-based statistical information of the official data up to the date of the 1999 Local Elections is not available in the online archives of the relevant official institutions (TÜİK, YSK). In this study, since the detailed data of only the local elections between 1999-2019 were obtained, the gender distribution of election results for all local government units for the local elections of 1999-2004-2009-2014 and 2019 are shown in the tables. Other documents and scientific studies were utilized to analyze the results of local elections held between 1930-1999 in the context of gender asymmetry.

In the first section, women's political participation and representation will be discussed in the context of local politics. In this section, the concepts of political participation and political representation will be explained and the underrepresentation of women in local politics, which is the most important instrument of democracy, will be questioned. In the second part, the lower level of women's representation in the political sphere compared to men in the period from the first granting of the right to elect and be elected to women in the Republic of Turkey to the present day will be discussed. In addition, in this section, local politics in Turkey and the status of women's participation and representation in local governments, one of the most important areas of local politics, will be questioned with the help of data from international and national studies. In the third section, all local elections held in the 100-year history of the Republic of Turkey will be analyzed according to the data of official institutions, the gender asymmetry given according to the election results will be revealed, and the reasons for women's underrepresentation will be discussed in the process. The conclusion chapter summarizes and provides policy recommendations.

This study is expected to provide local policy makers, civil society organizations, civil initiatives, the media, scientists working in the relevant field and all women with the opportunity to evaluate the gender asymmetry in the political sphere in Turkey through local elections while developing solutions on how to increase women's political participation and representation. It is thought that a hundred-year breakdown of the gender asymmetry in local politics will provide insights for the development of more egalitarian and gender-sensitive policies and practices in social and political life in the future.

2. Women Representation and Participation in Local Politics

Local politics encompasses policies that regulate the daily lives of the people and address their needs and requirements. Local governments, which are the center of local politics, are institutions where close

relations with the local population can be established and democratic participation can be realized more easily. All different segments of society having a voice in local governance will facilitate their equal access to local services. Local governments where the needs of women, people with disabilities, people with different ethnic and religious identities, and all discriminated identities met to facilitate their daily life practices. In addition, formations such as city councils, women's branches, civil society organizations, civil initiatives, social movements, and local media, which are part of local politics, are also effective mechanisms for participating in the policy-making process and shaping the policies of local governments. The participation and representation of all local segments in local politics become a major concern. In this section, the concepts of local politics, political participation and representation will be analyzed in the context of women's representation in local governments.

Local politics is a concept that includes all political activities related to the administration of municipalities in cities and urban administrative units (Kurtoğlu, 2004, p. 20) and all other civil organizations and formations that produce policies on issues concerning cities and people living in cities. All activities that will increase the welfare of people in cities and urban areas and distribute resources fall within the scope of local politics. In general, local politics, which covers the city and its administration, encompasses all administrative units in the city. In addition, organizations such as non-governmental organizations, foundations, initiatives, private organizations, local media, etc. operating in cities are also among the important participants in the determination of policies that include the solution of problems related to the city and the problems and demands of the people living in the city (Akdoğan, 2008, pp. 9-10). The most basic administrative units in cities are municipalities and cities are governed by mayors elected for five-year terms. Municipal council members elected in local elections also serve in municipal assemblies (Kurtoğlu, p. 20). In order to solve local problems, effective participation of both local governments and local people and all stakeholders in governance is required.

The content of local politics consists of the daily lives of people living locally and problems related to cities. Local governments try to solve these problems through the policies they implement. The participation of local residents in local policymaking is one of the most important features of democratic systems. Although democracy in its purest definition means the rule of the people, the content of democracy has changed today. In representative democracies, democracy includes the right of citizens to elect their representatives as well as the right of the people to participate in governance. This requires a participatory, inclusive, pluralistic, and dialogic democracy. Especially in local governments, it is one of the *sines qua non* requirements of democracy that local politicians and representatives elected by the people, who are the stakeholders of the governments, represent all different identities and social classes and take care of their needs (Çelik and Uluç, 2009, p. 216).

The relationship between democracy and local governments dates back to the Ancient Greek and Roman civilizations. Democracy is a concept associated with city states in the sense of the right to self-government until the 19th century (Yıldırım, 1990, p. 9). Since the first emergence of democracy, democracy has realized itself on urban spaces and with the people living in the city. In order to ensure the effective implementation of democracy in local governments, the people living in the city should be included in the policy-making process. Local people can actively participate in local politics by taking part in local non-governmental organizations, city councils and initiatives, as well as by being elected in the local government mechanism (Aksu and Taştekin, 2020, p. 191). In addition to municipalities and municipal councils, democratic political participation and representation tools should be open to the public in special provincial administrations, village administrations and neighborhood administrations (Şehitoğlu and Çarkçı, 2022, p. 248).

When it comes to urban spaces, it becomes a necessity for women, who are the direct recipients of local services, to take an active part in local politics due to the fact the needs and problems of men and women differ in terms of their use of urban spaces areas. As Alkan (2004, p. 72) points out, this is precisely where the problem of representation in local governments should focus on. Because representation in local politics means that the inhabitants of the city delegate their authority in decisions concerning the town. When

authority is transferred from one sex to another, it leads to blindness to the needs and expectations of half of the city's population from the very beginning. One of the reasons for this is that the difference in lives and expectations is reflected in the difference in the knowledge and experience carried to the mechanisms of representation. In this context, the concepts of political participation and political representation and their relationship with local politics gain importance.

Women's struggle to exist in the political sphere is one of the most researched and questioned issues by scholars (Sancar, 2008; Alkan, 2004; Paxton, et al., 2007; Al-Ali, 2012; Çakır, 2013; Broockman, 2014; Krook and Sanin, 2019; Yadav, 2023). Academic studies in the field generally focus on women's participation and representation in national politics. However, considering that democratic participation starts at the local level, the problem of women's representation and participation in local politics becomes even more important. Projects and scientific studies that will enrich women's participation and representation, struggle practices in all areas of masculine politics provide important gains towards women's equal representation with men in politics.

The definition of political participation is one of the concepts on which there is no consensus among political scientists. In general terms, political participation is explained as the governed segment's obtaining a say as a partner in governance. Reducing political participation only to voting behavior eviscerates the concept. Political participation is a broad concept that includes voting and all kinds of behaviors and efforts to influence political decisions (Büyüksunoğlu, 2013 pp. 20-21). Huntington and Nelson (1976, p. 4) define the concept of political participation as all activities designed by citizens to influence government decisions. Weiner (1971, p. 164) defines political participation as organized or unorganized, permanent, or temporary actions that aim to influence the policies of actors in the government, including local, national, legal, or illegal methods. Dahl (1976, pp. 56-57), while defining political participation in terms of action, also states that interest, caring, and knowledge are important elements of political participation. According to Özbudun (1975, p. 4), political participation, like Weiner's definition, is the activity of citizens to take legal or illegal, successful, or unsuccessful actions determined by themselves or by others in order to influence the policies of the government. Kalaycıoğlu (1983, p. 10) also emphasizes the action aspect in his definition of political participation and explains it as citizens acting of their own volition to influence the decisions of governments.

The concept of political participation covers a wide range of activities. Limiting political participation to voting carries the risk of causing citizens to move away from politics and governance after a while (Eriş and Akıncı, 2019, p. 44). In addition to voting, political participation includes different activities such as participating in non-governmental organizations, participating in various civil initiatives, becoming a member of political parties, participating in protests, writing articles in newspapers, magazines, and blogs. As individuals move away from the political institution where decisions concerning their lives are taken, the tools of democracy will become ineffective. The depoliticization of citizens over time will also pose dangers for democracy. A high rate of political participation is directly proportional to the strength of participatory democracy.

There are various psychological and socio-economic factors affecting political participation. While psychological factors include factors such as sense of efficacy, level of interest and sense of responsibility, socio-economic factors include factors such as education, income, occupation, gender, age, and urbanization. Dahl (1976) classifies the dimensions of political participation as interest, caring, knowledge and action. While determining the dimensions of political participation, the psychological and socio-economic conditions of individuals who participate in politics or not, and how this affect and shape the dimensions of participation are essential. The degree to which the dimensions of political participation increase political participation also varies. For example, a person may only be interested in a political event and try to get more information about it. Another person may act by deciding to put the information he/she

has acquired into action. In this case, the levels of political participation of these people will be different (Eser and Sarışahin, 2016, p. 40).

In this context, each of these psychological and socio-economic factors, as well as dimensions such as interest, knowledge and action, are important in explaining why women's levels of political participation are lower than men's. In addition, entrenched beliefs based on gender, other intersecting identities and the laws of the countries continue to feed the given discrimination. Women have been prevented from participating in politics, one of the most important public spheres, for various reasons within patriarchal systems (Gökçimen, 2008, p. 7). Thus, women's level of political participation has remained low and their political representation rates have also remained low. Especially when we look at the proportion of women in parliaments and local politics, it is seen that women are underrepresented compared to men almost all over the world.

The concept of political representation, like the concept of political participation, is a concept on which no consensus has been reached by political scientists in terms of its definition. As cited by Örs (2006, p. 7), one of the answers given by political scientists and writers to the question of what representation is that representation can only exist if the people represented believe in it. The question of what creates the feeling and belief of representation in people finds its counterpart in the embodied representation indicators that include elements such as the parliament building, municipal and public buildings, the national flag, the national anthem, and voting. Therefore, it becomes difficult to talk about a single definition of representation. In essence, the concept of representation has changed with different socio-economic and political developments since the Middle Ages and by the 16th century, it was defined in terms of aristocracy and monarchies (Çelik and Uluç, p. 218). Many thinkers: J. Bodin, J. Locke, E. Burke, T. Hobbes, J. S. Mill, J. J. Rousseau, E. J. Sieyes, etc. - have contributed to the development of the concept by putting forward different ideas on the concept of representation. What these ideas have in common is that a small section of the public makes decisions on behalf of the public and implements them. In this context, representation means the delegation of one's powers to others (Bulut and Taniyıcı, 2008, p. 172). When the concept of representation is examined historically, we come across parliaments as the institution that embodies the concept. In this context, due to the difficulty of implementing direct democracy, representative democracies, in which representation is based on elections and in which the people elect people to represent them, have become widespread. In this context, parliaments in national politics and municipalities in local politics are among the most important institutions of representative democracies (Örs, p. 6-7).

Political representation emerges in democratic systems when the people, with their free will and for a certain period, elect people to represent them. Thus, as representatives of the people those elected become responsible for defending the interests of the people they represent in parliament and municipalities. As Çitçi (1996, p. 6) points out, the principle of political representation is thus based on the ideal of an informed electorate that will choose among representative candidates who will advocate for basic policies within the framework of their interests and demands, and a representative who will advocate for general interests. In this context, policies that are sensitive to the needs of different segments and equal representation of the segments affected by local politics and local policies gain importance. Alkan (2005) suggests two considerations for the development of a local service approach that is sensitive to women's needs. The first is the provision of services and arrangements that meet the needs of women and fall within the scope of social welfare practices and public support policies. The second is to consider the fact that women may also be affected by the provision of services that do not prioritize women, or the provision of these services inadequately (Alkan, 2005, p. 64). For this very reason, the representation of women in national and local politics needs to increase to prevent policies and practices from being based on gender asymmetry.

In democratic systems, political representation, especially the representation of all different groups, is one of the most important requirements of democracy. The participation or representation of groups that are subjected to various discrimination practices due to their identities, beliefs, gender, and social position in the political representation mechanism is a situation that strengthens democracy. In this sense, the high rate

of women's political representation is also associated with democracy. Since the ancient Greek democracy, the level of women's representation in politics has been one of the most studied issues. According to Sancar (2008, p. 219), one of the most important obstacles to progress in terms of democracy and women is the failure to understand the link between women's rights, women's equality, and women's representation on the road to democratization. The more women's participation and representation in parliament and local political mechanisms, the stronger the democracy and the faster the socio-economic development of countries (Kentworthy and Malami, 1999, p. 239).

In Turkey, as in the world, the problem of women's participation and representation in local politics and local governments is based on the male-dominated structure and gender patterns. Women have always carried a symbolic meaning in national and local politics and this understanding continues. Women who are nominated as candidates are used to affirm the image of political parties or to benefit from victim psychology. Moreover, since women's presence in the public sphere is problematic, their presence in both national and local politics remains limited. Since women's primary sphere of duty is considered to be the "home", the perception that women in politics will disrupt these duties and neglect the household is valid. In fact, it is often women as well as men who direct and carry this perception. Another reason for the lack of women's participation and representation in local politics and local governments in Turkey is that non-governmental organizations and women, who are the carriers of women's struggle, have not included local politics and representation in local politics within their interest and efforts (Alkan, 2004, p. 75). In this context, looking at the representation of women in local politics and local governments in Turkey within the historical process will provide important outputs for policy makers, civil society organizations and researchers working on the relevant subject in terms of finding solutions to increase the level of women's political participation and representation.

3. Women in Local Politics in Turkey

In this section, the question of local politics and women's participation and representation in local politics will be discussed in the context of Turkey. In Turkey, women gained most of their civil and political rights only after the establishment of the republic, such as improving the social position of women and granting women the right to vote and be elected. Turkey is among the countries that granted women the right to vote and be elected relatively early. However, one hundred years later, women are still underrepresented in national and local politics.

Among the reasons for women's exclusion from the public sphere and thus from politics is the belief that women are inherently incomplete and inadequate beings. Because of these characteristics, women were not even recognized as citizens for a long time. Thus, men were absolutized as the only legitimate representative and women were confined to private spheres. The 17th and 18th centuries in America and Europe were the periods when women began to demand their rights and to make these demands loudly heard (Sumbas, 2015, pp. 105-108). Olympe de Gouges, who criticized the *Declaration of the Rights of Man and Citizen* adopted in France in 1791, saying that it did not include women, published the *Declaration of the Rights of Women and Citizens*. Gouges was guillotined by the *Revolutionary Court* in 1793 for entering the field of politics, a field unbecoming for women. In 1792, M. Wollstonecraft wrote the book *A Vindication of the Rights of Women* and defended the equality of the sexes and women's rights. In 1848, when only men were granted the right to vote as a result of the *Chartist Movement* in England, women in England started to struggle for their political rights. It was only in 1918 that women in England gained the right to vote (Çakır, 2013, pp. 14-19). In the Republic of Turkey, women were granted political rights very soon after the new state was established.

The first political rights granted to women in the Republic of Turkey were recognized in local politics. Accordingly, women were granted the right to vote in local elections for the first time with the *Municipality Law* enacted in 1930. In the 1930 local elections, Nezihe Muhittin from the Beyazıt district of Istanbul and Suat Derviş from the Beyoğlu district of Istanbul were nominated as candidates of the Free Republican People's Party. Since the *Free Republic Party* was dissolved in 1930, only three months after its

establishment, the results of the elections were not obtained. Women gained the right to elect and be elected as mukhtars and to elect and participate in village committees through an amendment to the *Village Law* in 1934. Women were given the right to vote and be elected in parliamentary elections in 1934. The right to vote and be elected for men was granted in 1923, the year the republic was first established. The first election in which women were elected as members of parliament and entered the parliament was the general election held on February 8, 1935. Accordingly, 17 women were elected as member of parliament in the parliamentary elections held on this date. In the March 1, 1936, by-election, Hatice Özgenel, a retired teacher, was elected as Çankırı MP. Thus, one more woman was elected as a member of parliament in the by-election and entered the parliament (Çakır, 2013, pp. 97-104) and the rate of women MP in the parliament became 4.6% in 1936 (Gökçimen, p. 21). In 1950, the year of the transition to multiparty life, the rate of women MP in the parliament remained at 0.62%. This rate was 14.4% in 2007 and 17.1% in 2018 general elections (Sancar, 2018, p. 13).

Turkey is among the countries with the lowest representation of women in local political institutions. According to the report of TUSIAD named *Gender Inequality in Turkey: The March Towards Equality between Women and Men: Education, Working Life and Politics* (2008, p. 235), women's representation in politics in Turkey shows a reverse trend when compared to countries around the world. Accordingly, although women's representation in national politics is low in many countries, women's political representation in local political institutions, where they can take part in policymaking, is higher in these countries. In Turkey, as in national politics, local political decision-making bodies are also dominated by men. The reasons for the male dominance at the local level are the greater accessibility of rant and the traditional patriarchal patterns prevailing in local centers. There is a need for more women's participation and representation in local policies that regulate women's daily life practices. Women's participation in decisions is important in meeting many basic needs such as ensuring security on the streets after dark, opening daycare centers for children, increasing playgrounds, organizing streets and avenues, transportation, cleaning, and food.

Since 2005, *United Nations Women (UN Women)* and the *Inter-Parliamentary Union (IPU)* have been preparing *Women in Politics* maps to determine the position of women in politics in states around the world. According to UN-IPU's most recent *2023 Women in Politics Map*, women are far from equality in political participation. This map shows that Turkey ranks 173rd among 190 countries in terms of women's participation in politics with a rate of 5.9%. Out of 190 countries, only 31 countries have women as heads of state or government and 22.8% have women as ministers. Albania (66.7%), Finland (64.3%), Spain (63.6%), Nicaragua (62.5%) and Liechtenstein (60%) are the top five countries with the highest number of women ministers (UN Women-IPU, "Women in Politics, 2023 Map", 2023).

Another important document in terms of revealing gender inequality is the *Global Gender Gap Report* published by the *World Economic Forum (WEF)* since 2006. The report is based on the following criteria: economic participation and opportunity, educational attainment, health and survival, and political empowerment. *The 17th Global Gender Inequality Index Report*, published in 2023, evaluated 146 countries and compared relevant data across countries. In this report, Turkey ranks 129th out of 146 countries with a score of 0.638. Considering the analysis of the report in the political field, it is seen that inequality between genders continues in political leadership. According to the report, while the rate of women in parliament was 18.7% among 76 countries in 2013, this rate increased to 22.9% in 2022. In local politics, women's representation is above 40% in 18 countries out of 117 countries, including Bolivia with 50.4%, India with 44.4% and France with 42.3%. The report underlines that research shows that the presence of women in local decision-making positions plays a very effective role in redefining local priorities. The report also states that women in leadership positions in local politics bring a rich perspective to governance and inclusively prioritize family-friendly policies and policies that promote gender equality, such as income, employment, and parental leave. It is also noted that women's prioritization of these issues has contributed to more equitable and responsive local communities. However, according to the report, 24 countries, mostly in the Middle East, North Africa, and Sub-Saharan Africa, including Saudi Arabia (1.2%), Ghana (3.8%), Turkey (10.1%) and Japan (14.31%), have less than 15% representation of women leaders

in local politics. In 135 of the countries included in the report, nearly 3 million women have been elected to decision-making bodies in local politics. In addition, 85 countries have implemented legal gender quotas in local elections, 66 countries have enacted candidate quotas, and 19 countries have reserved seats for women. Despite all these positive developments, as of 2020, out of the 6.02 million elected members of local governments worldwide, only 2.18 million, or 36%, are women. Although women are represented in local politics at a higher rate than women in national parliaments (25%), the report draws attention to the fact that gender equality in local governments is still not achieved (Global Gender Gap Report, 2023, pp. 53-55).

Women's political participation and representation levels are as low in local political institutions as they are in parliament. International conventions and documents aimed at increasing women's participation and representation in local politics include policies and practices to increase women's participation and representation in this field. Examples of international conventions regulating the representation and participation of women in local politics include the European Municipalities and Regions (CEMR), *European Charter for Equality of Women and Men in Local Life* dated 2006; the *European Urban Charter* and the *European Declaration on the Rights of Citizens* dated in 2008. As example for international documents are the International Union of Local Authorities (IULA) Declaration on *Women and Local Government* dated in 1998; the Council of Europe Charter of *Local Self-Government* dated in 1985 and the Paris Global Agenda for *Equality between Women and Men in Local Life* dated in 2015 (Sancar, pp. 16-17).

The European Charter for Women and Men in Local Life and *Local Agenda 21 (YG-21)* are documents that are frequently referred to in Turkey in terms of women's participation and representation in local politics. Turkey initiated *Local Agenda 21 (YG-21)* practices in 1997 with the support of the *United Nations Development Programme (UNDP)* under a project coordinated by the United Cities and Local Governments, Middle East, and West Asia Regional Organization (UCLG-MEWA). In the course of time, these activities were transformed into Turkey's *Local Agenda 21 (YG-21)* Program. Under this program, the establishment of *City Councils* in provinces and municipalities was encouraged and supported. It was also made possible for local governments to establish *Women's Assemblies*. For this purpose, a *City Council Regulation* was prepared within the framework of the *Municipality Law No. 5393* (Sancar, pp. 20-21).

In general, women's participation and representation in both national and local politics in Turkey has always been inadequate. Due to the natural relationship between politics and power, these fields are dominated by the masculine. In order to take part in the political sphere, women either have to masculinize and exist there or, on the contrary, as carriers of patriarchal discourses, they emphasize the traditional roles and responsibilities that are seen as specific to women. One of the examples of this is Latife Bekir, who was elected as a member of the Istanbul City Council in the 1930 municipal elections: "Municipalism means, first and foremost, an enlarged household administration". With this discourse, Ms. Latife emphasized the similarity between housework and local services, which were seen as women's duty and responsibility, and thus legitimized traditional gender codes and discourses (Yaraman, 1999, p. 44).

4. Reading Local Elections Since the Founding of the Republic of Turkey in the Context of Gender Asymmetry

Although women were granted the right to vote and be elected at an early period in the Republic of Turkey, women's representation in parliament, ministries, and other local political institutions such as municipalities, provincial and sub-provinces counsels and mukhtarships has not reached an adequate level in the historical process. Since 1930, women have gained the right to vote and be elected in local elections and since 1934 in national elections. Throughout the 100-year history of the Republic of Turkey, the level of women's representation in local politics has remained very low compared to men. Among all mayors

elected during this period, 31 thousand men and 119 women were elected as mayors (KADER, 2021, p. 33).

If the participation and representation of women in local elections held between 1923 and 1946, the single party period of the Republic of Turkey, is analyzed, it will be seen that women's participation and representation rates in local politics were low in these years. Nevertheless, women struggled to exist in the male-dominated political sphere and were elected to municipal councils in some provinces. In this section, due to the difficulty of accessing data on all local elections held throughout the history of the republic, data on local elections until the 1999 local elections are compiled from the projects and reports of organizations working in the field and scientific studies in the field. Data on local elections between 1999-2019 are compiled from the data of TÜİK and YSK.

On April 3, 1930, with the amendment made to the Municipality Law, Latife Bekir, Rana Sani Yaver, Refika Hulusi Behçet and Safiye Hanım, who ran for the municipal elections from the Republican People's Party (CHP), were elected to the Istanbul Municipal Council, and Nakiye Hanım was elected to the Permanent Council. Women's right to elect and be elected to the village headmen and the board of elders in villages became possible in 1934 with an amendment to the *Village Law* (Çakır, p. 125). The first female Sub-District Mayor in the Republic of Turkey was Mrs. Sadiye, who was elected in 1930 from Kılıçkaya town in Yusufeli district of Artvin province. The first woman mayor was elected for the first time in the local elections held in 1950. In these elections, Müfide İlhan, as the candidate of the Democratic Party (DP), became the first woman mayor of Mersin and Turkey (Bozkurt and Bozkurt, 2014, p. 53).

In the 1938 local elections, four women were elected from the CHP to the Municipal Council in Ankara: Makbule Naci Eldeniz, Hürriyet Sırmaçık, Zehra Boyov and Süreyya Ülgün. Four women were also elected to the Istanbul Municipal Council, while no female candidate was elected from Izmir. The women elected to the Istanbul Municipal Council are Mediha Orhon, Ayşe Yeğen, Nebahat Sunar and Nahide Sipahi. Some other women who were elected to the municipal councils outside Istanbul and Ankara are Münevver Asal, who was elected as a member of the Izmit Municipal Council, Emine Ahsen Şengül, who was elected as a member of the Bursa Municipal Council, and Fatma Yüce, who was elected as a member of the Edirne Municipal Council. In the 1942 local elections, five women were elected to the Ankara Municipal Council; Advıye Ferik, Makbule Naci Eldeniz, Hürriyet Sırmaçık, Meliha Evcen and Ubeyde Elli. Hürriyet Sırmaçık was elected in the previous elections in 1938 and 1942 and continued to serve in her second term. After failing to elect a female municipal councilor in 1938, Izmir elected 3 female councilors in the 1942 elections. These were Cevriye Uyum, Belkıs Bilman and Tayyibe Onaran. In Istanbul, where a total of 4 women were elected as municipal councilors in 1938, the number of women elected in the 1942 elections increased to 9; Nebahat Erker, Semiramis Tezel, Faide Esendal, Celile Fikret Onural, Fatma Akyol, Safiye Erol, Lahika Manyas, Bican Bağcıoğlu and Nimet Günaydın (Üste, 2017, pp. 108-109).

In the local elections held in 1934, 1938 and 1942, women were nominated as candidates from almost all provinces. In the 1946 local elections, the number of women elected decreased compared to the 1942 elections. Since pre-1999 detailed statistical data on the results of local elections are not available in the online archives of official institutions, Table 1 only shows the number of women mayors elected by the parties participating in the local elections until 1994.

Table 1 lists the local elections held in Turkey between 1930 and 1994 according to the number of women mayors elected by the parties participating in the elections. Accordingly, in 1930, during the one-party rule, the CHP elected only 1 woman mayor out of a total of 502 mayors. Data for 1946 is not shown as it was not available. In 1950, in the first local elections of multi-party rule, only DP elected 1 woman mayor out of a total of 600 mayors. In this period, no woman was elected from CHP. 1955 and 1963 elections are not shown in the table due to lack of data. In the 1968 local elections, out of a total of 1243 mayors, CHP's and Justice Party's (AP) 1 woman candidate was elected as mayor. In the 1973 local elections, a total of 1620 mayors were elected. Only 5 of these mayors were women; 1 was elected from CHP, 1 from AP and 3 independently. In the 1977 local elections, as in 1973, only 5 women mayors were elected out of a total of

1710 mayors. One woman was elected as mayor from CHP, three from AP and one independent woman. In the 1984 elections, the first local elections held after the 1980 military coup, no woman mayor was elected among a total of 1692 mayors. In the 1989 elections, only 2 women mayors were elected from the Social Democrat Populist Party (SHP). The total number of mayors elected this year was 1976. In the 1994 local elections, the increase in the number of municipalities was not reflected in the number of elected women mayors. Accordingly, the number of women mayors elected among a total of 2695 mayors was only 9. Of the women mayors, 2 were elected from the Independent, 2 from the SHP, 3 from the True Path Party (DYP) and 2 from the Motherland Party (ANAP) lists.

Table 1. List of All Local Elections Held in The Republic of Turkey Until 1999 According to Women Mayors

Local Election Year	Total Number of Mayors	Total Number of Women Mayors	CHP	AP	Independent Candidate	SHP	DYP	ANAP	DP
1930	502	1	1						
1946	NA	NA							
1950	600	1							1
1955	NA	NA							
1963	1045	NA							
1968	1243	4	3	1					
1973	1620	5	1	1	3				
1977	1710	5	1	3	1				
1984	1692	-							
1989	1976	2				2			
1994	2695	9			2	2	3	2	

Source: Compiled by the author from KADER, Why Women Have No Name in Local Politics (2021, p. 25).

Local governments are administrative units where it is easier for the public to participate directly in governance, and local government bodies facilitate this democratic participation. Municipal councils stand out as the decision-making bodies of local governments. The municipal council is the most important organ through which local participation and representation mechanisms function; the demands and problems of the people are brought to the agenda of the municipal council through the council members. In this context, the higher the proportion of women in the municipal council, the more women's demands and problems will be discussed on the agenda of the council, the decision-making body of the municipality. Other administrative units of local governments are the provincial general council, village and neighborhood mukhtars and village and neighborhood councils of elders. Local elections are held every five years in Turkey. Representatives to serve in local government units are elected by citizens residing within the borders of the relevant settlement (Official Gazette, 2005).

When it comes to women's representation in local governments, the representation rates of women in the office of mayor mostly come to mind. This study aims to determine the rate of female representation in all organs of local government. Thus, the level of democratic participation in all relevant units of local politics and the gender asymmetry in these units will be questioned.

Table 2. Distribution of Mayors who won the 1999 Local Elections by Gender and Political Parties

Political Parties	Women	Total Number of Mayors
CHP	3	
ANAP	5	
HADEP	3	
DSP	2	3200
MHP	1	
TOTAL	14	

Source: Compiled by the author from KADER, Why Women Have No Name in Local Politics (2021, p. 25).

Table 2 shows the distribution of women elected as mayors according to political parties according to the results of the April 18, 1999, Local Elections. Accordingly, out of the 22 political parties that participated

in the elections, only 5 of them elected women mayors. The total number of women mayors is 14 (YSK, 1999 Local Administrations Elections). Three women from CHP, five from ANAP, three from People's Democratic Party (HADEP), two from Democratic Left Party (DSP) and one from the Nationalist Movement Party (MHP) were elected as mayors. The total number of mayors was 3200 in 1999.

Table 3. Number and Ratios of Women and Men Elected to Local Governments in Turkey According to the Results of 1999 Local Elections

	Number of Men	Proportion of Men (%)	Number of Women	Proportion of Women (%)	TOTAL
Mayor	3,197	99.4	18	0.6	3,215
Municipality Councilor	33,543	98.4	541	1.6	34,084
Provincial General Council Member	3,078	98.6	44	1.4	3,122

Source: TÜİK, Gender Statistics 2021, p. 135.

Table 3 shows the numbers and ratios of male and female representatives elected to local government positions across Turkey according to the results of the April 18, 1999, Local Elections. Accordingly, there are 3,197 male and 18 female mayors out of a total of 3,215 mayors. According to the 1999 local election results, 98.6% of the mayors elected were men and 1.4% were women. It is seen that women are represented at a very low rate in the representation mechanism of local politics. Out of a total of 34,084 Municipality Council Members, 33,543 were men and 541 were women. Again, with a rate of 1.4%, women are far below the 98.6% of elected men. Among the Provincial General Council Members, women were again underrepresented compared to men. Accordingly, out of a total of 3,122 provincial general council members, 3,078 are men and 44 are women. While the representation rate of women remained at 1.4%, men were represented in the provincial general council with a rate of 98.6%.

Table 4. Distribution of Mayors by Gender and Political Parties in the 2004 Local Elections

Political Parties	Women	Total Number of Mayors
CHP	4	3,225
SHP	1	
DYP	1	
DP	2	
AKP	9	
TOPLAM	17	

Source: Compiled by the author from KADER, Why Women Have No Name in Local Politics (2021, p. 25).

Table 4 shows the distribution of women elected as mayors according to political parties according to the results of the March 28, 2004, Local Elections. Accordingly, out of the 21 political parties that participated in the elections, only 5 of them elected women mayors. The total number of women mayors is 17 (YSK, 2004 Local Administrations Elections). Four women from CHP, one from SHP, one from DYP, two from DP and nine from Justice and Development Party (AKP) were elected and served as mayors. The total number of mayors was 3,225 in 2004.

Table 5. Number and Ratios of Women and Men Elected to Local Governments in Turkey According to the Results of 2004 Local Elections

	Number of Men	Proportion of Men (%)	Number of Women	Proportion of Women (%)	TOTAL
Mayor	3,207	99.4	18	0.6	3,225
Municipality Councilor	33,660	97.6	817	2.4	34,477
Provincial General Council Member	3,151	98.2	57	1.8	3,208

Source: TÜİK, Gender Statistics 2021, p. 135.

Table 5 shows the numbers and ratios of male and female representatives elected to local government positions across Turkey according to the results of the March 28, 2004, Local Elections. There are 3,207 male and 18 female mayors out of a total of 3,225 mayors. According to the 2004 local election results, 99.4% of the elected mayors were men and 0.6% were women. Compared to the 1999 elections, the number

of elected women mayors was 18 in 2004 as well. Since there was an increase in the number of municipalities in 2004 compared to 1999, the proportion of women mayors elected in 2004 remained lower. Of the total 34,084 Municipal Council Members, 34,477 are men and 817 are women. With a rate of 2.4%, women were far below the 97.6% of men elected. Compared to the 1999 election results, the number of women elected as municipal council members increased in 2004 due to the increase in the number of municipalities. Among the Provincial General Council Members, women were again underrepresented compared to men. Accordingly, out of a total of 3,208 provincial general council members, 3,151 are men and 57 are women. While the representation rate of women remained at 1.8%, men were represented in the provincial general council with a rate of 98.2%. Compared to the 1999 elections, the proportion of women in the provincial general council increased slightly in the 2004 elections, from 1.4 to 1.8.

Table 6. Gender Distribution of Voters in 2009 Local Elections

	Number of Female Voters	Number of Male Voters	Total Number of Voters
2009 Elections	24,353,222	23,653,428	48,006,650

Source: Obtained from the 2009 Local Administration Election Results of the YSK.

Table 6 shows the gender distribution of registered voters in the March 29, 2009, Local Elections. Accordingly, out of a total of 48,006,650 registered voters, 23,653,428 were male voters and 24,353,222 were female voters. As these data show, although women make up half of the total number of voters, the gender distribution of elected candidates shows that the representation of women in politics is not at the same level.

Table 7. Distribution of Mayors by Gender and Political Parties in 2009 Local Elections

Political Parties	Women	Total Number of Mayors
CHP	6	2,903
DTP	15	
AKP	3	
DP	2	
TOTAL	26	

Source: Compiled by the author from KADER, Why Women Have No Name in Local Politics (2021, p. 25).

Table 7 shows the distribution of women elected as mayors according to political parties according to the results of the March 29, 2009, Local Elections. Accordingly, out of the 21 political parties that participated in the elections, only 4 of them elected women mayors. The total number of women mayors is 26 (YSK, 2009 Local Administrations Elections). 6 women from CHP, 15 from Democratic Society Party (DTP), 3 from AKP and 2 from DP were elected as mayors. The total number of mayors was 2903 in 2009.

Table 8. Number and Ratios of Women and Men Elected to Local Governments in Turkey According to the Results of 2009 Local Elections

	Number of Men	Proportion of Men (%)	Number of Women	Proportion of Women (%)	TOTAL
Mayor	2,922	99.1	26	0.9	2,948
Municipality Councilor	30,450	95.8	1,340	4.2	31,790
Provincial General Council Member	3,269	96.7	110	3.3	3,379
Village Headmen	34,210	99.8	65	0.2	34,275
Village Council of Elders	137,848	99.8	329	0.2	138,177
Neighborhood Headmen	18,178	97.7	429	2.3	18,607
Neighborhood Council of Elders	71,174	98.1	1,409	1.9	72,583

Source: TÜİK, Gender Statistics 2021, p. 135.

Table 8 shows the numbers and ratios of male and female representatives elected to local government positions across Turkey according to the results of the March 29, 2009, Local Elections. There are 2,922 male and 26 female mayors out of a total of 2,948 mayors. According to the 2009 local election results, 99.1% of the elected mayors were male and 0.9% were female. Compared to the 2004 local elections, the number of municipalities decreased in the 2009 elections. Nevertheless, the proportion of women mayors increased slightly compared to 2004. Out of a total of 31,790 Municipal Council Members, 30,450 are men and 1340 are women. Women represented 4.2% and men 95.8% of the municipal councils. Out of a total

of 3,379 provincial general council members, 3,269 were men and 110 were women. While the representation rate of women remained at 3.3%, men were represented in the provincial general council with a rate of 96.7%.

Unlike the 1999 and 2004 local election results, this table also shows the number and ratio of elected male and female representatives at the village and neighborhood level. According to this table, out of a total of 34,275 village mukhtars, 34,210 are male and 65 are female. The ratio of female village mukhtars is 0.2%, while the ratio of male village mukhtars is 99.8%. The total number of people elected to the Village Council of Elders is 138,177. Of these, 137,848 are men and 329 are women. While the representation rate of women remained at 0.2%, men were represented with a high rate of 99.8%. In terms of neighborhood mukhtars, 18,178 male and 429 female mukhtars were elected from a total of 18,607 mukhtars. Accordingly, the rate of female mukhtars is 2.3% and the rate of male mukhtars is 97.9%. Finally, 71,174 men and 1409 women were elected among the total 72,583 Neighborhood Council of Elders. Men constituted 98.1% and women 1.9% of the neighborhood elders' committees.

Table 9. 2014 Local Elections Gender Distribution of Voters

	Number of Female Voters	Number of Male Voters	Total Number of Voters
2014 Elections	26,704,757	25,991,075	52,695,832

Source: Obtained from the 2014 Local Administration Election Results of the YSK

Table 9 shows the gender distribution of registered voters in the March 30, 2014, Local Elections. Accordingly, out of a total of 52,695,832 registered voters, 26,704,757 are male voters and 25,991,075 are female voters. As this data shows, half of the total voters are women. However, when the gender distribution of elected candidates is analyzed, the representation of women in politics is not equal.

Table 10. Distribution of Metropolitan Municipality Mayors by Gender and Political Parties in 2014 Local Elections

	Men	Women	Total
AKP	17	1	18
BDP	1	1	2
CHP	5	1	6
MHP	3	-	3
Independent Candidate	1	-	1
TOTAL	27	3	30

Source: Obtained from data in TÜİK Data Portal.

Table 10 shows the gender distribution of candidates elected as metropolitan mayors in the March 30, 2014, Local Elections according to political parties. A total of 26 political parties participated in the elections (YSK, 2014 Local Administrations Elections). In the 2014 local elections, women metropolitan municipality candidates were elected for the first time in the history of the Republic of Turkey. Accordingly, 17 male and 1 female metropolitan municipality mayors were elected from the AK Party. The elected female candidate from the AK Party was Fatma Şahin, Mayor of Gaziantep Metropolitan Municipality. The Peace and Democracy Party (BDP) elected 1 male and 1 female mayor; CHP elected 5 male and 1 female mayor. The female metropolitan municipality mayor elected from the BDP was Gülten Kışanak from Diyarbakır and the female metropolitan municipality elected from the CHP was Özlem Çerçioğlu from Aydın. Out of a total of 30 metropolitan municipality mayors, 27 are men and only 3 are women. Despite the low proportion of women, it is a great achievement that women have been elected as metropolitan municipality for the first time in the history of the republic.

Table 11 shows the number and proportion of male and female representatives elected to local government positions across Turkey according to the results of the March 30, 2014, Local Elections. In 2014, with the Law No. 6360, 30 provinces with a population exceeding 750 thousand became metropolitan cities (Union

of Municipalities of Turkey, 2014, p. 4). With this change, the comparison of 2009 and 2014 local elections is no longer valid.

Table 11. Number and Ratios of Women and Men Elected to Local Governments in Turkey According to the Results of 2014 Local Elections

	Number of Men	Proportion of Men (%)	Number of Women	Proportion of Women (%)	TOTAL
Mayor	1,356	97.1	40	2.9	1,396
Municipality Councilor	18,300	89.3	2,198	10.7	20,498
Provincial General Council Member	1,191	95.2	60	4.8	1,251
Village Headmen	18,085	99.7	58	0.3	18,143
Village Council of Elders	79,689	98.8	1,007	1.2	80,696
Neighborhood Headmen	31,013	98.0	622	2.0	31,635
Neighborhood Council of Elders	134,362	97.5	3,419	2.5	137,781

Source: TÜİK, Gender Statistics 2021, p. 135.

There are 1,356 male and 40 female mayors out of a total of 1,396 mayors. 2.9% of women and 97.1% of men were elected as mayors. Out of a total of 20,498 Municipal Council Members, 18,300 are men and 2,198 are women. Women were represented in the municipal council with a rate of 10.7% and men with a rate of 89.3%. Out of a total of 1,251 provincial general council members, 1,191 were male and 60 were female. While the representation rate of women remained at 4.8%, men were represented in the provincial general council with a rate of 5.2%.

Out of a total of 18,143 village mukhtars, 18,085 are male and 58 are female. The ratio of female village mukhtars is 0.3%, while the ratio of male village mukhtars is 99.7%. The total number of people elected to the Village Council of Elders is 80,696. Of these, 79,689 are men and 1,007 are women. While the representation rate of women remained at 1.2%, men were represented with a high rate of 98.8%. In terms of neighborhood mukhtars, 31,013 male and 622 female mukhtars were elected from a total of 31,635 mukhtars. Accordingly, the rate of female mukhtars is 2.0% and the rate of male mukhtars is 98.0%. Finally, 134,362 men and 3,419 women were elected among a total of 137,781 Neighborhood Council of Elders. Men constituted 97.5% and women 2.5% of the neighborhood elders' committees.

Table 12. 2019 Local Elections Gender Distribution of Voters

	Number of Female Voters	Number of Male Voters	Total Number of Voters
2019 Elections	28,929,732	28,128,904	57,058,636

Source: Obtained from YSK 2019 Local Administration Election Results data

Table 12 shows the gender distribution of registered voters in the March 31, 2019, Local Elections. Accordingly, 28,128,904 of the total 57,058,636 registered voters are male voters and 28,929,732 are female voters. As this data shows, more than half of the total voters are women. However, when the gender distribution of elected candidates is analyzed, it is seen that the representation rate of women in politics is very low compared to men.

Table 13. Distribution of Metropolitan Municipality Mayors by Gender and Political Parties in 2019 Local Elections

Political Parties	Men	Women	Total
AKP	14	1	15
CHP	10	1	11
MHP	1	-	1
HDP	2	1	3
TOTAL	27	3	30

Source: Obtained from data in TÜİK Data Portal.

Table 13 shows the gender distribution of candidates elected as metropolitan municipality mayors in the March 31, 2019, local elections by political parties. A total of 13 political parties participated in the 2019

local elections. Comparing the 2014 local elections with the 2019 local elections, it is seen that only 3 women were elected as metropolitan municipality mayors in both elections. Accordingly, AK Party elected 14 male and 1 female metropolitan municipality mayor. Fatma Şahin, who was elected from the AK Party in 2014, was elected as the mayor of Gaziantep Metropolitan Municipality in 2019. From CHP, 10 male and 1 female candidate were elected as metropolitan municipality mayors. Özlem Çerççi, who was elected as Aydın Metropolitan Municipality Mayor from CHP in 2014 local elections, retained her position in 2019. One woman candidate from Peoples' Democratic Party (HDP) was elected as metropolitan municipality mayors. The elected woman candidate is Bedia Özgökçe from Van. Another female HDP candidate, Berivan Helen from Siirt, was denied a mayor's license by the Supreme Board of Elections (YSK) on the grounds that she was not qualified to be elected, citing a previous dismissal decision under the state of emergency decree. Bedia Özgökçe, who was elected as the mayor of Van Metropolitan Municipality, was dismissed from her position on August 19, 2019, three months after taking office, and a trustee was appointed in her place. According to the 2019 local election results, 27 of the 30 metropolitan mayors are men and only 3 are women. This number decreased to 2 with the dismissal of women mayors after the elections.

In the 31 March 2019 local elections, the Istanbul Metropolitan Municipality mayoral election was annulled after the Nationalist Movement Party (MHP) and the Justice and Development Party (AKP) appealed to the Supreme Electoral Council alleging irregularities in the Istanbul elections. On June 23, 2023, only the elections for the Mayor of Istanbul were repeated.

Table 14. Number and Proportion of Women and Men Elected to Local Governments in Turkey According to 2019 Local Elections Results

	Number of Men	Proportion of Men (%)	Number of Women	Proportion of Women (%)	TOTAL
Mayor	1,348	97.0	41	3.0	1,389
Provincial Mayor	50	98.0	1	2.0	51
Metropolitan District Mayor	494	95	25	4.8	519
Sub-District-City Mayor	777	98.5	12	1.5	789
Municipality Councilor	18,461	89.0	2,284	11.0	20,745
Provincial General Council Member	1,223	96.2	48	3.8	1,271
Village Headmen	18,081	99.4	115	0.6	18,196
Village Council of Elders	79,689	98.8	1,007	1.2	80,696
Neighborhood Headmen	31,049	97.0	970	3.0	32,019
Neighborhood Council of Elders	134,362	97.5	3,418	2.5	137,780

Source: TÜİK, Gender Statistics 2021, p. 135.

Table 14 shows the number and proportions of male and female representatives elected to local government positions across Turkey according to the results of the March 31, 2019, Local Elections. There are 1,348 male and 41 female mayors out of a total of 1,389 mayors. In this data, data on metropolitan municipality mayors are also included. In this case, 3 of the 41 female mayors are metropolitan municipality mayors. 3.0% of women and 97.0% of men were elected as mayors. Among the 51 provincial mayors, there are 50 male and 1 female candidate. While the rate of male provincial mayors is 98.0%, the rate of female provincial mayors is 2.0%. There are 494 men and 25 women among a total of 519 metropolitan district mayors. Accordingly, 95% of metropolitan district mayors are men and 4.8% are women. The total number of sub-district city mayors is 789. Of these, a total of 777 (98.5%) are male and 12 (1.5%) are female. Out of a total of 20,745 Municipal Council Members, 18,461 are male and 2,284 are female. Women were represented in the municipal council with 11.0% and men with 89.0%. Out of a total of 1271 provincial general council members, 1,223 were male and 48 were female. While the representation rate of women remained at 3.8%, men were represented in the provincial general council with a rate of 96.2%.

Out of a total of 18,196 village mukhtars, 18,081 are male and 115 are female. The ratio of female village mukhtars is 0.6%, while the ratio of male village mukhtars is 99.4%. The total number of people elected to the Village Council of Elders is 80,696. Of these, 79,689 are men and 1,007 are women. While the

representation rate of women remained at 1.2%, men were represented with a high rate of 98.8%. The 2019 local elections' distribution of the number and proportion of Village Council of Elders members by gender overlaps exactly with the 2014 local election data. In terms of neighborhood mukhtars, 31,049 male and 970 female mukhtars were elected out of a total of 32,019 mukhtars. Accordingly, the rate of female mukhtars is 3.0% and the rate of male mukhtars is 97.0%. Finally, 134,362 men and 3,418 women were elected among the total 137,780 Neighborhood Council of Elders. Men constituted 97.5% and women 2.5% of the neighborhood councils of elders. When the 2019 distribution of the number and proportion of members of the Neighborhood Council of Elders by gender is compared to the results of the 2014 local elections, the only difference is that the number of women has decreased by one. Village and Neighborhood Boards of Elders are the local administrative units with the least change in number and proportion by election year and gender.

5. Evaluation and Conclusion

Local governments are one of the most important institutions and implementation tools of democracy. The concepts of political participation and political representation are also prominent in pluralist democracies. In this context, in participatory and pluralist democracies, all differences should participate equally in politics and be represented in the political sphere. In addition, the active participation of individuals who are directly affected by local policies in these policy-making processes gains importance. Women are among the groups most affected by local policies. The field of local politics is urban spaces and urban services. It is important to determine the representation of women, who are among the most important addressees of these services, in local political institutions and to increase policies and practices that will increase the representation of women.

This study questions women's representation in the context of local politics and local elections. In this context, all local elections held in the first hundred years of the republic were analyzed with a focus on women's representation. When the local elections of 1930, 1946, 1950, 1955, 1963, 1968, 1973, 1977, 1984, 1989 and 1994 in Turkey are compared in terms of the representation of women among the elected mayors, it is seen that the local election with the highest representation of women as mayors is the 1994 local election with a total of 9 women mayors. The periods with the lowest number of women mayors were the local elections of 1930 and 1950 with 1 woman mayor. A comparison of the mayors elected in the 1999, 2004, 2009, 2014 and 2019 local elections in Turkey in terms of women's representation reveals that women's representation in local governments is much lower than that of men. Among these local elections, the local election with the highest representation of women as mayors was the 2014 local elections with a total of 43 women mayors. The 2019 local elections come second with 41 women mayors. The period with the lowest number of women mayors was the 1999 local elections with 14 women mayors.

A comparison of the 1999, 2004, 2009, 2014 and 2019 local elections in Turkey in terms of women's representation among elected municipal council members reveals that women's representation in these local government bodies remained at a very low level compared to men. Among these local elections, the local election with the highest representation rate of women as municipal council members was the 2019 local elections with a total rate of 11.0%. The lowest rate of women elected as municipal council members was in the 1999 local elections with 1.6%. Among these election periods, the election in which women were represented as provincial general council members was the 1999 local elections. The local election with the highest representation of women in provincial general assemblies was the 2014 elections. The low representation of women in municipal and provincial assemblies, which are the most important decision-making bodies of local politics, also prevents women from benefiting equally from local services. In the policy-making process of politicians in local governments, women should be equally represented with men.

When the representation of women in village and neighborhood mukhtarships is evaluated in the context of the 1999, 2004, 2009, 2014 and 2019 local elections, the local election in which women were represented at the highest rate as village mukhtars was 2019 with 0.6%. In the 2009 local elections, women were represented at the lowest level as village mukhtars; the total share of votes received by women was 0.2%.

The highest rate of female representation in neighborhood mukhtars is observed in the 2019 local elections with 3.0%. The 2014 local elections were the lowest period in which women were represented as neighborhood mukhtars with 2.0%. Village and neighborhood mukhtars are the administrative units where the closest relations with the local community are established. Local residents can convey their demands and requests through mukhtars. However, in Turkey, the mukhtarship is not seen as one of the most important instruments of local democracy. Moreover, the fact that traditional gender codes are more visible and entrenched in local relationship networks results in women being underrepresented as mukhtars.

When the results of local elections in Turkey are evaluated, it is seen that women's representation at the local level remains very low compared to men. The lack of democratic participation and representation in local politics negatively affects the level of participation and representation in national politics and policies. Considering that local networks and relations are more informal and participation channels are more open to all segments of society in local politics than in national politics, women's lower participation in local governments compared to men is seen as an important problem. Women's reluctance to participate in politics also leads to lower levels of representation. The fact that political parties do not adopt a gender-sensitive approach when nominating candidates, the male-dominated structure of the political sphere, the masculine structure of rent centers, and the social roles imposed on women cause women to move away from politics.

Although women today have equal rights with men before the law, in terms of participation and representation in political life, in practice, women's participation and representation in politics is still lacking. Since men are in the majority in national and local political mechanisms, it is men who determine policies. The fact that laws and policies are determined by men, especially on issues of particular concern to women, further deepens the discrimination suffered by women. Changing the male-dominated structure in the political sphere and ensuring women's presence there as equal individuals is also one of the important requirements of democracy. One of the most important reasons for the low representation of women in local politics in Turkey is the dominant centralist structure. The fact that the local is weak in the face of the central structure and that the local is largely dependent on the central government in policies and practices causes both the empowerment of the local and the participation and representation of women in local politics to remain low.

Moreover, the gender-blind approach in the political sphere poses a significant challenge to the formulation of policies that include women's needs and rights and to women's equal representation with men. Increasing the number of policies, projects and studies that will ensure women's equal participation and representation in the social and political spheres will provide significant gains for women's presence in the public sphere. It is thought that this study will provide policy makers and civil society organizations with ideas on developing practices that empower women in the political sphere in order to increase women's participation and representation in the political arena.

References

- Akdoğan, Y., and Dursun, D. (2008). Yerel siyaset-kavramlar. Yalçın Akdoğan, Davut Dursun (Ed.), *Yerel siyaset* (pp. 9-15) içinde. Okutan Yayınları.
- Aksu, H., and Taştekin, A. (2020). Kent konseylerinin yerel demokrasiye katkısı: Kent konseyleri üzerine bir araştırma. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, TBMM'nin 100. Yılı ve Milli İrade Özel Sayısı, 190-203.
- Al-Ali, N. (2012). Gendering the Arab spring. *Middle East Journal of Culture and Communication*, 5(1), 26-31.
- Alkan, A. (2004). Yerel siyaset kadınlar için neden önemli? *Birikim*, 179, 71-77.
- Alkan, A. (2005). *Yerel yönetimler ve cinsiyet: Kadınların kentte görünmez varlığı*. Dipnot Yayınları.
- Bozkurt, B., and Bozkurt, İ. (2014). Türkiye'nin ilk kadın il belediye başkanı Müfide İlhan ve Mersin'deki çalışmaları. *CTAD*, 10(19), 51-75.
- Broockman, D. E. (2014). Do female politicians empower women to vote or run for office? A regression discontinuity approach. *Electoral Studies*, 34, 190-204.
- Bulut, Y., and Taniyıcı, Ş. (2008). Türkiye'de belediye meclis üyelerinin temsil ediciliği: Erzincan örneği.

- Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 171-194.
- Büyüktosunoğlu, T. (2013). *Selçuk ve Dicle üniversitesi öğrencilerinin siyasal katılma davranışları üzerine uygulamalı bir çalışma*. (Tez No. 354818). [Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=zuwKMq8ouhgbtIrfRBC16g&no=62WeTmYamlMWI6poRwSwSg>
- Çakır, S. (2013). *Erkek kulübünde siyaset-kadın parlamenterlerle sözlü tarih*. Versus Yayınları.
- Çelik, A., and Uluç, A. V. (2009). Yerel siyasette temsil üzerine bir çalışma: Şanlıurfa örneği. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 41, 215-231.
- Çitçi, O. (1996). Temsil, katılma ve yerel demokrasi. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 5(6), 5-14.
- Dahl, R. (1976). *Modern political analysis*. Prentice Press.
- Eriş, V., and Akıncı, A. (2019). 21. yüzyılda demokrasilerde siyasal katılım: Türkiye örneği. *Uygulamalı Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 35-55.
- Eser, H. B., and Sarışahin, P. (2016). Cinsiyet-siyasal katılım ilişkisi: SDÜ örnek olayı. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 7(15), 38-58.
- Global Gender Gap Report. (2023). *World economic forum insight report June 2023*. https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2023.pdf
- Gökçimen, S. (2008). Ülkemizde kadınların siyasal hayata katılım mücadelesi. *Yasama Dergisi*, 10, 5-59.
- Huntington, S. P., and Nelson, J. M. (1976). *No easy choice political participation in developing countries*. Harvard University Press.
- KADER. (2021). *Yerel siyasette kadının neden adı yok?* Kadın Adayları Destekleme Derneği Yayınları. https://www.stgm.org.tr/sites/default/files/2022-02/yerel-siyasette-kadinin-adi-neden-yok_0.pdf
- Kalaycıoğlu, E. (1983). *Karşılaştırmalı siyasal katılım*. İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Kentworthy, L., and Malami, M. (1999). Gender inequality in political representation: Worldwide comparative analysis. *Social Forces*, 78(1), 235-268.
- Krook, M. L., and Sanin, JR. (2020). The cost of doing politics? Analyzing violence and harassment against female politicians. *Perspective on Politics*, 18(3), 740-755.
- Kurtoğlu, A. (2004). *Hemşehrilik ve şehirde Siyaset-Keçiören örneği*. İletişim Yayınları.
- Örs, B. (2006). Siyasal Temsil. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 35, 1-22.
- Özbudun, E. (1975). *Türkiye’de sosyal değişim ve siyasal katılma*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Paxton, P., Hughes, M. M., and Kunovich, S. (2007). Gender in politics. *Annual Review of Sociology*, 33, 263-284.
- Resmî Gazete (2005). *İl özel idaresi kanunu* (Tarih: 4/3/2005, Sayı: 25745, Tertip: 5, Cilt: 44). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5302.pdf>
- Sancar, S. (2008). Siyasal katılım. M. Tan, Y. Ecevit ve S. Acuner, S. Sancar (Ed.), *Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitsizliği: Sorunlar, öncelikler ve çözüm önerileri* (s. 215-293) içinde. TÜSIAD ve KAGİDER Yayını.
- Sancar, S. (2018). Siyasal kararlara katılımda toplumsal cinsiyet eşitliği haritalama ve izleme çalışması. *Toplumsal cinsiyet eşitliğinin izlenmesi projesi*. Ceid Yayınları. <http://www.ceidizleme.org/medya/dosya/94.pdf>
- Sumbas, A. (2015). Kadının politik temsil meselesi üzerine bir tartışma. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 53, 103-121.
- Şehitoğlu, R., and Çarkçı A. (2022). Yerel siyaset ve katılımcı yerel demokrasi. *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(3), 245-260.
- TÜİK. *2014 mahalli idareler seçim sonuçları*. <https://biruni.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/yerel.zul>
- TÜİK. (2021). *Toplumsal cinsiyet istatistikleri 2021*. https://www.tuik.gov.tr/media/announcements/toplumsal_cinsiyet_istatistikleri_2021.pdf
- Türkiye Belediyeler Birliği. (2014). *6360 sayılı on dört ilde büyükşehir belediyesi ve yirmi yedi ilçe kurulması ile bazı kanun ve kanun hükmünde kararnamelelerde değişiklik yapılmasına dair kanuna ilişkin rehber*. https://www.tbb.gov.tr/storage/userfiles/rehber_ve_bilgi_notlari/6360_torba_personel_rehber.pdf
- TÜSIAD, KAGİDER. (2008). *Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitsizliği: “Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset”* (Yayın No. TÜSIAD-T/2008-07/468, Yayın No. KAGİDER-001).
- UN Women-IPU. (2023). *Women in politics: 2023 map*. <https://www.unwomen.org/en/digital-library/publications/2023/03/women-in-politics-map-2023>
- Üste, B. (2017). Yerel seçimlerin cinsiyeti: seçimler ve kadın temsili. *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 18(1), 101-131.
- Weiner, M. (1971). Political participation: crisis of the political process. L. Binder, S. Verba, J. Coleman (Ed.), in *Crises and Sequences in political development* (pp. 159-204). Princeton University Press.
- Yadav, P. (2023). Do political quotas work? Gender quotas and women’s political participation in Nepal. *European Journal of Politics and Gender*. XX(XX), 1-19.

Yaraman, A. (1999). *Türkiye’de kadınların siyasal temsili (1935-1999)*. Bağlam Yayınları.

Yıldırım, S. (1993). *Yerel yönetim ve demokrasi: Kavramlar, yaklaşımlar*. T. C. Başbakanlık TOKİ Başkanlığı Yayınları.

YSK. *Mahalli idareler genel seçimler arşivi*. <https://www.ysk.gov.tr/tr/mahalli-idareler-genel-secimleri-arsivi/2650>

YSK. (2019). *31 Mart mahalli idareler genel seçimleri seçim istatistikleri bülteni*. https://www.ysk.gov.tr/doc/dosyalar/docs/31_Mart_2019_Mahalli_Idareler_Genel_Secimi_Secim_Istatistikleri_Bulteni.pdf

Girişimcilik Alanında Türkiye'yi Konu Alan Makaleler Üzerine Bibliyometrik bir Analiz

Ayşe İlgin Kamanlı¹

Özet

Girişimcilik toplumların içinde yer alan bir olgu olmuştur. Girişimcilik konusu teorik ve pratik anlamda araştırmacıların odağında olan bir konudur. Çalışma Scopus veri tabanından seçilen makalelerin bibliyometrik analiz yöntemi kullanılarak Türkiye'de girişimcilikle ilgili yayınları çeşitli kısıtlarla analizini amaçlamaktadır. Çalışmada, sosyal bilimlerde, nicel bir yöntem olarak öne çıkan bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Dünyada en kapsamlı uluslararası veri tabanlarından biri olan Scopus veri tabanında "Türkiye" ve "girişimcilik" anahtar kelimeleri ile yapılan arama sonucun 135 çalışmaya ulaşılmıştır. Çalışmalar içerisinde çeşitli kısıtlarla analize 85 makale dahil edilmiştir. VOSviewer yazılımıyla ortak yazar ağı, yazar atıf ağı, anahtar kelime ağı analiz edilmiştir. Türkiye'de girişimcilik konusu özellikle 1995-2023 yılları yapılan yayınlar arasında en fazla yayın 2021 yılında olduğu, çalışmaların 2010 yılından sonra arttığı görülmüştür. Son yıllarda yukarı doğru olan trend Türkiye'de girişimcilik çalışmalarına verilen önemin arttığını göstermektedir. Literatürde Türkiye'de girişimciliği konu alan bibliyometrik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu açıdan araştırmacılara katkı sağlayacak bir araştırma olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, girişimcilik, bibliyometrik analiz, Scopus veri tabanı

Jel Kodları: M10, M13

A Bibliometric Analysis of Articles on Turkey in the Field of Entrepreneurship

Abstract

Entrepreneurship has been a part of societies since the very beginning of humanity. Entrepreneurship is a phenomenon that is in the focus of researchers both theoretically and practically. This study aims to analyze the publications on entrepreneurship in Turkey by using the bibliometric analysis method of the articles selected from the Scopus database in the light of various constraints. In the study, bibliometric analysis method, which is a quantitative method that stands out as a quantitative method in social sciences studies, was used. In the Scopus database, which is one of the most comprehensive international databases in the world, 135 studies were reached as a result of the search with the keywords "Turkey" and "entrepreneurship". Among these studies, a total of 85 articles were included in the analysis as a result of various restrictions. VOSviewer software was used for mapping the data; co-author network, author citation network and keyword network were analyzed. It has been observed that the most publications on the subject of entrepreneurship in Turkey, especially between the years 1995-2023, were in 2021, and the studies increased after 2010. The upward trend in recent years shows that the importance given to entrepreneurship studies in Turkey has increased. There is no bibliometric study on entrepreneurship in Turkey in the literature. In this respect, it is thought to be a research that will contribute to researchers.

Keywords: Turkey, entrepreneurship, bibliometric analysis, Scopus database

Jel Codes: M10, M13

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Etik kurul kararı gerektirmemektedir.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	A.İ.K' nen makaleye katkısı %100'dür.
Çıkar Beyanı	Üçüncü taraflar açısından çalışmada çıkar ilişkisi/çatışması bulunmamaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Doğuş Üniversitesi, İşletme Bölümü, İstanbul/Türkiye, ailgun@dogus.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5562-8004

1. Giriş

1990'lı yıllarda girişimcilik fiziksel sermayenin yanı sıra ekonomik büyümenin gerçekleşmesi için önemli olmaya başlamıştır. Büyük işletmelerin üretim süreçlerini ayrılması, küçük ve etkili girişimci işletmelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır (Gerni vd. 2013, s.763). Girişimcilik değer yaratma, iş olanakları sağlama hem sosyal hem de maddi fayda sağlanmasına yardımcı olup ülkelerin gelişmesini sağlar. Girişimcilik, yenilikler sonucunda teknolojik gelişmelerin ortaya çıkması ve yeni işletmelerin kurulması sonucunda artan istihdam olanakları gibi faktörlerle ülkelerin ve bölgelerin gelişimine önemli katkılar sağlamaktadır (Güney, 2008, s. 68). Ülkelerin gelişmesinde itici bir güçtür. Bir coğrafyada girişimciliğin önü ne kadar açılırsa o bölgenin ya da ülkenin refahı hızla artar (Bakırtaş ve Tekinşen, 2006, s. 128). Yeni bilgiler üretmek, yenilik yapabilmek ve bilgiye erişim her geçen gün daha da fazla önem kazanmaktadır. Bunu gerçekleştirebilen toplumlar hem yeni teknolojiler geliştirebilmişlerdir hem de ekonomik anlamda refaha erişmişlerdir (Besimoğlu, 2016, s. 472). Bu anlamda ekonomik büyüme için girişimciliğin önemi göz ardı edilemez. Bunun farkında olan gelişmekte olan ülkeler, kurumlara ve bireylere teşvikler sağlamaktadır. Girişimcilik, çok boyutlu bir yapıya sahiptir, sadece ekonomik büyüme perspektifinden değil yanı zamanda sosyo-kültürel ve politik perspektiften de incelenmelidir (Karadal, 2014, s. 45). Girişimciliğin tanımı ile ilgili çalışmalar her geçen sene artmaktadır ve birçok farklı tanım ortaya çıkmaktadır. Genel bir tanım olamamasının en önemli nedenlerinden biri, 90'lı yılların sonlarına kadar araştırmacıların odak noktalarının yalnızca girişimcinin ne yaptığına ve kim olduğuna odaklanmasıdır (Bruyat ve Julien, 2001, s, 165-180). Girişimcilik gibi çok yönlü odak noktaları olan konuların mevcut durum tespiti yapılarak, boşlukların görülmesi sağlanmalıdır. Bu konudaki en iyi yöntem ise dönemsel olarak bilimsel çalışmaları analiz etmektir. Çalışmada kullanılan bibliyometrik analiz yöntemi belirli dönemlerde ilgili konu ile alakalı olarak yapılmış çalışmalar hakkında geniş bir bilgi sağlamaktadır.

Bu çalışmanın amacı, girişimcilik hakkında Türkiye'yi konu olarak yapılan çalışmaları analiz ederek konunun mevcut durumu hakkında araştırmacıları bilgilendirmektir. Bibliyometrik analiz yöntemi kullanılarak Scopus veri tabanlarında "girişimcilik" ve "Türkiye" anahtar kelimeleriyle yayınlanan çalışmalar belirlenmiştir. Ulaşılan 135 adet çalışma, belirlenen kriterler doğrultusunda dikkatlice incelenmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda 85 adet makale analiz edilmiştir. Çalışmanın girişimcilik konusuyla ilgili ileride yapılması planlanan araştırmalar için yön vermesi beklenmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, yazında boş kalan yerleri doldurabilmek, değişimleri ve yeni trendleri sunabilmek için Türkiye'de girişimcilik konusu ile ilgili bibliyometrik bir analiz yapılmıştır.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünün ardından konu ile ilgili yapılmış çalışmalar hakkında literatür taraması yapılmıştır. Sonrasında çalışmada kullanılan araştırma yöntemi açıklanmıştır. Bulguların değerlendirildiği dördüncü bölümden sonra çalışma beşinci bölüm olan sonuç bölümü ile tamamlanmıştır.

2. Literatür Taraması

Girişimciliğin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerinde çok önemli bir itici güç olduğu yaygın olarak kabul edilmiş olsa da girişimcilik faaliyetini gerçekte neyin oluşturduğu konusunda çok farklı yaklaşımlar vardır. Girişimci olgusu ilk olarak Richard Cantillon tarafından 1755 senesinde kullanılmıştır. Cantillon'a göre girişimci, para kazanmak için işin bütün risklerini alıp işi organize eden kişidir (Carree ve Thurik, 2000). 20.yy'da ise girişimcilik terimi Jean-Baptiste Say ve Joseph Schumpeter'la birlikte sosyoloji, psikoloji ve ekonomi çalışmalarında yer almaya başlamıştır (Börü, 2006, s.1). Jean-Baptise Say girişimcide olması gereken nitelikleri ve girişimciliği geliştirerek, girişimcide olması gereken niteliğin sadece risk almak değil bunun yanında üretim faktörlerini bir araya getirebilme ve yönetim kabiliyetine de sahip olması gerektiğini vurgulamıştır (Gerni vd., 2013). Yapılan tanımlarda Cantillon ve Say'ın farklılaştıkları nokta; Say'a göre girişimci sermaye sahibi ile farklılaştığı, girişimcinin yenilik arayışında olan öncü bir kişi olduğudur. Cantillon ve Say'a ek olarak girişimcinin yenilikçi ve dinamik olma nitelikleri Joseph A. Schumpeter tarafından girişimcilik konusuna dahil edilmiştir. Schumpeter (1909;1982), neoklasik ekonomistlerden farklı bir bakış açısı ortaya koymuş ve günümüzde kullanılan girişimcilik

kavramının temellerini atmıştır. Schumpeter, çağdaş girişimcilik literatürü üzerinde çok büyük bir etkiye sahip olmuştur. Schumpeter'in diğerlerinden farkı, girişimciliğin dengeleyici bir güçten ziyade dengesiz bir olgu olarak görmesidir. Schumpeter, girişimci ruha sahip yeni firmaların daha yenilikçi olduğu ve sonuçta daha yüksek bir ekonomik büyümeye yol açtığı yaratıcı bir yıkım teorisi önermiştir. Schumpeter 'e (1934) göre bir girişimcinin topluma en büyük katkısı yenilikçilik faaliyetleri aracılığıyla yaratıcı yıkımı desteklemesidir. Bu durumda girişimcinin oynadığı rol, var olan bir dengeyi, yeni şeyler üreterek yıkmak, bir diğer deyişle yenilikçi olmaktır. Schumpeterci yaklaşımın girişimcilik faaliyetini tanımlayan yeni bir girişim başlatma sürecine yaptığı yenilik vurgusuna rağmen, OECD'nin gelişmiş ülkeleri için genel kabul görmüş bir girişimcilik tanımı yoktur (OECD, 1998).

Girişimciliğin tek bir tanımının ortaya çıkamaması şüphesiz çok boyutlu bir kavram olduğunu göstermektedir. Girişimcilik faaliyetlerini incelemek veya sınıflandırmak için kullanılan gerçek tanım, belirli bir bakış açısını veya vurguyu yansıtır. Örneğin, girişimciliğin tanımları tipik olarak ekonomi ve yönetim perspektifleri açısından değişiklik gösterir. Ekonomik perspektiften bakıldığında, Hebert ve Link (1989) finansal sermaye arzı, yenilik, kaynakların alternatif kullanımlar arasında tahsisi ve karar verme arasında ayırım yapar. Bu nedenle, bir girişimci bu işlevlerin tüm spektrumunu kapsayan bir kişidir: "Girişimci, malların, kaynakların veya kurumların yerini, biçimini ve kullanımını etkileyen sorumluluk alma ve yargılama konusunda uzmanlaşmış kişidir" (Hebert ve Link, 1989, s. 213). Diğer yandan yönetim perspektifinden bakıldığında, Sahlman ve Stevenson (1991, s.1) girişimciler ve yöneticiler arasında ayırım yapar: "Girişimcilik, şu anda kontrol edilen kaynaklara bakılmaksızın fırsat peşinde koşmayı içeren bir yönetim şeklidir. Girişimciler fırsatları belirler, gerekli kaynakları bir araya getirir, pratik bir eylem planı uygular ve ödülü zamanında, esnek bir şekilde toplar."

Girişimcilik alanının "Girişimcilik" terimi için yaygın olarak kabul edilen tek bir tanımı olmadığı kabul edilmektedir. Churchill ve Levis (1986) ayrıca, girişimcinin ne olduğu veya ne yaptığına dair kabul edilmiş bir tanım veya model olmadığı gerçeğine dikkat çekmiştir (Morris, 1998, s. 14). Girişimciliğin tek bir tanımının ortaya çıkamaması şüphesiz çok boyutlu bir kavram olduğu gerçeğini yansıtmaktadır. Yapılan bir çalışmada beş yıllık bir zaman diliminde yayımlanan bilimsel yayınlarda, farklı 77 adet girişimcilik tanımı olduğunu ortaya konmuştur (Morris, 1998, s. 14). Girişimcilik için net kabul görmüş bir tanım oluşturulamaması, birbiriyle çatışan çıkarılara ve önceliklere sahip çok sayıda paydaş olmasına (Curran ve Blackburn, 2001), araştırmacıların sürecin bütününden uzaklaşarak girişimcilik sürecinin belirli bir parçasını ayrı olarak ele almalarına (Shane, 2003) bağlanabilir. Literatürde kavramın tanımı için bir fikir birliğine henüz varılmamıştır ve farklı tanımlamalar mevcuttur. Bu tanımlamalar Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Girişimcilik ile İlgili Tanımlamalar

Yazar (lar)	Tanım
Cole (1968)	Girişimcilik, kar odaklı bir işletmenin başlatılmasına, sürdürülmesine ve geliştirilmesine adanmış bir faaliyettir.
Drucker (1985)	Girişimcilik, mevcut kaynakların zenginlik üretme kapasitesiyle donatılmasını öngören bir inovasyon eylemidir.
Gartner (1985)	Girişimcilik, yeni organizasyonların yaratılmasıdır.
Hisrich and Peters (1989)	Girişimcilik, gerekli zaman ve çabayı tahsis ederek, finansal, sosyal ve fiziksel risklerin alınmasını öngörerek, parasal ödüller ve kişisel memnuniyet elde ederek bir fark ve değer yaratma sürecidir.
Stevenson et al. (1989)	Girişimcilik, mevcut kaynaklardan bağımsız olarak bir fırsatı takip etmektir.
Kaish and Gilad (1991)	Girişimcilik her şeyden önce bir keşif sürecidir ve dengesizlik fırsatından hareket etme sürecidir.
Herron and Robinson (1993)	Girişimcilik, ekonomik kaynakların yeniden tahsisini başlatan ve yöneten ve amacı bu yollarla değer yaratmak olan bir dizi davranıştır.

Kaynak: Misra ve Kumar, (2000).

Avusturyalı iktisatçı Israel Kirzner, girişimcilik kavramını kâr fırsatlarını tanımanın bir yolu olarak popülerleştirmiştir (Klein, 2008). Pletzer'e (2005) göre, girişimciler bir iş kuran geliştiren ve yöneten, bu

amaçla zaman, çaba ve parayı riske atan kişilerdir. Bir kavram olarak girişimcilik, bir yeteneği ifade eder. Bireyin sahip olduğu bir fikri hayata geçirmek yaratıcılık, yenilikçilik, risk alma, yönetim becerisi gibi bazı nitelikleri gerektirir (Piti, 2010). Drucker (1985)'a göre modern yönetim anlayışı, girişimcilik kavramıyla bağlantılı olarak değişim göstermektedir. Ancak onun için girişimci bir değişim ajanı değil, değişim anlarını tanımlayan ve tahminler yapan, onları iş fırsatlarına dönüştüren kişidir. Drucker (1985), girişimcilerin değişimi normal ve sağlıklı bir süreç olarak gördüklerini belirtmektedir.

Girişimcilik konusu ile ilgili literatürde birçok çalışma bulunmaktadır. Yapılan araştırmalar incelendiğinde Harrison ve Leitch'in (1996), 1987 ile 1993 yıllarını baz alan çalışmalarına göre alan dergilerinde yayınlanan girişimcilik konulu çalışmaların diğer konulara göre çok daha az yer aldığını belirtmişlerdir. Aldrich ve Baker (1997), 1990 ile 1995 yıllarını baz alarak yönetim ve girişimcilik kavramlarını ayrı ayrı konu alan çalışmaları inceledikleri araştırmalarında göreceli olarak girişimcilik kavramının gelişimini yetersiz bulmuşlardır. Bir başka çalışmada yönetim dergilerinde 1985-1999 yılları aralığında yayınlanmış makaleler incelenerek, bunların sadece %1,8'inin girişimciliği konu aldığı görülmüştür (Busenitz vd, 2003). Chandler ve Lyon (2001) 1989-1999 yıllarına ait dokuz adet girişimcilik dergisini inceleyerek yapılan çalışmaların %70 oranında ampirik yapıldığı sonucuna varmıştır. Ireland ve ark. (2005) AMJ'nin (Academy Management Journal) 1963 ile 2005 yılları arasındaki sayılarını inceleyerek 2000 yılından 2005 yılına kadar konu ile ilgili yapılan çalışmaların 2000 yılına kadar yapılan çalışmalardan fazla olduğuna dikkat çekmiştir. Bu da 2000 yılından sonra girişimcilik konulu çalışmaların arttığını göstermektedir (Li, 2008, s. 1014).

Literatürde girişimcilik üzerine, farklı yöntemlerle birçok çalışma yapıldığı görülmüştür. Öрге vd. (2009) yaptıkları çalışmada 1999-2008 yıllarında Yönetim ve Organizasyon kongresindeki 20 adet bildiriye inceleyerek yaptıkları çalışmanın sonucunda bildirilerin girişimcilik davranış ve süreçlerini dikkate almaktan daha çok temel olarak "bireysel özellikler"e odaklandığını ortaya koymuşlardır. Eser ve Yıldız (2015), son 10 yılda Ulusal Yönetim ve Organizasyon kongreleri bildiri kitapçıklarında yer alan bildirilerde ve TUBİTAK Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi (ULAKBİM) Ulusal veri tabanında yer alan dergilerde girişimcilik konusunu ele alan toplamda 79 bilimsel yayın inceledikleri çalışmalarında ilgili alanındaki çalışmaların 2009 yılından itibaren yoğunluk kazandığını ve en fazla sayıda araştırmanın 2009-2011 yıllarında ortaya çıktığını belirtmişlerdir. Bozkurt vd. (2012) Antalya ilindeki aktif girişimcilerle derinlemesine mülakatlar yaparak girişimciliğin geliştirilmesine yönelik fikirleri tespit etmeye çalıştıkları araştırmanın sonucunda teknolojinin gelişmesi ve bilgiye erişilebilirliğin kolaylaşması ile küresel nitelikte girişimciliğin teşvik edilmesi gerekliliği olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Sönmez ve Toksoy (2014), 400 girişimci adayı ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında Türkiye'de kadınların girişimciliğe olan ilgilerinin giderek arttığı, girişimcilik yaş aralığının 30-44 yaş arasında olduğu ve girişimcilerin eğitim seviyelerinin yükselmeye başladığı tespit edilmiştir. Aydemir ve Ortay (2017) turizm ve girişimcilik alanında yaptıkları incelemede, 2007-2017 seneleri aralığından turizm dergilerinde toplamda konu ile ilgili 19 çalışma; Gözüm (2019) 2002-2018 yıllarında TUBİTAK Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi (ULAKBİM) Ulusal veri tabanında 106 çalışmada girişimcilik; Akyar ve Sarıkaya (2020) 2013-2019 seneleri aralığında YÖK Ulusal Tez Merkezi üzerinde girişimcilik taraması ve Yalçın ve İşcan (2021) ise 2009-2018 ULAKBİM'de yayımlanan 315 makaleyi tarayarak KOBİ (küçük ve orta ölçekli işletmeler) ve girişimcilik üzerine akademik araştırmalar yapmışlardır. Yapılan bütün bu çalışmalar incelendiğinde, genel olarak girişimcilik literatürünün gelişim süreci, odağı ve özelliklerini ortaya koyan konuların yorumlandığı anlaşılmıştır. Girişimcilik alanında bibliyometrik analiz yöntemi kullanılarak farklı çalışmalar yapılmıştır. Tablo 2'de bu çalışmalar gösterilmiştir.

Türkiye'de girişimciliğin tarihsel süreci oldukça eskiye dayanmaktadır. Yüzyıllar boyunca Anadolu ticaretin önemli bir noktası olmuştur. Tüccar üretici kimlikten çıkıp toplumun ihtiyaçlarını görüp malı alıp satan tüccar haline gelmiştir. Bu değişen tüccarlık, girişimciliğin ilk örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır (İnalçık, 2010, s.156). Osmanlı İmparatorluğu coğrafi konumu itibarıyla ticaretin ilerlemesinde büyük bir rol oynamıştır. Fakat zaman geçtikçe ortaya çıkan keşifler sonucunda ticaret yollarının farklılaşması bu ticaret yollarını etkilemiştir. Özellikle Sanayi Devriminden sonra Batı ile yakın ilişkilerde bulunan yabancı asıllı Türk vatandaşları ekonomik anlamda girişimci olmuşlardır (Gümüšoğlu ve Karaöz, 2013).

Tablo 2. Girişimcilik alanında yapılmış bibliyometrik çalışmalar

Yazar(lar)	Konu
López-Fernández, Serrano-Bedia ve Pérez-Pérez, 2016	Aile İşletmeleri ve Girişimcilik
Dan ve Goia, 2018	Bölgesel Kalkınma ve Girişimcilik
Skute, 2019	Akademik Girişimcilik
Vallaster, Kraus, Lindahl ve Nielsen, 2019	Etik ve Girişimcilik
Dos Santos ve Ferreira, 2017	İnformal Girişimcilik
Cabeza-Ramírez, Sánchez-Cañizares ve Fuentes-García, 2017; Küçükeşmen, Şimşek ve Türkoğlu, 2019,	Girişimcilik
Zheng, 2018; Gloria, Txomin ve Amaia, 2019; Şimşek ve Küçükeşmen, 2019; Şimşek, Küçükeşmen ve Türkoğlu, 2019	Girişimcilik Eğitimi
Pato ve Teixeira, 2016	Kırsal Girişimcilik
Volery ve Mazzarol, 2015	Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler ve Girişimcilik
Mourao ve Martinho, 2020	Orman Girişimciliği
Rey-Martí, Ribeiro-Soriano ve Palacios-Marqués, 2016; Dionisio, 2019; Çelebi, Ige ve Eris, 2020	Sosyal Girişimcilik
González-Serrano, Jones ve Llanos-Contrera, 2020	Spor Girişimciliği
Özer Çaylan, 2014	Stratejik Girişimcilik
Servantie, Cabrol, Guieu ve Boissin, 2016; Baier-Fuentes, Merigó, Amorós ve Gaviria-Marín, 2018	Uluslararası Girişimcilik
Sharma, 2019	Yenileşim ve Girişimcilik

Kaynak: Şimşek, A. (2020).

Türkiye Cumhuriyetin ilk yıllarında geçmişin ve yaşadığı savaşın bıraktıklarını silebilmek ve ekonomik açıdan gelişebilmek için bazı çalışmalar yapmıştır. İzmir İktisat Kongresi (1923) bu çalışmaların en önemlisidir. İzmir İktisat Kongresinden, yabancıların ticaretten uzaklaştırılması, milli bankaların kurulması ile Türk girişimcilere destek olunması gibi fikirler çıkmıştır. Sermaye eksikliği nedeniyle yabancıların tamamen ekonomiden çıkarılması mümkün olmadığı için sadece yabancıların sahip olabilecekleri hisselerle kısıtlamalar getirilmiştir. Ekonomiyi hızlandırmak İzmir İktisat Kongresinden sonra 1927 yılında Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunun ile amaçlanan sermaye ve bilgi eksikliği olan girişimciyi desteklemektir. Kuruluşunun ilk yıllarından itibaren Türkiye, Avrupa ve Amerika'nın ancak büyük buhrandan sonra benimsediği, devlet desteği ile gelişen sanayi politikasını benimsemiştir (Gümüsoğlu ve Karaöz, 2013).

Türkiye'de 1950'lerden sonra yaşanan toplumsal ve siyasal olaylar sonucunda girişimciliğin gelişimi yavaşlamış olsa da insanların içindeki girişimcilik isteği ortadan kaybolmamış sadece şartlar izin vermediği için geri planda kalmıştır (Müftüoğlu, 2004, s. 59). Mc Clelland'ın araştırmalarında da İzmir İktisat Kongresinde alınan kararları ve karma ekonomi uygulamalarının pozitif yansımaları ortaya çıkmıştır. David Mc Clelland'ın 1961 senesinde yayınlanan 1950'li yıllardaki araştırmalarını kapsayan "Achieving Society" adlı kitabında, başarı motivasyonları ve girişimcilik yetenekleri gözü önünde bulundurulmuş 42 farklı ülke vatandaşı puanlanmıştır. Bu araştırmanın sonucunda aldığı 3,62 puan ile Türkiye'nin ilk sırada olduğu görülmüştür (McClelland, 1967, s. 461). Yoğun piyasa ekonomisi uygulamaları sonucunda 1980'ler sonrasında girişimcilik için gerekli ortamların gelişmesi sağlanmıştır (Sali, 1998, s. 35-37).

3. Araştırma Yöntemi

Çalışmada, Türkiye ile ilgili yapılan girişimcilik araştırmalarına yönelik yazındaki çalışmalarını incelemek ve araştırmacılara yazında gelinen durum hakkında ışık tutmak amaçlanmıştır. Bu amaçla konu ile ilgili olan literatürdeki çalışmaların analiz edilerek istatistiksel bulgular elde edilmesini sağlayan bibliyometrik analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada etki değeri dünya çapında yüksek bilimsel dergileri kapsayan Scopus veri tabanı kullanılmıştır. Doğu Üniversitesi Kütüphanesi erişimi kullanılarak, Scopus veri tabanının çevrimiçi versiyonlarından ilgili yazın ile alakalı çalışmalara farklı alanlara yayılmadan ulaşılmaması istendiği için “entrepreneurship” ve “Turkey” anahtar kelimeleri ile 25 Ağustos 2023 tarihinde toplam 135 çalışmaya ulaşılmıştır. Ulaşılan çalışmaların 85’i makale 35’i kitap bölümü 7’i bildiri 5’i editöryal yazı ve 3’ü de kitap bölümüdür. Çalışma kapsamında sadece makaleler analize dahil edilmiştir. 84’ü İngilizce, 1’i ise Türkçe yayındır.

Tablo 3. Araştırma Soruları

Araştırma Soruları
1. Türkiye’de Girişimcilik konusuyla ilgili Scopus veri tabanında indekslenen çalışmaların yıllara göre dağılımı nedir?
2. Türkiye’de Girişimcilik konusuyla ilgili Scopus veri tabanında indekslenen çalışmaların dergilere göre dağılımı nedir?
3. Türkiye’de Girişimcilik konusuyla ilgili Scopus veri tabanında indekslenen çalışmaların araştırma alanları nelerdir?
4. Türkiye’de Girişimcilik konusuyla ilgili Scopus veri tabanında indekslenen çalışmaların ortak yazar analizi nasıldır?
5. Türkiye’de Girişimcilik konusuyla ilgili Scopus veri tabanında indekslenen çalışmaları belirleyen anahtar kelimeler nelerdir?
6. Türkiye’de Girişimcilik konusuyla ilgili Scopus veri tabanında indekslenen çalışmaların yazar atıf analizi nasıldır?
7. Türkiye’de Girişimcilik konusuyla ilgili Scopus veri tabanında indekslenen çalışmaların kaynak atıf analizi nasıldır?

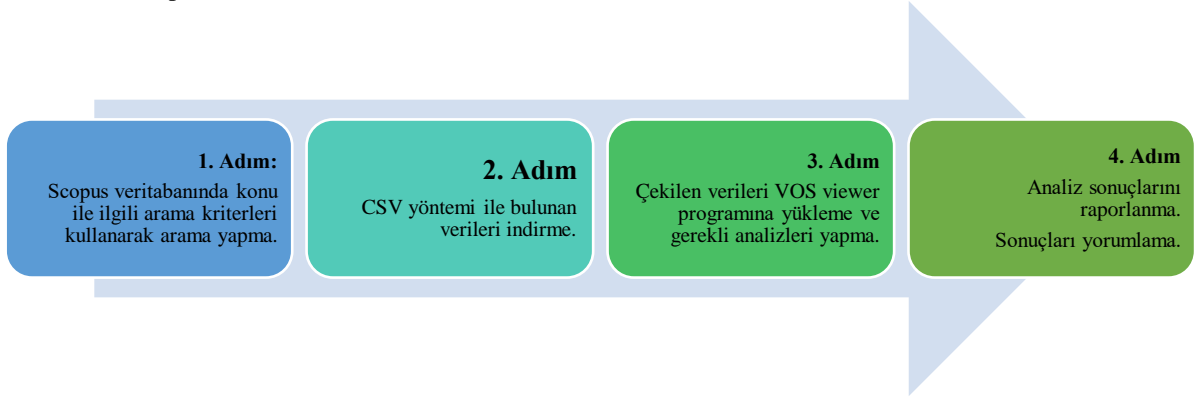
3.1. Bibliyometrik analiz yöntemi

Bibliyometrik analiz, son yıllarda işletme alanında araştırmalarında popülerlik kazanmıştır. Bu popülerlik Gephi, Leximancer, VOSviewer gibi bibliyometri yazılımlarının ve Scopus ve Web of Science gibi bilimsel veri tabanlarının ilerlemesine, kullanılabilirliğine ve erişilebilirliğine bağlanabilir (Donthu vd., 2021). Bibliyometrik analiz yönteminde ilgili yazının tümü ya da hedeflenen belli bir tarih aralığı alınarak inceleme yapılır. Belge ya da içerik analizinden farklı olarak eğilimleri, çalışma alanındaki dinamikleri, eğilimleri ve değişimleri ortaya koyması yönüyle son derece etkili bir yöntemdir. Böylelikle incelenen konunun nesnelleşmesi sağlanır (Karagöz ve Şeref, 2019).

Bibliyometrik analiz kitaplar, makaleler, dergiler ve birçok farklı unsur üzerinde uygulanabilen matematiksel ve istatistiksel bir yöntemdir. Analiz edilen kaynağın belirlenen özellikleri analiz edilerek istatistiksel bulgular elde edilir. Örneğin; atıf analizi sayesinde belirli bir konu ile alakalı olarak yazında en çok kullanılan kaynaklar belirlenebilir. Ayrıca belgelerin/yayınların dergi, konu, yazar sayısı, yayımlandığı yayın bilgisi gibi belirli özelliklerinin analizi ise bibliyometrik analiz olarak açıklanmaktadır. Aynı yalnızca bir derginin belirli dönemdeki sayılarını değerlendirmek için de bu yöntem kullanılmaktadır (Al ve Coştur, 2007).

Çalışmadaki sorulara yanıt alabilmek için veri setinin analizinde VOS viewer 1.6.19 v programı kullanılmıştır. Scopus veri tabanında konu ile ilgili arama kriterleri kullanarak arama yapıldıktan sonra sadece makaleler seçilerek CSV yöntemi ile indirilmiştir. Sonrasında ise verilerin analizi yapılmıştır. Şekil.1’de veri toplama süreci gösterilmektedir.

Şekil 1. Veri toplama Süreci

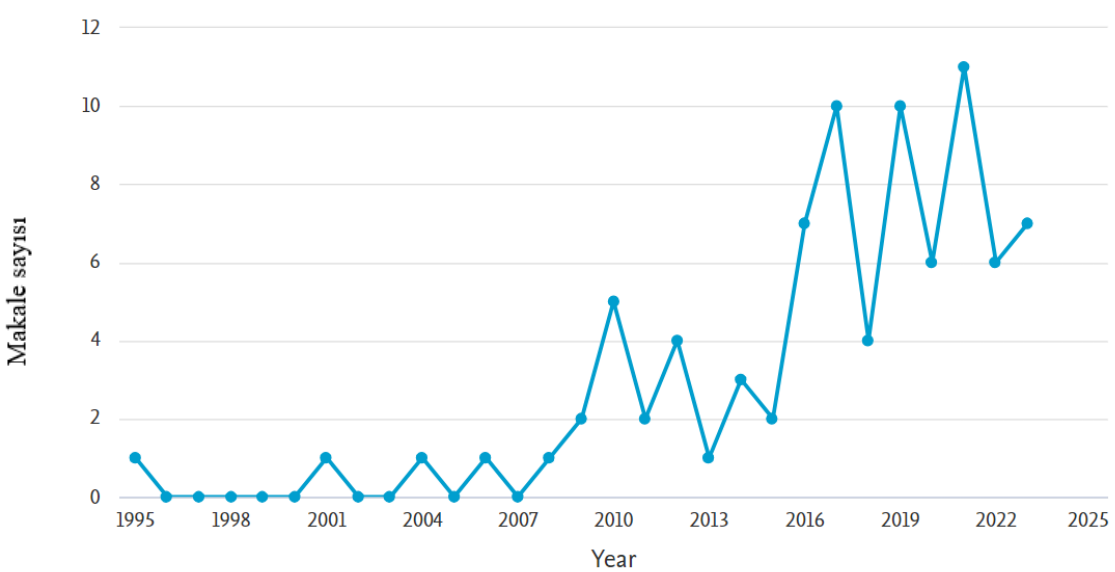
4. Bulguların Değerlendirilmesi

Bu bölümde, çalışmaların yıllara göre dağılımı, en fazla makale yayınlanan dergiler, araştırmanın en çok hangi alanda yapıldığı, çalışmaların ortak yazar analizi, yazar atıf analizi, anahtar kelime ve kaynak atıf analizine yer verilerek, araştırma soruları cevaplandırılacaktır.

4.1. Çalışmaların yıllara göre dağılımı

Türkiye ve girişimcilik anahtar kelimeleri kullanılarak Scopus veri tabanında yapılan araştırma sonucunda ulaşılan makalelerin yıllara göre dağılımı Grafik 1’de gösterilmiştir.

Grafik 1. Çalışmaların yıllara göre dağılımı

Kaynak: Scopus,2023

Grafik 1, Türkiye’de girişimcilik ile ilgili Scopus veri tabanında yer alan makalelerin son 28 yıldır yayınlanmakta olduğunu göstermektedir. 1995 yılında yayınlanan ilk makaleden sonra 2001 yılına kadar geçen 5 senede yayın yapılmamıştır. 2010 yılına kadar çok fazla makale yapılmayan alanda 2010’dan sonra yayın sayılarının arttığı görülmüştür. Sonraki yıllarda çalışmaların arttığı 2013 yılındaki azalmadan sonra 2016 yılından sonra bir artış gösterdiği gözlemlenmektedir. Grafikte de görüleceği gibi takip eden iki yıldaki yükseliş en son 2017 yılındaki 10 makaleden sonra 2018 yılında bir anda 3 makaleye düşerek azalma trendine girmiştir. İlgili konu ile çalışmaların en çok yapıldığı yıllar ise 2017’de 10, 2019’da 10 ve

2021’de 11, olarak görülmektedir. 2022’de ise 7 makale ile yine azalma trendine girmiştir. 2023 yılının Ağustos ayına kadar ise henüz 7 çalışma yapılmış olduğu görülmektedir.

4.2. Çalışmaların dergilere göre dağılımı

Türkiye’de girişimcilik ile ilgili makalelerin Scopus veri tabanında yer alan en çok hangi dergilerde yayınlandığı Tablo 4’te yer almaktadır.

Tablo 4. Çalışmaların Dergilere Göre Dağılımı

Yıl	Dergi Adı	Frekans
2021	European Journal of International Management	4
2021	European Journal of International Management	
2021	European Journal of International Management	
2021	European Journal of International Management	
2012	Entrepreneurship and Regional Development	3
1995	Entrepreneurship and Regional Development	
2023	Entrepreneurship and Regional Development	
2019	Central Bank Review	2
2016	Central Bank Review	
2018	International Journal of Entrepreneurship	2
2013	International Journal of Entrepreneurship	
2015	International Journal of Gender and Entrepreneurship	2
2020	International Journal of Gender and Entrepreneurship	
2016	Journal of Applied Economic Sciences	2
2018	Journal of Applied Economic Sciences	
2016	Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies	2
2017	Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies	
2019	Journal of Immigrant and Refugee Studies	2
2023	Journal of Immigrant and Refugee Studies	
2023	New Perspectives on Turkey	2
2010	New Perspectives on Turkey	
2017	Technological Forecasting and Social Change	2
2016	Technological Forecasting and Social Change	
2021	Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta Vostokovedenie i Afrikanistika	2
2023	Vestnik Sankt-Peterburgskogo Universiteta Vostokovedenie i Afrikanistika	2

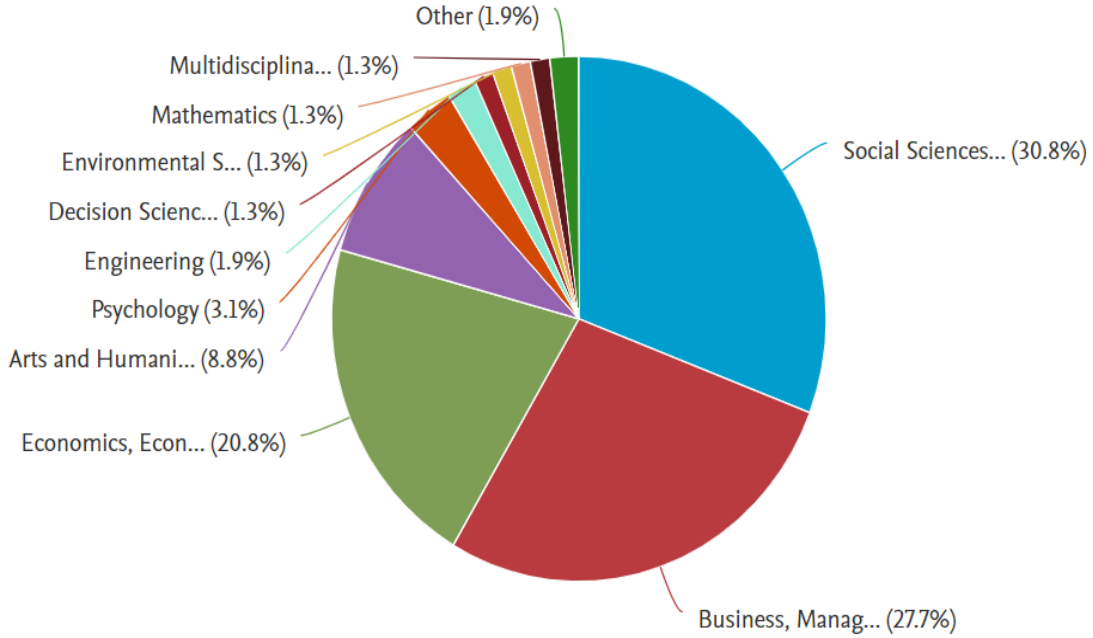
Kaynak: Yazar tarafından Scopus verilerinden derlenmiştir.

Tabloda araştırma kapsamına alınan 85 makalenin en fazla yayınlandığı 12 dergi görülmektedir. Toplamda araştırmaya dahil edilen 85 makalenin 27 tanesi 12 dergide yayınlanmıştır. European Journal of International Management ve Entrepreneurship and Regional Development Türkiye’de girişimcilik alanı ile ilgili makalelerin en çok yayınladığı dergiler olarak görülmektedir. Journal of International Management’ ta yayınlanan makalelerin hepsinin 2021 yılına ait olduğu dikkat çekmektedir. Makalelerdeki anahtar kelimelerin genel olarak girişimcilik, sermaye, insan sermayesi, kadın girişimciler, küçük işletmeler ve işletme performansı etrafında toplandığı görülmektedir.

4.3. Çalışmaların araştırma alanlarına göre makale oranları

Türkiye’de girişimcilik ile ilgili makalelerin araştırma alanlarına göre nasıl bir dağılım gösterdiği Şekil 2’de gösterilmiştir. Türkiye’de girişimcilik ile ilgili Scopus veri tabanında yapılan incelemede konu ile ilgili en çok %30.8 ile Sosyal Bilimler ve %27,7 ile İşletme ve Yönetim alanında yapıldığı görülmektedir. Bu alanları takiben en yüksek payı % 20.8 ile Ekonomi alanı almaktadır. Sanat ve beşerî bilimler alanında ise diğer alanlara oranla %8.8’lik bir oranla çok daha fazla çalışma olduğu görülmektedir. Konu itibariyle disiplinler arası çalışmalara uygun olan girişimcilik konusu ile ilgili diğer alanlarda az sayıda çalışma olması dikkat çekmektedir.

Grafik 2. Araştırma Alanlarına göre Makale Oranları

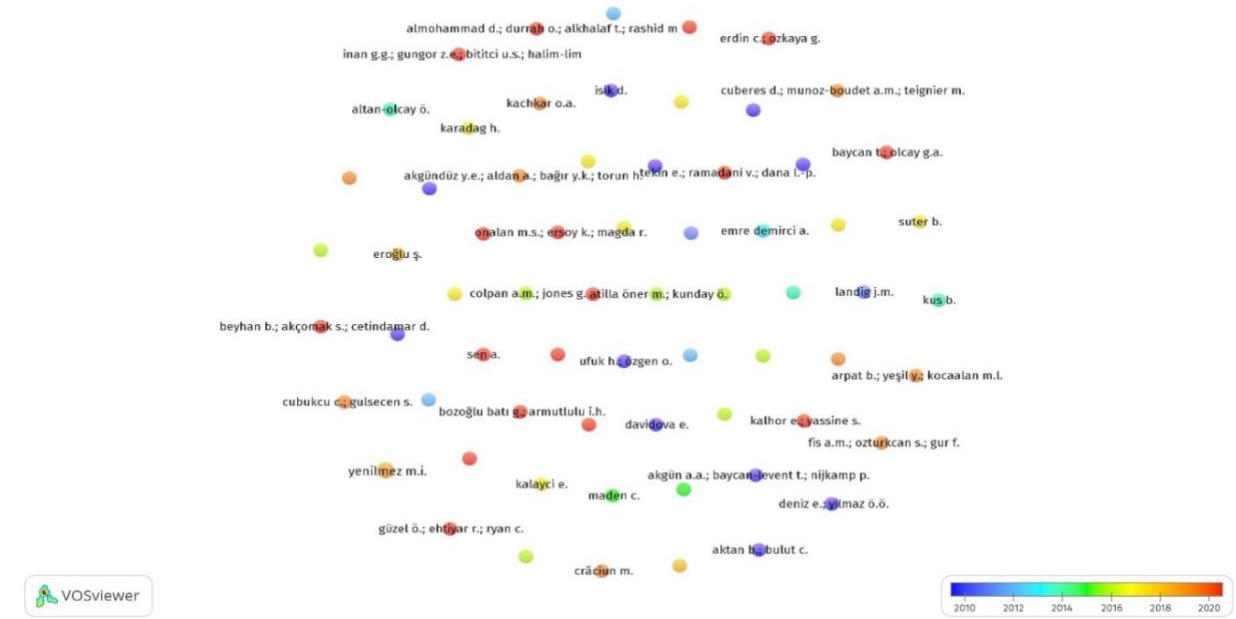

Kaynak: Scopus, 2023

4.4. Çalışmaların ortak yazar analizi

Şekil 2’de Türkiye’de girişimcilik konusu ile ilgili Scopus veri tabanında yayınlanan makalelerin en az 1 yayını ve 1 atıfı olan yazarlar kısıtı konularak gerçekleştirilen analizde ortak yazarların dağılımı gösterilmektedir. Analiz sonucunda yazarlar arasında ortak bir bağ olmadığı görülmektedir. Herhangi bir kümelenme tespit edilememiştir. Buna göre konuya ilişkin Scopus veri tabanında taranan en çok yayını yapan yazar 2 makale ile M.İ. Yenilmez olarak görülmektedir.

Şekil 2. Çalışmaların Ortak Yazar Analizi

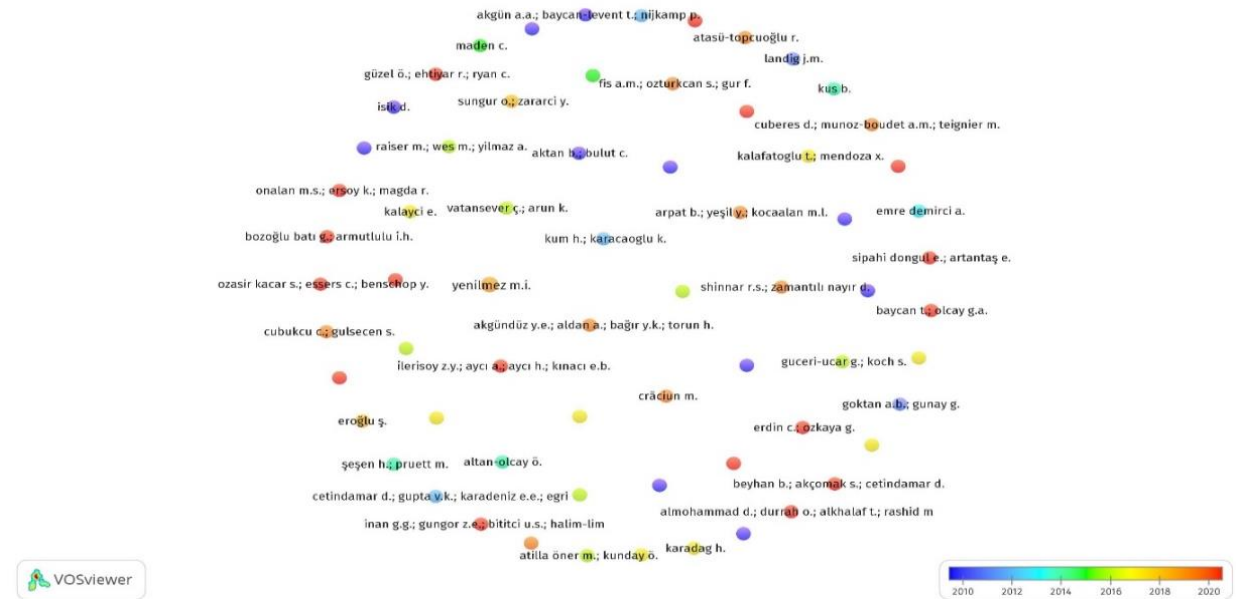

Kaynak: VOSviewer, 2023

4.5. Çalışmaların yazar atıf analizi

Atıf analizi yayınlar arasındaki ilişkilerin olup olmadığını göstermektedir. En az 1 yayımı ve 1 atfı olan yazarlar kısıtına gidilerek yapılan yazar atıf dağılımı analizi Şekil 3'te gösterilmektedir. Toplam 85 çalışma içerisinde yazar içerisinde 66 yazar eşik değeri karşılamıştır. En çok atıf yazarlar; Y. Gürol Y ve N. Atsan (288), D. Çetindamar, V.K. Gupta, E.E. Karadeniz, N. Egrican (150), R. Q. Mecham (100), C. Maden (67)'dir.

Şekil 3. Çalışmaların Yazar Atıf Analizi

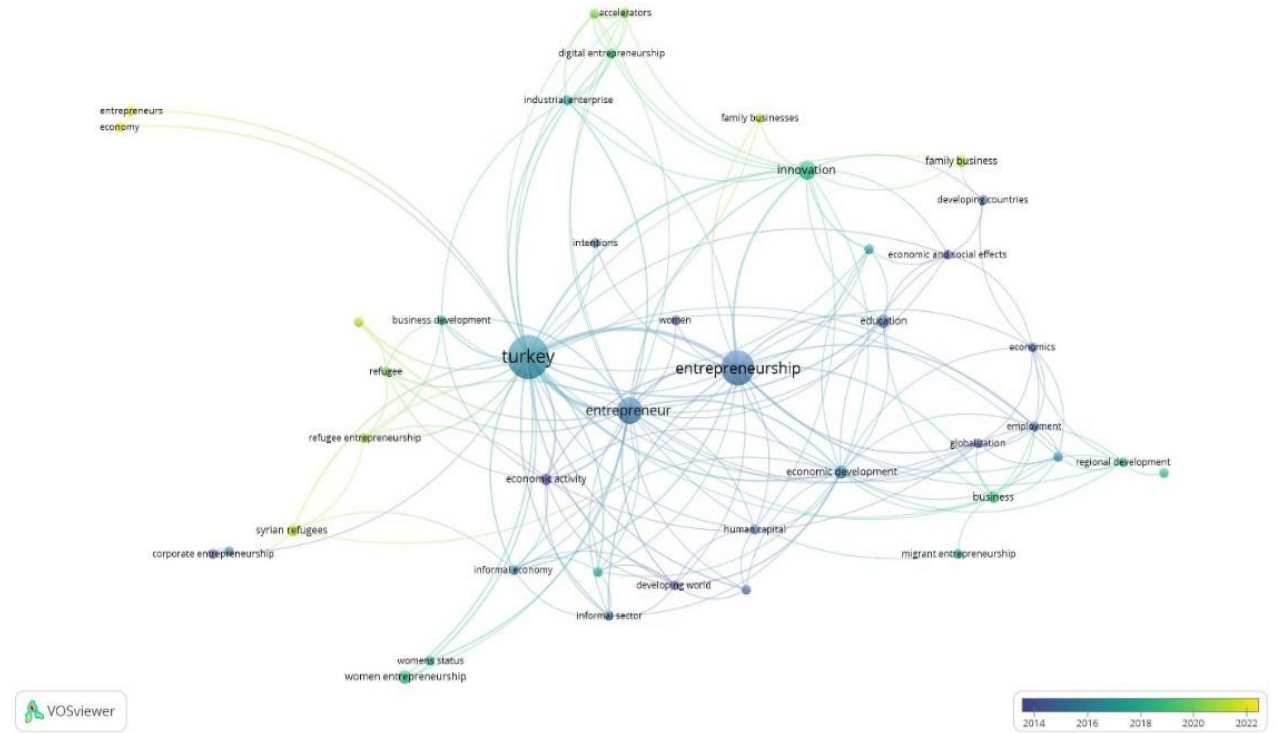

Kaynak: VOSviewer, 2023

4.6. Çalışmaların anahtar kelime analizi

Şekil 4 Türkiye’de girişimcilik konusu ile ilgili Scopus veri tabanında yayınlanan makalelerin en az 2 kere kullanılan anahtar kelimelerinin dağılımı göstermektedir. Toplam 420 anahtar kelime içerisinde 44 kelime eşik değeri karşılamıştır. Analiz sonucunda anahtar kelimeler 9 kümede toplanarak birbirileriyle ilişkili 172 bağ tespit edilmiştir. En sık kullanılan anahtar kelimeler ve anahtar kelimelerin yıllara göre dağılımı Şekil 4’te gösterilmektedir. Analiz sonucu incelendiğinde en sık kullanılan anahtar kelimelerin, Türkiye (Turkey), girişimci (entrepreneur), girişimcilik (entrepreneurship), yenilik (innovation), ekonomik büyüme (economic development), işletme (business) ve gelişen dünya (developing world) olduğu görülmüştür. En sık kullanılan ilk anahtar kelimeler Türkiye (39), girişimcilik (24), girişimci (15) olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca 2020’den sonra yapılan çalışmalarda göçmenler ile ilgili anahtar kelimelerin de kullanılmaya başlandığı görülmektedir.

Şekil 4. Çalışmaların Anahtar Kelime Analizi

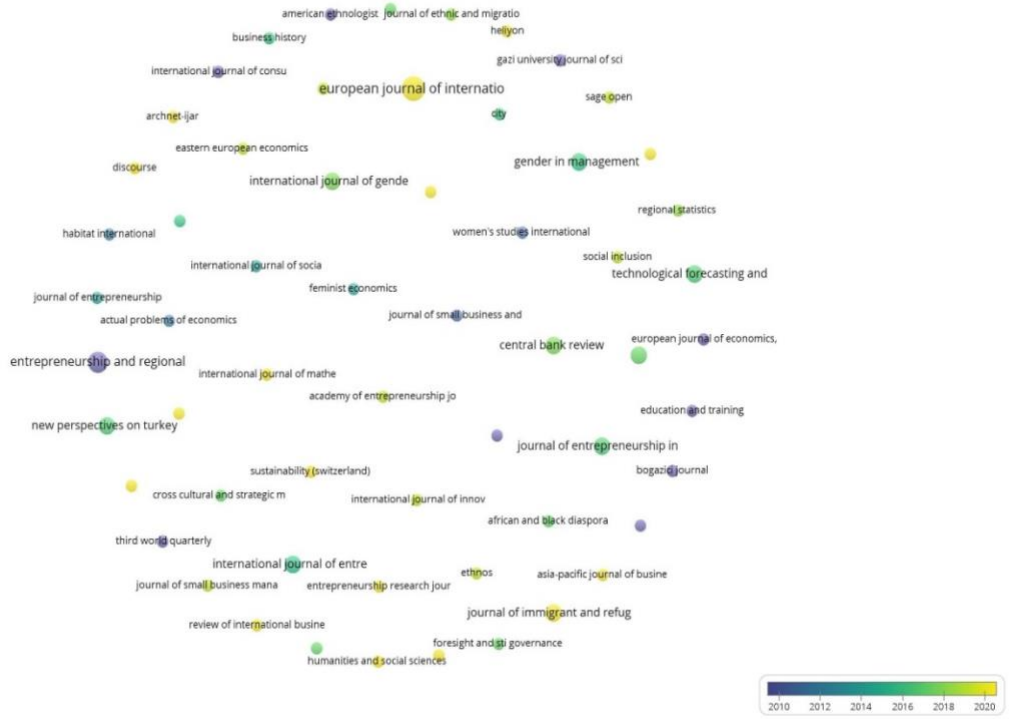

Kaynak: VOSviewer, 2023

4.7. Kaynak atf analizi

Türkiye’de girişimcilik konulu çalışmalar içerisinde en çok atıf alan kaynakların analizi için en az 1 yayını ve 1 atfı olan yazarlar kısıtına gidilmiştir. Toplam 85 kaynak içerisinde 59 adet kaynak eşik değeri karşılamıştır. Elde edilen veriler Şekil 5’te gösterilmiştir.

Şekil 5. Çalışmaların Kaynak Atıf Analizi

Kaynak: VOSviewer, 2023

Analiz sonucunda yazarlar arasında ortak bir bağ olmadığı görülmektedir. Herhangi bir kümelendirme tespit edilememiştir. Şekil 5'te görüldüğü gibi en çok atıf alan yayınların olduğu kaynaklar incelendiğinde ilk olarak “Education and Training” (288) sonrasında ise “Entrepreneurship and Regional Development” (188), “Third World Quarterly” (100), “Gender in Management” (77) gelmektedir.

5. Sonuç

Araştırmada, Türkiye’de girişimciliği konu alan Scopus veri tabanı tarafından indekslenen dergi makaleleri bibliyometrik analiz yönetimi ile analiz edilmiştir. Belirli bir alanda yapılmış çalışmaların incelenmesi, akademik araştırmanın ve bilginin gelişmesine yardımcı olur. Bir diğer taraftan da araştırma yapmaya ihtiyaç duyulan konuların da ortaya çıkmasını sağlar. Bu bilgiler ilgili konu hakkında çalışma yapmak isteyen araştırmacılara yol gösterici olur (Webster ve Watson, 2002, s. 13). Bibliyometrik analiz yöntemi birçok disiplinde bu amaçlarla kullanılan bir yöntemdir. Literatürde Türkiye’de girişimciliği konu alan bibliyometrik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu açıdan araştırmacılara katkı sağlayacak bir araştırma olduğu düşünülmektedir. Çalışmada, Türkiye’de girişimciliği konu alan Scopus veri tabanı tarafından indekslenen dergi makaleleri bibliyometrik analiz yönetimi ile VOSviewer programı kullanılarak, haritalandırılmaya çalışılmıştır. Türkiye’de girişimciliği konu alan çalışmalar, Scopus veri tabanında 25 Ağustos 2023 tarihinde indirilerek makalelerle sınırlı olarak toplam 85 makaleye ulaşılmıştır. Ulaşılan yayınların neredeyse hepsinin İngilizce olduğu dikkat çekmiştir. Verilerin haritalandırılması için VOSviewer yazılımı kullanılmış; ortak yazar ağı, yazar atıf ağı, anahtar kelime ağı ve kaynak atıf ağı analiz edilmiştir.

1995- 2023 yılları arasında ise en fazla yayın 2021 yılında 11 adet olarak gerçekleşmiştir. Kaynakların en yüksek dağılımı 2015-2022 yıllarında yer almaktadır. İlgili konudaki Scopus veri tabanında indekslenen 1995 tarihli en eski yayın G. B. Özcan’ın “Small Business networks and local ties in Turkey” adlı makalesidir. 1995-2010 yılları arasında toplamda sadece 12 yayın üretilmiştir. 2010 yılına kadar çok fazla

makale yapılmayan alanda 2010'dan sonra yayın sayılarının arttığı görülmüştür. 2019 yılındaki yükselişten sonra 2020 yılında bir azalma görülmektedir. Fakat en çok yayının 2021 yılında sayıca çok fazla olmasa da pandemi ile çalışmaların etkisi olabileceğini akla getirmektedir. Son yıllarda yukarı doğru olan trend Türkiye'de girişimcilik çalışmalarına verilen önemin arttığını göstermektedir. Konu ile ilgili en çok yayın yapan dergilerin analizi sonucunda en çok yayın yapan dergilerin en başında hepsi 2021 yılına ait olmak üzere 4 adet makale ile "European Journal of International Management" gelmektedir. Arkasından ise 1995,2012,2023 yıllarında 3 makale ile "Entrepreneurship and Regional Development" dergisi gelmektedir. Kaynak atfı analizine bakıldığında ise "Education and Training" (288) "Entrepreneurship and Regional Development" (188), "Third World Quarterly" (100) sırasıyla en çok atfı alan dergiler olmuştur. En çok atfı alan yazarlar bakıldığında ise en çok atfı alan yazarlar; Y. Gürol Y ve N. Atsan (288-Education and Training), D. Çetindamar, V.K. Gupta, E.E. Karadeniz, N. Egrican (150- Entrepreneurship and Regional Development), R. Q. Meham (100- Third World Quarterly), C. Maden (67-Gender in Management)'dir. Analiz sonucu incelendiğinde en sık kullanılan anahtar kelimeler, Türkiye (Turkey-39), girişimcilik (entrepreneurship-24), Girişimci (entrepreneur-15) olarak öne çıkmaktadır. Yapılan çalışmaların en çok bu anahtar kelimeler etrafında olduğu görülmektedir.

Sadece Scopus veri tabanında listelenen çalışmalar üzerinden yapılan analizlere, Ulakbim, YÖK Tez Arşivi, WOS gibi önem arz eden veri tabanlarında yer alan çalışmalar dahil edilmemiştir. Bazı kaynaklara erişimin mümkün olmadığından dolayı analiz dışında bırakılmıştır. Bu verilerin çalışmaya dahil edilmemiş olması araştırmanın önemli bir kısıtıdır. Çalışmanın başka bir kısıtı ise girişimcilik ve Türkiye anahtar kelimeleri ile araştırma yapılmış olmasıdır. Alan ile ilgili başka anahtar kelimeler ile yapılacak araştırmalardan elde edilebilecek veriler daha geniş bir sonuç verebilecektir. Bu çalışmada çalışma türü olarak makale seçilmiş olup yapılacak başka çalışmalarda bildiri, bildiri özeti, kitap bölümü, kitap gibi belge yayınlar seçilerek yapılacak tarama ile karşılaştırma yapılması ya da Scopus dışındaki başka bir veri tabanında indekslenen çalışmalar seçilip analiz edilmesi önerilebilir.

Kaynakça

- Akyar, D.ve Sarıkaya, R. (2020). Türkiye'deki girişimcilik kavramına yönelik eğitim alanında yapılan lisansüstü tezlerin içerik analizi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 40(3), 979-1018.
- Al, U. ve Coştur, R. (2007). Türk psikoloji dergisi'nin bibliyometrik profili. *Türk Kütüphaneciliği*, 21(2), 142-163.
- Aldrich, H., ve Baker, T. (1997). Blinded by the cites? Has there been progress in entrepreneurship research?. D. Sexton and R. Smilor (Ed.), *Entrepreneurship* içinde. Upstart Publishing Company.
- Aydemir, B. ve Ortay, S. (2017). Otelcilik ve turizm yönetimi dergilerinde yayımlanan girişimcilik araştırmalarının gelişimi (2007-2015). *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 12(2), 91-97.
- Bakırtaş, H. ve Tekinşen, A., (2006). E-Ticaretin girişimcilik üzerindeki etkileri. *Selçuk Üniversitesi SBE Dergisi*, 16, 125-138.
- Besimoğlu, C. (2016). Research trends of agricultural faculties in Turkey and the world: Bibliometric analysis of web of science, 1996-2011. *Türk Kütüphaneciliği*, 30(3), 471-500.
- Bozkurt, Ö. Ç., Kalkan, A., Koyuncu, O. ve Alparslan, A.M. (2012). Türkiye'de girişimciliğin gelişimi: Girişimciler üzerinde nitel bir araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(1), 229-247.
- Börü, D. (2006). *Girişimcilik eğilimi-Marmara Üniversitesi işletme bölümü öğrencileri üzerine bir araştırma*. Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Bruyat, C. ve Julien, P.A. (2001). Defining the field of research in entrepreneurship. *Journal of Business Venturing*, 16(2), 165-180.
- Busenitz, L. W., West, G. P., Shepherd, D., Nelson, T. ve Zacharakis, E. (2003). Entrepreneurship research in emergence: Past trends and future directions. *Journal of Management*, 29(3), 285-308.
- Chandler, G. N., ve Lyon, D. W. (2001). Issues of research design and construct measurement in entrepreneurship research: The past decade. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 26(4), 101-113.
- Curran, J. ve Blackburn, R. A. (2001). *Researching the smaller enterprise*. Sage Publications.
- Carree, M. A., ve Thurik, A. R. (2000). The impact of entrepreneurship on economic growth., D. B. Audretsch ve Z. J. Acs (Ed.), *Handbook of entrepreneurship*. (ss.437-471) içinde. Kluwer Academic Publishers.
- Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N., and Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133(C), 285-296.

- Drucker, P. (1985). *Innovation and entrepreneurship: Practice and principle*. Harper Business.
- Eser, G. ve Yıldız, M. (2015). Türkiye’de girişimcilik araştırmalarının odağı nedir? – Yazın üzerine bir inceleme –. *Öneri Dergisi*, 11(43), 91-117. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/maruoneri/issue/17904/187897>
- Gerni, M., Nişancı, M., Çelik, A. A. ve Yurttañıkılmaz, Z. Ç. (2013). Geçiş Ekonomilerinde Girişimciliğin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri. *International Conference on Eurasian Economies*. 761-767.
- Gözüm, A. (2019). Girişimcilik alanında yazılan akademik makalelerin kategorik olarak değerlendirilmesi: Girişimciliğin Türkiye’deki akademik örüntüsü. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 367-385.
- Gümüšođlu, Ş. ve Karaöz, B. (2013) Tarihsel süreçte girişimcilik: Muđla örneği, *Uluslararası Girişimcilik ve Kariyer Sempozyumu Bildiriler Kitabı*.
- Güney, S., (2008). *Girişimcilik-temel kavramlar ve bazı güncel konular*. Siyasal Kitabevi.
- Harrison, R. T., ve Leitch, C. M. (1996). Discipline mergence in entrepreneurship: Accumulative fragmentalism or paradigmatic science?. *Entrepreneurship, Innovation, and Change*, 5(2), 65–83.
- Hebert, R.F. ve Albert N. L. (1989). In search of the meaning of entrepreneurship. *Small Business Economics*, 1(1), 39-49.
- İnalçık, H. (2010). *Osmanlılar: Fütihat, imparatorluk, Avrupa ile ilişkiler*. Timaş Yayınları
- Karadal, H., (2014). *Girişimcilik (3.Baskı)*. Beta Yayınları, 23-45.
- Karagöz, B. ve Şeref, İ. (2019). Değerler eğitimi dergisi’nin bibliyometrik profili (2009-2018). *Değerler Eğitimi Dergisi*, 17(37), 219-246.
- Klein, P. (2008). Opportunity discovery, entrepreneurial action, and economic organization. *Strateg. Entrep*, 2, 175–190.
- Li, L. (2008). A review of entrepreneurship research published in the hospitality and tourism management journals. *Tourism Management*, 29, 1013–1022.
- McClelland, D. C. (1967), *Achieving society*. Simon and Schuster.
- Misra S, Kumar S, (2000). Resourcefulness: A proximal conceptualisation of entrepreneurial behaviour, *J. Entrep.*, 9(2), 135-154.
- Morris, M. H. (1998). *Entrepreneurial intensity: Sustainable advantages for individuals, organizations, and societies*. Quorum Books.
- Müftüoğlu, T. (2004). *Girişimcilik*. Açık Öğretim Fakültesi Yayınları.
- Organisation for Economic Co-Operation and Development (OECD). (1998). *Fostering entrepreneurship*, Paris: OECD.
- Örge, Ö., Yener, M.İ., Aykol, S. ve Göğüş, C.I. (2009). Girişimci mi, girişimcilik mi? Girişimcilik çalışmalarında bireyin yüceltilmesi. 17. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiri Kitapçığı*, 21-23 Mayıs, Eskişehir. 72-76.
- Piti M (2010). *Antreprenor “made in Romania”*, <http://www.postprivatizare.ro/romana/antreprenor-made-in-romania/>
- Pleter O.T. (2005). *Administrarea afacerilor*, Second Edition, Cartea Universitară Publishing House.
- Sali, A. (1998). Rekabet kurulu ikinci başkanı Prof.Dr.Tamer Müftüoğlu ile girişimcilik üzerine. *Çerçeve Dergisi*, Nisan, 32-42.
- Sahlman, W.A. ve Stevenson, H. H. (1991). Introduction. W.A. Sahlman and H.H. Stevenson (Ed.), *The Entrepreneurial Venture* içinde. McGraw Hill.
- Scopus Veritabanı. (2023). Verilerin analiz sekmesinden tablo alıntıları. 26.08.2023 tarihinde <https://www.scopus.com/> adresinden alındı.
- Schumpeter, J. A. (1909). On the concept of social value. *Quarterly Journal of Sociology*, 23(2), 213–232.
- Schumpeter, J. A. (1934). *Theory of economic development*. Harvard University Press.
- Schumpeter, J. A. (1982). The crisis‘in economics – Fifty years ago. *Journal of Economic Literature*, 20(2): 1049–1059.
- Shane, S. (2003). *A general theory of entrepreneurship: The individual–opportunity nexus*. Elgar Publishing.
- Sönmez, A. ve Toksoy, A. (2014). Türkiye’de girişimcilik ve Türk girişimci profili üzerine bir analiz. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 21(2), 41-58.
- Şimşek, A. (2020). Girişimcilik alanında yapılmış yayınların bibliyometrik incelenmesi: Web of science veri tabanı örneği. O. Çoban, A. Çelik, M. Altuntaş (Ed.), *Ekonomik, finans ve işletme yönetimi alanında güncel gelişmeler-1* (ss. 73-97) içinde. Nobel Yayın Dağıtım.
- Webster, J., and Watson, R. T. (2002). Analyzing the past to prepare for the future: Writing a literature review. *MIS Quarterly*, 26(2), 13-23.

Yalçın, İ. ve İşcan, Y.M. (2021). Türkiye’de 2009-2018 yılları arasında kobi’ler ve girişimcilik üzerine yapılan araştırmaların değerlendirilmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 244-260.

Türkiye Ekonomisinde Hisse Senedi Fiyatlarındaki Hızlı Artışların Belirleyicileri

Cemil Varlık¹

Özet

Aktif fiyatlarında yaşanan hızlı artışlar ve düşüşler, finansal ve makroekonomik zayıflıklara yol açarak reel ekonomi üzerinde olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Aktif fiyatlarındaki hızlı artış olasılığını etkileyen unsurların belirlenmesi, ekonomik faaliyet üzerindeki olumsuz etkilerin hafifletilmesi için önem taşımaktadır. Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artış (genişleme) olasılığını etkileyen faktörler araştırılmaktadır. Bu amaçla 2003:01-2020:01 dönemi için Borsa İstanbul 100 reel getiri endeksindeki hızlı artış dönemleri Hodrick- Prescott filtreleme yöntemi kullanılarak belirlenmekte ve ardından Probit model tahminleri yapılmaktadır. Modelin bulgularına göre, hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artış olasılığı sanayi üretim endeksindeki ve reel efektif döviz kurundaki artışlardan pozitif, enflasyon oranındaki ve küresel ekonomik politika belirsizliğindeki artışlardan negatif yönde etkilenmektedir. Bulgular ayrıca hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artış olasılığı üzerinde net ve brüt portföy girişlerinin pozitif, brüt portföy çıkışlarının ise negatif etkiye sahip olduğunu ispatlamaktadır. Fakat brüt portföy girişlerinin anlamlılığı ve açıklayıcı gücü çok daha yüksek görünmektedir. Buna karşın, doğrudan yabancı yatırım ve diğer yatırım akımlarının hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artış olasılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkileri bulunmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aktif fiyat genişlemeleri, sermaye akımları, probit model

Jel Kodları: E44, F32, C35

Determinants of Equity Price Booms in the Turkish Economy

Abstract

Booms and busts in asset prices may have negative effects on the real economy by leading financial and macroeconomic weaknesses. It is important to determine the factors that affect the possibility of boom in asset prices to mitigate adverse effects on economic activity. In this article, the factors affecting probability of boom in equity prices in the Turkish economy are investigated. For this purpose, boom periods in Borsa İstanbul 100 real return index are determined by Hodrick-Prescott filtering method, and then Probit model predictions are made for the period 2003:01-2020:01. According to the findings, the probability of equity price boom is affected positively by the increases in the industrial production index and the real effective exchange rate, and negatively by the increases in the inflation rate and global economic policy uncertainty. The findings also prove that net and gross portfolio inflows have a positive effect and gross portfolio outflows have a negative effect on the probability of boom in equity prices. But the significance and explanatory power of gross portfolio inflows seem much higher. On the other hand, foreign direct investment and other investment flows do not have statistically significant effects on the probability of equity price boom.

Keywords: Asset price booms, capital flows, probit model

Jel Codes: E44, F32, C35

Araştırma ve Yayın Etigi Beyanı

Etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

C.V.'nin makaleye katkısı %100'dür.

Çıkar Beyanı

Yazarlar ya da üçüncü taraflar açısından çalışmada çıkar ilişkisi/çatışması bulunmamaktadır.

¹ Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisat Bölümü, Ankara/Türkiye, cemil.varlik@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9977-2876

1. Giriş

Aktif fiyatlarındaki *hızlı artışların (boom) ve balonların (bubble)* reel ekonomi üzerinde yaratması muhtemel olumsuz sonuçlar, 2008 Küresel Finans Krizi sonrasında sıkça tartışılan konulardan biri olmuştur. Büyük Bunalımdan günümüze gelinceye kadar hisse senedi ve konut gibi aktiflerin fiyatlarında hızlı artışları takip eden düşüslere dair birçok örnek göze çarpmaktadır (Christiano, 2008). Aktif fiyatlarında yaşanan bu genişleme daralma çevrimlerinin ilgi odağı olmasının sebebi, aktif fiyatlarındaki büyük dalgalanmaların finansal ve makroekonomik istikrarsızlığa yol açarak ekonomi üzerinde olumsuz etkiler yaratma potansiyeli taşımasıdır (Alessi ve Detken, 2011). Böyle bir aktif fiyat çevriminin genişleme aşamasında, aktif fiyatlarında sürekli ve hızlı bir yukarı yönlü hareket olmaktadır. Aktif fiyatlarındaki bu yukarı yönlü hareket uluslararası sermaye girişlerindeki artışla birlikte para ve kredi büyümesine eşlik ettiğinde, ekonomide aşırı likidite ortaya çıkmakta ve aktif fiyatlarındaki aşırı artış körüklenmektedir. Üstelik bu süreçte kendi kendini besleyen mekanizmalar da ortaya çıkabilmektedir. Örneğin, aktif fiyatlarındaki hızlı artışlar sırasında, finansal ve finansal olmayan sektörlerin bilançoları iyileşmekte ve bunların teminat değerleri artmaktadır. Bu sayede artan borçlanma imkânları, aktif fiyatlarındaki artışı daha da hızlandırmaktadır (Gerdesmeier vd., 2011). Ayrıca aktif fiyatlarında süregelen artışlar, bekleyişleri iyileştirmek suretiyle genişleme sürecini daha da pekiştirebilmektedir. Bu süreçte aşırı borçlanma, para ve vade uyumsuzlukları gibi finansal zayıflıklar da giderek artmaktadır. Aktif fiyatlarında hızlı artışlarının olduğu genişleme safhasına dair kaygı yaratan husus, bu sürecin aniden durması ve ardından sert biçimde tersine dönme olasılığıdır (Christiano, 2008). Aktif fiyatlarında aşağı yönlü ayarlanmanın olduğu bu daralma safhasında, yukarıda anlatılan sürecin tersi bir mekanizmanın gözlemlenmesi oldukça muhtemeldir. Bu tersine ayarlanma sürecinde önceden birikmiş olan finansal zayıflıkların da etkisiyle ekonomik aktivitede keskin bir düşüş olabilmektedir. Reel ekonomi üzerindeki bu olumsuz etkileri hafifletmek amacıyla doğru politikaların oluşturulabilmesi için, aktif fiyatlarındaki hızlı artışları belirleyen faktörleri bilmek gerekmektedir.

Literatürde aktif fiyatlarındaki aşırı hareketleri ele alan bazı çalışmalar aktif balonları üzerine yoğunlaşırken, başka bazı çalışmalar aktif fiyatlarındaki hızlı artışlara odaklanmaktadır. Brunnermeier (2008) aktif balonunu, aktif sahiplerinin aktifi gelecekte daha da yüksek bir fiyattan satabileceklerine inanmaları nedeniyle fiyatın kendi temel değerini aştığı dönemler olarak tanımlamaktadır. Kindleberger (1991) ise aktif balonunu, aktifin fiyatında ortaya çıkan ilk artışın daha fazla yükseliş beklentisi yaratması ve fiyatın sürekli olarak keskin şekilde artması olarak görmektedir. Dolayısıyla balonlar, aktif fiyatının rassal yürüyüş sürecinden ya da kendi reel değerinden ayrılması anlamına gelmektedir (Koy, 2018). Diğer taraftan aktif fiyatlarındaki bir *hızlı artış ya da genişleme (boom)*, fiyatlarda ve getirilerde bir balon durumuna göre daha uzun süreli ve daha yumuşak bir artışın olduğu deneyimleri ifade etmektedir (Kindleberger, 1991). Literatürde aktif fiyatlarındaki hızlı artışları belirlemek için farklı yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemlerin dayandığı genel fikir, bir aktif değerinin önceden belirlenmiş bir eşiği aştığı dönemleri hızlı artış ya da genişleme (boom) deneyimi olarak belirlemektir. Bunun için en çok kullanılan yöntemlerden birisi, Hodrick-Prescott (HP) filtreleme yöntemidir. Bu yöntem, ele alınan serilerden (konut fiyatı veya hisse senedi fiyatı endeksi) HP filtresi kullanılarak bulunan trendin çıkarılmasından ibarettir. Bu şekilde hesaplanan konjonktürel bileşenin, standart sapmasının belirli bir katından büyük olduğu dönemler genişleme deneyimi olarak tespit edilmektedir (Olaberria, 2014). İkinci bir yöntem, hareketli ortalama yöntemidir. Bu yöntemde ise, ele alınan serideki yıllık büyümenin hareketli ortalaması hesaplanmakta; hareketli ortalamasının belirli bir eşik değerden büyük olduğu dönemler, genişleme deneyimi olarak tanımlanmaktadır (Gerdesmeier vd., 2011).

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde yaşanan aktif fiyat genişlemelerini bulmak için hisse senedi getirileri ele alınmakta ve BİST100 reel getiri endeksindeki genişleme dönemleri belirlenirken Hodrick-Prescott trendden sapma yöntemi benimsenmektedir. Ayrıca hisse senedi fiyatlarında *hızlı artış (ya da genişleme)* olasılığını belirleyen faktörler, Probit model oluşturularak araştırılmaktadır.² Modelde

² Bu çalışmada İngilizce'deki *equity price boom* kavramının karşılığı olarak, *hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artış ya da hisse fiyat genişlemesi* ifadeleri kullanılmaktadır. Dolayısıyla metin içinde birbirinin yerine geçebilen bu iki ifade, aynı anlama gelmektedir.

açıklayıcı değişken olarak küresel ekonomik politika belirsizliği, sanayi üretim endeksi büyüme oranı, TÜFE enflasyon oranı ve reel efektif döviz kuru yanında sermaye akımları yer almaktadır. Ödemeler bilançosunun finans hesabında izlenen sermaye akımı verileri üç ana bileşenden (doğrudan yabancı yatırım, portföy yatırımları ve diğer yatırımlar) oluşmaktadır. Doğrudan yabancı yatırım (FDI), sıfırdan yatırımları ve kontrol hissesi sağlayan sermaye katılımını içermektedir. Portföy yatırımları, hisse senetleri ve borç senetlerinden oluşmaktadır. Diğer yatırımlar ise krediler, döviz ve mevduat işlemleri gibi kalemleri kapsamaktadır. Sermaye akımlarının bu üç bileşeninin hisse fiyat genişlemeleri üzerinde farklı etkiler yaratması beklenebilir (Pagliari ve Hannan, 2017). Sermaye akımların hangi bileşenlerinin hisse fiyat genişlemeleri üzerinde anlamlı etkiye sahip olduğunu belirlemek amacıyla, toplam sermaye akımları yanında adı geçen üç bileşen için ayrıca tahminler yapılmaktadır. Diğer taraftan her bir sermaye akımı kategorisi, kendi içinde brüt sermaye girişi ve brüt sermaye çıkışı verilerini barındırmaktadır. Brüt sermaye girişleri, yabancıların yurtiçi varlık alım satımlarının net değerini (dış yükümlülük oluşumu) gösterirken; brüt sermaye çıkışları, yerleşiklerin yurtdışı varlık alım satımlarının net değerini (dış varlık edinimi) ifade etmektedir. Brüt girişler ile brüt çıkışlar arasındaki fark ise, net sermaye akımlarını oluşturmaktadır. Dolayısıyla brüt sermaye girişleri, yabancı yatırımcıların, brüt sermaye çıkışları yerleşik yatırımcıların davranışını yansıtmaktadır. Net sermaye girişleri ise, hem yabancı hem de yerleşik yatırımcıların işlemlerini kapsamaktadır. Yabancı ve yerleşik yatırımcıların davranışlarının aktif fiyatları üzerindeki etkisinin farklı olması beklenebilir (Forbes ve Warnock, 2012). Bu nedenle her üç sermaye akımı kategorisi için hem brüt girişler hem de brüt çıkışlar bazında tahminler yapılmaktadır. Ayrıca hem yerleşik hem de yabancı yatırımcıların davranışlarını birlikte yansıtan net sermaye girişleri de tahminlerde kullanılmaktadır.

Bu çalışmanın literatüre iki yönden katkı yapması beklenmektedir. Birincisi, Borsa İstanbul'da yaşanan aşırı hareketlerin ele alınış biçimine ilişkindir. Türkiye ekonomisinde hisse senedi fiyatlarında yaşanan aşırı hareketlere dair daha önceden yapılmış olan çalışmalar genellikle hisse senedi balonlarına (bubble) odaklanmıştır. Konuya dair çalışmaların özellikle son yıllarda Sup Augmented Dickey Fuller (SADF) ve Genelleştirilmiş Sup Augmented Dickey Fuller (GSADF) testlerinin kullanımına yoğunlaştıklarını belirtmek gerekir. Söz konusu testlerin, aktif fiyatının rassal yürüyüş sürecinden ya da temel değerinden sapmalarını belirlemede başarılı olduğu düşünülmektedir (Koy, 2018). Bu çerçevede Çağlı ve Evrim Mandacı (2017), Akkaya (2018), Koy (2018), Çıtak (2019), Işıldak (2022) ve Yurtoğlu (2022) çalışmalarında SADF ve GSADF testleri ile Borsa İstanbul'un değişik endekslerindeki fiyat balonlarının varlığı ve/veya dönemleri araştırılmaktadır. Bu çalışmada ise yukarıdaki çalışmalardan farklı olarak, Türkiye ekonomisindeki hisse fiyat genişlemelerine (boom) odaklanılmakta ve BİST100 reel getiri endeksindeki genişleme dönemleri HP trendden sapma yöntemiyle tespit edilmektedir.

Bu çalışmanın literatüre ikinci katkısı kullanılan yöntemle ilişkindir. Türkiye ekonomisinde hisse senedi fiyatlarını veya getirilerini etkileyen makroekonomik faktörleri araştıran geniş bir literatür mevcuttur. Hisse senedi fiyatları ile makroekonomik değişkenler arasındaki nedensellik ilişkilerini araştıran çalışmalardan Fattah ve Kocabıyık (2020) para arzı, TÜFE ve döviz kurundan; Poyraz ve Tepeli (2015) ise faiz oranı, döviz kuru, para arzı ve sanayi üretim endeksinden BİST100 endeksine doğru nedenselliğin bulunduğunu göstermektedir. Aktaş ve Akdağ (2013) faiz oranı, TÜFE, döviz kuru ve tüketici güven endeksinden; Altınbaş vd. (2015) döviz kuru ve sanayi üretim endeksinden ve Karatay Gögül ve Yaman (2020) döviz kuru, faiz oranı, para arzı ve petrol fiyatlarından BİS100 endeksine doğru nedensellik ilişkisi olduğunu belirlemektedir. En küçük kareler yöntemini kullanan çalışmalarda hisse senedi getirisi (ya da fiyatı) üzerinde döviz kurunun (Güngör ve Polat, 2020; Kaya, 2013; Ünal, 2021) ve faiz oranının (Güngör ve Polat, 2020; Ünal, 2021) negatif, para arzının ise (Kaya, 2013; Ünal, 2021) pozitif etkisi olduğu kanıtlanmaktadır. Panel veri yöntemini kullanan çalışmalardan Öndeş ve Levet (2020) 13 bankanın hisse senedi getirisi üzerinde döviz kuru ve politik riskin pozitif, faiz oranının ise negatif etkisi olduğunu ispatlamaktadır. Şenol vd. (2018) metal eşya, makine ve gereç bakımı sektöründeki 23 firmanın hisse senedi fiyatlarının ekonomik büyümeden pozitif, Euro bölgesi faiz oranından negatif etkilendiğini tespit etmektedir. Ayrıca Ünal (2020) ARDL sınır testi yardımıyla bütçe açığı ve para arzı ile hisse senedi getirisi arasında pozitif ilişki olduğunu belirlemektedir. Sevinç (2014) arbitraj fiyatlama modeli

kullanarak para arzı, mevduat faizi ve altın fiyatları arasında negatif ilişki bulmaktadır. Özer vd. (2011) ise eşbütünleşme modeli yardımıyla hisse senedi getirileri ile faiz oranı, para arzı, dış ticaret dengesi, sanayi üretim endeksi ve TÜFE arasında uzun dönemli ilişki olduğunu kanıtlamaktadır. Bu çalışmada yukarıdaki çalışmalardan farklı olarak, hisse fiyat genişlemesi olasılığını belirleyen faktörlere odaklanılmaktadır. Dolayısıyla bu amaca uygun şekilde bir ikili tercih (Probit) modeli ele alınmaktadır. Probit modelde bağımlı değişken olarak, hisse fiyat genişlemesi yaşanan dönemlerde 1 ve geri kalan dönemlerde 0 değerini alan bir kukla değişken kullanılmaktadır.

Türkiye ekonomisinin 2003:01-2020:01 dönemine ait verileri kullanılarak tahmin edilen Probit modelin bulgularına göre, sanayi üretim endeksindeki ve Türk Lirasının reel değer kazancındaki artışlar, hisse senedi fiyatlarında hızlı artış olasılığını yükseltmektedir. Enflasyon oranındaki ve küresel ekonomik politika belirsizliği endeksindeki artışlar ise hisse senedi fiyatlarında hızlı artış olasılığını düşürmektedir. Ayrıca hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artış olasılığı üzerinde hem net hem de brüt toplam sermaye girişlerinin pozitif bir etkiye sahip olduğu, bu etkinin net ve brüt portföy yatırımı girişlerinden kaynaklandığı görülmektedir. Portföy akımları için hem yabancıların hem de yerleşiklerin sermaye akımlarının hisse senedi fiyat genişlemesi olasılığı üzerindeki etkisi anlamlı olsa da, bu akımların etkisinin esas olarak yabancı sermaye akımlarından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Bu çalışmanın ikinci bölümünde konuya dair literatürle ilgili bilgi verilecektir. Üçüncü bölümde Türkiye ekonomisinde yaşanan hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artış deneyimlerinin tarihlerinin belirlenmesi için kullanılan yöntem anlatılacak; dördüncü bölümde kullanılan veri setine ve yönteme dair açıklamalar yanında ampirik bulgular değerlendirilecektir.

2. Literatür

Bu bölümde aktif fiyatlarındaki aşırı hareket (hızlı artış ve balon) oluşma olasılığını araştıran çalışmaların bulguları özetlenecektir. Alessi ve Detken (2011) 18 OECD ekonomisi için 1970Q1-2007Q4 döneminde aktif fiyat genişlemelerini belirlemektedir. Bu amaçla hisse senedi, konut ve gayrimenkul fiyatlarının ağırlıklı ortalamasını ifade eden bileşik bir aktif fiyat endeksi oluşturulmaktadır. Aktif fiyat genişlemelerinin olduğu dönemler uzun dönem trendden sapma yöntemiyle belirlenmektedir. Aktif fiyat genişlemelerinin uyarı göstergeleri olarak GSYH, tüketim, yatırım ve konut yatırımı gibi reel değişkenler yanında, reel döviz kuru, faiz oranı, para arzı ve özel kredileri içeren finansal değişkenler hem yurtiçi hem de küresel düzeyde ele alınmaktadır. Çalışmanın bulguları, aktif fiyat genişlemelerini tahmin etmede finansal değişkenlerin reel değişkenlerden daha iyi performansla sahip olduğu; özellikle küresel özel kredilerin en iyi öncü gösterge olduğunu kanıtlamaktadır.

Gerdesmeier vd. (2011) 1969Q1-2010Q2 döneminde 17 sanayileşmiş OECD ülkesi ve Euro bölgesi verilerini kullanarak, hisse senedi ve konut fiyatı endekslerini içeren bir bileşik aktif fiyat göstergesi oluşturmaktadır. Bu çerçevede trendden sapma yöntemiyle belirlenen aktif fiyat genişlemesi olasılığını Probit model sayesinde tahmin etmektedir. Ulaşılan bulgular kredi büyümesi, konut fiyatı, yatırım/GSYH oranı, hisse senedi fiyatları ve faiz oranı farkının, aktif fiyat genişlemelerini tahmin etmede en iyi göstergeler olduğunu ortaya koymaktadır.

Ponomarenko (2013) 29 gelişen piyasa ekonomisi için 1993Q1-2011Q2 döneminde konut ve hisse senedi fiyatlarının ağırlıklı ortalamasından oluşan bir bileşik aktif fiyat endeksi kullanılmaktadır. Çalışmada aktif fiyat genişlemeleri, trendden sapma yaklaşımı ile tespit edilmektedir. Probit model tahminleri, konut fiyatlarının büyümesinin, kredi büyümesinin ve FDI hariç brüt toplam sermaye girişlerinin, aktif fiyat genişlemesi olasılığını anlamlı şekilde artırdığını kanıtlamaktadır.

Borgy vd. (2014) 18 OECD ekonomisinin 1970Q1-2012Q4 dönemine ait verileri ile konut fiyat genişlemelerini ve hisse fiyat genişlemelerini belirlemektedir. Ardından aktif fiyat genişlemesi olasılığını Logit model yardımıyla tahmin etmektedir. Bulgular konut fiyat genişlemesi olasılığının reel GSYH ve reel kredilerden pozitif, uzun vadeli faiz oranından ise negatif etkilendiğini göstermektedir. Sonuçlar

ayrıca hisse fiyat genişlemesi olasılığı üzerinde reel kredilerin negatif, yatırımın ve uzun vadeli faiz oranının pozitif etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Olaberria (2014) 1990Q1-2010Q3 dönemi için 40 ülkenin verileri ile hisse fiyat genişlemelerini trendden sapma yöntemiyle belirlemektedir. En küçük kareler tahminlerinde bağımlı değişken normal dönemlerde sıfır, aktif fiyat genişlemesi dönemlerinde hisse senedi fiyat endeksinin konjonktürel bileşeninin değerini almaktadır. Çalışmanın bulguları, aktif fiyat genişlemesi üzerinde çıktı büyüme oranının pozitif, enflasyon oranının ise negatif etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Çalışmada ayrıca net sermaye akımlarının FDI, portföy yatırımı ve diğer yatırım bileşenleri açıklayıcı değişken olarak modele dahil edilmektedir. Sonuçlar, gelişen piyasa ekonomilerinde FDI ve portföy hisse senedi girişleri ile aktif fiyat genişlemeleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığını, portföy borç ve diğer yatırım girişlerinin aktif fiyatlarındaki genişlemeler ile güçlü ve anlamlı bir ilişki sergilediğini kanıtlamaktadır.

Wang ve Chen (2019), panel Logit modelini ve 2000Q1-2018Q3 arasındaki dönemi kapsayan 22 ekonominin veri setini kullanarak hisse senedi balonlarını belirleyen faktörleri araştırmaktadır. Hisse senedi balonlarının dönemleri, GSADF testi kullanılarak belirlenmektedir. Çalışmanın bulguları, borsadaki işlem hacminin, borsa fiyat oynaklığının, para arzı büyüme oranının ve kredi büyümesinin hisse fiyat balonu olasılığını artıran faktörler olduğunu göstermektedir.

Czerniak vd. (2020) 15 Avrupa Birliği ülkesinde 1995-2014 dönemi için aktif (konut ve hisse senedi) fiyat balonu olasılığını Logit model kullanarak tahmin etmektedir. Çalışmada aktif fiyat balonlarının tanımlanması için trendden sapma ve hareketli ortalama yöntemleri birlikte kullanılmaktadır. Ulaşılan bulgular, konut balonu olasılığının çıktı açığına, göçmen sayısına ve hane halkının ekonomik iyimserliğine pozitif, finansal gelişme düzeyine ve kredi faiz oranına negatif yönde bağlı olduğunu göstermektedir. Bulgular hisse senedi balonu olasılığının çıktı açığından ve küresel ekonomik güvenden pozitif, kısa vadeli faiz oranından ve ülkenin finansal gelişmişlik düzeyinden negatif yönde etkilendiğini ispatlamaktadır.

Wang vd. (2021) 22 gelişen piyasa ekonomisinin 1998Q3-2011Q4 dönemini kapsayan verileri ile hisse senedi balonu olasılığını Probit model kullanarak tahmin etmektedir. Hisse senedi balonlarının dönemleri, GSADF testi kullanılarak belirlenmektedir. Açıklayıcı değişken olarak GSYH büyüme oranı, enflasyon oranı ve döviz kuru rejimi gibi değişkenler yanında brüt sermaye girişlerinin üç bileşeni (portföy hisse senedi, portföy borç senedi ve bankacılık girişleri) ele alınmaktadır. Probit model sonuçları, portföy hisse senedi girişleri ile hisse fiyat artışları arasında güçlü bir ilişki olduğunu ispatlamaktadır. Ayrıca daha yüksek GSYH büyüme oranına, daha düşük enflasyon oranına ve esnek döviz kuru rejimine sahip olan ülkelerin, hisse senedi fiyatlarında aşırı artış yaşama olasılığının daha yüksek olduğu gösterilmektedir.

Shahrier vd. (2023) 1993-2018 dönemi için dört Asya ülkesinde (Malezya, Tayland, Endonezya ve Filipinler) hisse senedi ve konut fiyat endekslerinin ağırlıklı ortalamasından oluşan bir aktif fiyat endeksi oluşturarak, aktif fiyatlarındaki genişleme-daralma çevrimlerini trendden sapma yöntemiyle belirlemektedir. Ardından panel Probit model yardımıyla aktif fiyatlarındaki genişleme-daralma çevrimi olasılığı tahmin edilmektedir. Bulgular, reel efektif döviz kuru açığındaki, konut fiyatı açığındaki ve çıktı açığındaki artışların, aktif fiyat genişlemesi olasılığını artırdığını göstermektedir. Çalışmada ayrıca brüt sermaye girişlerinin altı kategorisindeki (borç giriş ve çıkışları, hisse senedi giriş ve çıkışları ile bankacılık giriş ve çıkışları) aşırı hareketlerin (aşırı artış, ani duruş, geri dönüş ve kaçış) aktif fiyat genişlemesi olasılığı üzerindeki etkileri araştırılmaktadır. Sonuçlar, bankacılık girişlerindeki aşırı artışların aktif fiyat genişlemesi olasılığını artırdığını kanıtlamaktadır.

Türkiye ekonomisine dair çalışmalardan birinde Çağlı ve Evrim Mandacı (2017), 2006:11-2016:05 döneminde Borsa İstanbul'un 21 endeksi için hesaplanan temettü verimi oranlarını kullanarak, hisse senedi balonlarının varlığını GSADF testleri ile araştırmıştır. Çalışmada ayrıca Sıfır Değer Ağırlıklı Poisson (ZIP) modeli yardımıyla, döviz kuru, reel kesim güven endeksi ve sanayi üretim endeksinin spekülasyon balon sayısı üzerinde anlamlı marjinal etkileri olduğu ortaya konulmuştur. Buna göre Türk Lirasının değer kaybındaki, reel kesim güven endeksindeki ve toplam sanayi üretim endeksindeki artışlar,

Borsa İstanbul'da balon oluşma olasılığını azaltmaktadır. Çıtak (2019) çalışmasında Türkiye ekonomisinin 2005:01-2019:02 dönemine ait verileri kullanılarak, Borsa İstanbul'da işlem gören 24 sektör ve gösterge endeksleri için hisse senedi balonlarının dönemleri GSADF testleri ile belirlenmektedir. Ardından hisse senedi balonlarının yaşandığı dönemlere kukla değişken tanımlanarak, balon oluşumunu etkileyen faktörler Logit model yardımıyla araştırılmaktadır. Çalışmanın bulguları, Borsa İstanbul'da balon oluşma olasılığını en fazla etkileyen değişkenlerin uluslararası portföy yatırımları, ülke kredi risk primi (CDS) ve küresel risk algısı (VIX) olduğunu ispatlamaktadır.

3. Hisse Senedi Fiyatlarındaki Hızlı Artışların Belirlenmesi

Olaberria (2014) bir aktif fiyat genişlemesini, reel aktif fiyatının tipik bir çevrimin genişleme safhasında olandan daha hızlı büyümesi biçiminde tanımlamaktadır. Bu tanıma uygun olarak Türkiye ekonomisinde hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artışların belirlenmesi için, 2003:01-2020:01 dönemine ait reel Borsa İstanbul 100 getiri endeksi kullanılmaktadır. Bu çalışmada reel hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artışlar Mendoza ve Terrones (2008)'in kredi genişlemeleri için kullandığı eşik değer yöntemine benzer şekilde belirlenmektedir. Bu yöntemde reel hisse senedi getirisi konjonktürel ve trend bileşenlerine ayrıştırılmakta ve konjonktürel bileşenin uzun dönem trendini belirli bir eşik değerden daha fazla aşan durumlar, hızlı artış veya genişleme (boom) deneyimi olarak belirlenmektedir. Buna göre, hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artışlar, alışılmadık derecede aşırı artışları göstermektedir (Olaberria, 2014).

Türkiye ekonomisinde hisse fiyat genişlemesi dönemlerini belirlemek için öncelikle BIST100 reel getiri endeksi, hareketli ortalama yöntemiyle mevsimsellikten arındırılmıştır. Ardından HP filtreleme yöntemi³ kullanılarak, BIST100 reel getiri endeksinin konjonktürel bileşeni (I) ve bu konjonktürel bileşenin standart sapması (σ_I) bulunmuştur. Eşik değer katsayısı 1,65 alınarak, konjonktürel bileşenin standart sapmasının 1,65 katından büyük/eşit olduğunda (Reel BIST100 getiri endeksi $\geq$ HP trendi + 1,65 * σ_I), hisse fiyat genişlemesi deneyiminin yaşandığı kabul edilmiştir. Eşik değer 1,65 alınmasının sebebi, standart normal dağılımın yüzde 5'lik kuyruğunun $\text{Prob}(I/\sigma_I \geq 1,65) = 0,05$ koşulunu sağlamasıdır. Bir başka deyişle bir hisse fiyat genişlemesi deneyimi, reel hisse senedi getirisinin trendden sapmasının, dağılımın en üst beşinci yüzdilik diliminde yer aldığı durumdur. Diğer taraftan genişleme deneyiminin başlangıç ve bitiş dönemlerinin belirlenmesi için, başlangıç ve bitiş eşikleri 0,5 olarak alınmıştır. Böylece reel BIST100 getiri endeksinin konjonktürel bileşeninin 0,5 standart sapmasından büyük olduğu aylar (aynı deneyim içerisinde 1,65 standart sapmasını aşmış olması koşuluyla) hisse fiyat genişlemesinin yaşandığı dönemler olarak belirlenmiştir: Reel BIST100 getiri endeksi $>$ HP trendi + 0,5 * σ_I . Hisse fiyat genişlemesi dönemlerini tespit etmek amacıyla kullanılan bu yöntemin, Olaberria (2014) ve Shahrer vd. (2023) çalışmalarında kullanılan yöntemle benzer olduğunu belirtmek gerekir. Yukarıdaki yöntemle göre, Türkiye ekonomisinde hisse fiyat genişlemelerinin yaşandığı dönemler şu şekilde belirlenmiştir: 2005:11-2006:04, 2007:05-2007:12, 2010:07-2011:06, 2012:11-2013:06 ve 2017:05-2018:05.

4. Veriler, Yöntem ve Bulgular

Bu çalışmada 2003:01-2020:01 döneminde Türkiye ekonomisinde hisse fiyat genişlemesi olasılığını belirleyen faktörleri araştırmak amacıyla Probit model kullanılmaktadır. Bu modelde bağımlı değişken, hisse fiyat genişlemesi yaşanan dönemlerde 1 ve geri kalan dönemlerde 0 değerini almaktadır. Bağımsız değişkenler ise literatürde hisse fiyat genişlemelerini etkileyebileceği öngörülen faktörlerden seçilmiştir.

4.1. Açıklayıcı Değişkenler

Literatürde potansiyel olarak aktif fiyatlarındaki aşırı artışlarla ilişkilendirilebilecek faktörler, yurtiçi reel ve finansal değişkenler yanında küresel değişkenleri de içermektedir. İş çevrimlerinin ve reel ekonomik

³ Literatürde zaman serilerinin konjonktürel ve trend bileşenlerinin ayrıştırılması amacıyla HP filtreleme yöntemi yanında Baxter-King ve Christiano-Fitzgerald filtreleme yöntemleri de kullanılmaktadır. Bu çalışmada hem kullanım kolaylığı sağlaması hem de literatürde standart bir yöntem olarak yaygın kullanımı nedeniyle HP filtreleme yöntemi tercih edilmiştir.

koşulların, aktif fiyat genişlemeleri üzerindeki etkisinin göstergesi olarak sanayi üretim endeksi büyüme oranı (DIPI) ele alınmaktadır. Bir iş çevriminin genişleme safhasında, hisse senedi fiyatlarında ani bir değerlendirme ve potansiyel olarak aşırı artışların ortaya çıkması muhtemeldir (Wang vd., 2021). Bu yüzden sanayi üretim endeksi değişkeninin, hisse fiyat genişlemeleri üzerinde pozitif etki yaratması beklenmektedir. Diğer taraftan ekonominin parasal durumunun aktif fiyatları üzerindeki etkisi, TÜFE enflasyon oranı ile kontrol edilmektedir. Yüksek enflasyon, düzensiz ve oynak parasal durumun bir sonucu olabilmekte ve para politikasının istikrarsızlığının bir göstergesi olarak kullanılabilir (Wang vd., 2021). Dolayısıyla yüksek enflasyonun yatırımcı güvenini olumsuz etkileyeceği düşünülerek, enflasyon oranı (DCPI) ile hisse fiyat genişlemesi arasında negatif ilişki beklenmektedir. Ayrıca reel döviz kurundaki dalgalanmaların da, yatırımcıların davranışlarını etkilemesi muhtemeldir. Özellikle yerli paranın reel değer kazancının yatırımcı beklentilerini pekiştirerek aktif fiyatlarındaki hareketleri genişletmesi mümkündür (Shahrier vd., 2023). Bu nedenle reel döviz kuru (DRER) ile hisse fiyat genişlemesi arasında pozitif ilişki beklenmektedir. Dışa açık bir ekonomide uluslararası faktörlerin aktif fiyatları üzerinde önemli etkisi olacağını gözden kaçırmamak gerekir (Olaberria, 2014). Bu yüzden uluslararası koşulların yurtiçi hisse senedi fiyatları üzerindeki etkisini belirlemek için küresel ekonomik politika belirsizliği (GEPÜ) endeksi ele alınmaktadır. GEPÜ endeksi, önde gelen gazetelerde seçilmiş kelimeleri içeren makalelerin nispi payına göre 16 ülke için oluşturulmuş olan ekonomik politika belirsizliği endeksi değerlerinin, her bir ülkenin gayri safi yurtiçi hasıla değerleriyle ağırlıklandırılmış ortalamasıdır (Davis, 2016). Küresel belirsizliğin beklentileri olumsuz etkilemek suretiyle, yurtiçi hisse senedi fiyatları ile negatif ilişkili olması beklenmektedir.

Geniş sermaye girişlerinin aktif fiyatlarında hızlı artışlara yol açtığı görüşü, bir çok çalışmada savunulmaktadır (Caballero ve Krishnamurthy, 2006; Aoki vd., 2009; Korinek, 2011). Bu çalışmaların öngördükleri bazı dinamikler farklı olsa da, temel mekanizma benzerdir. Buna göre bir ekonomiye sermaye girişi olduğunda, aktif talebinde artış olmakta ve arz sabitken aktif fiyatları artmaktadır. Genellikle finansal piyasa aksaklıkları (ters seçim, ahlaki riziko ve dışsallıklar gibi) yüzünden, ekonominin borçlanma kapasitesi aktiflerin değerine bağlı olmaktadır. Bu yüzden aktif fiyatlarındaki ilk artış, ekonominin kredi limitini artırmakta ve daha çok sermaye girişini teşvik etmektedir. Bu durumda aktif fiyatları daha da artmaktadır. Bu süreç bir çeşit kartopu etkisiyle aktif fiyatlarında aşırı artışlara dönüşebilmektedir (Olaberria, 2014). Dolayısıyla teorik olarak sermaye girişleri ile aktif fiyat genişlemeleri arasında pozitif bir ilişki beklenmektedir. Sermaye girişlerinin hisse fiyat genişlemeleri üzerinde öngörülen etkisinin ampirik olarak test edilmesi için, Probit model tahminlerinde ödemeler bilançosunun finans hesabında gözlemlenen net toplam sermaye akımları ele alınmaktadır. Tanım olarak brüt sermaye girişleri ile brüt sermaye çıkışları arasındaki farkı gösteren net toplam sermaye girişleri (NTCI) serisinin, finans hesabında izlenen değerlerin ters işaretli olduğunu belirtmek gerekir.

Net toplam sermaye girişleri, net doğrudan yabancı yatırımlar (NFDI), net portföy yatırımları (NPI) ve net diğer yatırımlar (NOI) biçiminde üç ana bileşene sahiptir. Birbirinden oldukça farklı finansal araçlar üzerinde gerçekleşen işlemleri içeren bu üç bileşenin, yurtiçi değişkenler üzerinde farklı etkilere sahip olabileceği düşünülmektedir (Ghosh ve Quereshi, 2016; Pagliari ve Hannan, 2017). Örneğin sıfırdan yatırım ve yönetim kontrolü sağlayan hisse alım satımı gibi işlemleri içeren doğrudan yabancı yatırımların hisse fiyat genişlemeleri üzerindeki etkisinin yönünün veya derecesinin; hisse senedi ve borç senetlerine dair işlemleri kapsayan portföy yatırımlarından ve krediler ve mevduatlar gibi işlemleri barındıran diğer yatırımlardan farklı olması beklenebilir. Bu yüzden net sermaye girişlerinin üç alt bileşeni için ayrı ayrı tahminler yapılmaktadır.

Diğer taraftan net sermaye girişlerine dair veriler, hem yabancı hem de yerleşik yatırımcıların işlemlerini içermektedir. Zira brüt sermaye girişleri yabancı yatırımcıların, brüt sermaye çıkışları ise yerleşik yatırımcıların işlemlerinden oluşmaktadır. Yabancı ve yerleşik yatırımcıların davranışlarının da aktif fiyatları üzerindeki etkisinin yönünün ve/veya büyüklüğünün birbirinden farklı olabileceği düşünülmektedir (Forbes ve Warnock, 2012). Bu nedenle brüt sermaye girişleri ve brüt sermaye çıkışları, toplam sermaye akımları (sırasıyla GTCI ve GTCO) yanında doğrudan yabancı yatırım (sırasıyla GFDI

ve GFDO), portföy yatırımları (sırasıyla GPI ve GPO) ve diğer yatırımlar (sırasıyla GOI ve GOO) bileşenleri bazında ayrı ayrı model tahminlerine dahil edilmektedir.

Sanayi üretim endeksi, TÜFE ve reel efektif döviz kuru endeksinin bir önceki yılın aynı dönemine göre değişme oranı, küresel ekonomik politika belirsizliği endeksinin ise birinci farkı alınmaktadır. Sermaye akımlarına dair serilerin hepsinin HP filtreleme yöntemiyle hesaplanan uzun dönem trendden sapmaları kullanılmaktadır. Veri setine dair tanımlar ve kaynaklarına ilişkin açıklamalar Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. Veri Seti

Veri	Tanım	Kaynak
DIPI	Sanayi üretim endeksinin bir önceki yılın aynı dönemine göre % değişme oranı	Türkiye İstatistik Kurumu
DCPI	Tüketici fiyat endeksinin bir önceki yılın aynı dönemine göre % değişme oranı	Türkiye İstatistik Kurumu
DRER	TÜFE bazlı reel efektif döviz kuru endeksinin bir önceki yılın aynı dönemine göre % değişme oranı	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
DGEPU	Küresel ekonomik politika belirsizliği endeksinin birinci farkı	http://www.policyuncertainty.com/
GTCI	Brüt toplam sermaye girişlerinin konjonktürel bileşeni	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
GTCO	Brüt toplam sermaye çıkışlarının konjonktürel bileşeni	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
NTCI	Net toplam sermaye girişlerinin konjonktürel bileşeni	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
GPI	Brüt portföy girişlerinin konjonktürel bileşeni	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
GPO	Brüt portföy çıkışlarının konjonktürel bileşeni	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
NPI	Net portföy girişlerinin konjonktürel bileşeni	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
GFDI	Brüt doğrudan yatırım girişlerinin konjonktürel bileşeni	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
GFDI	Brüt doğrudan yatırım çıkışlarının konjonktürel bileşeni	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
NFDI	Net doğrudan yatırım girişlerinin konjonktürel bileşeni	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
GOI	Brüt diğer yatırım girişlerinin konjonktürel bileşeni	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
GOO	Brüt diğer yatırım çıkışlarının konjonktürel bileşeni	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
NOI	Net diğer yatırım girişlerinin konjonktürel bileşeni	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası

4.2. Yöntem

Yukarıda belirlenen açıklayıcı faktörlerin Türkiye ekonomisinde hisse fiyat genişlemesi olasılığı üzerindeki etkilerini belirlemek için Probit model oluşturulmaktadır. Modelde kullanılan bağımlı değişken ikinci bölümde belirlenmiş olan hisse fiyat genişlemesi dönemlerinde 1 ve geri kalan dönemlerde 0 değerini alan ikili bir değişkendir. Tahmin edilen Probit model aşağıdaki şekilde gösterilebilir:

$$\Pr(\text{Boom}_t=1) = F(X_{t-1} \beta)$$

Denklem 1’in sol tarafı hisse fiyat genişlemesi olasılığını göstermektedir. Burada Boom_t , hisse fiyat genişlemesi dönemlerinde 1 ve geri kalan dönemlerde 0 değerini alan kukla değişkendir. Denklem sağ tarafında ise hisse fiyat genişlemesi olasılığını belirleyen faktörler yer almaktadır. Burada X , açıklayıcı değişkenler vektörüdür. Modelde içsellik ve ters nedensellik sorunlarına meydan vermemek için, tüm açıklayıcı değişkenlerin bir dönem gecikmeli değeri ele alınmaktadır.

4.3. Bulgular

Türkiye ekonomisinde hisse fiyat genişlemelerinin ortaya çıkma olasılığını belirleyen faktörleri araştırmak amacıyla, Denklem 1’de gösterilen Probit model 2003:01-2020:01 dönemi için tahmin

edilmiştir. Modelde sahte regresyon şüphesinin önüne geçmek amacıyla açıklayıcı değişkenlerin birim kök testleri yapılmış ve tüm serilerin durağan oldukları tespit edilmiştir (Tablo 2).

Tablo 2. Durağanlık Testleri

Açıklayıcı Değişkenler	ADF Test istatistiği	PP Test İstatistiği	Açıklayıcı Değişkenler	ADF Test İstatistiği	PP Test İstatistiği
DIPI	-3,452** (0,0103)	-8,205*** (0,0000)	GPO	-2,774* (0,0637)	-3,083** (0,0294)
DCPI	-4,244*** (0,0007)	-4,035*** (0,0015)	NPI	-3,690*** (0,0051)	-3,603*** (0,0065)
DRER	-3,267** (0,0178)	-4,099*** (0,0012)	GFDI	-2,655* (0,0838)	-3,238** (0,0192)
DGEPU	-18,55*** (0,0000)	-25,14*** (0,0000)	GFDI	-3,424** (0,0113)	-4,161*** (0,0010)
GTCI	-4,366*** (0,0005)	-3,653*** (0,0055)	NFDI	-2,775* (0,0637)	-3,113** (0,0271)
GTCO	-3,491*** (0,0091)	-3,933*** (0,0022)	GOI	-3,768*** (0,0038)	-3,661*** (0,0054)
NTCI	-3,182** (0,0226)	-3,685*** (0,0050)	GOO	-2,624* (0,0897)	-4,143*** (0,0010)
GPI	-3,888*** (0,0026)	-3,846*** (0,0029)	NOI	-4,2778*** (0,0006)	-3,942*** (0,0021)

Not: Durağanlık testlerinde sabit terim ilave edilmiştir. *, ** ve *** işaretleri sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Ayrıca açıklayıcı değişkenler arasındaki korelasyon katsayıları incelenmiş ve seriler arasındaki korelasyonun çok düşük olduğu anlaşılmıştır (Tablo 3). Probit model tahmin edilirken, açıklayıcı değişkenlerin sırayla eklendiği adım adım tahmin yöntemi izlenmektedir. Bu sayede ilave edilen değişkenin modelin açıklama gücüne katkısının takip edilmesi mümkün olmaktadır. Tahmin edilen katsayıların işaretleri, hisse fiyat genişlemesi olasılığı üzerinde ilgili değişkenin artırıcı veya azaltıcı etkiye sahip olduğu biçiminde yorumlanmalıdır (Gerdesmeier vd., 2011).

Tablo 3. Açıklayıcı Değişkenlerin Korelasyon Matrisi

	DIPI	DCPI	DRER	DGEPU	GTCI
DIPI	1,0				
DCPI	-0,1132	1,0			
DRER	0,2243	-0,1214	1,0		
DGEPU	-0,0297	-0,0034	-0,0285	1,0	
GTCI	0,19667	0,0234	-0,0103	0,0569	1,0

Probit model tahminlerinden elde edilen sonuçlar Tablo 4’te gösterilmektedir. Bu tahminlerden Türkiye ekonomisinde hisse fiyat genişlemesi olasılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkisi olduğu tespit edilen yurtiçi değişkenlerden birisi, sanayi üretim endeksidir. Buna göre sanayi üretiminin büyüme oranı arttıkça, hisse senedi fiyatlarında hızlı artış yaşanma olasılığı yükselmektedir. Bu sonuç Türkiye ekonomisinde iş çevrimlerinin genişleme safhasında iktisadi büyümeye eşlik eden ekonomik koşullardaki iyileşmenin hem şirketlerin karlılığındaki artış hem de bekleyişlerdeki iyileşme nedeniyle hisse senedi fiyatlarındaki artışları beslediğini göstermektedir. Hisse fiyat genişlemesi olasılığını anlamlı ve güçlü bir şekilde etkileyen bir başka değişken enflasyon oranıdır. Tahminlere göre enflasyon oranı yükseldikçe, hisse senedi fiyatlarında hızlı artış ortaya çıkma olasılığı düşmektedir. Bu sonuç, ekonomide belirsizliğin

artmasına yol açan yüksek enflasyon ortamının, yatırımcı beklentilerini olumsuz etkilediği biçiminde yorumlanabilir. Reel efektif döviz kuru endeksinin de Türkiye ekonomisinde hisse fiyat genişlemesi üzerinde anlamlı bir etki yarattığı anlaşılmaktadır. Buna göre Türk Lirasının reel değer kazancındaki artış, hisse senedi fiyatlarında hızlı artış olasılığını yükseltmektedir. Reel kur endeksindeki artışların hisse senedi fiyatlarında ve getirilerinde yükselişleri pekiştirdiği anlamına gelen bu sonuç, aktif fiyat genişlemelerinin kendi kendini besleyen bir doğası olduğunu doğrulamaktadır. Diğer yandan tahminler, Türkiye’de hisse fiyat genişlemesi olasılığının küresel koşullardan da etkilendiğini kanıtlamaktadır. Zira küresel ekonomik politika belirsizliği (GEPU) endeksi, hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artış olasılığını negatif yönde etkilemektedir. Birçok tahminde anlamlı görünen bu etki, küresel belirsizlikteki artışın beklentileri olumsuz etkilediği şeklinde yorumlanabilir.

Probit model tahminleri, Türkiye ekonomisinde sermaye girişlerindeki artışların da hisse fiyat genişlemesi üzerinde anlamlı ve güçlü bir etkisi bulunduğunu kanıtlamaktadır. Buna göre net toplam sermaye girişlerindeki artış, hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artış olasılığını pozitif yönde etkilemektedir. Net toplam sermaye girişi (NTCI) değişkeninin istatistiksel anlamlılığının ve açıklama oranına katkısının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Net sermaye girişlerinin bu etkisinin yabancı yatırımcıların davranışından mı yoksa yerleşik yatırımcıların davranışından mı kaynaklandığını değerlendirebilmek için, brüt toplam sermaye girişlerinin (GTCI) ve brüt toplam sermaye çıkışlarının (GTCO) tahmin sonuçlarına bakılmıştır. Bulgular hisse fiyat genişlemesi olasılığı üzerinde GTCI değişkeninin pozitif ve anlamlı, GTCO değişkeninin ise negatif fakat anlamlı olmayan etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Üstelik brüt toplam sermaye girişlerinin (GTCI) açıklama oranına katkısının oldukça yüksek olduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla bulgular, hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artış olasılığı üzerinde yabancıların sermaye girişlerinin güçlü etkisi olduğunu ispatlamaktadır.

Tablo 4. Probit Model Tahminleri

Açıklayıcı Değişkenler	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
DIPI	5.476*** (1.425)	4.882*** (1.438)	4.811*** (1.486)	4.739*** (1.484)	5.490*** (1.775)	4.418*** (1.501)	3.926** (1.770)	5.595*** (2.148)
DCPI		-9.258** (3.998)	-8.808** (3.702)	-9.010** (3.730)	-8.376** (3.933)	-8.931** (3.752)	-8.861** (4.041)	-8.098 (5.680)
DRER			2.260** (1.064)	2.309** (1.076)	3.596*** (1.184)	2.507** (1.086)	3.966*** (1.199)	2.659* (1.475)
DGEPU				-0.007 (0.004)	-0.011** (0.005)	-0.007 (0.004)	-0.011** (0.005)	-0.015** (0.006)
GTCI					0.067*** (0.013)			
GTCO						-0,029 (0.019)		
NTCI							0.065*** (0.012)	
GPI								0.207*** (0.033)
McFR²	0.080	0.124	0.145	0.156	0.319	0.168	0.338	0.511
LR ist. (prob)	17.689 (0.0000)	27.492 (0.0000)	32.018 (0.0000)	34.545 (0.0000)	70.46 (0.0000)	37.006 (0.0000)	74.564 (0.0000)	112.6 (0.0000)
Doğru tahmin %	67.47	68.79	69.71	70.11	76.49	70.45	77.20	83.15

Tablo 4. (Devamı)

Açıklayıcı Değişkenler	IX	X	XI	XII	XII	XIV	XV	XVI
DIPI	5.008*** (1.528)	5.927*** (2.219)	4.773*** (1.516)	4.593*** (1.496)	4.823*** (1.512)	4.552*** (1.509)	4.432*** (1.502)	4.205*** (1.540)
DCPI	-10.74** (4.221)	-9.882 (6.091)	-9.074** (3.778)	-9.119** (3.742)	-9.206** (3.800)	-9.056** (3.760)	-8.624** (3.701)	-8.855** (3.746)
DRER	3.079*** (1.170)	3.796** (1.533)	2.338** (1.109)	2.562** (1.123)	2.418** (1.135)	2.489** (1.089)	2.292** (1.074)	2.560** (1.084)
DGEPU	-0.007 (0.004)	-0.015** (0.006)	-0.007 (0.004)	-0.007 (0.004)	-0.007 (0.004)	-0.008* (0.004)	-0.007 (0.004)	-0.008* (0.004)
GPO	-0.147* (0.079)							
NPI		0.205*** (0.032)						
GFDI			0.004 (0.038)					
GFDO				-0.138 (0.175)				
NFDI					0.012 (0.040)			
GOI						0.121 (0.116)		
GOO							-0.026 (0.022)	
NOI								0.017 (0.011)
McFR²	0.173	0.519	0.156	0.159	0.157	0.161	0.163	0.168
LR ist. (prob)	38.216 (0.0000)	114.50 (0.0000)	34.557 (0.0000)	35.176 (0.0000)	34.638 (0.0000)	35.658 (0.0000)	35.955 (0.0000)	37.144 (0.0000)
Doğru tahmin %	70.59	83.44	70.12	70.21	70.14	70.37	70.30	70.65

Not: Bağımlı değişken (BISTG), borsa genişlemesi dönemlerinde 1, diğer dönemlerde 0 değerini almaktadır. Tüm tahminlerde burada gösterilmeyen sabit terim ilave edilmiştir. *, ** ve *** işaretleri sırasıyla %10, %5 ve %1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Standart hatalar parantez içinde gösterilmiştir. Sermaye akımlarına ilişkin katsayılar ve standart hatalar 1000 ile çarpılmıştır. Açıklayıcı değişkenlerin tümünün bir dönem gecikmeli değerleri kullanılmıştır.

Toplam sermaye girişlerinin farklı bileşenlerinin hisse fiyat genişlemeleri üzerindeki etkilerini görebilmek için, doğrudan yatırım, portföy yatırımı ve diğer yatırım bileşenleri kullanılarak ayrıca tahminler yapılmıştır. Tablo 4'te görülen sonuçlar, hisse fiyat genişlemesi olasılığı üzerinde net portföy girişlerinin (NPI) ve brüt portföy girişlerinin (GPI) pozitif ve anlamlı, brüt portföy çıkışlarının (GPO) ise negatif ve anlamlı etkisi olduğunu göstermektedir. Fakat net ve brüt portföy girişlerinin (NPI ve GPI) anlamlılığının ve açıklama gücünün çok daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuçlar, hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artış olasılığı üzerinde hem yabancıların hem de yerleşiklerin portföy akımlarının etkisi olduğunu, ancak yabancı portföy girişlerinin etkisinin çok daha güçlü olduğunu kanıtlamaktadır.

Diğer taraftan FDI ve diğer yatırım bileşenlerinin net ve brüt büyüklüklerine dair tahminlerin hiç birinde, hisse fiyat genişlemesi olasılığı üzerinde anlamlı bir etki tespit edilememiştir. Yapılan tahminler, net FDI girişlerinin (NFDI) ve brüt FDI girişlerinin (GFDI) pozitif, brüt FDI çıkışlarının (GFDO) negatif katsayı taşıdığını gösterse de, bunların istatistiksel anlamlılığı bulunmamaktadır. Benzer şekilde, net diğer yatırım girişleri (NOI) ve brüt diğer yatırım girişleri (GOI) pozitif, brüt diğer yatırım çıkışları (GOO) negatif katsayıya sahip olsa da, bu etkilerin istatistiksel anlamlılık taşımadığı görülmektedir.

Bütün bu sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde, ele alınan dönem için Türkiye ekonomisinde yaşanan hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artış olasılığı üzerinde net ve brüt toplam sermaye girişlerinin güçlü bir etkiye sahip olduğu, bu etkinin net ve brüt portföy yatırımı girişlerinden kaynaklandığı söylenebilir. Ayrıca portföy akımları için hem yabancıların hem de yerleşiklerin sermaye akımlarının hisse fiyat genişlemesi olasılığı üzerindeki etkisi anlamlı olmakla birlikte, bu akımların etkisinin esas olarak yabancı sermaye girişlerine bağlı olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.⁴

5. Sonuç

Aktif fiyatlarında yaşanan genişleme daralma çevrimleri, finansal ve makroekonomik istikrarsızlığa yol açarak reel ekonomi üzerinde olumsuz etkiler yaratabilmektedir. Söz konusu çevrimlerin genişleme aşamasında, aktif fiyatlarında sürekli ve hızlı bir yukarı yönlü hareket olmaktadır. Aktif fiyatlarındaki hızlı artışlar, ekonomik büyüme, para ve kredi büyümesi gibi yurtiçi faktörler yanında küresel faktörler tarafından da beslenebilmektedir. Ayrıca aktif fiyatlarındaki hızlı artışlar sırasında, finansal ve finansal olmayan sektörlerin bilançolarındaki iyileşme sonucunda artan borçlanma imkânları, aktif fiyatlarındaki artışı daha da hızlandırmaktadır. Üstelik aktif fiyatlarında devam eden artışlar, bekleyişleri iyileştirmek suretiyle aktif fiyatlarındaki hızlı artışları daha da körükleyebilmektedir. Çevrimin genişleme safhasında ortaya çıkan aşırı borçlanma, para ve vade uyumsuzlukları gibi finansal zayıflıklar, sürecin aniden durması ve sert biçimde tersine dönmesi halinde ekonomiye önemli maliyetler getirebilmektedir. Zira bu daralma safhasında yaşanacak tersine ayarlanma sürecinde, önceden birikmiş olan finansal zayıflıkların da etkisiyle ekonomik aktivitede keskin bir düşüş olabilmektedir. Aktif fiyatlarındaki genişleme daralma çevrimlerinin bu olumsuz etkilerden kaçınmak için doğru politikaları uygulamak gerekmektedir. Doğru politikaların oluşturulabilmesi için de, aktif fiyatlarındaki hızlı artışları belirleyen faktörlerin belirlenmesi önemlidir.

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde yaşanan hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artışların belirleyicilerini araştırmak için bir Probit model oluşturulmaktadır. Hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artışlar, uzun dönem trendden sapma yöntemiyle belirlenmektedir. Modelin bulguları, sanayi üretimindeki artışın, hisse senedi fiyatlarında hızlı artış yaşanma olasılığını yükselttiğini göstermektedir. Hisse fiyat genişlemelerinin iş çevrimlerinden etkilendiğini kanıtlayan bu sonuç Özer vd. (2011), Poyraz ve Tepeli (2015), Çağlı ve Evrim Mandacı (2017) ve Şenol vd. (2018) çalışmalarının bulguları ile tutarlıdır. Bulgular ayrıca enflasyon oranındaki artışın, hisse senedi fiyatlarında hızlı artış yaşanma olasılığını düşürdüğünü kanıtlamaktadır. Yüksek enflasyonun yol açtığı belirsizliğin yatırımcı bekleyişlerini olumsuz etkilediği şeklinde yorumlanabilecek olan bu sonuç Özer vd. (2011), Aktaş ve Akdağ (2013) ve Fattah ve Kocabıyık (2020) çalışmalarında ulaşılan bulgulardan farklıdır. Söz konusu farklılığın, yukarıdaki çalışmaların aksine bu çalışmada hisse fiyat genişlemeleri belirlenirken hisse senedi getirisinin reel değerinin ele alınmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Probit modelin bulguları Türk Lirasının reel değer kazancının, hisse senedi fiyatlarında hızlı artış yaşanma olasılığını yükselttiğini ispatlamaktadır. Bu sonuç Güngör ve Polat (2010), Kaya (2013), Çağlı ve Evrim Mandacı (2017) ve Ünal (2021) çalışmalarının sonuçları ile uyumludur. Modelin bulgularına göre Türkiye ekonomisinde hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artış olasılığı, küresel ekonomik politika belirsizliğinden negatif yönde etkilenmektedir. Küresel belirsizliğin hisse senedi fiyatlarını olumsuz etkilediğini gösteren bu sonuç, küresel belirsizliğin göstergesi olarak VIX endeksini kullanan Çıtak (2019) çalışmasının sonucunu doğrulamaktadır.

Probit modelin bulgularına göre Türkiye ekonomisinde yaşanan hisse senedi fiyatlarındaki hızlı artış olasılığı üzerinde hem net hem de brüt toplam sermaye girişleri pozitif etki yaratmakta, bu etki büyük ölçüde net ve brüt portföy yatırımı girişlerinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca portföy akımları için hem yabancıların hem de yerleşiklerin sermaye akımları, hisse fiyat genişlemesi olasılığı üzerinde anlamlı etki

⁴ Ustaoglu (2020) çalışmasında, Borsa İstanbul'da yabancı işlemlerinin toplam işlem hacmi içerisindeki payının yıllık olarak artış trendine sahip olduğu, bu payın 2018 Ağustos ayında rekor bir seviyeye ile %70,71'e ulaştığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla portföy akımların hisse fiyat genişlemesi olasılığı üzerindeki etkisinin esas olarak yabancı sermaye girişlerine bağlı olarak ortaya çıktığı bulgusu, ele alınan dönemin önemli bir bölümünde Borsa İstanbul'da yabancı yatırımcıların işlemlerinin ağırlıkta olduğu gözlemine paralellik göstermektedir.

yaratmakta, fakat bu akımların etkisi esas olarak yabancı sermaye akımlarına bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sonuç, Çıtak (2019) çalışmasının bulgusuna paraleldir. Bu sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde, yurtdışı ve yurtiçi belirsizlikteki düşüşler ve yabancı portföy girişlerindeki artışlar gibi hisse senedi fiyatlarında hızlı artış olasılığını yükselten koşullarda finansal kesimdeki risklerin dikkatle takip edilmesi gerektiği söylenebilir.

Kaynakça

- Akkaya, M. (2018). Borsa İstanbul hisse senedi getirilerinde balon oluşumu üzerine bir uygulama. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(1), 188-200. <http://esjournal.cumhuriyet.edu.tr/tr/pub/issue/37183/379109>
- Aktaş, M. ve Akdağ, S. (2013). Türkiye’de ekonomik faktörlerin hisse senedi fiyatları ile ilişkilerinin araştırılması. *International Journal of Social Science Research*, 2(2), 50-67. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijssresearch/issue/32875/365284>
- Alessi, L. ve Detken, C. (2011). Quasi real time early warning indicators for costly asset price boom/bust cycles: A role for global liquidity. *European Journal of Political Economy*, 27(3), 520-533. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2011.01.003>
- Altınbaş, H., Kutay, N. ve Akkaya, G.C. (2015). Makroekonomik faktörlerin hisse senedi piyasaları üzerindeki etkisi: Borsa İstanbul üzerine bir uygulama. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 30-49. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/eyad/issue/57413/813675>
- Aoki, K., Benigno, G. ve Kiyotaki, N. (2009). Capital flows and asset prices. R. Clarida, ve F. Giavazzi (Ed.), *NBER international seminar on macroeconomics 2007* (s.175-216) içinde. University of Chicago Press.
- Borgy, V., Clerc, L. ve Renne, J. (2014). Measuring aggregate risk: Can we robustly identify asset-price boom-bust cycles?. *Journal of Banking & Finance*, 46, 132-150. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbankfin.2014.05.015>
- Brunnenmeier, M.K. (2008). Bubbles. S.N. Durlauf, ve L.E. Bluem, (Ed.), *New Palgrave Dictionary of Economics* içinde, Macmillan. https://doi.org/10.1057/9781137553799_5
- Caballero, R. J. ve Krishnamurthy, A. (2006). Bubbles and capital flow volatility: Causes and risk management. *Journal of Monetary Economics*, 53(1), 35-53. <https://doi.org/10.1016/j.jmoneco.2005.10.005>
- Christiano, L., Ilut, C., Motto, R. ve Rostagno, M. (2008). Monetary policy and stock market boom-bust cycles. *ECB Working Paper Series*, No. 955. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1285421>
- Czerniak, A., Borowski, J., Boratynski, J. ve Rosati, D. (2020). Asset price bubbles in a monetary union: Mind the convergence gap. *International Review of Economics and Finance*, 67, 288-302. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2020.02.006>
- Çağlı, E. Ç. ve Evrim Mandacı, P. (2017). Borsa İstanbul’da rasyonel balon varlığı: Sektör endeksleri üzerine bir analiz. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 54, 63-76. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fpeyd/issue/48014/607272>
- Çıtak, F. (2019). An empirical investigation of bubble in the Turkish stock market. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 5(2), 247-262. <https://doi.org/10.20979/ueyd.582296>
- Davis, S. J. (2016). An index of global economic policy uncertainty. *NBER Working Paper*, No: 22740.
- Fattah, A. S. ve Kocabıyık, T. (2020). Makroekonomik değişkenlerin borsa endeksleri üzerine etkisi: Türkiye ve ABD karşılaştırması. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 12(22), 116-151. <https://doi.org/10.14784/marufacd.691108>
- Forbes, K. J. ve Warnock, F.E. (2012a). Capital flow waves: Surges, stops, flight and retrenchment. *Journal of International Economics*, 88(2), 235-251. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jinteco.2012.03.006>
- Gerdesmeier, D., Reimers, H. ve Roffia, B. (2011). Early warning indicators for asset price booms. *Review of Economics & Finance*, 1, 1-19.
- Ghosh, A.R. ve Qureshi, M.S. (2016). Capital inflow surges and consequences. *ADBI Working Paper Series*, No. 585.
- Güngör, B. ve Polat, A. (2020). Geleneksel yatırım araçlarının hisse senedi fiyatlarına etkisi: BİST’te sektörel bazda karşılaştırmalı bir analiz. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 79-105. <https://doi.org/10.33399/biibfad.707110>
- Işıldak, M. S. (2022). Dolar, altın ve BİST-tüm endeksinde spekülative balonlar. *Ekonomi İşletme ve Maliye Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 194-206. <https://doi.org/10.38009/ekimad.1150814>
- Karatay Gögül, P. ve Yaman, D. (2020). Hisse senedi fiyatına etki eden makroekonomik faktörlerin incelenmesi: Simetrik ve asimetric nedensellik sınaması (2006-2020 dönemi). *Sakarya İktisat Dergisi*, 9(4), 258-276. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sid/issue/59766/861905>

- Kaya, V., Çömlekçi, İ. ve Kara, O. (2013). Hisse senedi getirilerini etkileyen makroekonomik değişkenler 2002-2012 Türkiye örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35, 167-176. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/4777/65823>
- Kindleberger, C. P. (1991). Bubbles. J. Eatwell, M. Milgate, ve P. Newman (Ed.), *The World of Economics* (s.20-22) içinde. Palgrave Macmillan.
- Korinek, A. (2011). The new economics of prudential capital controls: A research agenda. *IMF Economic Review*, 59(3), 523–561. <https://www.jstor.org/stable/41290973>
- Koy, A. (2018). Multibubbles in emerging stock markets. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 55, 95-109. <https://dergipark.org.tr/en/pub/fpeyd/issue/47986/607069>
- Mendoza, E. G. ve Terrones, M.E. (2008). An anatomy of credit booms: Evidence from macro aggregates and micro data. *NBER Working Paper*, No. 14049.
- Olaberria, E. (2014). Capital inflows and booms in asset prices: Evidence from a panel of countries. D. Miguel Fuentes, C.E. Raddatz, ve C.M. Reinhart (Ed.), *Capital Mobility and Monetary Policy* (s.255-290) içinde. Central Bank of Chile.
- Öndeş, T. ve Levet, M. (2020). Makroekonomik faktörlerin hisse senedi getirileri üzerindeki etkisi: BIST’de yer alan bankalar üzerine bir uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 88, 155-174. <https://doi.org/10.25095/mufad.801380>
- Özer, A., Kaya, A. ve Özer, N. (2011). Hisse senedi fiyatları ile makroekonomik değişkenlerin etkileşimi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(1), 163-182. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/deuibfd/issue/22731/242593>
- Pagliari, M.S., Hannan, S.A. (2017). The volatility of capital flows in emerging markets: Measures and determinants. *IMF Working Paper*, No. 2017-10.
- Ponomarenko, A. (2013). Early warning indicators of asset price boom/bust cycles in emerging markets. *Emerging Markets Review*, 15, 92–106. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ememar.2013.02.006>
- Poyraz, E. ve Tepeli, Y. (2015). Seçilmiş makro ekonomik göstergelerin Borsa İstanbul XU100 endeksi üzerindeki etkisinin analizi. *Paradoks: Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi*, 11(2), 102-128. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/paradoks/issue/16346/171182>
- Sevinç, E. (2014). Makroekonomik değişkenlerin, BİST-30 endeksinde işlem gören hisse senedi getirileri üzerindeki etkilerinin arbitraj fiyatlama modeli kullanarak belirlenmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 43(2), 271-292.
- Shahrier, N. A., Anwer, Z., Hassan, M. K. (2023). Do different streams of capital flows affect asset prices differently?. *Global Finance Journal*, gelecek sayı. <https://doi.org/10.1016/j.gfj.2023.100861>
- Şenol, Z., Koç, S. ve Şenol, S. (2018). Hisse senetleri fiyatlarını etkileyen faktörlerin dinamik panel veri analiziyle incelenmesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 9, 119-135. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumus/issue/42294/431167>
- Ustaoğlu, E. (2020). Yabancı işlemleri ile BIST100 endeksi arasındaki ilişki: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 12 (23), 39-53. <https://doi.org/10.38155/ksbd.779386>
- Ünal, S. (2020). Hisse senedi getirileri üzerinde para ve maliye politikası araçlarının etkisi: Borsa İstanbul üzerine bir araştırma. *Journal of Yaşar University*, 15(60), 772-789. <https://doi.org/10.19168/jyasar.725055>
- Ünal, S. (2021). Makro ekonomik faktörler ile borsa istanbul hisse senedi endekslerinin getirileri arasındaki ilişki. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 547, 359-376. <https://doi.org/10.30794/pausbed.829630>
- Wang, S., Chen, L. (2019). Driving factors of equity bubbles. *North American Journal of Economics and Finance*, 49, 304–317. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2019.04.014>
- Wang, X., Yan, J., Yan, C. ve Gozgor, G. (2021). Emerging stock market exuberance and international short-term flows. *Journal of International Financial Markets Institutions & Money*, 75, 1-21. <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2021.101417>
- Yurtoğlu, Y. (2022). Pay senedi piyasalarında balon varlığının test edilmesi: MIST ülkeleri örneği, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(1), 410-427. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahbvuibfd/issue/69598/1030648>

Kırgızistan'da Yeşil Ekonomiye Bakış

Eyüp Çikolar¹

Özet

1929 Dünya Ekonomik Buhranı, para piyasalarını olumsuz yönde etkileyerek, piyasalarda belirsizliklere yol açmıştır. Bu durum Klasik iktisadın yerine, Keynesyen politikaların uygulanmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, yeşil ekonomi; Sanayi Devrimi, 1929 Dünya Ekonomik Krizi ve BM Çevre Deklarasyonları perspektifinde değerlendirilebilecek bir konu özelliği taşımaktadır. Dünyada milyarlarca insanın suya, temiz havaya, enerjiye ve sanitasyona ulaşamadığı düşünüldüğünde yeşil ekonominin önemi her geçen gün anlaşılmaktadır. Yeşil ekonomi sosyal kapsayıcılığı olan, sürdürülebilir ekonominin ve yaşanabilir bir dünya düzeninin anahtarı olarak kabul edilmektedir. Kavram içerisinde yeşil yatırımlara teşvik, sosyal adaletin içselleştirilmesi, gelir dağılımı ve istihdam, insan refahının iyileştirilmesi, doğal dengenin korunması, biyoçeşitlilik, düşük karbon, mali politikalar ve yenilenebilir enerji kaynakları gibi konular yer almaktadır. Kırgızistan Rio+20'de (Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı) yeşil ekonominin ilkelerini kabul ederek, yeşil ekonomiye bağlılığını deklare etmiştir. Ayrıca 2016 yılında Kırgızistan'ın PAGE'ye (Yeşil Ekonomi Ortaklığı) üyeliği de yeşil ekonomiye geçişin dönüm noktası olmuştur. Bu çalışmada, Kırgızistan'da yeşil fırsat olarak bilinen ve yenilenebilir enerji kaynakları içerisinde yer alan hidroelektrik enerjisinin, yeşil tarımsal üretimin Kırgızistan'ın geleceğine önemli katkılar sağlaması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeşil Ekonomi, Yeşil Enerji, Yeşil Tarım

Jel Kodları: Q56, Q58, Q28

The Green Economy View In Kyrgyzstan

Abstract

The green economy is considered to be the key to a socially inclusive, sustainable economy and a livable world order. Encouragement to green investments, internalization of social justice, income distribution and employment, improvement of human welfare, protection of natural balance, biodiversity, low carbon, topics such as financial policies and renewable energy sources. Kyrgyzstan declared its commitment to green economy by accepting the principles of green economy at Rio+20. In this paper, it is aimed to contribute to the future of Kyrgyzstan by hydroelectric energy, green agricultural production, which is known as green opportunity and included in renewable energy sources in Kyrgyzstan. In this study, it is aimed to contribute to the future of Kyrgyzstan by hydroelectric energy, green agricultural production, which is known as green opportunity and included in renewable energy sources in Kyrgyzstan. In addition, Kyrgyzstan's membership in PAGE (Green Economy Partnership) in 2016 has been the turning point of the transition to green economy. In this study, it is aimed to contribute to the future of Kyrgyzstan by hydroelectric energy, green agricultural production, which is known as green opportunity and included in renewable energy sources in Kyrgyzstan.

Keywords: Green Economy, Green Energy, Green Agriculture

Jel Codes: Q56, Q58, Q28

**Araştırma ve Yayın
Etliği Beyanı**

Çalışma etik kurul kararı gerektirmemektedir.

**Yazarların Makaleye
Olan Katkıları**

E.Ç. 'in makaleye katkısı %100'dür.

Çıkar Beyanı

Üçüncü taraflar açısından çalışmada çıkar ilişkisi/çatışması bulunmamaktadır.

¹Öğr.Gör, International Toktomamatov University, Turizm-İşletme, Jalalabad/Kırgızistan, Ebilim_27@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2697-4407

1.Giriş

1929 Dünya Ekonomik Krizi'nde, ABD'de finansal piyasaların olumsuz etkilendiği gerçeği yatmaktadır. En başta New York Borsası çökmüş ve kriz, para piyasalarını vurmuştur. Bu bağlamda, finansal piyasaların en önemli aktörleri olan bankalar zor durumda kaldığından, batık krediler yaşanmıştır. Büyük bunalım olarak bilinen bu dönemde bankalar battığı için, bankalara borçları olan çiftçiler de krizin bedelini ağır ödemişlerdir. O dönemde ülkede işsizliğin artışı, tarım ve sanayi sektörünün ekonomide daralması gibi problemler nedeniyle mevcut hükümet tarafından yeni kurtuluş yolu aranmıştır. "Yeni Düzen" (New Deal) olarak dünya kamuoyuna yansıyan bu görüş, ABD Başkanı Roosevelt tarafından uygulamaya konulan aynı zamanda içeriğinde Keynesyen politikaları kapsayan, krizden kurtuluş yol haritası olarak bilinmektedir. Belirtmek gerekirse, "Yeni Düzen" ile (Aşıcı vd., 2017)'nin ifade ettiği "Yeni Yeşil Düzen" arasında yakın ilişki bulunmaktadır. (Aşıcı vd., 2017)'ne göre, YYD (Yeni Yeşil Düzen), kısa vadede kriz ortamından çıkış için tasarlanırsa da, kavram kendi içinde, iktisadi, sosyal ve çevresel sürdürülebilirlik için gerekli bir dönüşüm aracı olarak görülmektedir.

Yeşil ekonomi, dünyanın doğal sermayesini güçlendiren veya çevresel tehditlerin azaltılmasına katkıda bulunan ekonomi sektörlerine yapılan yatırımlardaki önemli bir artış olarak ifade edilmektedir. Bu sektörler arasında özellikle yenilenebilir enerji, düşük emisyonlu ulaşım, enerji verimli binalar, temiz teknolojiler, atık yönetiminin iyileştirilmesi, sürdürülebilir tarım, orman yönetimi ve sürdürülebilir balıkçılık yer almaktadır (Kasztelan, 2017: 491). Sanayi devrimi ile hız kazanan üretim artışı ve dünya nüfusunun hızla yükselmesinin çevre ve doğal kaynaklar üzerinde yol açtığı baskılar ve bunun neden olduğu çevresel sorunlar, 1970'lere kadar dünya ekonomisinin dikkate almadığı bir durum olmuştur. Doğal kaynakların sınırsız olduğu varsayımı ile hareket eden klasik iktisadi düşünce, uzunca bir süre çevre sorunlarını dikkate almadan ekonomik büyümeyi hedeflemiştir. İkinci Dünya Savaşından sonraki dönemde ise, Keynesyen iktisatçılar öncelik olarak ekonomik kalkınmanın hızlandırılması, işsizliğin önlenmesi ve enflasyonun kontrol altına alınması gibi ekonomik alanlara yoğunlaşmış ve üretimin sürekli arttırılmasını amaçlamışlardır (Dulupçu, 2001, s. 53).

1970'li yıllar ve sonrası ise çevre sorunlarının gündeme getirildiği bir dönüm noktası olmuştur. Özellikle endüstriye dayalı üretimin yarattığı küresel çevre sorunları masaya yatırılmış ve uluslararası platformlarda deklare edilmiştir. Çevrenin ve doğanın korunmasına ve dünya ekonomisinin büyümesi de göz önünde bulundurulduğunda, yaşanan çevre sorunlarına karşı ilkelerden oluşan iki önemli deklarasyon bilinmektedir. Özellikle sürdürülebilir bir ekonomi arayışı için bu deklarasyonların önemini vurgulamak doğru olacaktır. Bu deklarasyonların ilki, "Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı Stockholm Deklarasyonu" ve dünyada ekosistemin korunmasına ve iyileştirilmesine yönelik devletlerin global işbirliği içerisinde hareket etmeleri gerektiğini, ülkelerin global çevre bozulmalarına karşı sorumluluklarının olduğunu vurgulamaktadır.

İkincisi ise "Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Rio Deklarasyonu"-dur. Bu deklarasyon ile sanayileşme ve çevre sorunlarının arttığı ve çözüm yolları aranmasının önem arz ettiği ifade edilmiştir. Bu bağlamda, sanayileşmeye bağlı olarak ortaya çıkan hava kirliliği, su kirliliği, gürültü kirliliği vs. sorunların tehlike oluşturduğu ve ciddiye alınması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Ayrıca plansız şehirleşme, yapılaşma ve göç gibi sorunlar da ilkede yer almıştır. Dolayısıyla bu deklarasyonlar dünya kamuoyunda ses getirmiş ve literatüre yeni giren yeşil ekonomi kavramı ile, düşük karbonlu kaynak kullanımı uluslararası teşkilatların ve taraf devletlerin de gündemine oturmuştur.

Kırgızistan'da 2012 yılı yeşil ekonomi açısından önemli bir gelişme yılı olmuştur. 2012 Rio Konferansıyla başlayan bu süreçte Kırgızistan yeşil ekonominin ilkelerini taahhüt etmiştir. Zamanla birlikte Kırgızistan'da yenilenebilir enerji politikaları, enerji verimliliği politikaları, atık yönetimi, döngüsel ekonomi, sürdürülebilir lojistik, tarım ve gıda güvenliği, yeşil teknoloji politikaları raporlanmış ve uygulamaları hayata geçirilmiştir. Araştırmada kaynak tarama yöntemi ile ikincil veriler olarak; makale, kitap, internet kaynakları yoluyla veriler elde edilmiştir. Bu doğrultuda elde edilen verilerden yola çıkılarak Kırgızistan'da yeşil ekonomiye, Kırgızistan'daki hidroenerji ve yeşil tarım uygulamaları perspektifinde değerlendirmelerde bulunularak çözüm önerileri sıralanmıştır.

1.1. Yeşil Ekonominin Kavramsal Çerçevesi

Yeşil ekonomi terimi ilk olarak Birleşik Krallık Hükümeti için 1989 yılında bir grup önde gelen çevre ekonomisti tarafından hazırlanan ve Yeşil Ekonomi (Pearce vd., 1989) başlıklı öncü bir raporda kavramsallaştırılmıştır.

2009 yılında, Kopenhag İklim Değişikliği Konferansı öncesinde; BM, küresel finansal krizin etkilerini hafifletmek, ekonomik iyileşmeyi artırmak, gıda güvenliğini güçlendirmek, çevresel bozulmayı, su ve enerji kıtlığı ve de iklim değişikliği ile ilgili diğer riskleri önlemek için olası bir yol olarak yeşil ekonomiyi destekleyen bir bildiri yayınladı. Yeşil ekonomiye artan ilgi, daha sonra 2012 yılında düzenlenen BM Rio + 20 Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı hazırlıklarıyla ilişkilendirildi. Bu belge, UNEP'in yeşil ekonomiyi "çevresel riskleri ve ekolojik kıtlıkları önemli ölçüde azaltan, insan refahını ve sosyal eşitliği artıran bir ekonomi" olarak tanımlayan 2011 Yeşil Ekonomi Raporudur (UNEP, 2011). Yaygın olarak atıfta bulunulan bu tanım, çeşitli uluslararası kuruluşlar ve araştırma merkezleri tarafından önerilen diğer birçok benzer formülasyona ilham kaynağı olmuştur (Adamowicz, 2021).

Öncelikle yeşil ekonomi, çevresel riskler, ekolojik kıtlıklar ve sürdürülebilir kalkınma çatısı altında toplanmış bir kavram olarak bilinmektedir. Araştırmalara bakıldığında ise yeşil ekonomi kavramında iki önemli unsur vurgulanmaktadır. Bunlar; çevresel riskler ve ekolojik kıtlıklardır. Loiseau vd. (2016)'ya göre, yeşil ekonomi, çevresel faydalara dayalı bölgesel bir ekonominin gelişimini temsil eder. Birleşmiş Milletler Çevre Programı tarafından önerilen yeşil ekonominin tanımı açısından, bu özel ekonomik faaliyetler; düşük karbonlu, kaynak verimli ve sosyal olarak kapsayıcı olmanın önemine odaklanmaktadır. Geleneksel ekonomi teorisinden farklı olarak, yeşil bir ekonominin amacı çevresel riskleri ve ekolojik kıtlıkları hafifletmektir (Le Blanc, 2011).

Yeşil ekonomi kavramı ile sürdürülebilir kalkınmanın karşılıklı ilişki içerisinde olduğu söylenebilir. Sürdürülebilir kalkınma ve yoksulluğun ortadan kaldırılmasına katkıda bulunan, çevresel açıdan önemli sektörlerde yatırımı çekmek için bir dizi önlemleri bir araya getiren önemli bir kavramdır (OECD, 2012, ss.14-15). Zhivotovskaya vd. (2016)'a göre, sürdürülebilir kalkınmanın ayrılmaz bir parçası olan temiz ve adil ekonomik büyüme, kaynakların daha verimli kullanılmasını gerektirir. Politika tartışmalarının ana akımına giren yeşil ekonomi kavramı, sürdürülebilir kalkınmanın yerini almaz, aksine sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak için doğru ekonomiye duyulan ihtiyacı ifade ederek onu kapsar (Loiseau, vd., 2016; UNEP, 2011). Bu çerçevede, yeşil ekonominin, sürdürülebilir ekonomi ile eş değerde olmadığı, 2019-2023 Kırgız Cumhuriyeti'nde Yeşil Ekonomi Geliştirme Programı'nda da ifade edilmiştir. Dolayısıyla "Yeşil ekonominin tanımı, sürdürülebilir kalkınma kavramını temsil etmez, ancak sürdürülebilirliğe ulaşmanın temelidir. Sürdürülebilirlik ise önemli uzun vadeli bir hedef olmaya devam etmekte; ancak bunu başarmak için ekonominin yeşil olması gerekmektedir. Birleşmiş Milletler Çevre Programı, yeşil bir ekonomiyi, insan refahını artıran ve sosyal adaleti sağlayan, aynı zamanda çevre bozulmasına yönelik riski önemli ölçüde azaltan bir ekonomi olarak tanımlar. "

Çevresel boyut açısından yeşil ekonomi, ekosistem ve doğal kaynaklarla ilgili bir fikir ve ilkeler sistemidir (Cato, 2012). Yeşil ekonomi kavramında, çıktıları çevresel faydalara ve sosyal faydalara odaklanırken, ekonomik faydaları sürdürülebilir kalkınma hedefiyle sınırlı olabilir (Wang vd., 2022). Ekonomik kalkınma ile ilgili bazı çalışmalarla karşılaştırıldığında, yeşil ekonominin kaynak yönetimi ve emisyon azaltılması ile ilgili yakın bağlantıları vardır (Guo vd., 2022).

1.2. Kırgızistan'da Yeşil Ekonomi Süreci

Kırgızistan'da yeşil ekonomi süreci ilk olarak 2012'deki Rio Konferansı ile atılmıştır. Kırgız Cumhuriyeti, 2012 BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansında, yeşil ekonominin faydalarını teşvik ederek sürdürülebilir kalkınmaya yöneldiğini duyurmuştur. Ve ülkenin sosyo-ekonomik kalkınması önemli ölçüde doğal kaynakların tüketimine dayandığından, Kırgız Cumhuriyeti için böyle bir yönelim ciddi bir gereklilik olmuştur. Bu bağlamda Kırgızistan, yeşil ekonomiye geçişin önemini kabul ederek, ülkede "Kırgızistan Yeşil Ekonomi Ülkesi" konseptini geliştirmiş ve Kırgız Cumhuriyeti Jogorku Keneş'in (Meclis) 28 Haziran

2018 tarihli kararı ile onaylanmıştır. 2016 yılında ise Kırgızistan Cumhuriyeti, AB tarafından finanse edilen Yeşil Ekonomi Ortaklığı'na (PAGE) üye ülke olmuştur. Yeşil Ekonomi Kalkınma Programı (PAGE-Partnership of Green Economy) 2019-2023 ve eylem planının geliştirilmesini desteklemiştir.

2018 yılına gelindiğinde ise Kırgız Cumhuriyeti, "Bölgedeki en yeşil ülke" olarak "negatif CO2 emisyonları" ile bir gelecek öngören 2018-2040 Ulusal Kalkınma Stratejisi'ni kabul etmiştir. Bir yıl sonra, endüstriyel atık miktarını azaltmak için geri dönüşüme yönelik kapsamlı bir yaklaşım geliştirirken, amacı çevre dostu yatırımların artırılması olan Endüstride Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisini de onaylamıştır. Program ve beraberindeki eylem planı; atık yönetimini, malzemelerin döngüsellığı ve emisyonları azaltmayı amaçlayan döngüsel ekonomi hususlarını içermektedir (Switchtogreen, 2021, ss. 1-2).

İklim değişikliği, sadece çevre ve ekosistemler için değil, gelecekteki ekonomik kalkınma için de önemli bir tehdittir. Kırgızistan Hükümeti, sürdürülebilir kalkınma planlamasına duyulan ihtiyacı kabul etmiş ve Kasım 2019'da onaylanan bir Yeşil Ekonomi Programı hazırlamıştır. Ardından, ekonomik sistemik modelleme yaklaşımlarını uygulayarak GE (Green Economy) müdahalelerinin sonuçlarını tahmin etmek için Ekonomi Bakanlığı liderliğinde bakanlıklar arası bir çalışma grubu oluşturulmuştur. GE modelleme sürecinin amacı ise, GE programında belirlenen müdahalelerin sonuçlarını tahmin etmektir (KCEB, 2019).

1.3. Kırgızistan'da Su Kaynakları ve Hidroelektrik Potansiyeli

Yenilenebilir enerji kaynakları, hızla artan enerji verimliliği ile birlikte, uygulanabilir bir iklim çözümünün temel taşı olarak oluşmaktadır (IRENA, 2018). Hidrolik enerji yenilenebilir enerji kaynakları içerisinde enerji üretimi bakımından yaygın kullanıma sahip enerji çeşididir. Hidrolik enerji yenilenebilir olduğu için, çevresel önemi büyüktür. Ayrıca hidroelektrik enerjide herhangi bir hammadde tüketimi olmadığı için fosil yakıtlı termik santrallere göre işletme masrafları oldukça düşüktür. Ek olarak, hidrolik santrallerde enerji üretimi, atmosfere büyük miktarda zararlı atıklar bırakan santrallere göre daha temizdir (Tunay vd., 2001, ss. 18-20). Kalkınma için, sınırlı gaz, petrol, kömür kaynakları ve önemli hidroelektrik kapasitesi ile Kırgızistan, komşu ülkelere enerji ihraç etmektedir. Bununla birlikte, bölgesel düzeyde, sulama ve hidroelektrik arasında rekabet mevcuttur (Unwater, 2017).

Enerji verimliliği, halk sağlığı ve çevrenin korunması için önemli bir araçtır. Enerji verimliliği, sera gazı emisyonlarını düşürür ve enerji ihtiyacını karşılamak için gereken fosil yakıtı azaltır. Kirlenmelerin salınması, çevre ve insan sağlığı üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Aynı zamanda enerji verimliliği; doğal afetlerin savunmasız nüfus üzerindeki etkisini de en aza indirir ve elektrik kesintilerini, kasırgaları, selleri ve diğer doğal afetleri önler (Castro vd., 2018). Rio+20 Kırgız Cumhuriyeti'nde Yeşil Bir Ekonomi İçin Beklentiler (2012) raporuna göre; Kırgız Cumhuriyeti'ne elektrik sağlanmasında su kaynakları büyük önem taşırken, yenilenebilir enerjinin mevcut potansiyeline rağmen, bugün Kırgız Cumhuriyeti'nde üretilen elektrik aşırı kullanılmakta ve bu da ekonomik kalkınmanın önünde ciddi bir engel oluşturmaktadır.

Ülkenin su kaynakları, tüm Orta Asya bölgesinin ekolojik ve ekonomik istikrarında önemli bir rol oynamaktadır. Kırgızistan'da 30.000'den fazla nehir ve 1923 göl bulunmaktadır. Kırgızistan'daki nehirlerin toplam yıllık akışı yaklaşık 48-50 km³'tür. Kırgızistan nehirlerinin hidroelektrik potansiyeli ise 15,5 milyon kW/h'dir. Kırgız Cumhuriyeti'nde yeşil ekonomik büyüme için stratejik bir kaynak olarak bilinen su; öncelikle Kırgızistan nehirlerinin etrafındaki dağ buzullarının, doğal ekosistemin korunması yoluyla rasyonel bir şekilde kullanılabilir ve yenilenebilir bir doğal kaynak olarak çoğaltılabilir. Yenilenebilir enerji kaynakları içerisinde yer alan su, Kırgızistan için hidroelektrik dönüşümü açısından ve yeşil ekonomi fırsatı olarak büyük avantaj oluşturmaktadır. Kırgız Cumhuriyeti Yeşil Ekonomi Beklentiler (2012) raporuna göre; ülkenin sürdürülebilirlik ve refah kaynağı olarak su, ancak Kırgızistan'daki doğal ekosistem ve buzulların korunması bağlamında çoğaltılabilir.

Kırgız Cumhuriyeti, Orta Asya'da su kaynakları kendi topraklarında oluşan tek ülkedir ve bu Kırgızistan'ın hidroloji özellikleri için bir avantajdır. Ayrıca, Kırgızistan; rezervleri nehirlerde, buzullarda ve kar alanlarında depolanan önemli yeraltı ve yüzey su kaynaklarına sahiptir. Ülkenin su kaynakları, tüm Orta

Asya bölgesinin çevresel ve ekonomik sürdürülebilirliğinde önemli bir rol oynamaktadır. Ülkede, Siri Derya, Amu Derya, Chu, Talas ili tarım nehirleri ve Issık Gölü'nün başlıca havzalarına kadar uzanan 3500 nehir vardır. Bu nehirlerin su kaynakları Kırgız Cumhuriyeti toprakları boyunca akar ve diğer Orta Asya devletlerine gider. Kırgızistan'daki nehirlerin yıllık toplam akışı 48-50 km³tür. Kırgızistan Cumhuriyeti, mevcut tüm su kaynaklarının %20-25'ini kullanır ve suyun geri kalanı komşu devletlerin topraklarına gider; Kazakistan, Tacikistan, Özbekistan ve su paylaşımına tabidir. Kazakistan, Tacikistan ve Özbekistan arasındaki nehir akışının paylaşılması, "sulanan hektar başına eşit su temini" ilkesine dayanmaktadır. Kırgızistan %24'e kadar su kullanma hakkına sahiptir ve toplam sınır 11,9 km³tür.

Su, Orta Asya ülkelerinin sosyal-ekonomik refahının kilit faktörlerinden biridir ve bu nedenle Kırgızistan'ın su kaynakları devletlerarası çıkarların konusudur. Kırgızistan'ın komşu devletleri özellikle yaz döneminde sulama amaçlı suya ihtiyaç duymaktadır. Ülkedeki enerji kaynaklarının cari açığı, ülkedeki enerji tüketiminin hacminin önemli ölçüde arttığı kış döneminde Kırgızistan'ın rezervuarlardan su tahliye etmesini daha avantajlı hale getirmektedir. Bir ülkede su kullanım rejiminin değişmesi kaçınılmaz olarak diğer ülkelerin çıkarlarını etkilemektedir. Bu nedenle, küresel iklim değişikliği bağlamında, Kırgızistan'ın ve genel olarak Orta Asya bölgesinin ihtiyaçlarını karşılamak için stratejik bir kaynak olarak su yönetiminin verimliliğini artırmaya izin verecek politikaların devredilmesi, kurumsallaştırılması ve uygulanması için acil bir ihtiyaç ortaya çıkmaktadır. Kırgızistan'ın ana ve ikincil su arterleri çevresinde ormanla kaplı alanların genişletilmesi, ülkenin su kapasitesinin artırılmasına katkıda bulunmak için bir önlem olarak da kullanılabilir.

Ülkedeki su kaynaklarının %90'ından fazlası tarımsal su kullanımı için kullanılmaktadır. Bununla birlikte, alınan suyun büyük bir kısmı nakliye sırasında kaybolur. 2006-2010 yılları arasındaki dönemde, taşıma sırasında ortalama su kaybı, yılda 1852 milyon m³ veya toplam su alım hacminin %23'ünü oluşturmuştur. Bunun nedeni, sulama ve dağıtım sistemlerinin zayıf teknik durumu, yıpranmış tesisler, etkisiz sulama yöntemlerinin kullanılmasındır. Bu görüşe göre, Kırgızistan ekonomisinin yeşillendirilmesinin önemli alanlarından biri, su kaynaklarının yerli kullanımının verimliliğini artırmak, kayıpları azaltmak ve yeni hesaplama ve sulama yöntemlerinin getirilmesidir (KCYE, 2012).

Kırgızistan'ın 267 nehrinin brüt hidroelektrik potansiyeli 245 milyar (kWt/s)'i aşmıştır (NASK, 2000). Kırgızistan, sahip olduğu zengin su kaynaklarından dolayı önemli bir hidroelektrik üretim potansiyeline sahiptir. Kırgızistan, toplam 142 milyar kW/h olarak hesaplanan toplam hidroelektrik potansiyeli ile BDT Ülkeleri arasında Rusya ve Tacikistan'ın ardından 3. sırada gelmektedir (Manas BİS, 2015). Kırgızistan'da 2023 yılına girilmesiyle birlikte enerji dönüşümü gelişme göstermiştir. Bu gelişmelere bakıldığında;

- 2023 yılına kadar, GSYİH enerji yoğunluğu %4,5 azalmıştır.
- 2023 yılına kadar konut, kamu, idari, çok işlevli ve endüstriyel olmayan binaların enerji tüketimi %10 azalmıştır.
- 2023 yılına kadar dağıtım kayıpları %13'e düşürülmüştür.
- Enerjide ticari kayıplar %100 oranında ortadan kaldırılmıştır.
- Toplam kurulu gücü en az 50 MW olan yenilenebilir enerji kaynaklarına sahip tesisler devreye alındı.
- Mevcut üretim kapasitelerinin, iletim ve dağıtım altyapı tesislerinin bakımına ve zamanında modernizasyonuna olanak tanıyan enerji şirketlerinin yönetiminin, verimliliğinin ve finansal istikrarının şeffaflığı gözetilmiştir.

2023 yılına kadar, enerji sektöründeki özel yatırım akışı 300 milyon ABD dolarının üzerinde artmıştır. (KCEB, 2019).

1.4. Kırgızistan'da Yeşil Tarım Uygulamaları

Kırgızistan'da küresel iklim değişikliğinin tarım sektörüne yansıdığı görülmektedir. Ülkedeki, tarımsal iklim koşulları buğday, mısır, arpa, patates, pamuk ve diğer mahsullerin yetiştirilmesi için elverişlidir. Bununla birlikte, küresel iklim değişikliği nedeniyle (ilkbahar sonu ve sonbahar başındaki donlar, aşırı

sıcaklar, vb.), çevre kirliliği ve bazı bölgelerdeki kötü ıslah koşulları toprak kaynaklarını etkilemektedir. Ülke nüfusunun %65'inden fazlası kırsal alanlarda yaşamaktadır. Ekonominin tarım-sanayi sektörü, ülkenin gıda güvenliğinin sağlanmasında ve nüfusa istihdam sağlanmasında önemli bir sektördür (KCİS, 2017). Kırgız Cumhuriyeti Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı (2019) raporunda yeşil tarımın amacı; kaynakların sürdürülebilir yönetimi, organik ve iklim açısından sürdürülebilir tarımın geliştirilmesi yoluyla nüfusa çevre dostu gıda arzının sunulması şeklinde belirtilmiştir. Uygulama sonrasında aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

- Toprak bozulmasının boyutu azaltılmış ve tarımsal arazi transferine yeni araziler dâhil edilmiştir;
- Veri tabanının modernizasyonu gerçekleştirilmiş ve tarım arazilerinin durumunu izlemek için bir sistem oluşturulmuştur.
- Tarım arazilerinin toprak verimliliğine ilişkin bir veri bankası oluşturulmuştur.
- Mera alanlarının verimliliğini artırmak için etkili gübre kullanım normları ve teknolojileri oluşturulmuştur.
- Mera arazilerinin bozulması azaldı ve meralardaki otların durumu iyileşti.
- Kırgız Cumhuriyeti "Organik Tarımsal Üretim Yasası" için ulusal standartlar geliştirildi ve yürürlüğe girdi. Ayrıca belgelendirme kuruluşu belirlendi.
- 18 adet sulama tesisi devreye alınmış ve sulama yapıları yapılmıştır.
- Üzerlerine eğimli platformlar ve su toplama kanalları inşa edilmiştir.
- Mahsul yetiştiriciliğinde iklim risklerine karşı sigorta sistemi getirilmiştir.
- Hayvancılıkta iklim risklerine karşı bir sigorta sistemi getirilmiştir.
- Tüketicilerin ve üreticilerin organik ve kaynak tasarrufu sağlayan tarımsal üretimin avantajları konusunda artan farkındalığı oluşturulmuştur.
- Tarım üreticileri için "yeşil" teknolojilere geçiş için ön koşullar ve nedenler oluşturulmuştur;
- Tarımda sigorta sisteminin getirilmesiyle, kırsal emtia üreticileri için iklim riskleri azalmıştır;
- Tarımda modern teknolojiler kullanılmaktadır.

2. Literatür Araştırması

Peyrouse (2012), Civic Solidarity ve IPHR (International Partnership for Human Rights) destekli "Orta Asya'da Çevre Sorunları, Yoksulluk ve Siyasi Otoriterliğin Bağlantısı" isimli raporunda, Orta Asya'da çevresel sorunlar ve iklim değişikliği, insan güvenliği üzerindeki çevresel etki, hükümetlerin çevresel zorluklara tutumu, çevre sorunlarının ele alınmasında karşılaşılan zorluklar gibi başlıklara yer verilmiş ve ele alınarak incelenmiştir. Sonuç olarak, Orta Asya devletlerinin çevresel problem ve iklim değişikliği ile karşı karşıya olduğu, bölgedeki çevrenin Sovyetlerden miras kalan kalkınma politikalarıyla zarar gördüğü belirtilmiş ve bu sorunların bölgedeki nüfusun yaşam kalitesini olumsuz olarak etkilediği vurgulanmıştır. Bu konuda siyasi otoritelerin harekete geçmesinin gerektiğinin altı çizilmiş ve STK'ların, akademisyenlerin ve uzmanların bu konularda özgürce araştırma yapmaları gerektiği ifade edilmiştir. Son olarak da hükümetin çevre sorunlarına karşı halkı eğitmesi gerektiği ve bir çevre bilincinin oluşması gerektiğinin üzerine durulmuştur.

West vd. (2013), Vandyck vd. (2018) çalışmalarında, Kırgızistan'da yenilenebilir enerjiye geçişin Kırgızistan için faydalarını mortalite ve marjinal açıdan değerlendirmişlerdir. Bu bağlamda Kırgızistan'da %100 yenilenebilir enerjiye geçişin önemine dikkat çekmişlerdir. Kimsanov vd. (2019) çalışmalarında, Orta Asya bölgesinde yeşil ekonominin kullanım düzeyi düşük bir seviyede olduğuna dikkat çekilmiş, yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesine vurgu yapılmıştır.

K.C. Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı (2019) tarafından 106 sayfalık "2019-2023 için Kırgız Cumhuriyeti'nde Yeşil Ekonomi Geliştirme Programı" raporu hazırlanmıştır. Raporda, Kırgızistan'da yeşil ekonominin tanımından yola çıkılarak, yeşil ekonomi adına Kırgızistan'da nelerin yapılması gerektiği genel hatlarıyla belirtilmiştir. Raporda, hidroelektrik dönüşümü, ekosistemin korunması, Kırgızistan'da yeşil ekonominin gelişimi için öncelikler; yeşil tarım, yeşil endüstri, yeşil şehirler, güvenli taşıma, sürdürülebilir finansman gibi konular; amaç, kapsam ve çözüm önerileri şeklinde değerlendirilmiştir.

Hao vd. (2019) Kırgızistan'ın hükümet kanalıyla ekoloji politikasının etkilerini analiz etmişlerdir. Çalışmada yöntem olarak veri zarf analiz tekniği kullanılmış ve analiz sonucunda da eko-verimliliğin göreceli optimal duruma ulaştığı ve ekolojik politikanın bir bütün olarak nispeten olumlu bir etki elde ettiği gözlenmiştir. Ayrıca çalışmanın hem Kırgızistan hem de Orta Asya ülkelerinde yeni nesil eko-çevre politikalarını şekillendireceği vurgulanmıştır. Öneriler olarak ise, ekolojik yasaların, düzenlemelerin ve stratejilerin tutarlı olması gerektiği, politikaları uygulamak için de daha ekonomik yaklaşımların benimsenmesinin önemli olduğu ayrıca çevre bilinci için çocukların eğitilmesinin şart olduğu ve eko çevreyi korumak için de uluslararası sermayeye ve kaynaklara ihtiyaç duyulduğu sıralanmıştır.

Brovko vd. (2021), çalışmalarında, Kırgızistan'daki doğal, ekonomik ve jeopolitik durumun dikkate alınması gerektiği vurgulanmıştır. Çalışma çerçevesinde; tatlı su, tarımsal ve bitkisel üretim ve iklim değişikliği gibi konular ele alınarak incelenmiş aynı zamanda geleneksel enerji kaynaklarının daha fazla kullanılmasından kaynaklanan sorunlar da incelenmiştir. Çözüm önerileri olarak, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımı ile ilgili yeşil bir kalkınma modelinin geliştirilmesinin önemine dikkat çekilmiş, alternatif enerji kaynaklarına ilişkin olarak da güneş ve rüzgâr çiftliklerinin oluşturulması gerektiği ifade edilmiştir.

Opitz-Stapleton vd. (2022), "Kırgızistan'da iklim ve net sıfır geçiş risklerini ve fırsatlarını anlamak" isimli çalışmalarında, Kırgızistan'da iklim değişikliği üzerine değinilmiş, güneş ve rüzgâr enerjisinin önemine ülke için dikkat çekilmiş ve bu konunun maliyet yönü değerlendirilmiştir. Çözüm önerileri olarak, Kırgızistan'ın gelecekteki enerji altyapısı, ekonomik büyüme ve iklim değişikliği gibi sorunlarının ele alınmasının gerektiği vurgulanmıştır. Özellikle yenilenebilir enerjinin önemi belirtilerek, yenilenebilir enerjinin 2050'ye kadar Kırgızistan'da 26.000'den fazla ek iş yaratabileceği ifade edilmiş, ayrıca Kırgızistan'ın 2050'ye kadar %100 yenilenebilir enerjiye geçişi ile 11.5 milyar \$ karbon bazlı enerji maliyetlerinden kaçınabileceği ve ayrıca yenilenebilir enerji sayesinde Kırgızistan'da CO2 emisyonlarının önemli ölçüde azalacağı değerlendirilmiş ve sunulmuştur.

Omoşoev vd. (2022), Kırgızistan'da yeşil ekonomi ve maliye politikaları kapsamında bir araştırma yapmışlardır. Araştırmada Kırgızistan'da yeşil büyüme, yeşil maliye, çevre kirliliği ve ücretleri, arazi vergileri değerlendirilmiş ve Kırgızistan'da etkin bir maliye politikasının uygulanması için çözüm önerileri sıralanmıştır.

Mamatovna vd. (2023), Kırgızistan'da su kaynaklarından elde edilecek hidroelektrik enerjisi ve yeşil tarım uygulamaları çerçevesinde bir araştırma yapmışlardır. Araştırmada Kırgızistan'daki hidroelektrik enerjisinin ve yeşil tarım uygulamalarının Kırgızistan'ın geleceğine önemli katkı sağlayacağını ortaya koymuşlardır.

3. Yöntem

Araştırmada nitel bir teknik olan kaynak tarama yöntemi ile birincil ve ikincil kaynaklardan yararlanılarak veriler toplanmış ve değerlendirmelerde bulunulmuştur. Verilerin toplanmasında ikincil kaynaklardan da yararlanılmıştır. Veri setleri ise 2020-2021 yılları kurulu elektrik kapasiteleri, üretilen elektrik miktarı (MW), 2020 yılı Türkiye ve Orta Asya Yeşil Büyüme Göstergeleri, 2016-2020 yılı Kırgızistan Sürdürülebilir Enerji Finansman Fonu (KyrSEFF), Taza Koom (Temiz Toplum) projesi, 2020-2021 Kırgız Cumhuriyeti Su Kaynakları ve Kullanımı ve 2019-2023 Kırgızistan Toprak ve Arazi Özellikleridir.

4. Bulgular

Tacikistan ve Kırgızistan, Aral Deniz Havzası su akışının sırasıyla %50 ve %30'unun olduğu en iyi su kaynaklarına sahiptir (OSCE, 2007). Zengin su kaynaklarına sahip olan Kırgızistan'da elektrik genel olarak hidroelektrik santrallerinde üretilmektedir. Ancak yeşil ekonomi kapsamında barajların yapımıyla birlikte bu santrallerin artışı sağlanmalıdır. Tablo 1'e bakıldığında yıllara göre hidro santrallerin, küçük hidro santrallerin ve termal santrallerin elektrik üretim kapasitesinde artış yaşanmıştır. 2020 yılında elektriğin

%89,6'sı büyük hidroelektrik santrallerinde, %9,1'i kojenerasyon (elektrik ve ısı enerjisinin eşzamanlı üretimi) tesislerinde ve %1,3'ü küçük hidroelektrik santrallerinde üretilmiştir (KESR, 2022).

Tablo 1. 2020-2021 Kırgızistan Enerji Potansiyeli (MW)

Enerji Kaynağı	2020	2021
Hidroelektrik	3030	3030
Termal Enerji	862	862
Küçük Hidroelektrik	56	50
Toplam Kapasite	3948	3952

Kaynak: <https://iea.blob.core.windows.net/assets/9d0cb3be-48fd-424f-8968-e543a43e8614/Kyrgyzstan2022.pdf>. (Erişim Tarihi: 06.05.2023).

Tablo 2'de Kırgızistan'da mevcut HES'lerin kurulduğu yıllar, üretim kapasiteleri ve bu HES'lerden hedeflenen yıllık üretim kapasiteleri yer almaktadır. Tabloya bakıldığında santrallerin çoğunun Sovyet döneminde kurulduğu görülmektedir. Yalnız Kambarata HES 2010 yılında devreye alınmıştır. Bunun yanında 2021'de küçük HES'lerin de devreye alındığı görülmektedir.

Tablo 2. Yıllara Göre Kırgızistan Kurulu Elektrik Kapasitesi (MW)

Sıra	Adı	Devreye Alma Yılı	Kurulu Kapasite (MW)	Tasarlanan Yıllık Üretim
1	Toktogul HES	1975	1200	4400
2	Kupsay HES	1982	800	2630
3	Taş-Kömür HES	1987	450	1698
4	Şamaldı-Say HES	1995	240	902
5	Uçan HES	1962	180	820
6	Kambararata2 HES	2010	120	1141
7	Atbaşı HES	1970	40	147
Toplam Kapasite			3030	11738
8	Bişkek	1961	812	1740
9	Oş	1966	50	-
Toplam Termal Kapasite			862	1740
10	9 Küçük HES	1928-1958	38.5	160.7
11	11 Özel Küçük HES	1954-2021	21.8	102.6
Toplam Kapasite			60.3	263.3
Kırg.Top Kapasite			3952.3	1374.1

Kaynak: <https://iea.blob.core.windows.net/assets/9d0cb3be-48fd-424f-8968-e543a43e8614/Kyrgyzstan2022.pdf>. (Erişim Tarihi: 06.05.2023).

2010-2017 döneminde Kırgız Cumhuriyeti'nin enerji sektörü belirli bir ilerleme kaydetmiştir: 120 MW kapasiteli Kambar-Ata HES-2'nin 1. ünitesi işletmeye alındı. 110 kw "Aygültaş-Samat" trafo merkezi inşa edilmiştir. Belirtmek gerekirse, "Datka" ve "Kemin" merkezi 500 kw ve ülkenin güneyinde toplam uzunluğu 248 km'dir. Böylece Kırgızistan'ın komşu ülkelerin enerji sisteminden bağımsızlığı sağlanmıştır. Ve Kırgız Cumhuriyeti'nin enerji sisteminin potansiyelinin daha da geliştirilmesi için koşullar yaratılmıştır. Bişkek tesisin kapasitesi ise 812 MW'a çıkarılarak modernizasyonu tamamlanmıştır. Ayrıca Toktogul HES'in rehabilitasyon çalışmaları devam etmektedir. Elektrik kayıplarının küresel ortalaması ise %8,26'dır (<https://worldbank.org/indicator/eg.elc.loosszs>).

Kimsanov vd. (2019)'a göre, Orta Asya bölgesinde yeşil ekonominin kullanım düzeyi düşük bir seviyededir. Yani beş ana göstergeden (toprak, su, güneş, hava, rüzgâr) sadece su kaynaklarının mevcudiyetinin göstergesi daha olumlu bir değere sahiptir. Tacikistan'daki yenilenebilir enerji kaynaklarının toplam potansiyeli %5 ve Kırgızistan'ın %11'dir. Bölgede yeşil ekonominin gelişmesi için stratejik yön, yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesidir. İkincisi, Orta Asya'daki ana yenilenebilir enerji kaynağı olarak hidro kaynakların rasyonel kullanımı ile yakından ilgilidir.

Tablo 3. 2020 Türkiye ve Orta Asya Yeşil Büyüme Göstergeleri

Kodlar*	EE1	EE2	EW1	EW2	SL1	SL2	ME1	ME2	Sıralama
Türkiye	84.62	22.98	5.83	61.19	98.94	12.40	88.39	84.55	7
Kırgızistan	50.82	48.27	1.07	50.50	99.25	1.67	20.66	94.88	23
Kazakistan	46.87	4.12	3.42	87.92	100.00	2.16	68.58	81.37	26
Tacikistan	68.53	81.30	1.00	13.47	99.20	3.25	57.42	100.00	31
Özbekistan	53.82	5.68	1.17	1.00	94.18	-	45.54	98.34	33
Türkmenistan	17.17	1.12	1.30	-	99.71	-	86.26	76.06	-

Kaynak: <https://greengrowthindex.gggi.org/wp-content/uploads/2021/01/2020-Green-Growth-Index.pdf>. Verilerinden uyarlanmıştır. (Erişim Tarihi: 08.01.2023)

Kırgızistan, yeşil büyüme göstergelerinde diğer Orta Asya ülkelerine göre sıralamada 23. Sırada yer alırken, Türkiye'nin oldukça gerisindedir. Ayrıca Kırgızistan'da EE2'nin diğer Orta Asya ülkelerine göre yüksek seviyede olmasında hidroelektrik santrallerinin önemli ölçüde etkisi vardır. Kırgızistan, su kaynakları olarak Orta Asya'da önemli zenginliğe sahiptir. Dolayısıyla yenilenebilir enerji kaynaklarından en önemlileri olarak hidro gelmektedir.

2018'de Kırgızistan'ın yeşil ekonomiye geçişi ile birlikte ülke içerisinde önemli uygulamalardan birisi de AB tarafından desteklenen KyrSEFF programı olmuştur. Kırgızistan'da yeşil ekonomiye teşvik ve sürdürülebilir enerji finansmanı olarak KyrSEFF (Kırgızistan Sürdürülebilir Enerji Finansman Fonu) programı hayata geçirilmiştir. EBRD (Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası) tarafından geliştirilen bir kredi programıdır. Avrupa Birliği tarafından hibe fonları 55 milyon ABD doları tutarındadır. Projeye 2013-2016 için: AB tarafından 8,4 milyon hibe olmak üzere 20 milyon dolar kredi ayrılırken, 2016-2020 için; 10 milyon dolar hibe olmak üzere ile 35 milyon dolar kredi ayrılmıştır. KyrSEFF, konut binalarının termo-modernizasyonunu, işletmenin enerji modernizasyonu, su tasarrufu ve yenilenebilir enerji uygulamalarını desteklemektedir. KyrSEFF'in faydaları olarak, enerji tasarrufu (ortalama %50), su tasarrufu ve CO2 azaltımı, KOBİ'lerin verimliliğinin ve rekabet gücünün artırılması yine yaşam kalitesinin iyileştirilmesi ve maliyetleri düşürmek olarak sıralanmıştır. (Bkz:<https://wecoop.eu/wp-content/uploads/2020/05/Session-3-Nurzat-Abdyrasulova-PPP-080618-v3.pdf>).

Tablo 4. 2016-2020 Kırgızistan Sürdürülebilir Enerji Finansman Fonu

Proje No	Konut 1368	Ticari 109
Kredi (\$)	10.583.504	22.720.928
Enerji Tasarrufu, MWh/yıllık	28.021	101.275
Karbon Emisyon Tasarrufu, tCO ₂ eq/yıllık	16.540	23.005
Ödenen Teşvikler (\$)	1.071.643	2.658.825

Kaynak: <https://wecoop.eu/wp-content/uploads/2020/05/Session-3-Nurzat-Abdyrasulova-PPP-080618-v3.pdf>, verilerinden uyarlanmıştır. Erişim Tarihi:08.01.2023

Tablo 4'te 2016-2020 Kırgızistan Sürdürülebilir Enerji Finansman Fonu yer almaktadır. Tablo 4'te de görüldüğü gibi, enerji tasarrufunda ticari sektörde yıllık 1001.275 MWh tasarruf sağlanırken, konut sektöründe ise bu tasarruf 28.021 MWh olarak gerçekleşmiştir. Ek olarak da, Çin menşei elektrikli otomobillerin kullanımı da Kırgızistan için yeşil fırsat olarak ifade edilmektedir. Belirtmek gerekirse AB tarafından desteklenen bu finansman fonu 2023'e kadar devam edecektir.

* Tablo. 3'te kodlar görülmektedir. Bu kodların açıklamaları ise şu şekildedir;

EE1 (Energy Efficiency-Enerji Verimliliği): Toplam birincil enerji arzının GSYİH'ye oranı.

EE2: Toplam nihai enerji tüketiminde yenilenebilir enerji payı.

EW1: Su kullanım verimliliği.

EW2: Tatlı su çekilmesinin, mevcut tatlı su kaynaklarına oranı.

SL1: Ortalama toprak organik karbon içeriği.

SL2: Organik tarımın, toplam tarım arazisi alanına payı.

ME1: GSYİH birimi başına toplam evsel malzeme tüketimi.

ME2: Kişi başına toplam malzeme ayak izi.

Araştırmada Kırgızistan'da yeşil tarım çerçevesinde toprak ve arazi özelliklerine ilişkin bulgulara da ulaşılmıştır. Tablo 5'e bakıldığında, toprak verimliliğinin azalmasına neden olan başlıca sorunlar arasında; topraktaki tuzlanma, bataklık ve erozyon gelmektedir. Bakıldığında 163,8 bin hektar ekilebilir arazinin %13'ünün tuzluluktan ve su erozyonundan etkilendiği kayda geçmiştir. Dolayısıyla yeşil bir ekonomide yeşil tarım için toprak ve özelliklerine de bakmak gerekmektedir. Bu bağlamda, Kırgızistan'da tarım arazilerinin toprak verimliliğine ilişkin bir veri bankası kurulmuş ayrıca mera alanlarının verimliliğini artırmak için ise etkili gübre kullanım normları ve teknolojileri oluşturulmuştur (KCEB, 2019).

Tablo 5. 2019-2023 Kırgız Cumhuriyeti'nde Toprak ve Niteliksel Özellikleri

Toprağın Olumsuz Özellikleri	Tarım Arazileri (Hektar)	Ekilebilir Arazi
Tuzlu Toprak1	1 190,8 (%11,1)	163,8 (%13,9)
Tuzlu Toprak 2	480,2 (%4,5)	99,3 (%8,2)
Bataklık	138,6 (%1,3)	14,6 (%1,2)
Taşlık	4 021,2 (%37,5)	346,7 (%28,8)
Rüzgâr Erozyonuna Uğramış	5 689,8 (%53,1)	651,1(%54,0)
Su Erozyonuna Uğramış	5 626,8 (%52,6)	714,6 (%59,3)

Kaynak: Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı 2019 Raporu

BM 2030 hedefleri; insan ve toplum, temiz su, sağlıklı ve kaliteli yaşam, açlık ve yoksullukla mücadele, nitelikli eğitim, erişilebilir temiz enerji, suda ve karada yaşam, sürdürülebilir şehir anlayışı gibi 17 amacı kapsamaktadır. Araştırmada, BM 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri dikkate alındığında Kırgızistan için yeşil ekonomi açısından aşağıdaki bulgulara da ulaşılmıştır.

Kırgızistan'da BM 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri kapsamında "Taza Koom (Temiz Toplum) Projesi" hayata geçirilmiştir. Proje ile halka hizmet sunmanın yanında, şeffaflığı geliştirmek ve devlet organları arasında verimliliğin artırılması vurgulanmıştır. (Bkz: <http://tr.kabar.kg/news/k-rg-zistan-surdurulebilir-kalk-nma-hedefleri-bolgesel-forumuna-kat-l-yor/>)

Tablo 6. 2020-2021 Kırgız Cumhuriyeti Su Kaynakları ve Kullanımı

Göstergeler-Milyon (m3)	2020	2021
Su Tüketimi	5.237,5	5.310,0
Sulama ve Tarımsal Su Temini	4.942,0	4.986,9
Atık Su	123,4	133,1
Standartlara Göre Artırılmış Su	118,4	129,1

Kaynak:<http://www.stat.kg/en/statistics/turizm-otdyh-ohrana-okruzhayushej-sredy/>, verilerinden oluşturulmuştur (Erişim Tarihi: 19.04.2023).

Tablo 6'da görüldüğü gibi Kırgızistan için temiz suya erişim önem arz etmektedir. Bu çerçevede su arıtımı da yapılmaktadır. Ayrıca Kırgız Cumhuriyeti Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı 2019-2023 Raporu'nda, Kırgızistan'ın dağ buzullarının ve doğal ekosistemin korunması, yoksul nüfus için, sulama suyuna erişimin artırılması, sulama sistemlerinin rehabilitasyonu ve inşası da çözüm önerileri olarak ifade edilmiştir. Ekleyecek olursak, Kırgızistan'da mevcut su kaynaklarının verimli ve kullanışlı olmasından dolayı taşıma sırasında su kayıpları yaşanmaktadır. Bunu için etkili bir su yönetim sisteminin kurulmasına ihtiyaç vardır.

5. Sonuç ve Değerlendirme

Yeşil ekonomi, ülke doğasına, ülke ekonomisine aynı zamanda insanlığa ve toplum geleceğine yapılan adımları kapsamaktadır. Hem çevre tahribatının bozulmasını önlediği gibi hem de ekonomik faydalar yaratmaktadır. Bu da mevcut su kaynaklarının etkin ve verimli bir şekilde kullanımı ve yenilenebilir enerjiye geçiş ile gerçekleşebilmektedir. Bilindiği üzere makinelerin ve dolayısıyla fabrikaların

kullanımıyla küresel ölçekte büyük çevre felaketi yaşanmış ve doğal denge; dev yıkıma maruz kalmıştır. Aynı zamanda karbondioksit (CO2) bazlı üretim sonucu maliyetlerde de artış yaşanmıştır. Dolayısıyla, yeşil ekonomi sera gazlarının azaltılmasına yönelik yatırımları gerektirir. Bu tür yatırımlar literatürde yeşil yatırımlar olarak ifade edilmektedir. Ayrıca yeşil ekonomide sera gazı emisyonunun düşük seviyede olduğu üretime ve faaliyetlere yönelmek hem doğal çevre hem de işletmeler açısından yararlı olacaktır.

Bakıldığında Orta Asya ise yeşil ekonomiye dayalı, yeşil büyüme fırsatları açısından önemli imkânlarla sahip bir coğrafyadır. Bu, bölgenin Jeolojik yapısına, iklim özelliklerine ve su kaynaklarının zenginliğine bakılarak söylenebilir. Ancak, bölge Sovyet döneminde büyük bir çevre tahribatına tanık olmuştur. Özellikle, Sovyetlerin nükleer üs konumundaki Semipalatinsk Test Sahası'nda 400'ün üzerinde gerçekleştirilen nükleer denemeler, hem küresel hem de bölgesel çevre tahribatı yaratmıştır. Neyse ki, meselenin uluslararası kamuoyunda yarattığı tepki ile saha kapatılmıştır. Ancak nükleer denemelerin yarattığı tahribatın bölgeye ve insanlığa zararının büyük olduğunu söylemek doğru olacaktır. Orta Asya açısından diğer bir başka sorun ise Aral Gölü'nde yaşanan iklim faciasıdır. Araştırmalara bakıldığında, yıllardan beri Aral Gölü'nün önemli ölçüde yüzey alanının küçüldüğü ve su havzalarının da kaybolduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu durum bölgenin yeşil fırsatlar açısından kayıplar yaşadığının acı bir tablosudur. Çünkü yeşil ekonomide, yenilenebilir enerji olarak su kaynaklarının varlığı ve bu kaynakların etkin ve verimli kullanımı önemli bir konudur. Belirtecek olursak, su, güneş ve rüzgâr enerjisi yenilenebilir enerji arasında gelirken, CO2 emisyonu ise yenilenemez enerji olarak tanımlanmaktadır.

Kırgızistan'ın yeşil ekonomi ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine gelince, BM 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri arasında temiz su ve yenilenebilir enerji kaynakları gelmektedir. Kırgızistan'daki "Taza Koom" projesi bu açıdan Kırgızistan'ın sürdürülebilir kalkınmasına destek olacak bir uygulamadır. Yeşil ekonomi açısından Kırgızistan'ın geleceği ise, su kaynaklarından elde edilecek olan hidroelektrik enerjisi ve yeşil tarım uygulamaları ile mümkündür. Çünkü Kırgızistan önemli hidroelektrik potansiyeline sahip bir ülkedir. Kırgızistan'ın su rezervleri ise; nehirlerde ve buzullarda depolanmıştır. En büyük buzulların Tien Shan'da olduğu araştırmalarda yer almaktadır. Ülke, yeraltı ve yerüstü su kaynaklarının %20 ila %25'ini kullanırken, geri kalanı ise komşu ülkeler tarafından kullanılmaktadır. Ancak su yönetiminde ciddi siyasi sorunlar yaşanmaktadır. Bunun için, su yönetim verimliliğine ihtiyaç duyulmaktadır. Su kaynaklarının %90'ı tarımsal sulama amaçlı kullanılırken, taşıma sırasında da su kaybı yaşanmaktadır. Dolayısıyla tüm bunlara rağmen su verimliliğini artırmak ve su kayıplarını azaltmak için bir su yönetim modeline ihtiyaç vardır. Su kaynaklarından elde edilen hidroelektrik enerjisi ise hem çevreyi korurken hem de fosil yakıt enerjisinden daha ucuza mal olmaktadır. Bakıldığında, Kırgızistan için; uygun ve uygulanabilir enerji politikaları, enerji verimliliği açısından vazgeçilmez hale gelmiştir. Bunun için 2023 GSYİH içindeki enerji yükünün %10 oranında azaltılması hedeflenmektedir. Bu sayede çevre kirliliğinin azaltılacağı ve maliyetlerden tasarruf edileceği belirtilmiştir. Yine Kırgızistan'da, yeşil tarım teknolojileri için uygulamalar yapılmaktadır. Burada tarım arazileri için veri bankaları oluşturulmuş, mera arazilerinin bozulmasını önleyecek teknik faaliyetler yapılmış, damlatma sistemi kullanımına geçilmiştir.

Ayrıca Kırgızistan'da 2023'te devam edecek olan Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (ERBD) destekli kredi programı Kırgızistan'ın sürdürülebilir ekonomi açısından önemli yeşil fırsatları yakalayacağını bir işarettir. Kredi programı sayesinde gerek KOBİ'lerin ve gerekse konutlardaki enerji maliyetlerinin CO2 emisyonu açısından düşmesi maliyetlerdeki kaybı azaltacak ve yeşil yatırımlar yeni istihdamlar sağlayacaktır. Öneriler olarak, Kırgızistan hükümeti yeşil ekonomi politikalarına ağırlık vermeli, yeşil yatırımlara teşvik sağlamalıdır. Bu konuda ayrıca iyi bir yönetim bilinci ile hareket ederek, hem STK'lardan, hem de üniversitelerden yardım almalıdır.

Kaynakça

- Aşıcı, A. ve Şahin, Ü. (2017). *Yeni düzen* (2. Basım). Yeni İnsan Yayınevi https://www.researchgate.net/publication/318420062_Yesil_Ekonomi
- Aşıcı, A. A. (2012a). İktisadi düşüncede çevrenin yeri ve yeşil ekonomi, karşılaştırmalı bir analiz. A. A. Aşıcı ve Ü. Şahin (Ed.) *Yeşil ekonomi* (35-56) içinde. Yeni İnsan Yayınevi. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/382459>

- Adamowicz, M. (2021). Procesy rozwojowe rolnictwa w kontekście wyzwań globalizacji i nowych ujęć koncepcji zrównoważonego rozwoju. *Z. Ekon. Roln.*, 366, 24–45.
- Brovko, N. ve Borbugulov, M. (2021). Features of sustainable economic development in the Central Asian countries, *E3S Web of Conferences* 296, 06001, <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202129606001>
- Cato, M. S. (2012). Green economics: Putting the planet and politics back into economics. *Cambridge J. Econ.*, 36, 1033–1049. doi: 10.1093/cje/bes022
- Castro, A., Vaidyanathan, S., Bastian, H. ve King, J. (2018). The 2018 international energy efficiency scorecard. *Report 11801* (June 2018). American Council for an Energy-Efficient Economy. <https://mineconom.gov.kg/ky/direct/302/335>
- Dulupçu, M.A. (2001). Sürdürülebilir kalkınma politikasına yönelik gelişmeler. *Dış Ticaret Dergisi*, 6(2), 46-70. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ckuiibfd/issue/32906/365611?publisher=karatekin?publisher=karatekin>
- Guo, L., Lu, M., Cui, M. ve Luo, J. (2022). Future hot topics and directions of green growth based on a hybrid method. *Environ. Sci. Pollut. Res.* 29, 40462–40477. doi: 10.1007/s11356-022-19774-y
- Hao, Y., Yang, D., Yin, J., Chen, Xi., Bao, A., Wu, Miao. ve Zhang, X. (2019). The effects of ecological policy of Kyrgyzstan based on data envelope analysis. *Sustainability*, 11, 1922. doi:10.3390/su11071922
- IRENA (Uluslararası Yenilenebilir Enerji Ajansı). (2018). *Global energy transformation*. https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21898IRENA_Global_Energy_Transformation_2018_summary_EN.pdf
- Kasztelan, A. (2017). Green growth, green economy and sustainable development: Terminological and relational discourse. *Prague Economic Papers*, 26(4), 487–499. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ckuiibfd/issue/32906/365611?publisher=karatekin?publisher=karatekin>
- KCEB (Kırgız Cumhuriyeti Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı. (2019). *Green economy development program in the Kyrgyz republic for 2019-2023*. https://adelphi.de/de/system/files/mediathek/bilder/Report-Adelphi-CRVA-EN_final.pdf
- KCİS (Kırgız Cumhuriyeti İstatistik Serisi. (2017). <https://mineconom.gov.kg/ky/direct/302/>
- KCYE. (2012). *Kırgız cumhuriyeti yeşil ekonomi beklentiler raporu*. Bışkek.
- Kimsanov, U.O. ve Davlyatova, M.M. (2019). Prospects for the development of a green economy in central Asia: World and regional practice. *Bull. of the Taj. Nat. Univ*, 5(1), 184-189. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202129606001>
- KESR (Kyrgyzstan Energy Sector Review. (2022). <https://iea.blob.core.windows.net/assets/9d0cb3be-48fd-424f-8968-e543a43e8614/Kyrgyzstan2022.pdf> (Erişim Tarihi: 08.01.2023).
- Le Blanc, D. (2011). Special issue on green economy and sustainable development. *Nat. Resour. Forum* 35, 151–154. doi: 10.1111/j.1477-8947.2011
- Loiseau, E., Saikku, L., Antikainen, R., Droste, N., Hansjürgens, B. and Pitkänen, K., vd. (2016). Green economy and related concepts: *An overview*. *J. Clean. Prod.* 139, 361–371. doi: 10.1016/j.jclepro.2016.08.024
- Manas Bis. (2015). *Kırgızistan iş fırsatları sektör raporları serisi*. 3. T.C Ekonomi Bakanlığı Bışkek Ticaret Müşavirliği. <http://manasbis.manas.edu.kg/thesis/tez/59b76f27e5a66.pdf>
- Mamatovna, A. ve Çikolar, E. (2023). The green farming practices and transformation of hydropower in Kyrgyzstan within the framework of the green economy. *Presidential Academy of the Kyrgyz Republic*, 171-177.
- NASK (National Science Academy of KR. (2000). *Atlas of the Kyrgyz republic*. Bishkek.
- OECD (Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü). (2012). *Green growth and developing countries: A summary for policy makers*. https://ojs.studiamsu.md/index.php/stiinte_exacte_si_economice/article/view/5037/6987
- Opitz-Stapleton, S. vd. (2022). *Understanding the climate and net zero transition risks and opportunities in Kyrgyzstan*. ODI Policy Brief. https://cdn-odi-production.s3.amazonaws.com/media/documents/ODI_Understanding_net-zero_transition_risks_Kyrgyzstan.pdf
- OSCE (Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı). (2007). *The central Asian regional environmental centre for the Kyrgyz republic*. <https://www.osce.org/files/f/documents/f/d/25151.pdf>
- Omoşoev, T. ve Çikolar, E. (2022). The green economy and finance policy practices in Kyrgyzstan. *Vestnik*, 4, 67-77.
- Peyrouse S. (2012). *The nexus of environmental issues, poverty, and political authoritarianism in central Asia, what role for civil society organisations and the international community*. <https://www.iphronline.org/the-nexus-of-environmental-issues-poverty-and-political-authoritarianism-in-central-asia-what-role-for-civil-society-organisations-and-the-international-community.html>
- Pearce, D., Markandya, A. ve Barbier, E. B. (1989). *Blue print for a green economy*. Earthscan.
- Rio+20. (2012). *Kırgız cumhuriyeti 'nde yeşil bir ekonomi için beklentiler raporu*.

- Switchtogleen (2021). Launch of EU SWITCH-Asia programme in central Asia. *Supporting Sustainable Consumption and Production (SCP)*. <https://www.switchtogleen.eu/launch-of-eu-switch-asia-programme-in-central-asia-supporting-sustainable-consumption-and-production-scp>
- Tunay, M. T. ve Cebeci, M. (2001). Büyük hidroelektrik santraller ile küçük hidroelektrik santrallerin karşılaştırılması. *Yenilenebilir Enerji Kaynakları Sempozyumu*, 18-20 Ocak, İzmir. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bitlisfen/issue/33317/308545>
- UNEP. (2011). *Towards a green economy: pathways to sustainable development and poverty eradication—a synthesis for policy makers*. UNEP Division of Communications and Public Information. Nairobi, Kenya. <https://www.mdpi.com> pdf
- Unwater. (2017). *Kyrgyzstan UN-water country brief*. https://www.unwater.org/sites/default/files/app/uploads/2017/05/KGZ_pagebypage.pdf
- Vandyck, T., Keramidias, K., Kitous, A., Spadaro, J.V. vd. (2018). Air quality co-benefits for human health and agriculture counterbalance costs to meet Paris Agreement pledges. *Nature Communications*, 9(1), 1–11.
- Zhivotovskaya, I.G ve Chernomorova, T.V (2016). Green economy as a global development strategy in the post-crisis world. *Rev. coll.*, 11. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202129606001>
- Wang, S., Wang, X. ve Lu, B. (2022). Is resource abundance a curse for green economic growth? Evidence from developing countries. *Resour. Policy*, 75:102533. doi: 10.1016/j.resourpol.2021.102533
- West, J.J., Smith, S.J., Silva, R.A., Naik, V. vd. (2013). Co-benefits of mitigating global greenhouse gas emissions for future air quality and human health. *Nature Climate Change*, 3(10), 885–889. <https://iea.blob.core.windows.net/assets/9d0cb3be-48fd-424f-8968-e543a43e8614/Kyrgyzstan2022.pdf> (Erişim Tarihi: 08.01.2023).
- <https://greengrowthindex.gggi.org/wp-content/uploads/2021/01/2020-Green-Growth-Index.pdf> (Erişim Tarihi: 08.01.2023).
- <https://wecoop.eu/wp-content/uploads/2020/05/Session-3-Nurzat-Abdyrasulova-PPP-080618-v3.pdf> (Erişim Tarihi:08.01.2023).
- <https://mineconom.gov.kg/froala/uploads/file/74d4a7acb453c87adc8e8e03932b4e319f7077ff.pdf> (Erişim Tarihi:08.01.2023).
- <https://worldbank.org/indicator/eg.elc.loosszs> (Erişim Tarihi:08.01.2023).
- <http://tr.kabar.kg/news/k-rg-zistan-surdurulebilir-kalk-nma-hedefleri-bolgeles-forumuna-kat-l-yor/> (Erişim Tarihi:20.08.2023).
- <http://www.stat.kg/en/statistics/turizm-otdyh-ohrana-okruzhayushej-sredy/> (Erişim Tarihi: 19.04.2023).

An Analysis of the Relationship between Public Sector Borrowing Requirement (PSBR), Money Supply and Inflation Rate in Türkiye

Ömer Fazıl Emek¹, İlyas Bayar²

Abstract

The objective of this study is to examine the correlation between the public sector borrowing requirement, inflation rate, and money supply in Türkiye, utilizing yearly data spanning the period from 1975 to 2020. In this study, the authors employ the unit root tests with multiple structural breaks proposed by Zivot and Andrews, Lumsdaine and Papell, as well as the Maki cointegration tests with multiple structural breaks, to analyze the data. Subsequently, the application of the fully modified ordinary least squares (FMOLS) approach was utilized to ascertain the presence of a long-term association between the variables. The results indicate a positive correlation between inflation rates in Türkiye and both the public sector borrowing need and money supply over an extended period of time. Furthermore, a bootstrap causality analysis was undertaken by Hacker and Hatemi in order to investigate the causative relationship between the variables. Based on the findings pertaining to causation, it has been observed that there exists a unidirectional causal relationship from the money supply to inflation, as well as from the public sector borrowing demand to the money supply.

Keywords: public sector borrowing requirement, money supply, inflation

Jel Codes: B22, C22, E31

Türkiye’de Kamu Borçlanma Gereksinimi (KKGB), Para Arzı ile Enflasyon İlişkisinin İncelenmesi

Özet

Kamu kesiminin mali yıl sonunda ortaya çıkan bütçe açıklarının finansmanı için borçlanma yoluna gitmesi zamanla kaçınılmaz bir tercih olmakta, özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde böylesi zorunlu bir tercihin makroekonomik koşullar üzerinde bir dizi etkiler oluşturabileceği varsayılmaktadır. Bu bakımdan kamu borçlanmalarının enflasyon oranı ve parasal genişleme ile ilişkisi literatürde tartışılmaya devam eden önemli konular arasındadır. Yapılan bu çalışmanın amacı, Türkiye’de 1975-2020 yılları arası kamu kesimi borçlanma gereksinimi, enflasyon ve para arzı ilişkisini incelemektir. Öncelikle bu tarih aralığında yapısal kırılmaları dikkate alan Zivot ve Andrews, Lumsdaine ve Papell, çoklu yapısal kırılmalı Carrion-i Silvestre vd. birim kök testleri ve Maki çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme testleri uygulanmıştır. Daha sonra değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin varlığını belirlemek için düzeltilmiş en küçük kareler (FMOLS) yöntemi uygulanmış ve elde edilen bulgulara göre Türkiye’de enflasyon oranlarının kamu kesimi borçlanma gereksinimi ve para arzı ile uzun dönemli pozitif ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca değişkenler arasındaki nedensellik bağımlı incelemek için Hacker ve Hatemi bootstrap nedensellik analizi yapılmıştır. Elde edilen nedensellik sonuçlarına göre para arzından enflasyona ve kamu kesimi borçlanma gereksiniminden para arzına doğru tek yönlü nedenselliğin varlığı saptanmıştır.

Anahtar Kelimeler: kamu borçlanma gereksinimi, enflasyon, para arzı

Jel Codes: B22, C22, E31

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı	Etik kurul kararı gerektirmemektedir.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	Ö.F.E.’nin makaleye katkısı %50 ve İ.B.’nin makaleye katkısı %50’dir.
Çıkar Beyanı	Üçüncü taraflar açısından çalışmada çıkar ilişkisi/çatışması bulunmamaktadır.

¹ Assistant Professor, Mardin Artuklu University, Foreign Trade, Mardin/Türkiye, omerfazilemek@artuklu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-4429-8892

² Assistant Professor, Mardin Artuklu University, Department of Office Services and Secreteriat, Mardin/Türkiye, ilyasbayar@artuklu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1278-7309

1. Introduction

The budget deficit is commonly understood as the fiscal imbalance that arises when a nation's expenditures surpass its receipts over a given fiscal year. Additionally, it can be defined as the situation where budgetary revenues fall short of covering the corresponding expenditures. The budget deficit serves as an indicator of the government's financial requirements during a specific timeframe, as well as the corresponding percentage increase in public debt. Additionally, it furnishes insights on the management of government spending and the effectiveness of resource mobilization. The primary factor contributing to the budget deficit is the government's excessive and ineffective spending (Karazijiene, 2009). Various strategies are employed to address this fiscal shortfall, including the implementation of tax rate hikes, the practice of monetary expansion through the printing of currency (known as monetization), and the acquisition of funds from both local and international markets through borrowing. The preferred approach among these options is contingent upon the comparative advantages and disadvantages associated with each method. Different macroeconomic repercussions may be observed with each favored financing option. The process of monetization has the potential to result in inflation, while domestic borrowing can lead to a burden of interest rates. External borrowing carries the risk of causing external debt crises, and the utilization of foreign exchange reserves can be influenced by exchange rate fluctuations and may potentially contribute to balance of payments crises. According to Kibritçioğlu (2002), the magnitude of a nation's budget deficit and the means by which it is financed have significant implications for the country's debt dynamics and fiscal limitations in the medium and long run. While determining the most suitable approach among these methods is a complex task, it is customary for governments to rely on borrowing as a means of financing.

Within this particular setting, Kellerman (2007) highlights the concept known as the "golden rule of public sector borrowing." Based on this principle, it is recommended that immediate expenses be funded from present income, while borrowing should be permissible solely for the purpose of financing investment-related costs. If the funding of present expenditures is achieved by taxation and the financing of investments is done through borrowing, it will result in an equitable allocation of resources across different generations. Simultaneously, it may be argued that public borrowing, functioning as a form of finance to address the budget deficit, constitutes a significant means of government income generation. Public borrowing is a fundamental and intricate undertaking that has significant implications for the economy of a nation, political dynamics, international standing, and various other elements. The utilization of resources should be optimized in order to maximize the benefits and opportunities they offer. Alternatively, the imposition of interest payments places a certain level of pressure on the economy. Interest payments, which are included in the government's current expenditures, can result in either an escalation of the tax burden or an elevation of the public sector borrowing demand. According to Karazijiene (2009), the national debt gets ever more onerous. An increasing number of nations are turning to borrowing as a means to fulfill their financial requirements that cannot be satisfied by conventional taxation approaches. According to Aimola (2020), during a period of increasing interest rates, the act of public borrowing has the potential to negatively impact the process of macroeconomic stability.

The augmentation of the public borrowing requirement results in a rise in the net demand for credit, so exerting upward pressure on interest rates and displacing private investment. As a consequence, there is a deceleration in actual production and an escalation in prices. Moreover, the imposition of elevated interest rates drives the financial industry to cultivate financial instruments that possess characteristics akin to cash. The study conducted by Akcay, Alper, and Ozmucur (1996) highlights the inflationary tendencies that are reinforced by the adoption of low-risk investments. According to Wray (1997), an additional point of contention is that these deficiencies have the potential to displace private investment due to increased interest rates, ultimately resulting in elevated levels of inflation or inflationary expectations. According to Özker (2020), there are two significant implications associated with the rise in the proportion of the public sector borrowing demand in relation to the gross domestic product (GDP). There are two primary factors to consider. Firstly, elevated interest rates have the effect of discouraging medium and long-term investments. Secondly, the reduction in public savings resulting from declining investments contributes to a rise in short-term speculative gains. Additionally, the increasing need for public borrowing and the

concurrent rise in market interest rates contribute to the exacerbation of public finance deficits, so placing the public sector in an unfavorable financing position. The aforementioned phenomenon elicits apprehension among policymakers due to its adverse impact on macroeconomic stability, particularly in emerging nations characterized by relatively feeble and reliant monetary frameworks. Hence, it can be argued that the utilization of debt-financed deficits has a detrimental impact on macroeconomic stability, necessitating the implementation of efficient coordination with the monetary authority in order to mitigate the risk of experiencing elevated and volatile inflation rates (Aimola, 2020).

The proportion of public debt relative to gross domestic product (GDP) has attained an unprecedented level across global economies, surpassing the historical mean. The implementation of fiscal measures aimed at alleviating the adverse health and economic impacts of the COVID-19 pandemic, which commenced in 2019, has had a substantial impact on budgetary equilibrium. According to Diler (2023), the occurrence of economic and fiscal shocks has resulted in substantial budget deficits, thereby necessitating increased levels of public borrowing. The escalation of worldwide public debt in recent years can be attributed to the profound influence of the global economic crisis that transpired from 2008 to 2012. According to Nastansky, Mehnert, and Strohe (2014), the implementation of multibillion-dollar bailouts by governments in collaboration with central banks, aimed at restoring stability in the financial and banking sector, served as a significant catalyst for increased borrowing in numerous nations. According to Goodhart et al. (2021), there has been a substantial rise in global public debt since 2007, impacting countries such as the United States, Canada, and the Euro area. The ongoing pandemic problem has further exacerbated this debt trajectory, and it is anticipated that inflation expectations will have a more pronounced impact in the future. The adverse effects of these conditions on developing nations are unavoidable. Developing nations are shown a growing inclination towards allocating government funds to education, healthcare, and infrastructure, with the aim of fostering economic expansion, generating additional job opportunities, and upholding socio-economic equilibrium. Due to insufficient tax revenues to meet government expenditures, budget deficits are incurred, leading to the necessity of domestic and external borrowing as a means to mitigate the risks of elevated inflation and socio-economic instability (Bon, 2015). They lack the capacity to exhibit resilience in the face of unforeseen economic setbacks. According to the United Nations (UN), the worldwide public debt is projected to reach 92 trillion dollars by 2022 as a consequence of the epidemic, with a notable concentration of this indebtedness observed in emerging nations.

Türkiye is among the nations that have been significantly impacted by these global events. The significant influence of the state on the economy has resulted in an amplification of the repercussions stemming from the disparity between public revenues and expenditures. Insufficient or volatile tax collections have historically necessitated the funding of public deficits through the practice of borrowing. Consequently, there was a further rise in the proportion of public expenditures allocated towards principle and interest payments, resulting in a cycle of accumulating debt and contributing to the inflationary trajectory (Yavuz, 2003). Inflation, which emerged subsequent to the global oil crisis in the 1970s and persisted with sustained double-digit rates for an extended period, has evolved into a significant structural challenge. The primary contributors to inefficiency within the public sector have been the substantial costs associated with security issues and the financial burden imposed by political instability. Numerous crises have arisen as a result of public deficits and current account deficits (Diler, 2023). During periods characterized by increasing inflation and budget deficits, predominantly monetary measures were implemented in attempts to address the issue. However, these strategies failed to yield substantial gains. During the 2000s, a number of programs were implemented that aimed to integrate monetary and fiscal policies. The implementation of initiatives such as transitioning to a robust economy and adopting inflation targeting measures has been undertaken to achieve this objective. According to Altunöz (2021), the implementation of rigorous fiscal measures led to notable outcomes, including a reduction in public deficits and a decrease in inflation to single-digit levels. Nevertheless, the post-2010s period witnessed a surge in exchange rate volatility, which subsequently refocused attention on the country's underlying structural issues and the adverse macroeconomic consequences they entail (Diler, 2023).

It is evident that the global economies, as well as emerging nations such as Türkiye, have experienced

repercussions as a result of these adverse occurrences. The actions implemented by governments in response to these adverse events have expedited budget deficits and the subsequent pursuit of funding requirements. These circumstances indicate a correlation between the subsequent occurrence of high inflation and the escalation of money supply, which may be attributed to the act of public borrowing. Türkiye has consistently pursued short-term remedies for public deficits by resorting to borrowing and/or monetary expansion over an extended period of time. Nevertheless, this financial obligation was further exacerbated, resulting in the persistence of inflation. The aforementioned experiences have given rise to a body of scholarship that examines the correlation between budget deficits or public borrowing, inflation, and money supply. This study seeks to examine the correlation between the public sector borrowing need, inflation, and money supply in Türkiye from 1975 to 2020, in accordance with the aforementioned causes. The primary characteristic that sets this study apart is the utilization of the public sector borrowing demand variable as a representation of public borrowing. According to Özker (2020), the public sector borrowing demand holds significant importance as a financial indicator, particularly for developing nations characterized by elevated financial fragility, such as Türkiye. When analyzing budget deficits and comprehending potential cash deficits, it is essential to consider cyclical macro variables that encompass the entire time, as they offer valuable insights. The unit root tests with multiple structural breaks conducted by Zivot and Andrews, Lumsdaine and Papell, and Carrion-i Silvestre et al. are employed, along with the Maki cointegration test with multiple structural breaks. The fully modified ordinary least squares (FMOLS) method is utilized to ascertain the cointegration relationship between the series. Furthermore, the researchers employed the Hacker and Hatemi bootstrap causality test in order to ascertain the causal relationship between the variables. The introduction to the study provides a comprehensive overview of the significance of the research, outlining the objectives and methodology. Subsequently, a synthesis of prior research pertaining to the topic was undertaken, followed by the initiation of the analytical part. Ultimately, the examination of the data pertaining to the presence of a correlation is scrutinized, and the investigation is ultimately ended with suggestions for policy implementation.

2. Literature Review

The existing body of research examining the association between public debt and inflation typically asserts a positive correlation. Moreover, this correlation is found to be particularly prominent in nations burdened with high levels of public debt and possessing weak financial markets (Aimola, 2020). One of the research conducted by Bon (2015) examined the correlation between public debt and inflation rate in a sample of 60 developing nations in Asia, Latin America, and Africa from 1990 to 2014. Based on the results derived from the implementation of the Arellano-Bond difference generalized method of moments (GMM), it can be concluded that there exists a statistically significant positive relationship between public debt and the inflation rate. While it is true that public debt can contribute to inflation in developing nations, governments are unable to cease borrowing in order to fund fiscal deficits. Public debt serves as an indirect instrument of fiscal policy, enabling governments to foster economic growth and maintain stability in social security. The study conducted by Aimola and Odhiambo (2021) investigated the influence of public debt on the inflation rate in Ghana during the period spanning from 1983 to 2018. Based on the results obtained from the autoregressive distributed lags (ARDL) analysis, there exists a positive correlation between public debt and the inflation rate over an extended period of time. The results validate the presence of inflationary consequences associated with governmental debt in Ghana. Hence, it is imperative for the government to consider the implications of rising public debt while devising strategies aimed at mitigating inflationary pressures. A study conducted by Akitoby, Komatsuzaki, and Binder (2014) presented a contrasting perspective by positing that an increase in inflation would lead to a fall in the actual value of indebtedness. The researchers evaluated the impact of inflation rates on public debt within the G-7 countries throughout the period spanning from 2012 to 2017. Based on the findings of the simulation, it can be observed that a reduction in inflation rates leads to an increase in public debt, whereas an escalation in inflation rates results in a drop in public debt. Hence, it is plausible that elevated levels of inflation could potentially contribute to the alleviation of public debt burdens in developed economies. Nevertheless, it is improbable that this measure will singularly resolve the issue of debt. To begin with, the experience of Japan in recent decades

has demonstrated the considerable challenges associated in augmenting inflation rates.

Kwon, McFarlane, and Robinson (2009) conducted a study that investigated the correlation between public debt, inflation, and money supply in a sample of 71 developed and developing nations from 1963 to 2004. Based on the empirical results derived from static and dynamic panel data analysis, it can be observed that in developing nations, the presence of public debt leads to an augmentation of monetary expansion and inflation. This association is more prominent in countries characterized by elevated levels of public debt, while it gradually diminishes as the magnitude of public debt declines. In contrast, the aforementioned association is typically absent in wealthy nations. Nevertheless, if the process of monetary expansion is effectively managed, the influence of public debt on inflation diminishes. The findings of this study indicate that in nations characterized by substantial debt obligations, the efficacy of monetary stabilization measures alone is contingent upon the concurrent implementation of fiscal consolidation efforts. The study conducted by Nastansky, Mehnert, and Strohe (2014) investigated the correlation among public debt, money supply, and inflation within the context of Germany from 1991 to 2010. Based on the empirical results derived from the vector error correction model (VECM), it can be concluded that there exists a positive long-term relationship between public spending and inflation rates, whereby changes in one variable have a mutually reinforcing effect on the other. The impact of the money supply on the inflation rate is equally significant. The correlation between public expenditures and inflation rates can be attributed to several factors, including the expenses incurred due to the process of German reunification during the 1970s, fiscal assistance provided for the establishment of a comprehensive social security system, implementation of various economic stimulus packages, and financial support extended to banks during times of crisis. Furthermore, the impact of public expenditure on inflation becomes increasingly significant in the context of an expansion in the money supply. In other words, when the level of monetary expansion increases, the influence of public debt on the inflation rate becomes more pronounced.

In their study, Romero and Marin (2017) examine the correlation among public debt, money supply, and inflation rate over a sample of 52 nations spanning the years 1965 to 2014. Based on the results derived from both static and dynamic panel data analysis, it can be concluded that there exists a positive correlation between increases in public debt and both money supply and inflation rate. Furthermore, it has been shown that in nations characterized by elevated levels of public debt, augmentations in said debt have a greater propensity to have an impact on inflation. The observed association lacks statistical significance within wealthy nations. The findings of this study indicate that the proper implementation of fiscal policy plays a crucial role in maintaining macroeconomic stability over both the short and long term. In their study, Ezeanyeji, Priscilla, and Frank (2019) conducted an examination of the correlation between governmental debt, money supply, and inflation rate in Nigeria during the period spanning from 1981 to 2017. The results derived from the error correction model (ECM) indicate a positive relationship between public debt, money supply, and the inflation rate. In this scenario, the efficacy of the government's stringent fiscal and monetary measures in addressing the inflationary phenomenon is evident.

Nguyen (2015) conducted an analysis on the correlation between budget deficit, money supply, and inflation in several Asian nations, namely Bangladesh, Cambodia, Indonesia, Malaysia, Pakistan, and Bangladesh. The study period spanned from 1985 to 2012. Based on the results derived from the application of panel data analysis using the Arellano-Bond dynamic panel estimating method of generalized method of moments (GMM) and Mean Group estimator, it can be concluded that the pooled means group (PMG), budget deficit, and money supply exhibit a positive relationship with the inflation rate. The findings of this study indicate that it is crucial to consider the implementation of monetary and fiscal policies as a means to effectively manage inflation. The study conducted by Abdelkafi (2016) examined the effects of fiscal shocks, specifically those related to public debt, on monetary policy and macroeconomic dynamics in Tunisia during the period from 2002 to 2013. Based on the empirical results derived from the application of the structural vector error correction model (SVECM), it can be concluded that augmentations in public debt have a positive impact on both the money supply and inflation levels. Based on the findings of Granger causality research, it can be concluded that there exists a reciprocal causal relationship between the variables under investigation. The findings of this study demonstrate the interconnectedness between

governmental debt, monetary policy, and economic activity. The study conducted by Oyeleke and Orisadare (2018) investigated the influence of fiscal and monetary variables on the inflation rate in Nigeria during the period from 1980 to 2015. Based on the empirical results derived from the vector autoregression model (VAR), it can be observed that the impact of public debt on inflation is more pronounced compared to the impact of money supply expansion. The findings of this study indicate that fiscal factors hold greater significance in relation to price stability as compared to monetary issues.

Akçay, Alper, and Özmüçür (1996) conducted an analysis on a sample of Turkish data, examining the interplay between state debt, money supply, and inflation rate in Türkiye from 1948 to 1994. Based on the empirical results derived from the vector autoregression model (VAR) and autoregressive integrated moving average (ARIMA), it can be concluded that a persistent and consistent association exists between budget deficits, monetary growth, and inflation, indicating a stable long-term link. The study conducted by Altunöz (2021) examined the correlation between budget deficits, public debt, money supply, and inflation in the Turkish context during the period spanning from 2005 to 2020. Based on the results derived from the autoregressive bounds test with distributed lags (ARDL), it can be concluded that inflation is positively influenced by the escalation of budget deficits, public debt, and money supply. The Toda-Yamamoto causality test reveals the presence of a unidirectional causal relationship, wherein budget deficits and public debt exert an influence on inflation, and inflation, in turn, affects the budget deficit. The findings of this study indicate that there is a significant correlation between budget deficits, public borrowing, and the inflationary process. In their study, Diler (2023) conducted an analysis on the correlation between the public sector borrowing need and the inflation rate in Türkiye for the period spanning from 1975 to 2021. Based on the results derived from the Toda-Yamamoto causality test, it is observed that there exists no causal relationship between the public sector borrowing demand and the inflation rate. However, a unidirectional causality is detected, indicating that changes in the inflation rate have an impact on the public sector borrowing requirement. This discovery suggests that episodes characterized by elevated levels of inflation have adverse consequences for macroeconomic indicators, particularly in relation to public finance.

3. Data and Methodology

This study examines the correlation between the public sector borrowing requirement, inflation, and money supply in Türkiye, utilizing data spanning from 1975 to 2020. The variables in the model have been transformed using logarithms. The attributes of the data, mathematical model, and equation are delineated as follows.

Table 1. Variables Utilized in the Analysis and Explanations

Country/Period	Definition	Abbreviation of Variables	Source
Türkiye 1975-2020	Inflation, Consumer Prices (annual %)	CPI	World Bank
	Public Sector Borrowing Requirement (PSBR/GDP)	PSBR	Department of Strategy and Budget
	Broad Money Growth (annual %)	MS	World Bank

$$CPI = f(PPBR, MS)$$

$$\ln CPI_t = \beta_0 + \beta_1 PSBR_t + \beta_2 MS_t + \varepsilon_t$$

In the model, t refers to time, β to slope parameter, and ε to error term.

3.1. Unit Root Tests

The initial stage in determining the suitable econometric model (regression, cointegration, and causation) involves verifying the stationarity of the series. A time series that has a unit root is considered non-

stationary. The elucidation of the significance of stationarity in time series is vital. When a time series is non-stationary, it is possible to assess the behavior of the time series during the specific period being examined. Hence, it may be concluded that each every time series represents a unique scenario and cannot be extrapolated to other time periods. According to Gujarati (2016:320), the use of stationary series guarantees predictability and mitigates the issue of potential false regression. To assess the stationarity of the series, both conventional unit root tests and tests incorporating considerations of structural breaks were employed. The following equations depict the generic forms of the Augmented Dickey and Fuller (1981) and Phillips and Perron (1988) tests, which are conventional methods of testing:

$$\Delta y_t = \alpha_1 + \alpha_1 \Delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^n \alpha_i \Delta y_t + e_t$$

$$y_t = \beta_0 + \delta_1 y_{t-1} + \delta_2 \left(t - \frac{T}{2}\right) + e_t$$

The hypotheses raised for the tests are as follows:

H₀: Contains unit root which means the series is not stationary

H₁: Does not contain unit root which means the series is stationary

The unit root test results obtained to determine the order of stationarity of the series are presented in Table 2:

Table 2. Unit Root Tests Results

ADF Unit root test				
Variable	Stationary		Stationary and trendy	
	Test statistics	probability	Test statistics	Probability
CPI	-1.687956	0.4304	-2.487889	0.3324
MS	-1.574441	0.487	-2.257936	0.4471
PSBR	-2.284288	0.1813	-2.340247	0.4046
Δ CPI	-7.088127	0.000*	-7.130421	0.000*
Δ MS	-10.93399	0.000*	-10.90204	0.000*
Δ PSBR	-6.374336	0.000*	-6.295156	0.000*
PP Unit Root test				
Variable	Stationary		Stationary and trendy	
	Test Statistics	Probability	Test Statistics	Probability
CPI	-1.673709	0.4374	-2.420546	0.3645
MS	-2.480958	0.1267	-2.979537	0.1491
PSBR	-2.40525	0.146	-2.482843	0.3347
Δ CPI	-7.137923	0.000*	-7.197868	0.000*
Δ MS	-11.11049	0.000*	-11.0475	0.000*
Δ PSBR	-6.374336	0.000*	-6.295156	0.000*

Note: * and ** correspond to %1 and %5 of significance levels respectively.

Based on the findings presented in Table 2, the ADF and PP unit root tests indicate that the series exhibit unit root characteristics, both with a constant and with a constant and trend. Consequently, it can be concluded that the series are non-stationary at the level of significance (Prob>1%, 5%, 10%). To put it

otherwise, the null hypothesis (H_0) is deemed to be accepted. Based on the results obtained from doing the Augmented Dickey-Fuller (ADF) and Phillips-Perron (PP) unit root tests on the differenced series, it can be concluded that all three series exhibit stationarity at a significance level of 1% ($\text{Prob}<1\%$), as well as at significance levels of 5% and 10%.

Within the contemporary econometrics literature, various methodologies have been developed to incorporate the consideration of structural breaks when conducting unit root tests. Perron (1997) proposed a novel unit root test that incorporates a single unknown break point (Gövdeli, 2018:576). Zivot and Andrews (1992) proposed a unit root test that allows for endogenous determination of break dates and accommodates a single break. Building upon this work, Lumsdaine and Papell (1997) further enhanced the Zivot and Andrews (1992) model by developing a two-break unit root test.

Table 3. Zivot and Andrews Unit Root Test

Variable	Model	Date of break	Test statistics	Critical values		
				1%	5%	10%
CPI	A	2002	-3.954015	-5.34	-4.93	-4.58
	C	1999	-3.675451	-5.57	-5.08	-4.82
MS	A	2002	-4.418755	-5.34	-4.93	-4.58
	C	2002	-3.887811	-5.57	-5.08	-4.82
PSBR	A	2004	-4.683704	-5.34	-4.93	-4.58
	C	2004	-4.118216	-5.57	-5.08	-4.82

Note: Critical values are obtained from Zivot and Andrews (1992).

Table 3 presents the Zivot and Andrews unit root test results. According to the unit root test results, the test statistics obtained for CPI and MS series in both Model A and Model C are smaller than the critical values in absolute value. Therefore, it is concluded that both series are unit rooted at the level. The PSBR series, on the other hand, is stationary at level when structural breaks are taken into account according to Model A and unit rooted at level according to Model C.

Table 4. Lumsdaine and Papell Unit Root Test

Variable	Model	Dates of break	Test statistics	Critical values		
				1%	5%	10%
CPI	AA	1986, 2001	-4.6423	-6.74	-6.16	-5.89
	CC	1993, 2008	-7.8928	-7.19	-6.75	-6.48
MS	AA	1993, 2001	-6.0229	-6.74	-6.16	-5.89
	CC	1993, 2008	-6.0057	-7.19	-6.75	-6.48
PSBR	AA	1980, 2003	-5.2999	-6.74	-6.16	-5.89
	CC	1980, 2003	-4.9151	-7.19	-6.75	-6.48

The results of the Lumsdaine and Papell unit root test allowing for two structural breaks are presented in Table 4. The CPI series is considered to be unit rooted at the level since the Model AA test statistic, which takes into account the break in the constant, is smaller than the critical values in absolute value. The MS series is considered to contain a unit root at the level since the Model CC test statistics, which takes into account both the constant and trend breaks, are smaller than the critical value in absolute value. The PSBR series is concluded to contain a unit root at the level since both Model AA and Model CC test statistics are smaller than the critical value in absolute terms.

In contrast to these two approaches, Carrion-i-Silvestre et al. (2009) developed a unit root test in which the break date is determined endogenously and allows up to five structural breaks. In Carrion-i-Silvestre et al. (2009), the null hypothesis suggests that ‘there is a unit root’ under multiple structural breaks. In this test, five different test statistics were created (Katircioğlu, 2014:385-386):

$$P_t(\lambda^0) = \frac{[S(\bar{\alpha}, \lambda^0) - \bar{\alpha}S(1, \lambda^0)]}{S^2(\lambda^0)}$$

In this equation, P_t refers to Gaussian point optimal statistic and S to spectral density function.

$$MP_t(\lambda^0) = \frac{[c^2 T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}_{t-1}^2 + (1 - \bar{c}) T^{-1} \tilde{y}_T^2]}{S(\lambda^0)^2}$$

In this equation, MP_t represents where the point optimal statistic was modified under Ng and Perron (2001).

$$Z_\alpha(\lambda^0) = (T^{-1} \tilde{y}_T^2 - s(\lambda^0)^2) \left(2T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}_{t-1}^2 \right)^{-1}$$

$$MSB(\lambda^0) = \left(s(\lambda^0)^{-2} T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}_{t-1}^2 \right)^{1/2}$$

$$MZ_t(\lambda^0) = (T^{-1} \tilde{y}_T^2 - s(\lambda^0)^2) \left(4s(\lambda^0)^2 T^{-2} \sum_{t=1}^T \tilde{y}_{t-1}^2 \right)^{1/2}$$

Here, MZ_α is the M class statistics of MSB and MZ_t obtained by utilization of a GLM approach.

Table 5. Multiple Structural Break Carrion-i Silvestre et al. (2009) Unit Root Test Test

Variable	Test Statistics					Dates of Breaks
	PT	MPT	MZA	MSB	MZT	
CPI	15.63 (5.54)	13.95 (5.54)	-6.5 (-17.33)	0.27 (0.17)	-1.80 (-2.90)	1979, 1984, 1989, 1994, 2002
MS	8.87 (5.54)	8.23 (5.54)	-11.08 (-17.33)	0.21 (0.17)	-2.35 (-2.90)	1981, 1986, 1993, 1999, 2004
PSBR	9.92 (5.54)	10.11 (5.54)	-9.16 (-17.33)	0.23 (0.17)	-2.10 (-2.90)	1984, 1993, 1999, 2004, 2009
ΔCPI	3.97 (5.54)	4.10 (5.54)	-22.26 (-17.33)	0.15 (0.17)	-3.34 (-2.90)	
ΔMS	5.08 (5.54)	5.27 (5.54)	-17.27 (-17.33)	0.16 (0.17)	-2.89 (-2.90)	
ΔPSBR	4.15 (5.54)	4.32 (5.54)	-22.28 (-17.33)	0.15 (0.17)	-3.30 (-2.90)	

Note: Critical values are shown in parentheses and are generated using bootstrap with 1000 iterations.

Table 5 presents the results of the Carrion-i-Silvestre et al. unit root test. If the test statistic values are greater than the critical values, it is decided that there is a unit root. The results suggest that the tests for the H_0 hypothesis cannot be rejected for the entire set of P_t , MP_t , MZ_α , MSB ve MZ_t test statistics at the

level. For this reason, the series are not stationary at the level value.

3.2. Co-Integration Analysis

Cointegration test is conducted to determine the long-run equilibrium relationship between non-stationary series. The results obtained from traditional unit root tests and unit root tests that take into account structural breaks show that the series contain unit roots at the level and become stationary after the first differences are taken. For this reason, cointegration tests should be applied to test whether the series move together in the long run.

3.2.1. Maki (2012) Multiple Structural Break Cointegration Analysis

The cointegration test created by Maki (2012) was developed in a way that allows for multiple breaks. The most important feature of this test is that the break dates are determined endogenously by the model. The Maki (2012) cointegration test with structural breaks, which has four different models, is shown below:

Model 0: Trendless model allowing for a break in the fixed term:

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i K_{i,t} + \beta x_t + v_t$$

Model 1: Trendless model allowing breaks in the fixed term and slope:

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i K_{i,t} + \beta x_t + \sum_{i=1}^k \beta_i x_i K_{i,t} + v_t$$

Model 2: Model with trend allowing breaks in the fixed term and slope:

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i K_{i,t} + \gamma x + \beta x_t + \sum_{i=1}^k \beta_i x_i K_{i,t} + v_t$$

Model 3: Model allowing breaks in the fixed term, slope and trend:

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^k \mu_i K_{i,t} + \gamma x + \sum_{i=1}^k \gamma_i t K_{i,t} + \beta x_t + \sum_{i=1}^k \beta_i x_i K_{i,t} + v_t$$

Here, $i K_i$ refers to dummy variables. The hypotheses of the Maki cointegration tests are as follows:

H_0 : There is no cointegration relationship between variables under structural breaks.

H_1 : There is cointegration relationship between variables under structural breaks.

Table 6 shows the results of the Maki cointegration test that allows up to five breaks. If the test statistic values are smaller than the critical values in absolute terms, it is accepted that there is no cointegration relationship. According to Model 3, which allows breaks in the constant term, slope and trend, the H_0 hypothesis is rejected, and it is concluded that there is a cointegration relationship between the series.

Table 6. Maki (2012) Multiple Structural Break Cointegration Test Results

Model	Test statistics	Critical values			Dates of structural breaks
		1%	5%	10%	
MODEL 0	-5.18	-6.075	-5.5	-5.297	1978, 1988, 1993, 2003, 2016
MODEL 1	-4.56	-6.53	-5.993	-5.722	1978, 1986, 1998, 2002, 2013
MODEL 2	-5.92	-7.839	-7.288	-6.976	1982, 1986, 1991, 1998, 2004
MODEL 3	-9.57*	-8.713	-8.129	-7.811	1980, 1987, 1991, 1998, 2001

Not: Critical values are obtained from Maki (2012) * refers to significance at the level of %1.

3.2.2. Maki (2012) Multiple Structural Break Cointegration Analysis

After determining the cointegration relationship between the series, the FMOLS method developed by Phillips and Hansen (1990) was used to estimate the long-run cointegration coefficients. FMOLS long-run coefficient estimator has the feature of adjusting autocorrelation and endogeneity with a nonparametric approach.

Table 7. FMOLS Estimator Results

Variables	Coefficient	t-statistics
Constant Term	11.77118**	2.490696 (0.0174)
MS	0.492064*	7.603131 (0.0000)
PSBR	1.340342*	2.855939 (0.0070)
D1980	-1.942185	-0.438824 (0.6633)
D1987	0.1247510*	2.983313 (0.0050)
D1991	0.1911633	0.388610 (0.6998)
D1998	-0.1227369**	-2.650575 (0.0118)
D2001	-0.1378016**	-2.151838 (0.0380)

Not: *,** and *** represent %1, %5 and %10 levels of significance respectively. The parentheses show the probability rate.

Table 7 presents the results of the FMOLS long-run coefficient estimator. The findings indicate that increases in money supply and public sector deficits increase inflation. The dummy variables representing 1998 and 2001 are negative, while the dummy variable representing 1987 is positive.

3.3. Causality Analysis: Hacker and Hatemi (2006) Causality Test

While long-run coefficient estimates indicate the severity of the interaction between variables, causality analysis should be performed to determine the direction of the interaction. One of these tests, the Hacker and Hatemi (2006) causality test, is based on the Toda and Yamamoto (1995) test. The Hacker and Hatemi (2006) Bootstrap causality test does not require the series to be stationary. As in the Toda and Yamamoto test, the Var (p+d) model is applied as follows:

$$y_t = v + A_1 y_{t-1} + \dots + A_p y_{t-p} + \dots + A_{p+d} y_{t-p-t} + \varepsilon_t$$

Here, p refers to number of VAR lags, A to parameter matrix and d to maximum order of stationarity.

The causality test developed by Hacker and Hatemi (2006) was used to determine the causality relationship between the variables. The appropriate lag length was determined by the HJC (Hatemi-J Criterion) criterion and 1 lag was added to the VAR model. The HJC criterion is set as 2 in all methods. In order to reach the

appropriate critical values, 1000 bootstrap simulations were performed.

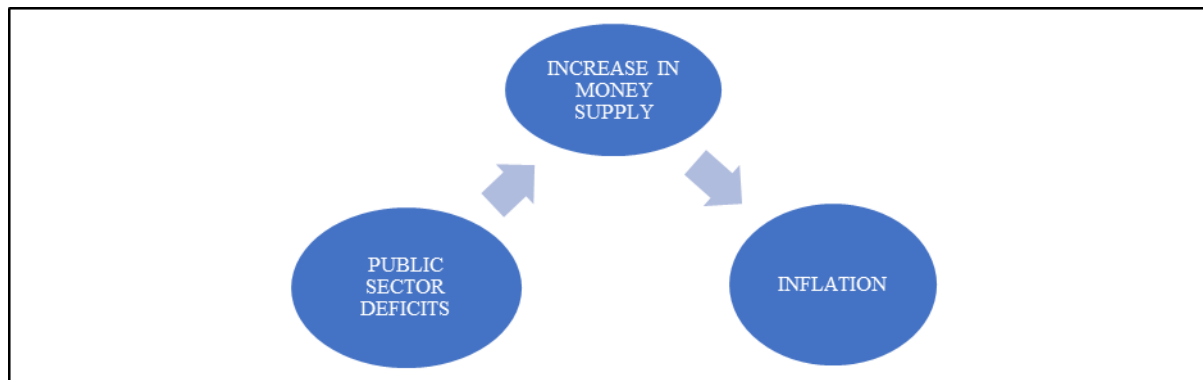
Table 8. Hacker and Hatemi Bootstrap Causality Test Results

Causality	MWALD Statistics	Bootstrap Critical Values			
		k	1%	5%	10%
CPI $\nrightarrow$ MS	0.127	2	7.662	4.301	2.848
CPI $\nrightarrow$ KKBG	1.219	2	7.361	4.157	2.855
MS $\nrightarrow$ CPI	18.591*	2	7.479	4.085	2.848
MS $\nrightarrow$ PSBR	0.790	2	10.006	6.254	4.823
PSBR $\nrightarrow$ CPI	0.593	2	7.537	4.153	2.916
PSBR $\nrightarrow$ MS	5.687***	2	11.020	6.804	5.226

Not: *, ** and *** represent %1, %5 and %10 levels of significance respectively.

Table 8 shows the results of the Hacker and Hatemi bootstrap causality test. Since the MWALD Statistic is greater than the bootstrap critical values at the 1% level of significance, causality is found from money supply to inflation. Since the MWALD Statistic is greater than the bootstrap critical values at the 10% level of significance, a causality relationship is detected from public sector borrowing requirement to money supply. The causality relationship between the series can be schematized in Figure 1

Figure 1. The Causality Relationship

4. Conclusion

The public sector seeks various forms of financing in order to find solutions to the deficits that arise between the revenues from taxes, which are the main source of revenue, and expenditures. In this case, the public sector is expected to borrow from domestic or foreign markets, and this is accepted as a major method. In fact, budget deficits at the end of the fiscal year are also an indicator of how much the government needs to borrow. Therefore, the public sector borrowing requirement, according to Özker (2020), has an important place in terms of ensuring fiscal balances in public expenditures and formulating fiscal policies regarding the process. Especially in developing countries that are still in the process of completing their technological and infrastructure levels, budget deficits and public borrowing are expected to be high. However, some countries also resort to borrowing to finance short-term current expenditures. This is directly reflected in the increase in interest rates and thus leads to deterioration in a number of macroeconomic indicators. The crowding out effect of interest rate hikes on private investment may ultimately result in rising inflation and inefficient monetary policies conducted by the central bank. In line with this assumption, the fact that public borrowing may be related to inflation and money supply has aroused curiosity in the economic literature and necessitated an examination of the relationship between these variables. In particular, the recent global

economic crises, pandemic-like adverse conditions affecting the economies of the whole world and the search for solutions to them have made it even more important to determine public borrowing and its impact on the macroeconomy.

In the context of these explanations, the relationship between public sector borrowing requirement, which represents public borrowing in Turkey between 1975 and 2020, and inflation and money supply is analyzed. First of all, various tests that take into account whether there are structural breaks between these dates have been applied. Zivot and Andrews, Lumsdaine and Papell, Carrion-i Silvestre et al. unit root tests with multiple structural breaks and Maki cointegration tests with multiple structural breaks have shown that breaks have occurred in some periods. The common findings from these tests point to various periods of 1980s, 1990s and 2000s. When the breaks in the Turkish economy are analyzed, the effects of the January 24, 1980 decisions on the economy have been decisive. Moreover, the military coup in 1980 and the subsequent governance crisis damaged Turkey's economy. In 1986, due to the extraordinary increase in public expenditures, the budget deficit amounted to 2.5 billion dollars and increased by 150% compared to the previous year, leading to a brief contractionary crisis (1986). This was followed by a devaluation. This necessitated a series of measures in 1987. In 1991, the Gulf War launched by the US against Iraq and the embargo imposed by the US shook many countries, including Turkey, negatively (Çoban, 2014:111-117). The 1998-1999 Russian Crisis, which emerged in 1998 when Russia announced that it could not fulfill its government bond obligations, negatively affected many countries, including Turkey (Özatay, 2016:135-138). In 2001, the economic crisis in Turkey deeply shook the macroeconomic dynamics of the country.

After determining the structural breaks, the existence of a long-run relationship between the variables was tested. According to the findings obtained with the FMOLS method, increasing inflation in Turkey is positively associated with public sector borrowing requirement and money supply in the long run. This result is consistent in explaining the determinants of inflation, which has become chronic in Turkey for many years, and is consistent with the theoretical assumptions. It is in line with the studies of Akcay, Alper and Ozmucur (1996), Nastansky, Mehnert and Strohe (2014), Bon (2015), Nguyen (2015), Romero and Marin (2017), Oyeleke and Orisadare (2018), Ezeanyejí, Priscilla and Frank (2019), Aimola and Odhiambo (2021), Altunöz (2021) and Diler (2023). In addition, Hacker and Hatemi bootstrap causality analysis was conducted to determine the direction of causality between variables. According to the causality results, there is unidirectional causality from money supply to inflation and from public sector borrowing requirement to money supply. These findings indicate that monetary expansion is the main driver of inflation and public sector borrowing requirement is the main driver of monetary expansion. It is an accepted reality that Turkey has not yet achieved sufficient positive results in these macroeconomic areas, which it has been trying to combat effectively. Budget deficits, the level of public sector borrowing, the persistent inflation problem and the ideal monetary base set by the central bank are some of the areas where solutions are being sought. Achieving an ideal coordination between these areas certainly depends on the harmony of monetary and fiscal policies. However, these can only be achieved with the realization and support of deeper structural improvements.

References

- Abdelkafi, I. (2018). The relationship between public debt, economic growth, and monetary policy: Empirical evidence from tunisia. *J Knowl Econ*, 9, 1154–1167.
- Aimola, A. U., and Odhiambo, N. M. (2020). Public debt and inflation: a review of international literature. *Folia Oeconomica Stetinensia*, 1, 9-24.
- Aimola, A. U., and Odhiambo, N. M. (2021). Public debt and inflation: empirical evidence from Ghana. *Development Studies Research*, 8(1), 1-13.
- Akcay, O. C., Alper, C. E., and Ozmucur, S. (1996). *Budget deficit, money supply and inflation: evidence from low and high frequency data for Turkey*. Boğaziçi University Department of Economics ISS/EC-1996-12.
- Akitoby, B., Komatsuzaki, T., and Binder, A. (2014). *Inflation and public debt reversals in the G7 countries*. IMF Working Paper WP/14/96.

- Altunöz, U. (2021). Bütçe açığı enflasyonist mi? Hoş olmayan monetarist aritmetik bağlamında Türkiye'nin enflasyon, para arzı ve bütçe açığı Analizi. *Bankacılar Dergisi*, 117, 134-155.
- Bon, N. V. (2015). The relationship between public debt and inflation in developing countries: Emprical evidence based on difference panel GMM. *Asian Journal of Empirical Research*, 5(9), 128-142.
- Carrion-i-Silvestre, J. L., Kim, D., and Perron, P. (2009). GLS-based Unit Root tests with multiple structural breaks under both the null and the alternative hypotheses. *Econometric Theory*, 25(6), 1754-1792.
- Çoban, Y. (2014). *Türkiye ekonomisi*. İkinci Sayfa Yayınları.
- Dickey, D. A., and Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root . *Journal of the American Statistical Association*, 366a(74), 427-431.
- Diler, H. G. (2023). Is the public finance deficit a risk on inflation in turkey? *UİİİD-IJEAS (C-iasoS 2022 Özel Sayısı)*, 1-10.
- Ezeanyejji, C., Priscilla, I. C., and Frank, E. U. (2019). Public debt and inflation in Nigeria: An econometric analysis. *International Journal of Applied Research*, 5(3), 219-224.
- Goodhart, C. A., Peiris, M. U., Dimitrios , P. T., and Wang, X. (2021). *Corporate legacy debt, inflation, and the efficacy of monetary policy*. Monetary Economics and Fluctuations Discussion Paper Series DP16799.
- Gövdeli, T. (2018). Türkiye'de turizm, ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisi: Maki eşbütünleşme ve bootstrap nedensellik analizi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 571-586.
- Gujarati, D. N. (2016). *Örneklerle ekonometri*. BB101 Yayınları.
- Hacker, R. S., and Hatemi-J , A. (2006). Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions: Theory and application. *Applied Economics*, 38(13), 1489-1500.
- Karazijiene, Z. (2009). Modelling of the effect of the public sector borrowing on the Lithuanian economy. *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics*, 4, 24-31.
- Katircioğlu, S. T. (2014). Testing the tourism-induced EKC hypothesis: The case of Singapore. *Economic Modelling*, 41, 383-391.
- Kellermann, K. (2007). Debt financing of public investment: On a popular misinterpretation of “the Golden Rule of Public Sector Borrowing”. *European Journal of Political Economy*, 23(4), 1088-1104.
- Kibritçioğlu, A., Rittenberg, L., and Selçuk F. (2002). *Inflation and disinflation in Turkey*. Ashgate Publishing Limited.
- Kwon, G., McFarlane, L., and Robinson, W. (2009). Public debt, money supply, and inflation: a cross-country study. *IMF Staff Papers*, 56(3), 476-515.
- Lumsdaine, R. L., & Papell, D. (1997). Multiple trend breaks and the Unit-Root Hypothesis. *The Review of Economics and Statistics*, 79(2), 212-218.
- Maki, D. (2012). Tests for cointegration allowing for an unknown number of breaks . *Economic Modelling*, 29(5), 2011-2015.
- Nastansky, A., Mehnert, A., and Strohe, H. G. (2014). *A vector error correction model for the relationship between public debt and inflation in Germany*. Wirtschafts- und Sozialwissenschaftliche Fakultät der Universität Potsdam Nr. 51.
- Ng, S., and Perron, P. (2003). LAG length selection and the construction of unit root tests with good size and power. *Econometrica*, 69(6), 1519-1554
- Nguyen, V. B. (2015). Effects of fiscal deficit and money M2 supply on inflation: Evidence from selected economies of Asia. *Journal of Economics, Finance and Administrative Science*, 20, 49-53.
- Oyeleke, O. J., & Orisadare, M. A. (2018). Relative importance of public debts and money growth on inflation in Nigeria. *International Journal of Economics and Finance*, 10(7), 99-107.
- Özatay, F. (2016). *Finansal krizler ve Türkiye*. Doğan Yayıncılık.
- Özker, A. N. (2020). The scale effect of investments and tax incomes intended to public sector borrowing requirement in last period: Turkish case. *Archives of Business Research*, 8(3), 221-234.
- Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Econometrica*, 57(6), 1361-1401.
- Phillips, P. C., and Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Phillips, P. C., and Hansen, B. E. (1990). Statistical inference in instrumental variables regression with I(1) processes. *The Review of Economic Studies*, 57(1), 99-125.
- Romero, J. P., and Marín, K. L. (tarih yok). Inflation and public debt . *Monetaria V, 1*, 39-94.
- Toda, H. Y., and Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1-2), 225-250.
- Wray, L. R. (1997). Deficits, inflation, and monetary policy. *Journal of Post Keynesian Economics*, 19(4), 543-571.
- Yavuz, N. Ç. (2003). Durağanlık ve koentegrasyon analizi çerçevesinde kamu açığı ve finansmanı açısından enflasyon modelinin tahmini (1982-2001). *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 53(2), 101-117.

Zivot, E., and Andrews, D. (1992). Further evidence on the great crash, the oil-price shock, and the unit-root hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistics*, 10(3), 251-270.

Ukrayna-İran İlişkilerinde Değişim Süreci: 1991-2023

Vildane Özkan¹

Özet

Makalenin amacı, 1991-2023 yılları arasında Ukrayna ve İran İslam Cumhuriyeti arasındaki ilişkilerin hangi etkenlerle nasıl biçimlenip değiştiğini sosyolojik bir çerçevede çözümlemektir. Büyük ölçüde Ukrayna merkezli kaynaklardan oluşan veriler, nitel araştırma yönteminin alan yazını tarama tekniği ile toplandı. Bulgular, kurumsal güç ilişkileri yaklaşımıyla verilerin tematik betimsel analiziyle elde edildi. Bu bağlamda üç temel bulguya ulaşıldı. İlk olarak; Ukrayna ve İran arasındaki ilişkiler 1991'den neredeyse 2020'ye kadar çok boyutlu işbirliği yönünde gelişti. Ukrayna, İran ile ilişkisini geliştirerek bir yandan ekonomik cüküşten çıkmaya, diğer yandan Rusya'dan bağımsızlaşmaya çalışıyordu. İran ise, Ukrayna ile ilişkisini geliştirerek bir yandan ayrı bir pazar bulmuştu, diğer yandan Rusya'dan bağımsız bir biçimde Sovyet teknolojisinden yararlanıyordu. İkinci olarak; 1991'den beri Ukrayna ve İran, aralarındaki ikili ilişkiyi üçüncü tarafların etkisi altında kalmadan sürdürmeye çalışmaktaydı. Ancak bu, günümüze kadar sadece kısmen mümkün olabildi. Ukrayna-İran ilişkisi, her iki tarafın özellikle ABD ile ilişkisinden sürekli etkilendi. Ukrayna-İran ilişkisinin, üçüncü tarafların etkisinden uzaklaştığı ölçüde işbirliğine yaklaştığı, ABD ve Rusya gibi üçüncü tarafların etkisinde kaldığı ölçüde ise aşırı istikrarsızlaşarak neredeyse düşmanlığa yaklaştığı söylenebilir. Üçüncü olarak; Ukrayna-İran ilişkisinin işbirliğinden neredeyse düşmanlığa doğru evrilmesine yol açan dört belirgin ve ardışık olay şöyledir: 2018'de İran'a karşı uygulanan Amerikan yaptırımları, Mayıs 2019'da Ukrayna Cumhurbaşkanı Vladimir Zelenski döneminin başlaması, Ocak 2020'de İran'da Ukrayna havayollarına ait sivil bir uçağın yanlışlıkla düşürülmesi ve Eylül 2022 itibarıyla Rusya'nın İran yapımı kamikazelerle Ukrayna'ya saldırması. Ukrayna-İran ikili ilişkilerine odaklanan bilimsel çalışmaların sayısının çok az olması nedeniyle, makale söz konusu eksikliği bir ölçüde gidermeye de yöneliktir.

Anahtar Kelimeler: Ukrayna, İran, Üçüncü Taraf, İşbirliği, Çatışma

The Process of Change in Ukraine-Iran Relations: 1991-2023

Abstract

The aim of the article is to analyze in a sociological framework, how the relations between Ukraine and the Islamic Republic of Iran were shaped and changed between the years 1991-2023. The data, consisting largely of Ukraine-based sources, were collected by the literature review technique of the qualitative research method. The findings were obtained by thematic descriptive analysis of the data in the context of institutional power relations. In this context, three main findings were reached. Firstly; relations between Ukraine and Iran developed in the direction of multidimensional cooperation from 1991 to almost 2020. Ukraine, on the one hand, was trying to get out of the economic collapse by improving its relationship with Iran, and on the other hand, it was gaining independence from Russia. Iran, on the other hand, found a separate market by improving its relationship with Ukraine, on the other hand, it was benefiting from Soviet technology independently from Russia. Secondly; since 1991, Ukraine and Iran have been trying to maintain their bilateral relationship without the influence of third parties. However, this has been only partially possible so far. The Ukraine-Iran relationship has been constantly affected by the relationship of both sides, especially with the United States. It can be said that the Ukraine-Iran relations approach cooperation to the extent that it moves away from the influence of third parties, and approaches almost hostility by becoming extremely destabilized to the extent that it is influenced by third parties such as the USA and Russia. Thirdly; The four distinct and sequential events that led to the evolution of the Ukraine-Iranian relationship from cooperation to almost hostility are as follows: US sanctions against Iran in 2018, beginning of the term of President of Ukraine Vladimir Zelensky in May 2019, accidental shooting down of a civilian plane of Ukrainian airlines in Iran in January 2020, and by September 2022, Russia attacked Ukraine with Iranian-made kamikazes. Since the number of scientific studies focusing on the Ukraine-Iran bilateral relations is very few, the article is also aimed at eliminating this deficiency to some extent.

Keywords: Ukraine, Iran, Third Party, Cooperation, Conflict

Araştırma ve Yayın Etigi Beyanı	Etik kurul kararı gerektirmektedir.
Yazarların Makaleye Olan Katkıları	V.Ö'nün makaleye katkısı %100'dür.
Çıkar Beyanı	Üçüncü taraflar açısından çalışmada çıkar ilişkisi/çatışması bulunmamaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü, Gümüşhane/Türkiye, vildaneozkan@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1534-9948

1. Giriş

Bazı analistlere göre Ukrayna ve İran, 2023 yılında “Batı” için en büyük zorluklardan ikisi olacaktır (Freedom, 2023). Zbigniew Brzezinski’ye göre ise Ukrayna ve İran, Amerikan tasarımı “Batı” için Avrasya’daki beş jeopolitik eksenden ikisidir (Ofitsinskiy, 2005, s. 92). Bu bağlamda Ukrayna ve İran’ın sadece ayrı birimler olarak değil, aynı zamanda aralarındaki ilişkinin de incelenmeye değer olduğu söylenebilir.

1991 yılı sonrasında yaklaşık olarak otuz yıl boyunca Ukrayna ve İran arasındaki ikili ilişkiler, büyük ölçüde çok boyutlu işbirliği yönünde gelişti. Bu bağlamda Ukrayna ve İran arasında tarım, gıda, ilaç, gaz ve petrol, nükleer enerji, elektronik ve makine, silah sanayi, havacılık, uçak ve vagon yapımı, adli yardım, suçluların karşılıklı iadesi, eğitim, kültür, sanat ve spor gibi alanlarda çok sayıda ikili işbirliği anlaşması imzalandı. Bu anlaşmaların bir kısmı, genellikle ABD gibi üçüncü tarafların engelleyici etkisi nedeniyle uygulamaya geçirilememiş olsa da yine de bir kısmı uygulanabildi. Ukrayna ve İran, aralarındaki ikili ilişkiyi ABD ve Rusya gibi üçüncü tarafların bozuk işlevsel etkisi altında kalmadan sürdürmeye çalışmaktaydı. Ancak bu, 1991’den beri sadece kısmen mümkün olabildi.

Makalenin amacı, 1991-2023 yılları arasında Ukrayna ve İran İslam Cumhuriyeti arasındaki karmaşık ilişkilerin hangi etkenlerle nasıl biçimlenip değiştiğini tarihsel ve kültürel sosyoloji çerçevesinde çözümlenmektedir. Kültürel sosyolojik çerçeve dolayısıyla politik yapı, kültürel değer ve eyleyicinin etkisi üzerinde durularak yapılan çözümlenme; tarihsel sosyolojik çerçevenin esasını oluşturan incelenen bir ilişkiyle ilgili olayların çizgisel ve ardışık olarak izlenmesi gerektiği ilkesine dayanılarak, 1991’den 2023 yılına kadar Ukrayna ve İran’da göreve gelen cumhurbaşkanlarının görev süreleri esasında ardışık dört dönemdeki olaylar temeline dayandırılmaktadır.

Son olarak, yine kültürel sosyolojik çerçevede, ikili ilişkilerin birer cisimleşmiş göstergesi olan görsel boyuta da kısaca değinildi. Ukrayna-İran ilişkilerini inceleyen bilimsel çalışmaların oldukça az sayıda olması gibi, Ukrayna-İran ilişkilerinin görsel boyutunun kayıtlarının da oldukça az sayıda olduğu söylenebilir. Ulaşılabilen az sayıdaki görseller arasından, ikili ilişkilerdeki değişimi simgeleyen görseller seçildi. Böylece, 1991’den 2023’e kadar değişen Ukrayna-İran ilişkisini görsel açıdan da ifade etme amaçlandı. Çünkü kültürel sosyoloji açısından, görsel kayıtların giderek arttığı günümüzde toplumsallığın ve ilişkilerin görsel temsilleri de önemli olmaktadır.

Veriler, büyük ölçüde Ukrayna merkezli bilimsel ve medyatik kaynaklardan nitel araştırma yönteminin alan yazını tarama tekniği ile toplandı. Ayrıntılı, çok boyutlu ve somut alan verileriyle temellendirilen bulgular, iki ülke arasındaki ilişkilerin değişim sürecini yansıtan tematik betimleme tekniği kullanılarak elde edildi. Ayrıca bulguların yorumlanması kurumsal güç ilişkileri çerçevesinde yapıldı. Kurumsal güç ilişkileri çerçevesine göre, ilişkideki taraflar arasındaki etkileşimler çeşitli kurumsal süreçler tarafından etkilenen bir güç mücadelesidir. Ukrayna ve İran İslam Cumhuriyeti arasındaki ikili ilişkiler, ulusal ve uluslararası bilimsel çalışmalarda en az konu edinilen politik-kültürel ilişkilerden biridir. Bu bağlamda, makale ilgili alan yazınına katkı sağlaması açısından önem arz eder.

2. Ukrayna’da Kravçuk ve Kuçma, İran’da Rafsancani ve Hatemi Dönemi: 1991-2005

24 Ağustos 1991’de Ukrayna, SSCB’den resmi olarak ayrıldı. Ukrayna’nın 1991-1994 yılları arasında birinci Cumhurbaşkanı Leonid Kravçuk, 1994-2005 yılları arasında ikinci Cumhurbaşkanı Leonid Kuçma oldu. İran’da ise, 1989-1997 yılları arasında İslam Cumhuriyeti’nin dördüncü Cumhurbaşkanı Ali Ekber Haşimi Rafsancani, 1997-2005 yılları arasında beşinci Cumhurbaşkanı Seyyid Muhammed Hatemi görev yaptı.

Kültürel sosyolojik çerçevede, eyleyicilerin ilişkilerdeki etkisi en az yapılar ve değerler kadar dikkate değerdir. Bu nedenle ilişkinin başladığı dönemdeki cumhurbaşkanları konumundaki eyleyiciler önemli olmaktadır. Böylece, Ukrayna ve İran arasındaki ilk diplomatik ilişkiler, Kravçuk ve Rafsancani döneminde başladı. İran İslam Cumhuriyeti, SSCB’nin çöküşünden olabildiğince yararlanmaya çalıştı. Bu amaçla İran, 25-26 Aralık 1991 tarihinde SSCB’nin resmi olarak dağılmasıyla birlikte Ukrayna ile

ilişkilerini hemen geliştirmeye girişti.

25 Aralık 1991’de İran İslam Cumhuriyeti Ukrayna’nın bağımsızlığını tanıyan ilk ülkelerden biri oldu. 22 Ocak 1992 tarihinde Kiev’de İran Büyükelçiliği açıldı ve Ukrayna-İran arasında ikili diplomatik ilişkiler başladı. Diplomatik ilişkilerin ilk adımı, 22 Ocak 1992 tarihinde İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Vilayeti’nin Ukrayna’ya yaptığı resmi ziyaret ve iki ülke arasında imzalanan diplomatik protokol ile atıldı. 28-29 Ocak 1992’de İran’ın Petrol Bakanı Ukrayna’yı ziyaret etti. 1992-1998 yılları arasında Kiev’de ilk İran Büyükelçisi olarak Behzad Mezaheri görev yaptı (İran İslam Cumhuriyeti’ndeki Ukrayna Büyükelçiliği, 2020).

25-26 Nisan 1992’de, Ukrayna Cumhurbaşkanı Kravçuk, İran Cumhurbaşkanı Rafsancani’nin daveti üzerine ilk İran ziyaretini yaptı. Sonrasında karşılıklı ikili ziyaretler sürdü. Bu ziyarette iki ülkenin cumhurbaşkanları (Rafsancani ve Kravçuk), Ukrayna-İran ilişkilerinin kuruluş belgesini imzaladılar. Ukrayince (Ukraynaca)² ve Farsça olmak üzere iki dilde düzenlenen ve on dört maddeden oluşan belge, “Ukrayna ve İran İslam Cumhuriyeti arasında dostça işbirliği ilkeleri bildirgesi [Декларація про принципи дружнього співробітництва між Україною та Ісламською Республікою Іран]” adını taşımaktadır. Bildirgede, her iki ülkenin de birbirlerinin egemenliğine ve toprak bütünlüğüne saygı, sınırların dokunulmazlığı ve birbirlerinin içişlerine karışmama ilkelerinin kılavuzluğunda dost devletler ve eşit ortaklar olarak ilişkilerini geliştirmeleri öngörülmektedir. Bildirge, Ukrayna ve İran arasında imza sahibi ülkeye karşı güç kullanımını da engellemektedir. Çeşitli alanlarda işbirliğinin sözleşme ve yasal dayanağı şunları içermektedir: 9’u eyaletler arası, 10’u hükümetler arası ve 18’i departmanlar arası olmak üzere yaklaşık 37 geçerli belge (İran İslam Cumhuriyeti’ndeki Ukrayna Büyükelçiliği, 2020; Panova ve Jevago, 2022, s. 19; Rada, 1992).

Aynı yılın Ekim ayında Tahran’da Ukrayna Büyükelçiliği açıldı. 1993-1996 yılları arasında Tahran’daki ilk Ukrayna Büyükelçisi ise Maydan İvan Grigoroviç oldu (İran İslam Cumhuriyeti’ndeki Ukrayna Büyükelçiliği, 2020). Ukrayna için İran, “Yakın ve Orta Doğu” bölgesinde gelecek vaat eden ekonomik ortaklardan biriydi (Pidru4niki, t.y.). İran için ise, Batılı üreticilerle karşılaştırıldığında Ukrayna çok daha işlevseldi, çünkü Ukrayna, İran gibi alıcılara neredeyse herhangi bir siyasi koşul dayatmıyordu. Ukrayna, 1992-1998 yılları arasındaki dönemde (farklı ülkelere toplamda) 32 milyar Amerikan doları değerinde silah sattı. Bu, Ukrayna’nın bağımsızlık dönemindeki yabancı yatırımın yaklaşık olarak altı katıdır. 1990’lı yıllarda Ukrayna’nın sattığı silahların alıcıları, 1970’ler ve 1980’lerde genellikle SSCB’nin müşterileriydi: İran, Irak, Yemen, Eritre, Somali, Pakistan, vb. gibi. Ukrayna’nın en büyük sözleşmeleri arasında 12 adet An-74 uçağı satışı (132,9 milyon Amerikan doları) ve İran’da An-140 yolcu uçağı üretim tesisi inşası (195,2 milyon Amerikan doları) yer almaktadır (Ofitsinskiy, 2005, s. 160, 163).

Ukrayna’nın ikinci Cumhurbaşkanı Leonid Kuçma, birinci Cumhurbaşkanı Leonid Kravçuk’a benzer bir biçimde, İran’la bir dizi işbirliği projesi üstlendi. Ancak Kuçma döneminde, Ukrayna ve İran arasındaki ikili ilişkilerde ABD müdahalesi ve engeli açıkça görülmeye ve etki yaratmaya başladı. İran’ın *Press* medyasında da görüşleri yayımlanmış olan Ukraynalı gazeteci, oryantalist ve insan hakları eylemcisi Andrey Buzarov, birçok Ukraynalı yorumcu gibi, Ukrayna-İran ilişkilerinin ABD’ye bağımlı olduğunu vurgulamaktadır. Bu konudaki temel örneklerden biri “Albright sendromu” ya da “Buşehr sendromu” olarak da adlandırılmaktadır (Buzarov, 2018). İran, 1979’daki “İslam Devrimi”nin sonuçları nedeniyle 1980’lerde durdurulan Buşehr’de bir nükleer enerji santrali inşa etme projesini yeniden başlatmaya karar verdi. 1995 yılında İran, bir Rus şirketi ile nükleer santral inşasına ilişkin bir sözleşme imzaladı. Rusya, türbinleri üretmesi beklenen Ukrayna’nın Harkiv kentindeki “Turboatom” işletmesi ile birlikte diğer birkaç Ukraynalı işletmeyi alt yüklenici olarak çalıştırmayı kabul etti. 1996-1997 döneminde İran, Buşehr’deki nükleer santral için Ukrayna’ya iki türbin imalatı siparişi verdi. Ukrayna için siparişten elde edilen kâr, Harkiv bölgesi “Turboatom” tarafından 50 milyon Amerikan doları olarak tahmin edildi. ABD

² Günümüzde Ukrayna’daki resmi dilin adı, Türk araştırmacıların bazıları tarafından tarihe ve kültüre atıf yapılarak “Ukrayince” ya da “Ukraine” olarak, bazıları tarafından devletin adına atıf yapılarak “Ukraynaca” olarak ifade edilmektedir. Ancak bugünkü Ukrayna devletinin varlığından önce de söz konusu dil, kültürel ve tarihsel olarak mevcut olduğu için, bu çalışma kapsamında devlet merkezli adlandırma yerine kültür ve tarih merkezli adlandırma tercih edilerek “Ukrayince” ifadesi kullanılmaktadır.

tarafından baskı, ABD Dışişleri Bakanlığı Avrupa ve Avrasya İşleri Bürosu çalışanı, eski Kiev büyükelçisi Steven Pifer ve ABD Dışişleri Bakanı Madeleine Albright tarafından yapıldı. Mart 1998'de Albright'ın Ukrayna'ya yaptığı ziyaret sırasında Kiev'i bu siparişi reddetmeye ikna etti ve Ukrayna için daha güvenli siparişler bulma sözü verdi. Ardından Leonid Kuçma, Ukrayna'nın ABD ile işbirliği girişimi karşılığında Buşehr projesine katılmayı reddettiğini bildirdi. Amerikan baskısı altında Buşehr nükleer enerji santrali projesinin reddedilmesiyle birlikte hem İran hem Ukrayna büyük maddi zarara uğradılar (Buzarov, 2018; Kravçenko, 2023; Ofitsinskiy, 2005, s. 125-126; Zamyatin, 1998).

Ukrayna, balistik füze üretimi ve nükleer santrallerin işletilmesi alanında geniş deneyime ve kalifiye uzmanlara sahiptir. Bu nedenle, Ukrayna'nın ABD'nin baskısıyla İran'ın Buşehr kentindeki nükleer santralin inşasına katılmayı reddetmesi kolay bir karar değildi. İran, Irak, Libya ve Kuzey Kore'nin nükleer silahlarının oluşturulmasına eski SSCB'den uzmanların katılma olasılığı yüksek görülüyordu. Bu konuda üretilen senaryolar, 1990'larda Sovyet sonrasında Hollywood montaj hattında üretilen bir düzineden fazla ucuz aksiyon filminin temelini de oluşturduğu söylenebilir (Ofitsinskiy, 2005, s. 125-126). Ancak ABD baskısına rağmen Ukrayna, yine de Buşehr nükleer enerji santrali inşası projesine belli bir ölçüde katkıda bulundu. Yüzlerce Ukraynalı nükleer enerji uzmanı, mühendis ve sıradan inşaat işçisi, bazıları aileleri ile birlikte bazıları tek başına, İran'a gitti. 2010 yılında santralin inşaatının tamamlanması öncesi ve sonrasında Buşehr projesinde Ukraynalılar, Rus şirketleri için bireysel sözleşme kapsamında çalıştılar (Erman, 2022; Kravçenko, 2023). Kiev'de Nisan 1994'te kurulan Ortadoğu Çalışmaları Merkezi'nin (Центр близькосхідних досліджень) yöneticisi İgor Semivolos, Ukrayna'nın Buşehr nükleer santral projesinde işbirliği yapmayı reddetmesi sonrasında ABD'nin Ukrayna'nın kayıplarını telafi etmesi gerektiğini ama bunu yapmadığını ifade etmektedir.

1998'de, İran Büyükelçisi Mezaheri, Ukrayna'nın Buşehr projesinden geri çekilmesi nedeniyle İran'ın memnuniyetsizliğini dile getirdi. Çünkü Mezaheri, İran'ın Ukrayna ile ilişkisindeki temel hedefin Ukrayna'nın sanayi ve teknoloji alanındaki olanaklarından yararlanmak olduğunu belirtti. Ayrıca Mezaheri, Ukrayna ve İran arasında ekonomi, politika ve kültür alanlarında ilişki potansiyellerini arttırmak gerektiğini belirtti (Den, 1998). Sonradan bu süreç "Harkiv girişimleri"ne yol açtı (Buzarov, 2018). Aralık 1999'da Ukrayna'nın Harkiv Eyaleti Bölgesel Yönetimi ve İran'ın İsfahan Eyaleti Valiliği arasında imzalanan işbirliği anlaşması, bölgesel/yerel düzeyde Ukrayna-İran işbirliğini başlattı ve bu, bölgesel/yerel yönetimlerin ve ekonomik yapıların ilgisi göz önüne alındığında ikili ilişkiler için oldukça işlevseldi (Pidru4niki, t.y.).

İran için Ukrayna ile ilişkilerin bir boyutu da Ukrayna'daki Müslüman nüfusla ilgiliydi. Büyükelçi Mezaheri, Ukrayince *Den* gazetesine verdiği bir röportajda Ukrayna'daki Müslümanların durumunu nasıl gördüğü ile ilgili bir soruyu şöyle yanıtladı: "Refah açısından, anladığım kadarıyla durumları kolay değil. Ama bu Müslüman oldukları için değil, Ukrayna'nın yaşadığı ekonomik zorluklar nedeniyledir. İnananların Kırım'da ve diğer bölgelerde daha fazla camisi olmasını istiyorum. İnananlar farklı oranlarda da olsa bir araya geliyorlar. Bunu Donetsk, Zaporijya ve Lviv'de görüyoruz. Ukrayna hükümetinin, Kiev'deki caminin inşaat ve tamamlanmasına yardımcı olmak için fırsatlar bulacağını umduğumu ifade etmek isterim. Cuma namazı ise orada kılınıyor" (Den, 1998).

İran Cumhurbaşkanı Hatemi, Ekim 2002 tarihinde Kiev'i ziyaret ederek Ukrayna Cumhurbaşkanı Kuçma ile görüştü.³

1991-2005 yılları arasında, Ukrayna-İran ilişkilerinde en büyük başarılarından biri, İran bileşenlerinin belirli bir kısmının eklenmesiyle İsfahan'daki *İran Uçak İmalat Sanayi Şirketi*, Farsça kısaltmasıyla HESA'da An-140 uçağı üretimi için geliştirilen Ukrayna-İran projesiydi. İran'da bu uçaklara İrAn-140 adı verildi. Büyükelçi Mezaheri, bu adın İran'ın ve Antonov An-140 uçaklarının ilk ikişer harflerinin birleşimiyle oluşturulduğunu ifade etti. İran'da üretilen uçak, ilk uçuşunu Şubat 2001'de yaptı. 6-7 Şubat 2001 tarihlerinde Ukrayna'nın o dönemki Başbakanı Viktor Yuşçenko, gösteriye katılmak için İran'a bir çalışma ziyareti gerçekleştirdi (Den, 1998; Erman, 2022; Sledz, 2001).

³ Görüşmenin içeriğiyle ilgili bir bilgiye ulaşılamadı.

26 Aralık 2003'te İran'ın Bem kentinde meydana gelen yıkıcı depremin ardından, Ukraynalı cerrah ve travmatologları da içeren yardım ekipleri Bem kentine gitti ve Ukrayna tarafından Bem kentinde mobil hastane kuruldu. Ukrayna, insani felaketlerde İran'a sık sık yardım etmiştir. Diğer taraftan Albright, Ukrayna'nın her zaman ABD'nin önemli bir ortağı olduğunu vurguluyordu. Özellikle ABD etkisi altında Ukrayna, kendi nükleer silahlarından vazgeçti, İran'ın nükleer programına yaptığı doğrudan yardımı kesti, Çernobil reaktörünü kapattı, Kosova, Irak ve Birleşmiş Milletler denetimindeki politik-askeri olarak istikrarsız noktalara asker gönderdi (Ofitsinskiy, 2005, s. 254). Örneğin Eylül 2003-2005 yılları arasında Ukrayna'dan toplam 1,650 askeri personel Irak'ta görev yaptı. Ukraynalılar, İran-Irak sınırını devralan Irak sınır müfrezesi ve bölgesel savunma taburunun 1,070 askerini eğitti (Ofitsinskiy, 2005, s. 157).

1999-2003 yılları arasında Kiev'de ikinci İran Büyükelçisi olan Ahmed Sadeg-Bonab, Buşehr nükleer enerji santrali projesiyle ilgili anlaşmayı Ukrayna tarafının feshetmesine rağmen Ukraynalıların Rusya ile birlikte projede yer almaları üzerine şu ifadelerde bulunmuştur: “Rusya ile Buşehr'in inşası için bir sözleşme imzaladık. Ukrayna yüklenici olarak doğrudan Rusya ile çalışıyor. İran'ın bu konuda Ukrayna ile doğrudan ikili bir anlaşması yok. Dolayısıyla bizim tarafımızdan Ukrayna'ya yönelik herhangi bir iddia ya da güvensizlik yoktur ve olamaz da. Bu konuda Ukrayna ve Rusya arasındaki ilişkide bir şey ortaya çıkarsa, bunu kendi aralarında çözmeleri gerekir. Güven sorularından kaçınmak için İran ile Ukrayna arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin sürekli geliştiğini hatırlatmak isterim. Bunun açıklayıcı bir örneği, İran'ın İsfahan şehrinde An-140 uçağının İran-Ukrayna ortak yapımı üretimidir. Bu, güven ve işbirliği, ayrıca ekonomik ve ticari ortaklık beklentisidir” (Kononenko, 2000).

2003 yılında ABD Başkanı George W. Bush, kitle imha silahları elde etme olasılıkları olduğu iddiasıyla Irak, Kuzey Kore ve İran'ı “şer eksenli” olarak nitelendirdi. Ukrayna, Bush'un sözde “şer eksenli”ne dâhil ettiği ülkelerden birine yasadışı yollardan silah satmakla suçlanıyordu. Financial Times, Eylül 2005'te ABD'nin, İran'a silah satışına ilişkin ABD yasağını ihlal ettiği için adı açıklanmayan bir Ukraynalı özel şirkete yaptırım uyguladığını, ancak o sırada yasağın tam olarak nasıl ihlâl edildiğini ya da hangi silahların satıldığını söylemediğini de eklemektedir (Ukrainska Pravda, 2005).

3. Ukrayna'da Yuşçenko ve Yanukoviç, İran'da Ahmedinejad Dönemi: 2005-2013/2014

Ocak 2005'te yaygın bir biçimde “Turuncu Devrim” olarak bilinen seçim ve protestolar sürecinin ardından Viktor Yuşçenko Ukrayna'nın üçüncü Cumhurbaşkanı oldu ve 2010'a kadar görev yaptı. 25 Şubat 2010'da göreve gelen Ukrayna'nın dördüncü Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç ise, 22 Şubat 2014 tarihinde Maydan protestoları sürecindeki “Onur Devrimi” ile iktidardan düşürülerek ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. İran'da ise, 2005-2013 yılları arasında altıncı Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad dönemi yaşandı. Ukrayna'da Yuşçenko iktidarının başlamasından kısa bir süre sonra Ukrayna'nın İran ile ilişkisi, *Bati* tarafından yeniden sorunsallaştırıldı. Ukrayna, yine İran'a silah satışı yapmakla suçlanıyordu. Konu, KH-55 füzeleriyle ilgiliydi. 5 Aralık 1994'te Leonid Kuçma döneminde ABD, Britanya, Rusya ve Ukrayna arasında imzalanan Budapeşte Protokolü'ne göre Ukrayna, KH-55 füzelerini yalnızca Rusya'ya satacak veya elden çıkaracaktı. Örneğin, 1999'da 575 adet KH-55 füzesi, gaz ücretini ödemek için Rusya'ya verildi.

Yuşçenko'nun göreve başlamasından birkaç gün sonra Ukraynalı milletvekili Grigoriy Omelçenko, önceki cumhurbaşkanı Leonid Kuçma'nın yönetimi sırasında 1999-2001 yılları arasında Ukrayna'nın yasa dışı yollardan İran ve Çin'e 3,000 km menzile sahip 6'şar adet Sovyet yapımı KH-55 seyir füzesi sattığını ve bunun ABD müttefiklerini (Japonya ve İsrail) tehlikeye attığını söyledi. Savaş başlıkları olmadan satılmalarına rağmen, füzelerin nükleer yük taşıma kapasitesi bulunuyordu. Omelçenko, Ukrayna devletinin silah endüstrisi ve satış şirketi olan “Ukrspetsekспорт (Укрспецекспорт)”un yönetimini ve yalnızca İran'a satışlardan 13,5 milyon Amerikan doları kazanan Ukrayna istihbaratı SBU'nun üst düzey yetkililerinden birini suçladı. Cumhuriyet Başsavcılığı konuyu ele aldı. ABD denetiminde davalar açıldı. Davalar sürecinde ilgili taraflardan birçok yetkili kişi, çeşitli nedenlerle yaşamını yitirdi. 4 Nisan 2005'te ABD ziyareti sırasında NBC ile yaptığı röportajda Viktor Yuşçenko,

füzelerin Çin ve İran'a satıldığını doğruladı. 2006 yılında İran Savunma Bakanı Ali Şemhani, ülkenin seyir füzesi üretimi teknolojisinde ustalaştığını duyurdu. İlk kez 2015'te gösterilen 2.000-3.000 km menzilli İran Sumar seyir füzesinin, Ukrayna'dan ihraç edilen KH-55'e dayandığını ileri sürenler bulunmaktadır. 2019'da tanıtılan 1.350 km menzilli İran Huveyzeh seyir füzesi de, Sumar ile aynı "aileye" aittir (Erman, 2022; Ukrainska Pravda, 2005).

2008 yılında İran'daki en büyük sanayi projeleri, şu Ukraynalı şirketler tarafından gerçekleştirildi: *Antonov* (АНТК "АНТОНОВ"), *Motor-Siç* (БАТ "Мотор-Січ"), *Zorya-Maşproekt* (ДП НВКГ "Зоря-Машпроєкт"), *Azovmaş* (БАТ "Азовмаш"), *Kryukiv Vagon Üretim Fabrikası* (Крюківський вагонобудівний завод) vs. (Lahmanyuk, 2012, s. 204; Pidru4niki, t.y.; SCRC, t.y.).

2008 yılında Ukrayna ve İran arasındaki ticaret cirosu 930,908 milyon Amerikan dolarına ulaştı. Böylece 2007 yılına göre yaklaşık olarak %66,8 oranında bir artış söz konusuydu. Ukrayna'dan İran'a yapılan ihracat hacmindeki artış %69,6'yı bularak 859,231 milyon Amerikan dolarına, İran'dan Ukrayna'ya yapılan ihracat ise %48,3 artarak 71,676 milyon Amerikan dolarına ulaştı (Pidru4niki, t.y.).

Ukrayna'da kültürel üretim alanında da İran'a yönelik ilgi artıyordu. Ukrayna'da "doğu çalışmaları" bağlamında en fazla yer tutanlar İranoloji ve Türkoloji çalışmaları olmuştur, Arap çalışmaları bu bağlamda daha az yer bulmuştur. 2008 yılında Kiev'de Ukrayna Doğu Bilimleri Enstitüsü, Kırım Tatarı Ukraynalı tarihçi ve doğu bilimci Agatangel Yuhimoviç Krimskiy'in (1871-1942) eserlerini "İranistika" adıyla yayınladı (Krimskiy, 2008).

2010 yılında Ukrayna Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Ulusal Stratejik Araştırmalar Enstitüsü'nün (Національний інститут стратегічних досліджень) kıdemli danışmanı Nagorniy (2010, s. 750), İran'ın Ukrayna için "Ortadoğu"daki temel partnerlerden biri olduğunu ifade etmekteydi. 2005-2013 yılları arasında Tahran'daki büyükelçilikte kısa bir ara vererek görev yapan Ukrayna'nın İran'daki eski avukatı Oleksandr Ovçarov'un ifade ettiği gibi, İran'ın Yuşçenko ve Yanukoviç cumhurbaşkanlıkları döneminde Ukrayna'ya karşı tutumu farklıydı. Ovçarov, Yuşçenko'nun görev süresi boyunca ilişkilerinin Washington ve Tel Aviv'e bağlı olduğunu belirtti. İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad, 2005-2010 yılları arasında Yuşçenko liderliğindeki Ukrayna'yı ABD tarafından denetlenen bir ülke olarak görüyordu. Ancak Rusya ile de yakın ilişkileri bulunan 2010-2014 yılları arasındaki Yanukoviç liderliğindeki Ukrayna'nın, İran ile ilişkili birçok projede yer almaya çalıştığı görüldü (Erman, 2022).

25 Şubat 2010'da Ukrayna'da Viktor Yanukoviç'in iktidara gelişi, BM Güvenlik Konseyi üyelerinin çoğunun, özellikle Rusya ve Çin'in de, nükleer silah geliştirme kuşkusuyla Haziran 2010'da İran'a karşı yaptırımlar için oy kullanmasıyla yaklaşık olarak aynı zamana denk geldi. Oleksandr Ovçarov bu durumu şöyle yorumladı: "Bu durum, Rusya'nın İran'a S-300 uçaksavar tedarikinin kesilmesine yol açtı. Büyük bir skandal yaşandı. İran hemen Ukrayna ile müzakerelere başladı. Bizimle [Ukrayna'yla] ilişkilerin iyileştirilmesini Rusların 'bıyıklarını çekmek' için kullandılar, bazı alanlarda Rusya'yı Ukrayna ile değiştireceklerini gösterdiler." Ona göre, diplomatlar daha sonra İran'la ilişkilerin nasıl geliştirileceğine ve ülkenin yaptırımlar altında olduğunu göz önünde bulundurarak Ukrayna ürünlerinin ihracatının orada mümkün olduğunca nasıl genişletileceğine dair öneriler yazdı. Ovçarov, "öneriler yazdık, hükümetler görüştü, bakanlık başkanları onayladı ama her şey gevezelik düzeyinde kaldı ve hiçbir hareket/uygulama olmadı. İran'a öncelik verilmedi, sadece kültürel işbirliği ve parlamento temasları biraz canlandı" diye ifade etti (Erman, 2022).

Ukrayna'nın Amerikan etkisinde sözleşme iptal etmesi karşısında, bir keresinde İran sert tepki gösterdi ve milyonlarca dolarlık tahıl tedarik sözleşmesini iptal ederek, bunun yerine Mısır'dan daha pahalı tahıl satın aldılar. Ovçarov: "Buna rağmen 2015 yılına kadar İran-140 uçaklarının üretimi için uçak yapımında işbirliği devam etti. İran'daki Ukrayna Büyükelçiliği'ne göre toplamda 19 tanesi inşa edildi. "Büyük ölçekli bir montajdı. Bileşenler, Ukrayna'dan tedarik edildi. İranlılar bunu her zaman olumlu değerlendirdi ve yaptırımların arkasında, uçak yapımında, demiryolu taşımacılığı ve yiyecek temininde Ukrayna ile işbirliği yapmanın mümkün olduğunu söylediler." Ovçarov'a göre, İran koşullarında Rusya ya da Çin'den gelen rakipler tarafından işgal edilebilmesine rağmen, İranlılar Ukrayna pazarını

kapatmadı (Erman, 2022).

Dönemin Cumhurbaşkanı Yanukoviç'in ABD Başkanı Barack Obama ile görüşmesinin ardından kaleme aldığı ilginç ifadelerden biri de İran ile ilgilidir. Yanukoviç o sırada "kısa bir bilgi alışverişi oldu. Başkan Obama, Harkiv'de inşa ettiğimiz İran'da çalışacak olan laboratuvar için düşük düzeyde zenginleştirilmiş ekipman teslimatı hakkında bilgi istedi" (Erman, 2022; LB.ua, 2012).

Füzelerle ilgili skandal, İran ile işbirliğinde önemli gelişmelerin olmadığı 2005'ten 2016'ya kadar olan döneme denk geldi. 2004'ten 2016'ya kadar, hükümetler arası ekonomik işbirliği komisyonu toplantısı bile yapılmadı. Ukrayna-İran ilişkilerinde bir durgunluk dönemi yaşandı. Sadece Haziran 2005'te, Ulusal Güvenlik ve Savunma Konseyi'nin (Ukrayince kısaltmasıyla: ПНБО) o zamanki sekreteri olan Petro Poroşenko, İran gazını Ukrayna üzerinden Avrupa'ya tedarik etme olasılığını görüşmek üzere İran'ı ziyaret etti. Ancak İran için bu uygun bir zaman değildi. Amerikan karşıtlığıyla bilinen Ahmedinejad, Ağustos 2005'te iktidara geldi (Erman, 2022).

Ukrayna Kültür Bakanı Mihail Kulinyak başkanlığındaki Ukrayna heyeti, 4-5 Mayıs 2012 tarihlerinde İran İslam Cumhuriyeti'ni ziyaret etti. Ziyarette Ukrayna Kültür Bakanlığı ile İran İslam Cumhuriyeti Kültür ve İslami Yönelim Bakanlığı arasında İşbirliği Niyet Protokolü imzalandı. İran İslam Cumhuriyeti Kültür ve İslami Yönelim Bakanı Seyed-Mohammad Hosseini ile yapılan resmi görüşmede taraflar, kültürel ve sanatsal etkinliklerle ilgili bilgi alışverişini yoğunlaştırma konusunda anlaştılar. Bu bağlamda Ukrayna ve İran; müzik, tiyatro ve görsel sanatlar, sinematografı, yayıncılık ve kütüphane çalışmaları, koruma alanlarındaki uzmanların yanı sıra iki devletin topraklarında meydana gelen kültürel ve sanatsal olaylar ve tarihi kültür ve mimari anıtlarının yenilenmesi hakkında bilgi alışverişini yoğunlaştırma konusunda anlaştılar. Ukrayna'nın şehirlerinden biri ile İran'ın Şiraz kenti arasında doğrudan kültürel ve insani ilişkiler kurulması da kabul edildi. Ayrıca Ukrayna Kültür Günleri'nin 2013 yılında İran'da düzenlenmesi konusunda anlaşmaya varıldı. Taraflar ayrıca İran'ın yükseköğretim kurumlarında Ukrayince eğitim konusunu da ele aldılar (Ukrinform, 2012, Mayıs 8).

Bu arada Ukraynalılar, İran'ın nükleer enerji endüstrisinin geliştirilmesi için çalışmaya devam ettiler. Şubat 2012'de İran İslam Devrimi'nin 33. yıl dönümü arifesinde İran'ın Ukrayna Büyükelçisi Ekber Kasemi-Aliabadi, *Segodnya* gazetesine bir röportaj verdi. Büyükelçi Kasemi-Aliabadi, ABD ve İsrail ile olası bir savaş hakkında, Ukraynalı nükleer enerji konusundaki bilim insanlarının İran'daki çalışmalarını hakkında konuştu. Büyükelçi Kasemi-Aliabadi, ABD'nin İran'ın bilimsel ve teknolojik ilerlemesini engellemek istediğini ifade etti. "Şimdi düzinelerce Ukraynalı bilim adamı ve nükleer enerji alanında uzman, Buşehr nükleer enerji santralinde bilim insanlarımızla çok verimli bir biçimde işbirliği yapıyor" dedi (Erman, 2022; Kovalçuk, 2012).

Ukrayna'nın AB ve NATO'ya yönelimini pekiştiren Maydan protestolarıyla başlayan ve Yanukoviç yönetiminin 22 Şubat 2014'te düşürülmesiyle devam eden "Onur devrimi" gerçekleşti. İran, Ukrayna'yı "ABD'nin destekçileri" arasına dâhil etti. Bazı Ukraynalı gözlemciler, İran'ın sorumluluğunu da sabit tutarak İran'ı, Ukrayna karşıtı bu çeşit ifadelerde bulunmasını asıl "zorlayan"ın Rusya olduğunu ifade ettiler (CPD, 2022, parag. 7; Erman, 2022).

4. Ukrayna'da Poroşenko, İran'da Ruhani Dönemi: 2013/2014- 2019/2021

"Onur Devrimi"nden kısa bir süre sonra seçim yapıldı. 7 Haziran 2014 ve 20 Mayıs 2019 tarihleri arasında Petro Poroşenko, ülkenin beşinci cumhurbaşkanı oldu. Yaklaşık olarak aynı dönemde, 2013-2021 yılları arasında, İran İslam Cumhuriyeti'nin yedinci Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani oldu.

2015-2022 yılları arasında Tahran'daki Ukrayna Büyükelçisi Sergiy Burdilyak, 2018 yılı itibariyle İran'da resmi olarak kayıtlı Ukraynalıların sayısının, çoğu kadın olmak üzere yaklaşık olarak 600-700 kişi arasında olduğunu ifade etmiştir. İran'da gerçekteki Ukraynalı sayısının ise birkaç bin olduğunu söylemiştir. Bunlar arasında Buşehr'deki nükleer enerji tesisinde çalışanlar, denizciler vs. var. Büyükelçi Burdilyak'ın ifadesine göre, Ukrayna, Buşehr projesini reddettiğinde Rus nükleer enerji şirketi *Rosatom* Ukraynalıları Buşehr'de çalıştırmaya başladı, çünkü onlar en iyi ve en deneyimli nükleer uzmanlardı.

Ancak Rusya özellikle 2014'ten sonra Buşehr nükleer tesisinde çalışan Ukraynalıların Ukrayna vatandaşlığından çıkarak Rusya vatandaşlığına geçmelerini talep etmiştir, insanlar işlerini kaybetmekten korktukları için özellikle Ukrayna'nın doğu bölgelerinden bazıları bunu kabul etmiştir (Ukrinform, 2018, Eylül 6).

2015-2017 döneminde çeşitli düzeylerde karşılıklı resmi ziyaretler düzenlendi. 2016 yılında Ukrayna'nın İran ile ilişkilere ilişkin üç ilkeye dayanan Stratejik Vizyonu kabul edildi: 1. Her iki devletin ilişkilerinin dostane karakteri; 2. Üçüncü ülkelerin işbirliğine müdahalesinin ve engellenmesinin önlenmesi; 3. Karşılıklı çıkar: Ukrayna'nın enerji güvenliğinin garantörü olarak İran, İran'ın gıda güvenliğinin garantörü olarak Ukrayna (Panova ve Jevago, 2022: 20).

Buşehr nükleer enerji projesi engellenmiş olsa da İrAn-140 uçakları yapımı projesi uzun süre devam etti. Proje kapsamında İran'da üretilen ilk uçak, ilk uçuşunu Şubat 2001'de yaptı. Ancak 2002-2014 yılları arasında İrAn-140 uçaklarının dört hava kazasının ardından 2015 yılında üretimleri durduruldu. Kazalar nedeniyle Ukrayna'nın Antonov şirketinin An-140 uçakları temelinde üretilen İrAn-140 uçakları kötü bir üne sahip oldu.

Kazalardan ilki 23 Aralık 2002'de İsfahan'da yaşandı. Ukraynalı ve Rus uzmanlar, üretilen ikinci İrAn-140 yolcu uçağının görkemli uçuş töreni için Ukrayna'nın Harkiv havaalanından İsfahan'a doğru uçuştu. Arada Türkiye'deki Trabzon Havalimanı'nda yakıt ikmali yaptı. Soruşturmaya göre, uçağın düşmesinin nedeni pilot hatasıydı. Uçaktaki 45 kişi de yaşamını yitirdi. Yaşamını yitirenlerden 39'u Ukraynalı ve Rus havacılık işletmeleri temsilcileri, üst düzey yöneticileri ve uzmanları, 6'sı mürettebatı. İkinci kazada, 12 Ağustos 2005'te Safiran Havayolları'na ait bir İrAn-140 uçağı, Arak havaalanına inerken ağır hasar gördü, ama kaza sonucunda ölen olmadı. Üçüncüsünde, 15 Şubat 2009'da İrAn-140 uçağı İran'da Şahinşehr yakınlarında düştü ve beş mürettebat öldü. Dördüncü ve son kaza 10 Ağustos 2014'te meydana geldi. İrAn-140 yolcu uçağı, Tahran'dan kalktıktan hemen sonra motoru arızalandı ve şehrin bir yerleşim bölgesine düştü. 40 kişi öldü, 8 kişi ağır yaralandı. Kazanın esas nedeni, kalkıştan sadece 2 saniye sonra meydana gelen elektronik motor kontrolünün arızalanması ve böyle bir durumda pilotların yaptığı hata olarak tanımlandı. Son kazadan sonra İran, Ukrayna şirketleriyle ortak ürettiği İrAn-140 uçaklarının üretimini durdurdu (TCH, 2020).

Temmuz 2015'te ABD, Rusya, İngiltere, Almanya, Fransa, AB ve Çin, İran'la nükleer programı konusunda anlaşmaya vardı ve kimi yaptırımlar kaldırıldı. Ukrayna, İran ile imzalanan nükleer anlaşmayı olumlu değerlendirerek, başta tarım ürünleri olmak üzere ülkeye ihracatı artırmak için fırsatları değerlendirme kararı aldı. 2015-2022 yılları arasında Ukrayna'nın İran Büyükelçisi olan Sergiy Burdilyak, İran ile ticaretin gelişmesine katkıda bulundu. Aralık 2015'te Cumhurbaşkanı Poroşenko, Sergiy Burdilyak'ı yeni büyükelçi olarak atadıktan bir süre sonra, 2016'da hükümetler arası işbirliği komisyonu toplantısı yapıldı, Ukrayna Dışişleri Bakanı Pavlo Klimkin İran'ı ziyaret etti. Böylece Ukrayna Dışişleri Bakanı, 15 yıl aradan sonra ilk kez İran'a gitmiş oldu (Erman, 2022).

İran'ın Ukrayna için stratejik önemi, Ukrayna Dışişleri Bakanı Pavlo Klimkin'in 2016 yılında Tahran'a yaptığı ziyaret sırasında esas hatlarıyla belirlendi. İlişki üç temel ilkeye dayandırıldı: 1. İki ülke arasındaki ilişkilerin dostane doğası; 2. İkili ilişkilerdeki işbirliğinin, üçüncü ülkeler tarafından engellenmesinin önlenmesi; 3. İki ülke arasında enerji ve gıda güvenliği alanlarında karşılıklı çıkarlara katkının sürdürülmesi (Bureyko vd., 2019, s. 95-97).

Ancak 2016'da inşa edilen ilkelere rağmen, 2018 yılı ile birlikte Ukrayna'nın İran'la olan enerji işbirliğine ilgisi azaldı.

27 Şubat 2017 tarihinde Tahran'daki İran-Avrasya Araştırmaları Merkezi (IRAS); Ukrayna'nın Tahran Büyükelçisi Sergiy Burdilyak ve İran'ın eski Kiev Büyükelçisi Ekber Kasemi'nin katılımıyla "İran ve Ukrayna - 25 yıllık diplomatik ilişkiler ve beklentiler (Iran i Ukraïna - 25 років дипломатичних відносин і перспектива)" başlıklı bir yuvarlak masa toplantısı düzenledi. Toplantı başkanı Dr. Bahram Amir Ahmadian ikili ekonomik ilişkilerin düzeyini iki ülkenin mevcut kapasite ve potansiyellerinin çok altında olarak nitelendirdi. Sergiy Burdilyak'tan İran ve Ukrayna arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin

genişletilmesi yolundaki mevcut engelleri ve sorunları not etmesini istedi. Siyasi ilişkiler, özellikle de Ukrayna ve Rusya arasındaki anlaşmazlık konusuyla ilgili olarak Amir Ahmadian, İran'ın Batı'ya ve Doğu'ya bağlı olmayan bağımsız konumuna işaret etti. Burdilyak, Kiev-Tahran ilişkilerinin son yıllarda genişlemesi hakkında ayrıntılı olarak konuştu, ayrıca iki ülke arasındaki ilişkilerin cumhurbaşkanlığı düzeyinde genişletilmesi yönündeki umudunu dile getirdi. Burdilyak, Tahran ve Kiev arasındaki stratejik ilişkilerin Ukrayna'nın İran'ın sanayi sektörünü, İran'ın da Ukrayna'nın enerji sektörünü garanti altına almasını sağladığını ifade etti. Burdilyak, iki ülke arasındaki diplomatik ve konsolosluk ilişkilerinin yeniden kurulmasına işaret etti ve İran Dışişleri Bakanı Cevad Zarif'in rolünü çok takdir ettiğini belirtti (İran İslam Cumhuriyeti'ndeki Ukrayna Büyükelçiliği, 2017, parag. 1-2).

2017'de Tahran'da gerçekleşen bu toplantıda 2010-2013 yılları arasında Kiev'de Büyükelçilik yapmış olan Ekber Kasemi Ali-Abadi, İran-Ukrayna ilişkilerinde giderilmesi gereken üç sorunun altını çizdi: İlk olarak; Kasemi iki ülkenin potansiyellerinin tam olarak gerçekleşmediğine işaret ederek, İran-Ukrayna arasında imzalanmış olan 35 belgenin sadece yüzde 10'unun uygulamaya geçirildiğini örnek göstererek, yoldaki engellerin bulunup kaldırılması gerektiğine dikkat çekti. İmzalanan anlaşmaların uygulanmasını istedi. İkinci olarak; Kasemi, nükleer anlaşmanın imzalanmasından sonra İran pazarında oluşan atmosferi iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler yolundaki ikinci sorun olarak nitelendirdi. Aynı zamanda yaptırımlara rağmen tüm sektörlerde olmasa da İran ile işbirliğini sürdüren Ukrayna'nın konumunu da takdirle karşıladı. Üçüncü olarak; Kasemi, ayrıca Rusya Federasyonu'na yaptırım uygulanmasını, Ukrayna'nın doğusundaki krizi ve Kırım'ın Rusya'yla *birleşmesini* (присоединение) İran ve Ukrayna arasındaki ilişkilerin genişlemesini etkileyen üçüncü sorun olarak nitelendirdi (İran İslam Cumhuriyeti'ndeki Ukrayna Büyükelçiliği, 2017, parag. 7-10).

2018 yılında Ukrayna'nın İran'a yönelik politikası pasifti ve kendi ekonomik gereksinimlerini İran'la ikili işbirliği yoluyla çözmeyi değil, Ukrayna'nın Atlantik ötesi ortağı ABD ile yaptırımlara ilişkin siyasi dayanışma göstermeyi hedefliyordu (Bureyko vd., 2019, s. 95).

Ukrayna Büyükelçisi Burdilyak, Eylül 2018'de Ukrayna medyasına verdiği bir röportajda "İran'da iyi bir imajımız var. Tek yapmamız gereken onu bozmamak!" şeklinde konuştu. Ayrıca Ukrayna'nın ABD politikası nedeniyle İran kadar önemli bir pazarı kaybetmemesi gerektiğini söyledi. "Çıkarlarımızı düşünelim. Her şeyden önce, bugün İran'la çok büyük bir ticaret ciromuz var: geçen yıl [2017] 1 milyar 200 milyon Amerikan dolarını aştı, İranlıların rakamları 1,5 hatta 2 milyar diyor." Burdilyak'a göre İran, Rusya'nın hoşnutsuzluğuna rağmen Ukrayna'dan yılda 3 milyar dolarlık tarım ürünü almaya hazır ve Ukrayna İran'dan benzin, mazot, akaryakıt vs. alabilirdi (Ukrinform, 2018, Eylül 5).

Burdilyak, 5 Eylül 2018'de verdiği röportajda, Rusya'nın, Ukrayna'yı İran pazarının dışında tutmak için her şeyi yaptığını belirtmiştir (Ukrinform, 2018, Eylül 5).

İran ile nükleer anlaşmaya karşı çıkan Donald Trump, Ukrayna-İran ilişkilerinin yeniden canlanmaya başlamasından kısa süre sonra ABD'de iktidara geldi. Mayıs 2018'de ABD, İran'la ilgili nükleer anlaşmadan çekildi ve aynı yılın Ağustos-Kasım aylarında ülkeye yönelik yaptırımları yeniledi ve 2019'da İran, nükleer uygulamasını kısıtlamaya başladı. Ancak Ukrayna, İran ile işbirliğini reddetmedi (Erman, 2022).

2018'de, ABD'nin İran'a ve onunla işbirliği yapan tüm şirketlere yönelik bir ekonomik yaptırım paketini getirmesiyle bağlantılı olarak ortaya çıkan enerji işbirliği fırsatlarının engellenmesi nedeniyle, Ukrayna ve İran arasındaki ilişkilerde önemli bir düşüş yaşandı.

Önceki yıllarla karşılaştırıldığında Ukrayna'nın İran'la işbirliğine ilgisi bir ölçüde azaldı. 2018 yılında, Ukrayna liderliğinin önemli siyasi belgelerinin ve konuşmalarının büyük çoğunluğunda İran'dan bahsedilmedi. Bu, ABD'nin İran'a karşı başlattığı ekonomik yaptırımların uygulanmasıyla ve Poroşenko yönetiminin de buna uymasıyla açıklanabilir.

2018'de kendisini NATO dışındaki en yakın ABD ortaklarından biri olarak gören Ukrayna, Washington'un İran'a yönelik yaptırımlarının yeniden başlamasını İran'la ilişkilerini azaltmanın bir

işareti olarak gördü. Ukrayna için İran, her şeyden önce, enerji arzında ilginç bir ortak olmaya devam ediyordu. Yaptırımların yeniden başlaması, Ukrayna'nın İran ile işbirliğine yönelik siyasi çıkarlarındaki genel düşüşü önemli ölçüde etkiledi. Bunun bir göstergesi, özellikle Ukraynalı yetkililerin İran'a yapacağı iki ziyaretin süresiz olarak ertelenmesiydi. Söz konusu iki ziyaret, Ukrayna Enerji ve Kömür Endüstrisi Bakanı I. Nasalik ve Altyapı Bakanı V. Omelyan'ın ziyaret planlarıydı. Ayrıca, sonuncusu Mart 2017'de gerçekleşen "Ukrayna-İran Hükümetler Arası Ekonomik ve Ticari İşbirliği Ortak Komisyonu"nun 2018'deki toplantısı iki kez ertelendi. İki ülke arasındaki tüm ekonomik ilişkiler kompleksini koordine eden söz konusu komisyonun çalışmalarını yavaşlatan taraf, Ukrayna'ydı. Ekonomik işbirliğinin sürdürülmesine yönelik açıklamalara rağmen, Ukrayna'da hükümetin aslında ABD'nin tutumuyla dayanışma içinde olduğu görülmektedir (Bureyko vd., 2019, s. 95-97).

Ukrayna ve İran arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde rol oynayan başlıca Ukraynalı kurumsal yapılar şöyledir: Dışişleri Bakanlığı, Enerji ve Kömür Sanayii Bakanlığı, Ekonomik Kalkınma ve Ticaret Bakanlığı, Altyapı Bakanlığı, Tarım Politikası ve Gıda Bakanlığı (Bureyko vd., 2019, s. 95-97).

Ticaret ve ekonomik işbirliğindeki düşüşün açık bir kanıtı, ticaret dengesi göstergeleridir: 2017'de 482,5 milyon Amerikan doları olan ticaret hacmi 2018'de 360,2 milyon Amerikan dolarına geriledi. Ancak Ukrayna'da İranlı öğrencilerin tarım ve eğitim alanındaki işbirliklerinin etkin bir biçimde devam ettiği söylenebilir (Bureyko vd., 2019, s. 95-97; Panova ve Jevago, 2022, 19).

Enerji alanındaki ikili işbirliğinin azalmasına rağmen, tarım sektöründeki ikili işbirliğinin durumu görece olarak daha iyi bir durumdaydı. Özellikle 2018 göstergelerine göre Ukrayna, İran'a tarım endüstrisi ihracatını 2017 yılında toplam ihracatın %1,3'ünden, 2018'de %1,4'üne yükseltti. Ayrıca, bölge dışı ekonominin geliştirilmesine ilişkin anlaşmanın uygulanmasının bir parçası olarak, İranlı şirketler tahıl yetiştirmek amacıyla Ukrayna'nın Odesa bölgesinde 1,2 bin hektar tarım arazisi kiraladı (Bureyko vd., 2019, s. 95-97).

İran, Ukrayna tahıl alıcıları arasında 7. sırada yer aldı, ancak yine de ihtiyaçlarının çoğunu Rusya'dan aldığı tahılla sağladı ve İran'dan petrol ürünleri tedarik edilmesi de pek etkili olmadı (Erman, 2022).

İran, Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesinin yasadışı olduğunu kabul etti (Ukrinform, 2018, Şubat 20). Şubat 2019'da Kiev'deki İran Büyükelçiliği'nde düzenlenen bir resepsiyonda İran İslam devriminin 40. yıldönümü şerefine bir pasta kesildi (bkz. *Görsel 1*). Resepsiyonda 2018-2022 yılları arasında Kiev'deki İran Büyükelçisi Manuçehr Muradi, "İran'ın uluslararası hukuk temelinde Ukrayna'nın toprak bütünlüğünü desteklediğini yineledi" (SCRC, t.y.).

İkili ilişkiler, ticaret, diplomasi ve sanayi alanlarında yoğunlaşsa da kültür, Ukrayna-İran ilişkilerinin en kolay kurulan boyutlarından biridir. Ukrayna ve İran arasındaki kültürel ilişkiler, diplomatik ve ticari ilişkiler başladığından beri belli ölçülerde gerçekleşmektedir. Bunun nedenlerinden biri, kültürel ilişkilerin örneğin sanayi ya da ticari ilişkiler kadar ABD ya da Rusya müdahalesine uğramamasıdır.

Eylül 2016'da Çin Halk Cumhuriyeti'nde bir etkinlikte Ukrayna ve İran yetkeleri bir araya geldi. İran, Ukrayna ile kültürel işbirliğini daha da geliştirmeye hazır olduğunu ifade etti. Ukrayna ve İran arasında her iki ülkenin karşılıklı olarak kültür merkezi kurması önerisi destek aldı, müzik, tiyatro sanatı, spor vs. alanında işbirliği devam etti. 2016'da yükseköğretim kurumları arasındaki değişim kapsamında Ukrayna Çaykovski Ulusal Müzik Akademisi ve Kiev Gliera Müzik Enstitüsü öğretmenleri İran'ı ziyaret etti (İran İslam Cumhuriyeti'ndeki Ukrayna Büyükelçiliği, 2020).

6 Şubat 2017'de Tahran'da Uluslararası Fecr Film Festivali kapsamında İranlı yönetmen Ali Fakhr Mousavi'nin yönettiği Ukrayna filmi "Sonbahar Anıları (Осінні спогади)"nın gösterimi düzenlendi. Şubat-Mart 2017'de Tahran'da gerçekleşen Klasik Satranç Dünya Şampiyonası'na Ukrayna da katıldı. Kadınlar arası satranç yarışmasında Ukraynalı Muziçuk ikinci oldu. 12-17 Ağustos 2017 tarihlerinde Tahran'da düzenlenen 10. Uluslararası Kimya Öğrencileri Olimpiyatı ve 18. Uluslararası Matematik Öğrencileri Olimpiyatı'na, Ukraynalı öğrenci grupları da katıldı (İran İslam Cumhuriyeti'ndeki Ukrayna Büyükelçiliği, 2020).

Ukrayna’da yaklaşık olarak 2.000 İranlı öğrenci, eğitim görmektedir (SCRC, t.y.). Ancak 2014 yılı sonrasında, özellikle 2018 yılının ikinci yarısı ile 2019’un başlarında Donetsk Ulusal Tıp Üniversitesi’nde (Донецький національний медичний університет - ДНМУ) çıkan eğitim skandalı sonrasında “Ukrayna Serbest Ticaret Bölgesi”nden alınan yüksek eğitim diplomalarını kısmen ya da tamamen tanımayan ülkeler arasına İran da girmiştir. Çünkü söz konusu eğitim skandalında bazı bölümlerde “yabancı öğrencilere eğitim hizmeti sağlanmadığı” iddia edilmişti (Ulusal Yüksek Öğretim Kalite Güvencesi Ajansı, 2020, s. 227; Ustinov, 2019).

5. Ukrayna’da Zelenski, İran’da Reisi Dönemi: 2019/2021’den Günümüze

20 Mayıs 2019’da Ukrayna’nın altıncı Cumhurbaşkanı olarak Vladimir Zelenski döneminin başlaması, Ukrayna-İran ilişkilerinde bir dönüm noktası oluşturdu. İran’da ise sekizinci Cumhurbaşkanı olarak İbrahim Reisi, 3 Ağustos 2021’den beri görevdedir.

Ukrayna ve İran arasındaki ilişkiler, 8 Ocak 2020 tarihinde sivil bir Ukrayna uçağının İran ordusu tarafından düşürülmesiyle birlikte hem medyada popülerlik kazandı, hem ilk kez Amerikan yaptırımları dışındaki bir olayla gerildi.

Kiev üzerinden Kanada’ya gitmek üzere Tahran Uluslararası İmam Humeyni Havalimanı’ndan havalanan Ukrayna Uluslararası Havayolları’na ait Boeing 737 tipi yolcu uçağı kalkıştan kısa bir süre sonra İran semalarında düşürüldü. Felakette, uçakta bulunanlardan kurtulan olmadı. 167 yolcu ve 9 mürettebat olmak üzere 176 kişi yaşamını yitirdi. Uçakta bulunanların 73’ü Kanada, 71’i İran, dokuz mürettebat ikisi yolcu olmak üzere 11’i Ukrayna, 8’i İsveç, 6’sı Afganistan, 4’ü Almanya ve 3’ü İngiltere vatandaşıydı (Caner, 2020; İran İslam Cumhuriyeti’ndeki Ukrayna Büyükelçiliği, 2020).

Başlangıçta İran, kazaya karıştığını inkâr etti, ancak birkaç gün sonra Ukrayna yolcu uçağının ülkenin hava savunma güçleri tarafından yanlışlıkla vurulduğunu resmen kabul etti. Bu trajik olay, ABD Hava Kuvvetleri tarafından 3 Ocak 2020’de İran İslam Devrimi Muhafızları’nın Kudüs birimi başkanı Kasım Süleymani’nin öldürülmesinin ardından ABD ve İran arasındaki çatışmanın arka planında gerçekleşti. İran Devrim Muhafızları Ordusu Hava-Uzay Kuvvetleri Komutanı Tuğgeneral Emir Ali Hacızade, hava savunma sistemleri tarafından düşürülen Ukrayna uçağının seyir füzesi olarak algılandığını söyledi. Görevlinin de bu hedefi vurup vurmamaya karar vermesi için sadece on saniyesi olduğunu belirtti. ABD, İran’daki 52 hedefi vurabileceğini açıklamıştı ve Hacızade de bu nedenle İran savunma sistemlerinin tetikte olduğunu söyledi. Ukrayna Cumhurbaşkanı Zelenski, İran’ın bunun sonuçlarıyla yüzleşmesi gerektiğini söyledi ve ayrıca resmî özür ve tazminat talep etti. İran, uçağın olası bir ABD misilleme saldırısı beklentisiyle o gece yüksek alarm durumunda olan ülkenin hava savunma sistemi tarafından düşürüldüğünü itiraf etti, ancak kurbanların yakınlarına tazminat konusunda anlaşmayı reddetti. İran soruşturmasının nihai raporunda, facianın nedeninin “insan hatası” olduğu belirtildi. Kanada ve Ukrayna, İran’ın tazminat ödemesi konusunda ısrarcı oldu. Kanada ve Ukrayna yetkilileri, soruşturmanın sonuçlarını tatmin edici bulmadılar ve ABD ile askeri tırmanışı durdurmak için uçağın kasıtlı olarak düşürüldüğü versiyonunda ısrar ettiler (Caner, 2020; CPD, 2022; Erman, 2022).

Nisan 2023’te İran’da bir mahkeme, 2020’de Tahran semalarında Ukrayna’ya ait yolcu uçağını düşürmekle suçlanan 10 İranlı askeri mahkûm etti. Uçağın vurulduğu füzeleri ateşleyen hava savunma sistemi komutanına 10 yıl (bazı kaynaklara göre 13 yıl), diğer dokuz ordu mensubuna 1 yıldan 3 yıla kadar hapis cezası verildi. İran haber ajansı *Mizan Online*, bu davanın görülmesinin “ülkede son birkaç yılda görülen en önemli, hassas ve karmaşık davalardan biri” olduğunu yazmaktadır. Ayrıca, uçağın düşürülmesine yol açan komutanın eyleminin “durum hakkındaki bilgisizliğinden ve belirlenen hedefin düşmanca olduğuna dair yanlış inancından kaynaklandığı” belirtildi (Klimkovetskiy, 2023).

İran, düşen uçakta yaşamını yitirenlere tazminat vermeyi kabul etti. Ukrayna-İran ilişkilerinin gelişimini destekleyenler, Zelenski’yi düşürülen Ukrayna uçağı ile ilgili olarak İran’ın üzerine biraz fazla gittiği konusunda eleştirmektedir.

Ocak 2020’de uçağın düşürülmesinden sonra Ukrayna ve İran arasında gerçekleşen görüşmelerin temel

konusu, düşen uçakla ilgili olmaya başladı. Böylece Ukrayna ve İran arasında, uçak yapımı, enerji, bilim ve eğitim, ticaret ve tarım alanlarındaki işbirliklerini geliştirme yönündeki çabalar durdu.

Ukrayna’da 2004 yılında İslami Araştırmalar Merkezi kuruldu (Islamicus Studies, t.y.). Merkezin başkanı Aleksandr Aulin ve Andrey Buzarov, Ocak 2020’de yaptıkları bir görüşmede İran’la ilgili görüşlerini paylaştılar ve Ukrayna’nın İran’la ilişkileri hakkında yorum yaptılar. Aulin ve Buzarov, İran’ı ziyaret eden Ukraynalı yazarlar arasında yer almaktadırlar. Aulin, İran’ı ziyaret ettikten sonra İran’la ilgili klişelerde kırılma yaşadığını belirtiyor. “İranlıların protesto hakkı olduğunu, maaşlardan şikâyetin pek olmadığını, bir işçi maaşının ortalama 400 Amerikan doları olduğunu, Tahran’da pek çok restoran olduğunu ve İran yemeklerini ve parkları beğendiğini, Tahran’da pek çok yabancı marka olduğunu, aynı zamanda ülkede çok sayıda özel otomobilin olduğunu gördüğünü” belirtiyor. Ayrıca Aulin, 8 Ocak 2020 tarihinde düşürülen Ukrayna uçağı ile ilgili sorunları, iki ülkenin kendi arasında çözebileceğine inandığını belirtiyor (Buzarov, 2020).

1991’den beri İran ve Ukrayna arasındaki ikili ilişkilerde en gerilimli dönem, Zelenski ve Reisi dönemidir.

Ancak Ukrayna için İran, müzakerelerde her zaman son derece zor ve öngörülemez bir ortak olmuştur. Düşürülen Ukrayna uçağı örneğinde olduğu gibi, İran tarafı, pozisyonunu ani bir biçimde değiştirmeye ve yeni argümanlar sunmaya eğilimlidir. 19 Eylül 2022’de Ukraynalı uzman Malyuga şöyle demektedir: “İran, Rusya’ya Ukrayna’da kullanması için Shahed-129 ve Shahed-191 gibi en gelişmiş askeri insansız hava araçlarından bazılarını sağlamayı kabul ederek Rusya’nın Ukrayna’yı işgalini destekledi. [...] Rusya’nın Ukrayna ile savaşta yenilmesi ve devletimizin [Ukrayna’nın] kendi çıkarlarını aktif olarak desteklemesi durumunda, İran İslam Cumhuriyeti’nin Ukrayna ile işbirliğini yeniden başlatmak için fırsatlar araması beklenebilir” (Malyuga, 2022, parag. 4, 21).

22 Eylül 2021 tarihinde Verhovna Rada adlı Ukrayna ulusal meclisi, “Ukrayna’da Semitizm karşıtlığına karşı mücadele ve Semitizm karşıtlığını önleme yasası”nı oy çoğunluğuyla kabul etti. Rada meclisinde 362 milletvekilinin oy verme biçimi şöyledir: “Evet” diyen 283; “Hayır” diyen 6, “Çekimser” kalan 40 milletvekili oldu. Oy kullanmayan milletvekili sayısı ise 33’tür (Şeremeta, 2021, Eylül 22).

İran’la ilgili meselelerin, genellikle İsrail ile de ilişkili boyutu bulunduğu için, söz konusu yasa önemliydi. Ukrayna’da İsrail ile yakın ilişkiler geliştiren çevrelerin, İran’dan uzak durduğu söylenebilir. Rada meclisindeki yedi parti ve bağımsız milletvekillerinin oy kullanma biçimleri aşağıdaki gibi olmuştur (Glavcom, 2021):

1. Rada meclisinde 244 sandalyeyle iktidarda bulunan aynı zamanda gayri resmi olarak “Cumhurbaşkanı Zelenski’nin partisi” olarak da bilinen *Halkın Hizmetkârı* (Слуга Народу) partisinden 213 “evet”, 5 “çekimser”, oy kullanmayan 13, eksik olan da 13 milletvekili bulunmaktadır. *Halkın Hizmetkârı* partisinden “hayır” oyu kullanan olmadı.
2. Rada meclisinde 44 sandalye ile ikinci büyük parti olan ve Rusya yanlısı olarak bilinen Viktor Medvedçuk’un liderliğindeki *Yaşam İçin Muhalefet Platformu* (Опозиційна Платформа-За Життя) partisinden 21 “evet”, oy kullanmayan 7, eksik olan da 16 milletvekili bulunmaktadır. *Yaşam İçin Muhalefet Platformu* partisinden “hayır” ve “çekimser” oyu kullanan olmadı. Medvedçuk, ikinci Cumhurbaşkanı Leonid Kuçma ile de yakın çalışma arkadaşıydı.
3. Rada meclisinde 27 sandalye ile üçüncü büyük parti olan aynı zamanda Zelenski’den önceki Avğuracı cumhurbaşkanı Petro Poroşenko’nun liderliğini yaptığı parti *Avrupa Dayanışması* (Європейська солідарність) partisinden, 1 “hayır”, 21 “çekimser”, 1 oy kullanmayan, 4 oylamaya katılmayan milletvekili bulunmaktadır. *Avrupa Dayanışması* partisinden “evet” oyu kullanan olmadı. Parti lideri ise, başka bir deyişle beşinci cumhurbaşkanı Poroşenko, oylamaya katılmadı.
4. Rada meclisinde 25 sandalye ile dördüncü büyük parti olan *Tüm Ukrayna Birliği “Atayurdu”* (Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина”) partisinden 13 “evet”, 5 “çekimser”, oy

kullanmayan 2, eksik olan da 5 milletvekili bulunmaktadır. *Tüm Ukrayna Birliği "Atayurdu"* partisinden "hayır" oyu kullanan olmadı.

5. Rada meclisinde 22 sandalye ile beşinci büyük parti olan *Gelecek İçin Partisi Meclis Grubu* (Депутатська група Партія "За майбутнє") oluşumundan 13 "evet", oy kullanmayan 2, eksik olan da 7 milletvekili bulunmaktadır. *Gelecek İçin Partisi Meclis Grubu* oluşumundan "hayır" ve "çekimser" oyu kullanan olmadı.
6. Rada meclisinde 20 sandalye ile altıncı büyük partilerden biri olan *Ses* (Голос) partisinden 5 "hayır", 7 "çekimser", oy kullanmayan 2, oylamaya katılmayan 6 milletvekili oldu. *Ses* partisinden "evet" oyu veren olmadı.
7. Rada meclisinde 20 sandalye ile altıncı büyük partilerden biri olan "*Güven*" *Meclis Grubu* (Депутатська група "Довіра") oluşumundan 16 "evet", oy kullanmayan 3, oylamaya katılmayan 1 milletvekili oldu. "*Güven*" *Meclis Grubu* oluşumundan "hayır" ve "çekimser" oyu kullanan olmadı.
8. Rada meclisinde parti dışı bağımsız milletvekili sayısı 20'dir. Bağımsız milletvekillerinden 7'si "evet", 2'si "çekimser" oy kullandı, 3'ü oy kullanmadı, 8'i oylamaya katılmadı.

Görüldüğü gibi Rada meclisindeki iki partiden tek bir "evet" oyu çıkmadı. Söz konusu iki parti, beşinci Cumhurbaşkanı Petro Porosenko'nun lideri olduğu *Avrupa Dayanışması* partisinden ve eski Ukraynalı müzisyen ve ünlü Okean Elzi müzik grubunun lideri Svyatoslav Vakarcuk'un girişimiyle 2019 yılında kurulan *Ses* partisidir. Ayrıca hem Batı etkisindeki Zelenksi'nin *Halkın Hizmetkârı* partisinden hem Rusya'nın etkisindeki *Yaşam İçin Muhalefet Platformu* partisinden yoğun olarak "evet" oyu kullanmaları dikkat çekicidir.

Kısa bir süre sonra Rada meclisindeki oylama konusuyla ilişkili bir anket uygulandı ve sonuçları medyada paylaşıldı: 25 Kasım - 13 Aralık 2021 tarihleri arasında Kiev Uluslararası Sosyoloji Enstitüsü, "İsrail-İran çatışmasında kimi destekliyorsunuz?" sorusunu içeren bir anket düzenledi. Anket, Ukrayna'nın Kırım ve Donbas bölgeleri dışındaki bölgelerinde 18 yaş ve üzeri 2,000 Ukraynalı katılımcıyla telefonda görüşme tekniğiyle gerçekleştirildi. Hata payı, %2,4'tür. Anket sonuçlarına göre, Ukraynalıların yarısından fazlası (%53,9) her iki tarafı da desteklemiyor; İsrail'i desteklediğini ifade edenlerin oranı %27,5; böyle bir çatışmanın varlığından haberdar olmadığını söyleyenlerin oranı %9,1; "yanıtlaması zor bir soru" diyenlerin oranı %8 ve İran'ı desteklediğini ifade edenlerin oranı ise %1,4'tür (Şeremeta, 2021, Aralık 24).

Ukrayna ve İran arasındaki ilişkilerde Rusya'nın Ukrayna'ya karşı 2014 yılı başlarında başlattığı bölgesel saldırı süreci, 24 Şubat 2022 tarihinde tüm Ukrayna'yı kapsayacak bir biçimde genişletildi. Eylül-Ekim 2022 itibarıyla Rus ordusunun Ukrayna'yı İran yapımı kamikazelerle vurduğunun açığa çıkması, Ocak 2020'de düşürülen Ukrayna uçağı ile aşırı gerileyen Ukrayna-İran ilişkilerini, neredeyse tamamen kopardı.

17 Şubat 2022 tarihinde İran Dışişleri Bakanı Hüseyin Emir Abdullahiyan, Ukraynalı mevkidaşı Dmitro Kuleba'yı Rusya ile mevcut durumu diplomatik kanallardan çözmeye çağırdı. Telefon görüşmesinde Abdullahiyan, İran İslam Cumhuriyeti'nin milli bayramını ve İran-Ukrayna arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasının 30. yıldönümünü kutlayan Kuleba'ya teşekkür etti. Kültürel, ekonomik ve ticari alanlarda işbirliği fırsatlarının altını çizdi ve Ukrayna'da çok sayıda İranlı öğrencinin varlığının bu tür fırsatların kanıtı olduğunu söyledi. İran'da Reisi yönetiminin Kiev'le ikili ilişkileri genişletme kararlılığını vurguladı. Abdullahiyan, Ukrayna-Rusya kriziyle ilgili mevcut durumun diyalog ve diplomatik kanallar yoluyla ve üçüncü tarafların müdahalesi olmadan çözülmesini umduğunu da ifade etti. Abdullahiyan, "İran, bölgede barış ve istikrar için çalışıyor ve krizin barışçıl bir şekilde çözülmesine yardımcı olmaya hazır" dedi. Ukrayna Dışişleri Bakanı Kuleba, İran-Ukrayna ilişkilerinin iyi ve istikrarlı olduğunu söyledi. Kuleba, İran'ın Ukrayna-Rusya krizi konusundaki ilkeli tutumunu övdü ve Kiev'in savaş değil, diplomatik, barışçıl bir çözüm aradığını vurguladı. Ukraynalı yetkili, İran ve Ukrayna arasındaki ticari etkileşimin büyümesinden de bahsetti ve bunun daha da artması yönündeki umudunu dile getirdi (IRNA-Rusça sayfası, 2022).

24 Şubat 2022’de başat söylemin “Ukrayna savaşı” olarak adlandırdığı süreç başladı. Bu süreç, Ukrayna-İran ilişkilerindeki neredeyse tüm işbirliği alanlarını hızlıca kapattı. Neredeyse sadece birkaç kültürel etkileşim kaldı.

Rusya’nın Ukrayna’ya karşı savaşının 2014 yılında kısmen başlayıp, 2022 yılında toptan hale gelmesiyle birlikte Rusya Federasyonu ve İran İslam Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler önemli ölçüde gelişti. Böylece İran’ın hem Rusya hem Ukrayna ile ilişkilerinde dengeli bir seyir izlemesi zorlaştı. Ancak İran, Cumhurbaşkanı Reisi hükümetinin ilan ettiği “Doğu’ya bakış” politikası bağlamında, Rusya’yı “Batı etkisine” karşı dengeleyici bir ortak ve İran’ın bekasına destek olarak görmektedir (Proroçenko, t.y.).

1 Mart 2022 tarihinde İran’ın Yüce Lideri Ayetullah A. Hamaney, İran’ın Ukrayna-Rusya savaşının sona ermesinden yana olduğunu söyledi. Ukrayna’daki krizin sona erebilmesi için, temel nedeninin doğru tespit edilmesi gerektiğini ve krizin esas sorumlusunun ise ABD olduğunu ifade etti ve Ukrayna’yı “ABD politikasının kurbanı” olarak nitelendirdi. İran liderliği, Ukrayna savaşında ABD’yi sorumlu, Rusya’yı ise kendini savunan olarak gördü (Khamenei.ir, 2022).

14 Mart 2022 tarihinde İran Dışişleri Bakanı Hüseyin Emir Abdullahiyan, Ukrayna Dışişleri Bakanı Dmitro Kuleba ile telefon görüşmesi yaptı. Abdullahiyan, İran İslam Cumhuriyeti’nin Ukrayna krizini çözmek için her türlü siyasi çabayı desteklediğini ve İran’ın Ukrayna’da, Afganistan’da, Yemen’de veya herhangi başka bir yerde istisnasız savaşa karşı olduğunu ifade etti. Abdullahiyan, İran’ın Polonya Dışişleri Bakanlığı ile işbirliği içinde Ukraynalı mültecilere yardım sağlamak için Polonya-Ukrayna sınırında Kızılay’a bağlı bir sağlık tugayı kurmayı planladığını da söyledi (Erman, 2022).

15 Temmuz 2022 tarihinde Kuleba ve Abdullahiyan arasında yapılan bir telefon görüşmesinde Abdullahiyan Rusya’nın Vinnitsya’ya düzenlediği saldırının kurbanlarına başsağlığı diledi. Kuleba, Ukrayna’nın pozisyonunu vurgulayarak “Rusya kimseden askeri yardım almamalı” şeklinde konuştu. Abdullahiyan, Kuleba’ya Rusya’nın çalınan Ukrayna tahılını İran’a satamayacağı konusunda güvence verdi (Ukrayna Dışişleri Bakanlığı, 2022).

18-19 Temmuz 2022’de Putin’in İran ziyareti ve ülkenin dini lideri Ayetullah Ali Hamaney ile müzakerelerin ardından, Temmuz ayında medyada İran savaş uçaklarının Rusya’ya olası tedariki hakkında haberler çıktı. İran Dışişleri Bakanlığı, Ukrayna’ya defalarca İran silahlarının Rusya’ya tedarik edilmeyeceğine dair güvence vermesine rağmen, 13 Eylül’den bu yana Ruslar, askeri tesislere ve enerji altyapısına saldırmak için İran yapımı dronları (Shahed-129 ve Shahed-191) kullanmaya başladı. Ekim 2022’de, İran’ın Fateh-110 ve Zolfaghar balistik füzelerini Rusya’ya gönderme olasılığı hakkında Ukrayna mediasında haberler çıktı. Tahran yönetiminin “Rusya’ya silah tedarik ettiği” gerekçesiyle ve İran’a ait ilk insansız hava aracının düşürülmesinin ardından, 23 Eylül 2022’de Ukrayna, İran’ın Kiev Büyükelçisi Menuçehr Muradi’nin akreditasyonunu iptal etti ve büyükelçilikteki diplomat sayısını önemli ölçüde azaltma kararı aldı. 18 Ekim’de Dmitro Kuleba, İran’la diplomatik ilişkilerin kesilmesi için Cumhurbaşkanı Zelenski’ye bir teklif sundu (CPD, 2022).

İran’daki eski Ukraynalı avukat Oleksandr Ovçarov, Dmitro Kuleba’nın önerisini desteklediğini ifade etmiştir. Ovçarov, İran’ın savaş bitmeden Rusya ile savunma işbirliğini sonlandırdığını resmen ilan ederse, Ukrayna-İran ilişkilerinde yeniden olumlu gelişme olabileceğini, ancak bu olmazsa Ukrayna’nın zaferinden sonra İran ile ilişkileri yeniden kurabileceklerini ifade etti. Ovçarov’a göre, Ukrayna-İran ilişkilerinin tamamen kesilmesi kararı alınırca, provokasyonlardan kaçınmak için İran’daki Ukraynalı diplomatların güvenliğini sağlamak için muhtemelen Türkiye’nin yardımıyla güvenli bir biçimde İran’dan çıkarılabileceklerini belirtti. Diplomatların dışında yüzlerce Ukraynalı, İran’da enerji, havacılık ve sağlık sektörlerinde çalışmaya devam etmektedir. İranlılarla ortak aileler kuran Ukraynalı kadınlar var. Ovçarov, bu sivil Ukraynalıların haklarının korunmasını da dikkate almak gerektiğini ifade etmektedir (Erman, 2022).

Ukrayna-İran ilişkilerindeki geçmiş işbirliğine atıf yaparak, yeni dönem Ukrayna-İran ilişkilerini yorumlayanlar da var. Bu bağlamda örneğin Kolesnik (2022), 2003 yılında Bem kentindeki depremde Ukraynalı doktorlar tarafından kurtarılan İranlı çocukların, 2022 yılı itibarıyla Rusya’ya yardım için

çalışıp çalışmadıklarıyla ilgili bilişimi sorgulamaktadır.

Ukrayna'daki İran İslam Cumhuriyeti sayfası olan ukraine.mfa.gov.ir adresi, 2022'nin ikinci yarısında kapatıldı. İran Büyükelçiliği'nin söz konusu adresi tıklandığında bazen İran Dışişleri Bakanlığı'nın sayfası olan <https://mfa.gov.ir/> açılmaktadır, bazen de “sayfaya ulaşamıyor” uyarısı görülmektedir. Ancak İran'daki Ukrayna Büyükelçiliği sayfası olan iran.mfa.gov.ua/ adresi, Nisan 2023 tarihinde de açık kalmayı sürdürmektedir. Tahran'daki Ukrayna Büyükelçiliği'nin sayfasında belirgin gündem, Rusya'nın Ukrayna'ya yaptığı saldırılardır.

18 Eylül'de Rusya, İran'ın yeni teslim ettiği Shahed-136 insansız hava araçlarının yardımıyla Ukrayna kuvvetlerine ciddi hasar verdi. Rus renklerine boyanarak adı “Geran-2” olarak değiştirilen uçaklar, Ukrayna Silahlı Kuvvetleri'nin Harkiv bölgesinin kuzeydoğusundaki zırhlı ve topçu mevzilerini bombalamıştır. Ukrayna'daki İranlılar, 30 Eylül 2022 tarihinde Kiev'deki İran Büyükelçiliği önünde İran'ın Rusya'ya insansız hava araçları göndermesini protesto etti. Büyük ölçüde İranlıların katıldığı 30 Eylül'deki protesto fazla medyada yer almadı, sonrasında 18 Ekim 2022'de Kiev'deki İran Büyükelçiliği önünde Ukraynalı bir milletvekilinin ve Ukraynalıların da katıldığı bir protesto daha düzenlendi (Espresso TV, 2022; Ukrinform TV, 2022, 30 Eylül).

28 Ekim 2022'de ise Kiev'de, Bağımsızlık Meydanı'nda İranlılar, ülkelerinin Rusya'ya savaş uçağı satışı barışçıl bir biçimde protesto etti. Kiev'deki İranlı protestocular, “İran'ı Rus terörünü desteklemekle ve Ukraynalıları öldürmekle” suçluyor. Protestoya ağırlıklı olarak Ukrayna vatandaşı olan İranlılar katıldı. Onları destekleyen Ukraynalılar da katıldı.

Protestonun düzenleyicisi Mesud Goreyşi, “İran, Ukrayna'ya karşı savaşan Rusya'ya yardım etmeye başladığı için, etkinliğimiz Ukrayna'yı korumayı ve desteklemeyi amaçlıyor. ... Rusya, bu insansız hava araçlarıyla Kiev ve diğer kentleri bombalıyor, birçok insan patlamalardan zarar görüyor” diye konuştu. Goreyşi, İran'da Tahran yakınlarında doğdu, yedi yaşından beri Kiev'de yaşamaktadır. Babası siyasetle uğraştı, insan haklarını savundu ve 1993'te Ukrayna'daki ilk İranlı mültecilerden biri oldu. Ukrayna vatandaşı olan ve Rusça konuşan Goreyşi, “birçok İranlı, Kiev'de ve Ukrayna'nın diğer şehirlerinde yaşıyor. Ukrayna çok uluslu bir devlet, biz de bu ülkenin bir parçasıyız. İran liderliği Rusya'ya insansız hava araçları satıyor, bunlar şu anda Ukrayna'da patlayan ve İranlıları da öldürebilen insansız hava araçlarıdır.” Goreyşi, İran'da Mehsa Emmini'nin ölümü sonrası patlak veren protestoları, 2013-14 döneminde Ukrayna'daki Maydan protestolarına benzetmiştir. Ukrayna Silahlı Kuvvetleri'nde görev yapan bir Ukrayna vatandaşı olarak, yurttaşlarına Ukrayna'yı savunmaya hazır etnik İranlılardan oluşan bir birlik oluşturmalarını önerdi. Protestoda atılan sloganlar: “Rusya'yı destekleme”, “Ukrayna'ya zafere”, “İslam Cumhuriyeti'ne ölüm”, “Kadın, yaşam, özgürlük” vs. (Ukrinform TV, 2022, 28 Ekim).

22 Ekim 2022 tarihinde Almanya'nın Berlin kentinde İran'da Mehsa Emmini'nin ölümü sonrasında düzenlenen birçoğu İranlı olan 80,000 protestocunun katıldığı eylemde Ukrayna bayrağı da açıldı. 8 Ocak 2020'de Tahran yakınlarındaki Ukrayna yolcu uçağının düşürülmesi sonucu eşi ve kızı hayatını kaybeden Hamed İsmailiyun, gösterinin baş konuşmacısıydı (Ukrinform, 2022, Ekim 22).

Böylece yurtdışındaki İran diasporası Ukraynalıların da desteğini alarak, İran-Ukrayna ilişkileri bağlamında iki olayı anma ve protesto etme sürecine dâhil oldu:

1. Ocak 2020'de sivil Ukrayna uçağının İran semalarında yanlışlıkla düşürülmesi
2. Eylül 2022'de İran'ın Ukrayna'ya karşı kullanılmak üzere Rusya'ya insansız hava araçları verdiği için açığa çıkması

Ekim 2022'de Lüksemburg'da düzenlenen Avrupa Birliği dışişleri bakanları toplantısına katılan Ukrayna Dışişleri Bakanı Dmitro Kuleba, şu sözlerle Avrupa Birliği'ni Rusya'ya Ukrayna'ya yönelik saldırılarda kullanılan İHA'ları tedarik ettiği için İran'a yaptırım uygulamaya çağırıldı: “Bugün Ukrayna-İran ilişkileri tarihinde ilk kez İran'a yaptırım çağrısında bulundum. ... Rusya Federasyonu'na silah tedariki nedeniyle İran'a yaptırım uygulama zamanı gelmiştir.” Avrupa Birliği'nin en üst düzey dış politika temsilcisi Josep Borrell, Avrupa Birliği'nin İran'ın Rusya'nın Ukrayna'ya karşı savaşına katılmasıyla ilgili kanıt aradığını

söyledi. Başlangıçta İran, insansız hava araçlarını Rusya'ya tedarik ettiğini reddetmişti (Novini247, 2022).

16 Aralık 2022 tarihinde, Ukrayna hükümetine bağlı *Dezenformasyonla Mücadele Merkezi*'nin (Центр протидії дезінформації) bir raporunda ifade edildiğine göre; İran'ın Rus ordusuna desteği sürmekte olmasına rağmen İran'da resmi makamlar ve halk arasında büyük bir uçurum bulunmaktadır. İran'da halkın çoğu, İran'ın Rusya-Ukrayna savaşına katılmasını desteklememektedir. Ukrayna'nın 1990'lı ve 2000'li yıllarda İran'la gerçekleştirdiği geçmişteki kapsamlı iş birliği, güncel olaylar çerçevesinde değerlendirilmemelidir. Ukrayna ile ilişkilerin bozulmasından tam sorumlu olan ve Rusya'nın savaş suçlarına ortak olan Tahran'dır. Siyasi ve ekonomik İran-Rus ittifakı şu anda geçici bir çıkar çatışmasına dayanıyor. İran, Rusya'dan siyasi ve ekonomik destek istiyor ve Putin için Batı'ya karşı anti-demokratik bir koalisyon oluşturmak ve buna bağlı olarak İran'ı Ukrayna'daki savaşa tamamen dâhil etmek önemli. Batı'dan gelen yeni yaptırım tehdidi, İran'ın "Ukrayna sorunu" konusundaki tutumunu etkilemek için bir sınırlama aracı olmaya devam ediyor. 12 Aralık'ta AB tarafından İran'a karşı kamikaze insansız hava araçları tedariki ve protestoların bastırılması için onaylanan yeni yaptırım paketi, İran'ı Rusya'ya sağlamayı planladığı füze menziline sınırlamaya itti. Bu bağlamda, devam eden diplomatik çabaların arka planına karşı, Ukrayna'nın birçok Avrupa ülkesinde İran rejimine karşı binlerce eylem gerçekleştirmiş olan İran diasporası ile de ilişkilerini geliştirmesi gerekmektedir. *Merkez*, Rusya'ya karşı zaferin ardından Ukrayna'nın İran ile resmi ilişkilerini yeniden kuracağını ifade etmektedir (CPD, 2022).

19 Ocak 2023'te TRT World'e verdiği bir röportajda İran Dışişleri Bakanı Abdullahiyan, İran'ın uluslararası hukuk çerçevesinde ülkelerin egemenliğini ve toprak bütünlüğünü tanıdığını, bu yüzden Tahran ve Moskova arasındaki mükemmel ilişkilere rağmen Kırım, Luhansk ve Donetsk bölgelerinin Ukrayna'dan ayrılmasını ve ilhakını tanımadıklarını söyledi (TRT World, 2023).

1 Şubat 2023 tarihinde, Kiev'de 1994 yılında kurulan Ortadoğu Çalışmaları Merkezi'nin (Центр близькосхідних досліджень) yöneticisi İgor Semivolos, Ukrayna ve İran arasındaki ilişkilerin nasıl gelişeceği ile ilgili sorulara yanıt verdi (Ukrinform TV, 2023, Şubat 1). Semivolos, Ukrayna-İran ilişkilerinde bir süredir yaptığı açıklamalarda dört temel noktanın altını çizmektedir:

- İran rejimine karşı birçok Avrupa ülkesinde düzenlenen protestolara Ukraynalıların da dâhil olduğunu vurgulayan Semivolos, Ukrayna'nın İran'a muhalif olan İran diasporası ile ilişkilerini geliştirmesini önermektedir.
- Semivolos, İngiltere, Almanya ve Fransa'nın da Batı'nın Tahran'la ilişkilerinin ısındığı dönemlerde İran'la işbirliğini yeniden tesis etme fırsatlarını değerlendirmeye çalıştıklarını anımsatmaktadır. Bunu Ukrayna da 2015'te yapmıştır ve yapmayı sürdürebilir.
- Semivolos, Ukrayna'nın İran'la diplomatik ilişkilerini keserek kazanabileceğini düşünmüyor. Ayrıca İran için Ukrayna ile ilişkilerin çok önemli olmadığını ama Ukrayna ile ilişkilerin kaybedilmesinin İran tarafından büyük bir talihsizlik olarak görülebileceğini de ifade etmektedir.
- Semivolos, şimdi Ukrayna ve İran'da sahip olunan her şeyin Barack Obama'nın politikasının sonuçları olduğunu ifade etmektedir. Çünkü 2015'te İran'la yapılan nükleer anlaşma, ABD için stratejik bir yenilgiye ve Barack Obama'nın ise büyük bir hatasına dönüştü. İran, 2015'ten sonra aldığı kaynaklar sayesinde yeni füze programları başlattı ve insansız hava aracı üretimini hızlandırdı. Bu, 2018'de ABD'nin anlaşmadan çekilmesine kadar sürdü.

Ağustos 2022'de, Ukrayna'nın İran'daki Büyükelçisi Sergiy Burdilyak, İran'ın Rusya'ya insansız hava aracı sağladığına dair doğrudan bir kanıt olmadığını, bu yüzden Ukrayna'nın İran'la işbirliğini sürdürmesi gerektiğini savundu. Burdilyak, 2015'te beşinci Cumhurbaşkanı Poroşenko tarafından İran'da Ukrayna Büyükelçisi olarak görevlendirilmişti. 24 Haziran 2022 tarihinde ise altıncı Cumhurbaşkanı Zelenski, tarafından Büyükelçilik görevinden alındı.

1965 yılında Ukrayna'nın Lviv kentinde doğan Sergiy Burdilyak, 16 Mart 2023 tarihinde yaşamını yitirdi. Burdilyak, 2015-2022 yılları arasında Tahran'da Ukrayna'nın Büyükelçisi olarak Ukrayna-İran

ilişkilerini geliştirmek için en fazla çabalayan Ukraynalı diplomat olarak görülebilir.

Burdilyak görevden alındıktan yaklaşık iki ay sonra 17 Ağustos 2022’de verdiği bir röportajda, “İran için aslında bir uçak endüstrisi yarattık” diyerek, İran ile işbirliği yapmakla övünmüştür. Burdilyak, Ukrayna-İran ilişkileriyle övünen ve bunların daha da geliştirilmesi gerektiğini söyleyen bir Ukraynalı diplomattır. Burdilyak, İran’ın Rusya’ya Ukrayna’yı vurması için silah verdiğine inanmadığını bildiriyor: “İran’a nasıl bakacağız? İran halkı bize her zaman dost oldu. Siyasi camiaya gelince, İran’ı bir ortak olarak görelim. Düşman değil, dost değil, diyalog kurmamız gereken bir ortak. Temas noktaları ve karşılıklı çıkar alanları için” diye vurguladı (Radio NV, 2022).

2022’de görevden alınan Burdilyak’ın yerine Oleksandr Samarskiy atandı. Samarskiy, 2010-2014 yılları arasında da İran’da Ukrayna’nın Büyükelçisi olarak çalışmıştı. Büyükelçi Samarskiy, Ocak 2023 tarihinde Ukrayna TV kanalı 5 Kanal’a verdiği bir röportajda “Ukrayna ve İran arasında hala ticari ve diplomatik ilişkilerin olduğunu” ifade etmiştir (Kanal 5, 2023).

Ukrayna-İran ilişkilerinin temeli haline gelen ticari ilişkiler, 2000’li yıllarda giderek artan bir biçimde gelişti. Bu ilişkilerin önemli bir özelliği, Ukrayna mallarının İran’a ihracatının İran’dan yapılan ithalata göre baskın olmasıdır. İkili işbirliği, ağırlıklı olarak tarım, makine, metalurji, yakıt ve enerji ve altyapı alanlarından gelen ürünlerle ilgiliydi. 1992’den 2021 yılına kadar ticari hacim değişen oranlarda kendini gösterdi (Panova ve Jevago, 2022: 19).

Ancak ABD ve İran arasındaki gerilim arttıkça, bundan Ukrayna’nın İran’la ticareti de zarar görmektedir. Yıllar geçtikçe söz konusu ticari hacmin hızlıca azaldığı görülmektedir. İran, Ukrayna’nın tarım ve gıda sektörleri için önemli bir rol oynamaktadır (Derjavna Slujba Statistiki Ukraini, 2023; UCAB, 2020).

2014 ve 2018 yılları arasında Ukrayna ve İran arasındaki ticaret hacmine bakıldığında, üçte bir oranında (%29) bir düşüş görülmektedir. Şöyle ki, 2018 yılında Ukrayna’dan İran’a tarım-gıda ürünleri ihracatı 420,8 milyon Amerikan doları iken, 2014 yılında bu rakam 591,2 milyon Amerikan dolarıydı. 2014-2018 yılları arasındaki dönemde Ukrayna için İran’ın toplam tarımsal gıda ihracatındaki payı, ortalama %2-3 oranında olmuştur (UCAB, 2020).

Diğer yandan, aynı şekilde İran’dan Ukrayna’ya yapılan tarım-gıda ürünleri ihracatı da söz konusu dönemde azaldı. 2018’de 16,5 milyon Amerikan dolarıydı. Ancak bu hacim, 2014’e göre %41 oranında daha azdır. Ukrayna, İran’a tarım-gıda ürünlerinin temel ihracatçıları arasındadır (UCAB, 2020).

Ukrayna-İran arasındaki ticaret hacmi 2019 yılında da düşmeye devam etti. Böylece, 2019 yılının ilk 10 ayı için, Ukrayna’dan İran’a tarım-gıda ürünleri ihracatı, 2018’in aynı dönemine göre %63 daha az olan 153,9 milyon Amerikan doları oldu. Ukrayna’nın İran’a ihraç ettiği başlıca hammaddeler şöyledir: Ukrayna’dan İran’a toplam tarımsal gıda arzının %82’si mısırdır ve mısırın ticari hacmi 126,4 milyon Amerikan dolarıdır. Diğerleri, sırayla: çavdar - 17,6 milyon Amerikan doları (%11) ve soya fasulyesi - 8,2 milyon Amerikan doları (%5) (UCAB, 2020).

Buna karşılık 2019 yılının ilk 10 ayında İran’dan tarım-gıda ürünleri ithalatı 2018’in aynı dönemine göre %3 artarak 12,6 milyon Amerikan doları oldu. Ukrayna’nın İran’dan satın aldığı başlıca ürünler şunlardır: kuru üzüm - 4,5 milyon Amerikan doları (%36), hurma - 2,1 milyon Amerikan doları (%17) ve ağırlıklı olarak balkabağı ve sarımsaktan oluşan sebzeler - 1,8 milyon Amerikan doları (UCAB, 2020).

İran’a uygulanan yaptırımlardan, Ukraynalı tarım üreticileri ve ihracatçılarının zarar edeceği tartışılmaz bir gerçektir. Ancak 2014-2020 yılları arasında İran’ın Ukrayna’dan yaptığı toplam tarım-gıda ihracatındaki payının %3’ü geçmediğine dikkat edilmelidir. Bu, İran’ın Ukrayna için ana pazar olmadığı anlamına geliyor. Diğer yandan Rusya pazarı kapandıktan sonra, Ukraynalı ihracatçılar pazarlarını farklılaştırmayı öğrendiler. Böylece İran ile ticari ilişkilerinin kesilmesi durumunda Ukrayna, ticaret akışını “Orta Doğu ve Basra Körfezi”ndeki diğer ülkelere yönlendirebilecektir (UCAB, 2020).

İran, Ukrayna’nın önemli bir ticari ve ekonomik ortağı olmaya devam ediyor. 2021’de Ukrayna ile İran arasındaki ticaret cirosu, mal ihracatı 624,9 milyon Amerikan doları, ithalat 98,8 milyon Amerikan doları

olmak üzere 723,7 milyon Amerikan dolarını buldu. Ukrayna için pozitif bakiye, 526,1 milyon Amerikan dolarıdır. Ukrayna'nın İran'a ihracatının temeli, %97 oranında tarım ürünleri ve gıda ürünleridir. Ukrayna'nın İran'dan ithalatının temeli, yenilebilir meyveler ve sert kabuklu yemişler, sebzeler ve bunların işlenmesi ve farmasötik ürünlerdir (İran İslam Cumhuriyeti'ndeki Ukrayna Büyükelçiliği, 2019, Aralık 12)

Önceki yıllara göre ticaret hacmindeki aşırı azalma da göz önünde bulundurulduğunda, ilişkilerin özellikle 2018 yılında İran'a karşı artmaya başlayan ABD yaptırımlarıyla darbe aldığı görülmektedir.

Ukrayna ve İran arasındaki ikili ticaret ve ekonomik işbirliğinin en yoğun ve etkin olduğu sektörler şöyledir: tarım, makine mühendisliği, metalürji, yakıt, enerji, ulaşım, vs. Son yıllarda iki ülke arasında eğitim, medya, spor, müzik, tiyatro, üniversiteler arası değişim programları, kültür merkezleri vb. alanlardaki işbirliği etkin olarak gelişti. İkili ilişkiler arasında kültürel ilişkilerin konumunun ne kadar geniş olduğu görülmektedir.

24 Kasım 2021 tarihinde İran İslam Cumhuriyeti'nin Ukrayna Büyükelçiliği ve Kiev Ulusal Dilbilim Üniversitesi arasında ortak bir web semineri düzenlendi. Web seminerine Ukrayna ve İran'daki diğer üniversitelerin öğretmen ve öğrencileri de davet edildi. Kiev'deki İran Büyükelçisi Manuçehr Muradi, öğretim üyelerine ve öğrencilere yönelik çevrimiçi bir konuşma yaptı. Büyükelçi Muradi, "İran İslam Cumhuriyeti ve Ukrayna Arasındaki İkili İlişkiler ve Fars Dilinin Önemi" başlıklı konuşmasında, ikili ilişkilerin çeşitli yönlerinin yanı sıra Farsça öğreniminin ikili ilişkilerdeki rolü üzerinde durdu (Ukrayna'daki İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği, t.y.a).

Panova ve Jevago (2022: 21), Ukrayna'da İran üzerine odaklanan araştırmaların neredeyse olmamasını Ukrayna'nın İran söyleminde kendi pozisyonlarını öne çıkaracak yapıcı bir politikanın olmamasının temel nedenidir demektedir.

6. İkili İlişkilerin Görselliği Üzerinden Değişim Sürecinin Simgesel Boyutu

Kültürel sosyolojik çerçevede, görsel kayıtların giderek arttığı günümüzde toplumsal ilişkilerin birer cisimleşmiş göstergesi olan görsel boyutun temsilleri giderek daha önemli olmaktadır. Bu başlık altında 1991'den 2023'e kadar değişen Ukrayna-İran ilişkileri, görsel açıdan da ifade edilmektedir. Ancak Ukrayna-İran ilişkilerinin görsel boyutunun kayıtlarının sayısı oldukça azdır. Bu nedenle ulaşılabilen az sayıdaki görseller arasından, ikili ilişkilerdeki tarihsel değişimi görsel olarak en fazla simgelediği düşünülenler seçildi. Bu bağlamda, 1991-2023 yılları arasında yaklaşık olarak otuz yıllık Ukrayna ve İran arasındaki ilişkinin değişim sürecinde dikkat çekici kimi boyutlar, kısaca ilk dokuz görsel aracılığıyla ifade edilmektedir. Son görsel olan onuncu görsel aracılığıyla, Ukrayna-İran ilişkilerindeki olası ortak mitolojik bağlantıların varlığı simgesel boyutta kısaca sorgulanmaktadır.

Şubat 2019'da İran İslam Devrimi'nin 40. yıldönümü dolayısıyla Kiev'deki İran Büyükelçiliği'nde düzenlenen resepsiyonda, Ukrayna ve İran bayraklarının yer aldığı *Görsel 1*'deki pasta kesildi (Erman, 2022). Bu dönemde, Ukrayna-İran ilişkileri kurumsal düzeyde sürmekteydi ve her iki taraf da bu ilişkinin sürdürülmesi için şu ya da bu ölçüde çaba gösteriyordu. Bu pasta, ayı zamanda 1991'den 2019 yılına kadar olan ikili ilişkileri özetleyen bir simge olarak da görülebilir.

Görsel 1. Kiev’de İslam Devrimi Zaferinin 40. Yıldönümü Pastası

Kaynak: Erman, 2022

7 Şubat 2020 tarihinde Kiev’deki İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği’nde “Ortadoğu’daki durum ve İran-Ukrayna ilişkilerinin geleceği” konulu bir yuvarlak masa toplantısı, *Görsel 2*’de görüldüğü biçimiyle düzenlendi. Toplantıya İranlı ve Ukraynalı ilgili kesimler katıldı (Ukrayna’daki İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği, t.y.b). Bu dönemde ikili ilişkiler, özellikle İran tarafının öncülüğünde sürdürülmeye çalışılmaktaydı.

Görsel 2. Kiev’deki İran Büyükelçiliği’nde İkili İlişkilerin Değerlendirilmesi Oturumu

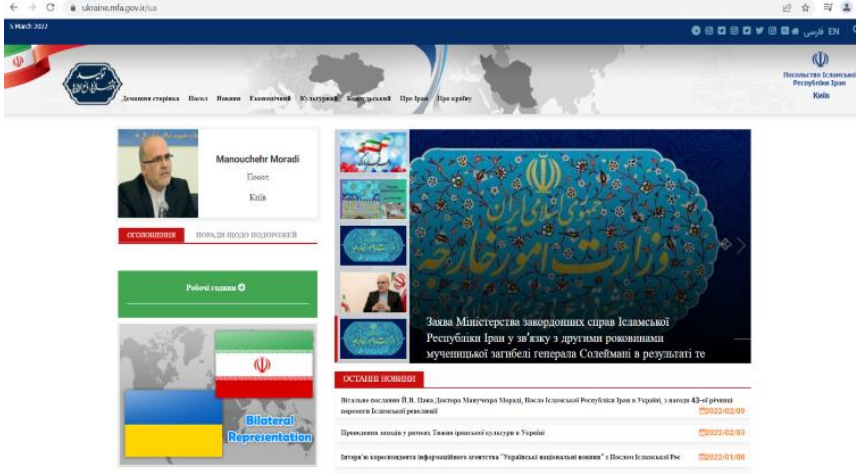
Kaynak: Ukrayna’daki İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği, t.y.b

Görsel 3, Kiev’deki İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği’nin 5 Mart 2022 tarihli Ukrayince sayfasıdır (Özkan, 2022, Mart 5). 2022’nin sonlarına doğru, sayfa erişime kapatılmıştı, günümüzde de hâlâ kapalıdır. *Görsel 3*, 2022’nin Mart ayında sayfaya henüz erişilebilirken yazar tarafından ekran alıntısı biçiminde elde edildi. Görselde görüldüğü gibi İran, Ukrayna’nın hem Kırım hem Donetsk-Luhansk bölgesini Ukrayna’nın bir parçası olarak göstermektedir. Oysa Rusya Federasyonu, 2014 yılında Kırım Yarımadası’nı ve Donetsk-Luhansk bölgelerinin büyük bir kısmını Ukrayna’dan ayırmıştı. Bu görselde İran’ın, Ukrayna’nın toprak bütünlüğünü tanıdığı ve Ukrayna’yla görsel ilişkisini Rusya’nın anlayışına karşıt bir biçimde sürdürdüğü görülmektedir. Çünkü 2014 yılı itibariyle Rusya merkezli haritalarda,

Kırım Yarımadası Rusya Federasyonu'nun bir parçası olarak gösterilirken, Donetsk-Luhansk bölgelerinin büyük bir kısmı Ukrayna'dan ayrı birer cumhuriyet olarak gösterilmektedir. Görselde ayrıca dikkat çekici bir ayrıntı olarak İran haritasının, Türkiye üzerinden yayılarak Ukrayna'ya uzandığı görülmektedir; bu durumun anlamlandırılması ise, ayrı bir çalışmanın konusu yapılabilir.

Görsel 3. 5 Mart 2022: Kiev'deki İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği'nin Ukrayince Sayfası

Kaynak: Özkan, 2022, Mart 5 [Ekran Alıntısı]

7-10 Şubat 2022 tarihleri arasında Kiev'de, İslam Devrimi'nin zaferinin 43. yıldönümüne adanmış *Fars Dili ve İran Kültürü Haftası* programı kapsamında bir dizi kültür ve edebiyat etkinlikleri gerçekleştirildi. Etkinliklerde 2022 yılının, aynı zamanda İran ve Ukrayna arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasının 30. yıldönümü olduğu anımsatıldı. Başlıca etkinlikler şunlardı: İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği kütüphanesinin açılışı (bkz. *Görsel 4*); Kiev'de İran'ın Büyükelçisi Muradi'nin Farsça uygulamalı kaligrafî dersi; Kiev Ulusal Dil Üniversitesi'nde İran Araştırmaları Merkezi'nin açılışı; açılıştta İran Büyükelçisi Muradi ile Kiev Ulusal Dil Üniversitesi Rektörü'nün konuşmaları; İran müziği ve müzik eserlerinin icrası üzerine çevrimiçi ders; İran tarihi ve Fars edebiyatı üzerine çevrimiçi seminerler; vs.

Görsel 4. Kiev'de İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği Kütüphanesinin Açılışı

Kaynak: Levchin, 2022, Şubat 10

Ukraynalı bilim insanları tarafından verilen seminerler arasında başlıca şu konular yer aldı: Farsça antroponimler; İran'daki lehçeler ve dil türleri; İran'ın Ahameniş dönemi; Firdevsi'nin Şahnamesi'ndeki Siyavaş'ın intikamıyla ilgili bölümün çevirisi üzerine; vs. Etkinlikler Farsça ve Ukrayince dillerinde gerçekleştirildi (Levchin, 2022, Şubat 10).

Ukrayna'daki İranlılar, 18 Ekim 2022 tarihinde Kiev'deki İran Büyükelçiliği önünde İran'ın Rusya'ya insansız hava araçları göndermesini protesto ettiler. Protestolar Ekim 2022'de de sürdürüldü. Protestoya Ukraynalı Milletvekili Oleksiy Gonçarenko da destek verdi. Gonçarenko, *Görsel 5*'te [Ekran Alıntısı] en öndeki büyük Ukrayna bayrağının bir ucundan tutan beyaz gömleklili takım elbiseli erkektir. Protestoda "İran halkı Ukrayna'yla dosttur", "Rusya İran Beyazrus Şer Ekseni'dir", vs. gibi pankartlar taşındı (Espresso TV, 2022, Ekim 18). Görüldüğü gibi 2022 yılının sonlarına doğru ikili ilişkiler giderek kırılmaya doğru gitmektedir, söz konusu kırılma üzerindeki en büyük etken, Rusya'nın Ukrayna'ya karşı kullandığı İran yapımı silahların açığa çıkması olmuştur.

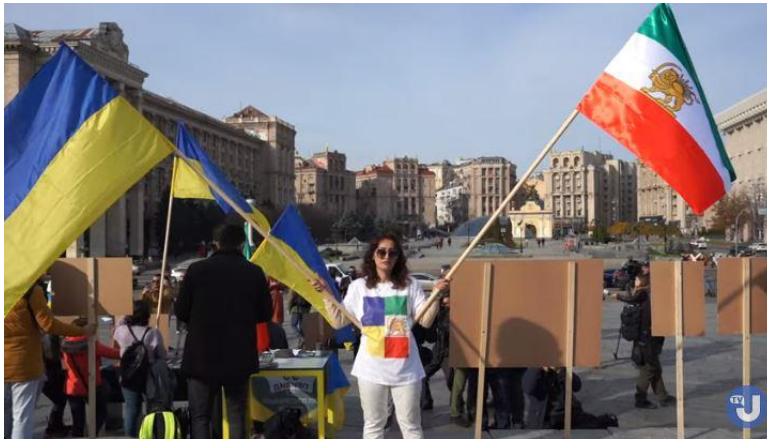
Görsel 5. Kiev'de İran Büyükelçiliği Karşısında İranlılar ve Ukraynalılar İran'ı Protesto Ediyor

Kaynak: Espresso TV, 2022, Ekim 18 [Ekran Alıntısı]

Görsel 6'da görüldüğü gibi Ukrayna'daki İranlılar, 28 Ekim 2022 tarihinde Kiev'de Bağımsızlık Meydanı'nda yaptıkları protestoda, İran'ın İslam Devrimi öncesindeki bayrağını taşıdılar (Ukrinform TV, 2022, Ekim 28). Kiev'deki bu gösteride esas protesto edilen durum, Rusya'nın Ukrayna'ya karşı kullandığı İran yapımı silahlar oldu.

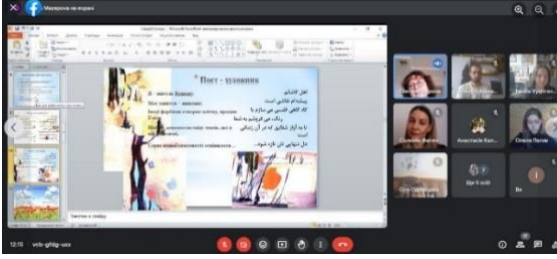
Görsel 6. Kiev'de Bağımsızlık Meydanı'nda İranlılar ve Ukraynalılar İran'ı Protesto Ediyor

Kaynak: Ukrinform TV, 2022, Ekim 28 [Ekran Alıntısı]

21 Nisan 2023 tarihinde Facebook'taki "Fars Dili ve Ukrayna'da İranoloji (Перська мова та іраністика в Україні)" adlı Ukrayince grup, İranlı şair Sohrab Sepehri'yi anmak için bir etkinlik düzenledi. Etkinlik, Lviv İvan Franko Ulusal Üniversitesi tarafından düzenlendi. Sohrab Sepehri'nin Farsça şiirlerini Ukrayince'ye çeviren öğrenci ve öğretim üyeleri etkinliğe katıldı. Doç. Dr. Olena Viktorivna Mazepova, sunum yaptı (Levchin, 2023, Nisan 26). 2023 yılına gelindiğinde birçok alanda ikili ilişkilerdeki olanaklar kapatılmışken, *Görsel 7*'de görüldüğü gibi kültürel alanda kısmi de olsa birtakım etkileşimler kurulmaktadır. Ancak bu örnekteki etkileşim, Ukrayna-İran arasında değil, tek cisimsel yönlü olarak Ukraynalılar ve İran kültürü arasındadır.

Görsel 7. Ukraynalılar, Facebook'ta Sohrab Sepehri'yi Anma Etkinliği Düzenledi

Kaynak: Levchin, 2023, Nisan 26

Ukrayna Hava Kuvvetleri, Ukrayna'nın Rusya'nın 7 Mayıs'ı 8 Mayıs'a bağlayan gece Bryansk'tan fırlattığı 35 adet "Shahed 136/131" insansız hava araçlarının hepsini düşürdüğünü bildirdi (bkz. *Görsel 8*). Censor adlı Ukrayince Twitter (yeni adıyla X) hesabı, söz konusu haberi 35 adet Shahed'i simgeleyerek paylaştı (Censor, 2023, Mayıs 8). Ukrayince medyada ve sosyal medya hesaplarında özellikle 2023 yılının başları itibariyle neredeyse her gün, Rusya'nın Ukrayna'ya fırlattığı İran yapımı kamikazelerin adı geçmektedir. Görüldüğü gibi, 1991'den özellikle 2020 yılına kadar Ukrayna-İran ilişkisi, ABD dolayımıyla gerilip kopma aşamasına gelirken, 2022-23 itibariyle özellikle Rusya dolayımıyla gerilip kopma aşamasına gelmiştir.

Görsel 8. Ukrayna Sosyal Etkileşim Ağları: Ukrayna Hava Kuvvetleri, Rusya'nın Fırlattığı İran Yapımı Shahed'leri Düşürüyor

Kaynak: Censor, 2023, Mayıs 8

Kiev'in merkezindeki Velika Vasilkivska caddesinde "Hayyam (Хайям)" adlı Helal Pers Mutfağı restorantı bulunmaktadır. Restorantın internet sayfası Ukrayince ve İngilizce dillerinde hazırlanmıştır (bkz. *Görsel 9*). Hayyam restoranında, Avrupa ve Doğu mutfağının lezzetleri bir arada sunulmaktadır (Hayyam Restorantı, 2023, Mayıs 8). 1048-1131 yılları arasında İran'da doğup yaşamış olan şair Hayyam, İran kültürüyle ilişkili temel kişilerden biri olarak bilinir. Şair Hayyam'ın adını taşıyan bu restoran da Kiev'de yaşayan İranlılar tarafından açılmıştır. Gündelik yaşamın bu boyutları, ikili ilişkilerin sadece politika ve ekonomi alanında olmadığını, mutfak lezzetleri alanında da kurulabildiğini göstermektedir. Hatta bu açıdan, Ukrayna-İran arasındaki kültürel ilişkilerin, politik-ekonomik ilişkilerden çok daha dayanıklı olduğu görülmektedir.

Görsel 9. Kiev’de “Hayyam” Adlı Helal Pers Mutfağı

Kaynak: Hayyam Restoranti, 2023, Mayıs 8 [Galeri Görseli]

Üç Diş (Tri Zıb), 1992’den beri Ukrayna’nın devlet armasıdır. İran bayrağındaki üçlü simgenin ise Allah adının Arapça yazılışının bir biçimlendirilmesi olduğu ifade edilmektedir ve 1980’den beri kullanılmaktadır. Ancak Ukrayna ve İran bayraklarındaki üçlü simgelerin hem mitolojik, hem ulusal, hem dini boyutları olduğu varsayılabilir. Aynı zamanda benzer bir kökene de dayanabilirler. Çünkü politik-kültürel simgelerin sahne önünde ifade edilen anlamlarının dışında sahne arkasında da anlamları olabileceği göz önünde bulundurulursa, Ukrayna’nın devlet armasındaki *Üç Diş*, İran İslam Cumhuriyeti’nin devlet armasındaki *Tevhid simgesi* ve Sikh inancının *Khanda* simgeleri arasındaki görsel benzerlik, ayrı bir çalışmanın konusu yapılabilir. Bu çalışmada şimdilik sadece şunlar not edilebilir: Kiev Rusları devletinin prensi I. Vladimir, 988’de Bizans devletiyle de yakın ilişkilerinin etkisiyle Hıristiyanlığı bir devlet dini olarak benimsedi. Bugünkü Ukrayna’nın çeşitli dönemlerde devlet simgesi olarak benimsenen *Üç Diş* adlı mızrak, I. Vladimir tarafından bir güç simgesi olarak kullanıldı. Kökeni ve anlamı hakkında çeşitli görüşler vardır. Mızrak, Yunan mitolojisinin deniz tanrısı Poseidon’un simgesiydi. Ayrıca Roma mitolojisi ve Hint mitolojisinde Sikhlerin *Khanda* simgesinin de benzer üç dişli mızrak olduğu ortaya konmaktadır. (*Görsel 10*). Başka bir deyişle, günümüzde hem Ukrayna’nın hem İran’ın devlet armalarındaki üçlü simgelerin mitolojik ortak kökenleri olup olmadığına ilişkin çeşitli sorular ve varsayımlar üzerinden ayrı bir araştırma yapılabilir.

Görsel 10. Ukrayna Devlet Armasındaki Üç Diş, İran Bayrağındaki Tevhid ve Sikh İnançının Khanda Simgesi (Soldan Sağa Sırayla)

Kaynak: Yazar tarafından üç ayrı ekran alıntısının birleşimiyle oluşturuldu.

7. Sonuç

Tarihsel ve kültürel sosyolojik ilkeler çerçevesinde, Ukrayna-İran ilişkileri, üçüncü taraflar dolayısıyla kurulan kurumsal güç ilişkileri ve temel olayların ardışık-çizgisel düzleminde bir yandan kurumsal yapılar, kültürel değerler ve etkili eyleyiciler, diğer yandan görsel simgeler bağlamında ayrıntılı bir biçimde betimlendi. Betimleme sonucunda, 1991-2023 yılları arasında yaklaşık olarak otuz yıl boyunca Ukrayna ve İran İslam Cumhuriyeti arasındaki ikili ilişkilerin, üçüncü tarafların müdahalesinin azaldığı oranda işbirliğine, arttığı oranda düşmanlığa doğru yaklaştığı görüldü. Özellikle üçüncü taraf olarak ABD’nin bu ilişki üzerinde temel bozuk işlevi oluşturduğu söylenebilir.

İkili ilişkilerde kimi eyleyicilerin etkisi de ayırt edildi. Örneğin Yanukoviç Ukraynası, Poroşenko Ukraynası ve Zelenski Ukraynası'nın İran'la ilişkilerde nasıl farklılaştığı, ayrıntılı bir betimlemeyle ortaya kondu. Ukrayna-İran arasındaki ikili ilişkilerin her iki taraf için de farklı işlevleri olduğu sonucuna da ulaşıldı.

2018'de İran'a karşı uygulanan Amerikan yaptırımları, 2019'da Zelenski döneminin başlaması, 2020'de İran'da yanlışlıkla düşürülen sivil Ukrayna uçağı ve 2022'de başat uluslararası söylemin "Ukrayna savaşı" olarak adlandırdığı sürecin başlamasıyla birlikte; Ukrayna-İran arasında yaklaşık olarak otuz yıl boyunca büyük oranda olumlu olan ilişkiler durma, gerileme, bitme, hatta düşmanlık aşamasına kadar getirildi.

1991'den 2022'ye kadar Ukrayna-İran arasındaki ikili ilişkileri esas bozan etken olarak üçüncü taraf ABD iken, 2022 itibarıyla Rusya olmuştur. 2022'ye kadar genellikle İran tarafı, ikili ilişkilerinin bozulması konusunda Ukrayna'nın ABD ile olan yakınlığını sorumlu tutarken, 2022 sonrasında Ukrayna, ikili ilişkilerinin bozulması konusunda İran'ın Rusya ile yakınlığını sorumlu tutmuştur.

Ukrayna-İran ilişkisindeki işlevsel ve bozuk işlevsel temel değişkenlerle ilgili ulaşılan sonuçlar, aşağıdaki gibi kısaca ifade edilebilir:

Ukrayna-İran ilişkisinin Ukrayna ve İran için işlevleri: Ukrayna-İran arasındaki ikili ilişkiler, büyük ölçüde İran'ın girişiyle geliştirildi. İkili ilişkileri aracılığıyla Ukrayna öncelikle çöken ekonomisini iyileştirmeye çalışırken diğer yandan Rusya'dan bağımsızlaşıyordu, İran ise hem dünya ekonomisiyle bütünleşmek için yeni bir pazar bulmuştu hem Rusya'dan bağımsız bir biçimde eski Sovyet sanayisinden yararlanıyordu. Ukrayna ve İran arasındaki ilişkileri her iki taraf için de en fazla güdüleyen etmen, ekonomiydi. İkili ilişkileri boyunca, Ukrayna'nın İran'ın sanayi sektörünü geliştirdiği, İran'ın ise Ukrayna'nın enerji sektörünü geliştirdiği söylenebilir. Ukrayna; İran'ın nükleer enerjisini geliştirmesine yardım etti, tahıl sağladı, havacılığını geliştirdi, seyir füzeleri sattı. İran; Ukrayna'ya gaz ve petrol sağladı, kuruyemiş sattı. İkili ilişkiler; ticaret, diplomasi, politika ve sanayi alanlarında yoğunlaşsa da kültür, Ukrayna-İran ilişkilerinin en kolay kurulan boyutlarından biri oldu. Ukrayna ve İran arasındaki kültürel ilişkiler, diplomatik ve ticari ilişkiler başladığından beri belli ölçülerde sürekli gerçekleşmektedir. Bunun nedenlerinden biri, kültürel ilişkilerin örneğin sanayi ya da ticari ilişkiler kadar ABD ya da Rusya müdahalesine uğramamasıdır.

Ukrayna-İran ilişkisi üzerinde ABD ve Rusya Federasyonu'nun bozuk işlevleri: 1991'den beri Ukrayna ve İran, aralarındaki ikili ilişkiyi üçüncü tarafların etkisi altında kalmadan sürdürmeye çalışmaktaydı. Ancak bu, günümüze kadar sadece kısmen mümkün olabildi. Ukrayna ve İran arasındaki ilişkiler, bir yandan, her iki ülkenin ABD ile ilişkilerine bağlı olarak belirlenmektedir. Diğer yandan, Ukrayna üzerinde İran ve Rusya arasında rekabet söz konusudur. Üçüncü taraf olarak ABD, Ukrayna-İran ilişkisindeki silah, sanayi ve nükleer enerji işbirliğine müdahale edip özellikle yaptırımlar aracılığıyla işbirliğini olabildiğince engellemiştir. Rusya ise, Ukrayna ve İran arasındaki özellikle ticari ilişkilerdeki işbirliğinden rahatsız olmuştur. 2022 yılına kadar Ukrayna-İran ilişkilerinde özellikle ABD, bozuk işlev oluşturdu. Ukrayna ve İran arasındaki ilişkilerin en olumlu olduğu dönemde bile, Ukrayna-İran ikili ilişkilerinde Amerikan etkisinin, bozuk işlevleri görülebilir. 2022 yılının sonlarına doğru, Ukrayna-İran ilişkilerinde özellikle Rusya Federasyonu, bozuk işlev oluşturmaya başladı. Rusya'nın Ukrayna'ya karşı İran yapımı kamikazeleri kullanmaya başlamasıyla Ukrayna-İran arasındaki ilişkiler kopma noktasına kadar geldi. *Silahlı Ukrayna*'dan özellikle Rusya, *silahlı İran*'dan ise özellikle ABD rahatsızdır. Bu yüzden Ukrayna ve İran silahsızlandırılmaya çalışılmaktadır. Amerikan baskısı ve Rus rahatsızlığı, Ukrayna ve İran'ın birbirlerini silah, sanayi, teknoloji, enerji ve ekonomi alanlarında daha fazla güçlendirmesine engel olmuştur.

Ukrayna-İran ilişkilerinin geleceği: Yaklaşık otuz yıldır Ukrayna'nın ABD ile, İran'ın Rusya Federasyonu ile yakın ilişkileri, Ukrayna ve İran arasındaki ikili ilişkileri geliştirmenin önünde bir engel olarak ortaya çıkmaktadır. Ancak hem Ukrayna hem İran, ikili ilişkilerinin kendileri dışında ABD ve Rusya gibi üçüncü taraflardan olumsuz olarak etkilendiğinin farkındadır. Bu nedenle üçüncü tarafların

müdahale ve engellemeleri azaldığı ölçüde, Ukrayna ve İran arasında etkisiz kılınmış potansiyel işbirliği alanlarının tekrar kolaylıkla etkin kılınabileceği öngörülebilir.

Каянаққа

- Bureyko, N., Maksak, G., ve Şelest, G. (Ed.). (2019). *Українська призма: зовнішня політика 2018*. Аналітичне дослідження // ГО Рада зовнішньої політики «Українська призма», Фонд ім. Ф. Еберта. ISBN 978-617-7157-91-4. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/15377.pdf>
- Buzarov, A. (2018, Temmuz 12). *A. Бузаров: отношения Ирана с Украиной зависят от их отношений с США*. Andrey Buzarov, Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=f6bL8JBvN9o>
- Buzarov, A. (2020, Ocak 22). *Ситуация в Иране. Тенденция развития Ирана. Александр Аулин и Андрей Бузаров*. Andrey Buzarov, Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=3yjb3sP1gc>
- Caner, D. (2020, Ocak 14). *İran'ın Ukrayna uçağını düşürmesi sonrası gelişmeler*. İRAM. <https://iramcenter.org/iranin-ukrayna-ucagini-dusurmesi-sonrasi-gelismeler/>
- Censor. (2023, Mayıs 8). *Ukrayna Hava Kuvvetleri 35 Shahed düşürdü*. Censor [Ekran Alıntısı]. https://twitter.com/censor_net/status/1655426663935516673?s=20
- CPD. (2022, Kasım 16). *Чому Іран став країною головних військових прихильників росії*. Центру протидії дезінформації. <https://cpd.gov.ua/main/chomu-iran-stav-krayinoyu-golovnyh-vijskovyh-pryhylnykv-rosiyi/>
- Den. (1998). *Бехзад МАЗАХЕРІ: Іран шукає надійних партнерів*. <https://day.kyiv.ua/article/den-planety/bekhzad-mazakheri-iran-shukaye-nadiynykh-partneriv>
- Derjavna Služba Statistiki Ukraini. (2023, Mayıs). *Новини*. Державна служба статистики України. <http://www.ukrstat.gov.ua/>
- Erman, G. (2022, Kasım 4). *Іран та Україна. Як 30 років відносин перетворились на смерті і брехню*. BBC News Україна. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-63493053>
- Espresso TV. (2022, Ekim 18). *Акція протесту біля посольства Ірану в Києві*. Espresso TV. https://www.youtube.com/watch?v=B9_7Qa-xzpw
- Freedom. (2023, Ocak 8). *Украина и Иран: ключевые вызовы в 2023 году*. FREEDOM. <https://www.youtube.com/watch?v=jKm9DZ93zmA>
- Glavcom. (2021, Eylül 22). *Результати поіменного голосування, № 30 від 22.09.2021 13:01:17 (6 сесія 9 скликання)*. Glavcom. <https://glavcom.ua/pub/pdf/79/7943/Re.pdf>
- Hayyam Restoranti. (2023, Mayıs 8). *Хайям – Persian Cousine Halal*. [Galeri görseli]. <https://khayyam.com.ua/gallereja>
- IRNA-Rusça sayfası. (2022, Şubat 17). *Іран призвал Україну решити кризис дипломатическим путем*. IRNA. <https://ru.irna.ir/news/84653960/Иран-призвал-Украину-решить-кризис-дипломатическим-путем>
- Islamicus Studies. (t.y.). <http://www.islamicstudies.in.ua/>
- İran İslam Cumhuriyeti'ndeki Ukrayna Büyükelçiliği (2017, Mart 21). *Іран і Україна - 25 років дипломатичних відносин*. Посольство України в Ісламській Республіці Іран. <https://iran.mfa.gov.ua/news/55759-iran-i-ukraina-25-rokiv-diplomatichnih-vidnosin>
- İran İslam Cumhuriyeti'ndeki Ukrayna Büyükelçiliği. (2019, Aralık 12). *Україна-Іран*. Посольство України в Ісламській Республіці Іран. <https://iran.mfa.gov.ua/cooperation>
- İran İslam Cumhuriyeti'ndeki Ukrayna Büyükelçiliği. (2020, Mayıs 9). *Політичні відносини між Україною та Іраном*. Посольство України в Ісламській Республіці Іран. <https://iran.mfa.gov.ua/cooperation/politic>
- Kanal 5. (2023, Ocak 24). *Україна може нашкодити Ірану, але торгівельні і дипломатичні відносини між країнами ще є – Самарський*. 5 Kanal. <https://www.youtube.com/watch?v=pZfOMR5Vbqo>
- Khamenei.ir. (2022, Mart 1). *Iran supports ending the war in Ukraine; US root of Ukraine crisis*. Khamenei.ir. <https://english.khamenei.ir/news/8879/Iran-supports-ending-the-war-in-Ukraine-US-root-of-Ukraine-crisis>
- Klimkovetskiy, M. (2023, Nisan 16). *Суд Ірану відправив за грати 10 військових за збиття українського літака МАУ у 2020 році*. Hromadske. <https://hromadske.ua/posts/sud-iranu-vidpraviv-za-grati-10-vijskovih-za-zbittya-ukrayinskogo-litaka-u-2020-roci>
- Kolesnik, O. (2022, Ekim 21). *Іранські хлопчики, яких врятували українські лікарі, стали інструкторами росокупантів?*. ArmiaInform. <https://armyinform.com.ua/2022/10/21/iranski-hlopchyky-yakyh-vryatuvaly-ukrayinski-likari-staly-instruktoramy-rosokupantiv/>
- Kononenko, A. (2000, Şubat 11). *Ахмад Садег-Бонаб: «Надо уважать решение народа»*. Зеркало недели. https://zn.ua/international/ahmad_sadeg-bonab_nado_uvazhat_reshenie_naroda.html
- Kovalçuk, İ. (2012, Şubat 9). *Посол Ірану в Україні: “США не готови розв'язать еще одну війну”*. Сегодня.

<https://www.segodnya.ua/interview/pocol-irana-v-ukraine-csha-ne-hotovy-razvjazat-eshche-odnu-voynu-287457.html>

Kravchenko, V. (2023, Ocak 31). *Санкції тишком-нишком*. <http://ufpa.org.ua/en/node/8287>

Krimskiy, A. Yu. (2008). *Вибрані сходознавчі праці в п'яти томах. Том IV. Іраністика*. Інститут сходознавства НАНУ, Kiev. Baş editör: L.V. Matveeva. ISBN 978-966-8518-85-0. https://shron2.chtyvo.org.ua/Krymskiy_Ahatanhel/Vybrani_skhodoznavchi_pratsi_v_5_t_Tom_4.pdf?

Lahmanyuk, T. (2012). Україна й Ісламська Республіка Іран: шляхи співробітництва. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 10, 202–207. [https://shron1.chtyvo.org.ua/Lakhmaniuk_Tetiana/Ukraina_i_Islamska_Respublika_Iran_shliakhy_spivrob itnytstva.pdf](https://shron1.chtyvo.org.ua/Lakhmaniuk_Tetiana/Ukraina_i_Islamska_Respublika_Iran_shliakhy_spivrob_itnytstva.pdf)

LB.ua. (2012, Eylül 28). *Янукович на зустрічі з Обамою обговорював “низькозбагачений Іран”*. LB.ua. https://lb.ua/news/2012/09/28/172485_yanukovich_vstreche_obamoy_obsuzhdal.html

Levchin, I. (2022, Şubat 10). *Україна'da Fars dili ve İran kültürü Haftası tamamlandı!* Irina Levchin'in Facebook sayfası [Ekran Alıntısı]. <https://www.facebook.com/photo/?fbid=10226220232439981&set=gm.4833976323364956&idorvanity=2065885653507384>

Levchin, I. (2023, Nisan 26). *Fars dili ve Ukrayna'da İran çalışmaları*. Irina Levchin'in Facebook sayfası [Ekran Alıntısı]. <https://www.facebook.com/photo?fbid=10228960690909730&set=pcb.6118175681611674>

Malyuga, E. (2022, Ağustos 12). *Россия и Иран удвоили свое стратегическое партнерство – ISW*. УНІАН Інформаційне агентство. <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/mizhnarodni-vidnosyny/iran-ta-rosiya-stratehichne-partnerstvo>

Nagorniy, S.S. (2010). Розвиток українсько-іранського співробітництва в енергетичній галузі в контексті політики провідних країн світу. *Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. пр. Київ*, 50, 750–757. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/35015/117-Nagorniy.pdf?sequence=1>

Novini247. (2022, Ekim 17). *ЕС може да наложи нови санкції проти Ірану, якщо наміри доказателства*. Novini247. https://novini247.com/novini/es-moje-da-nalozi-novi-sanktsii-sreshtu-iran-ako-nameri-dokazatelstva_5145987.html

Ofitsinskiy, R. (2005). *Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті Європейської ідентичності. (На матеріалах періодики Заходу)*. Інститут історії України Національної академії наук України – Ужгород: Гражда. ISBN 966-7112-92-6. <http://www.ofitsynskyy.uzhgorod.ua/book/pru.pdf>

Özkan, V. (2022, Mart 5). *Kiev'deki İran İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği'nin Ukrayince sayfası*. [Ekran Alıntısı].

Panova, İ.O. ve Jevago, O.K. (2022). *Перспективи співробітництва України та Ірану*. Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм. 15: 15-23. <https://doi.org/10.26565/2310-9513-2022-15-02>

Pidru4niki. (t.y.). *Формування українсько-іранських відносин*. Pidru4niki. https://pidru4niki.com/1638052055652/politologiya/formuvannya_ukrayinsko-iranskikh_vidnosin

Proroçenko, N. O. (t.y.). *Позиції Ісламської Республіки Іран в контексті війни Росії проти України*. Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України». <https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/pozytsii-islamskoi-respubliki-iran-v-konteksti-viiny-rosii-proty-ukrainy.html>

Rada. (1992, Nisan 26). *Декларація про принципи дружнього співробітництва між Україною та Ісламською Республікою Іран*. Rada. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/364_019#Text

Radio NV. (2022, Ağustos 17). *Щоб виробити 1000 безпілотників для Росії, Іран має витратити 10 років – Сергій Бурдіяк*. Radio NV. <https://www.youtube.com/watch?v=s5Fw3-hqKTA>

SCRC. (t.y.). http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=4649:situatsiya-v-irani-analiz-na-osnovi-ostannikh-podij&catid=64&Itemid=376

Sledz, S. (2001, Şubat 9). *Україна-Іран: Тісне співробітництво на короткому повідку*. Дзеркало тижня. https://zn.ua/ukr/international/ukrayinairan_tisne_spivrobotnitstvo_na_kороткому_povidku.html

Şeremeta, D. (2021, Eylül 22). *Дві фракції категорично проти: як Рада голосувала за протидію антисемітизму*. Glavcom. <https://glavcom.ua/country/politics/dvi-frakciji-kategorichno-proti-yak-rada-golosovala-za-protidiyu-antisemitizmu-785144.html>

Şeremeta, D. (2021, Aralık 24). *Соціологи з'ясували ставлення українців до держави Ізраїль*. Glavcom. <https://glavcom.ua/country/society/sociologi-zyasuvali-stavlennya-ukrajinciv-do-derzhavi-izrajil-809237.html>

TCH. (2020, Ocak 8). *Під Тегераном розбився пасажирський літак МАУ. Це вже не перша українська авіакатастрофа в Ірані*. TCH. <https://tsn.ua/svit/pid-tegeranom-rozbivnya-pasazhirskiy-litak-mau-ce->

- vzhe-ne-persha-ukrayinska-aviakatastrofa-v-irani-1470627.html
- TRT World. (2023, Ocak 19). *One on One Iranian Foreign Minister Hossein Amir-Abdollahian*. TRT World. https://www.youtube.com/watch?v=mPao5fq_zSA
- UCAB. (2020, Ocak). *Як конфлікт між Іраном та США вплине на торгівлю з Україною*. UCAB. http://ucab.ua/ua/pres_sluzhba/novosti/yak_konflikt_mizh_iranom_ta_ssha_vpline_na_torgivlyu_z_ukrainoyu
- Ukrainska Pravda. (2005, Şubat 3). *Україна продавала крилаті ракети Ірану?* Українська Правда. <https://www.pravda.com.ua/news/2005/02/3/3006722/>
- Ukrayna'daki İnan İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği. (t.y.a). *Онлайн виступ Посла Ісламської Республіки Іран перед викладачами та студентами*. <https://ukraine.mfa.gov.ir/ua/newsview/659873/Онлайн-виступ-Посла-Исламской-Республики-Иран-перед-викладачами-та-студентами>
- Ukrayna'daki İnan İslam Cumhuriyeti Büyükelçiliği. (t.y.b). *Проведення круглого столу відносно ситуації на Близькому та Середньому Сході та майбутнього взаємин між Іраном та Україною*. <https://ukraine.mfa.gov.ir/ua/NewsView/572763/Проведення-круглого-столу-відносно-ситуації-на-Близькому-та-Середньому-Сході-та-майбутнього-взаємин-між-Ираном-та-УкраїноюВзято>
- Ukrayna Dışişleri Bakanlığı. (2022, Temmuz 15). *Дмитро Кулеба провів телефонну розмову з міністром закордонних справ Ірану Хоссейном Аміром Абдуллахіаном*. <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-proviv-thelefonnu-rozmovu-z-ministrom-zakordonnih-sprav-iranu-hossejnom-amirom-abdullahiyanom>
- Ukrinform. (2012, Mayıs 8). *Україна та Іран домовилися інтенсифікувати культурно-гуманітарні зв'язки*. Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1348922-ukrainna_ta_iran_domovilisya_intensifikuvati_kulturno_gumanitarni_zvyazki_1725633.html
- Ukrinform. (2018, Şubat 20). *Іран не визнає анексію Криму - посол*. Ukrinform. <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/2406837-iran-ne-viznae-aneksiu-krimu-posol.html>
- Ukrinform. (2018, Eylül 5). *Сергій Бурділак, Посол України в Ірані*. Ukrinform. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2531004-sergij-burdilak-posol-ukraini-v-irani.html>
- Ukrinform. (2018, Eylül 6). *Сергій Бурділак, Посол України в Ірані. У посольстві вже місяць живе українка, яку не випускають з Ірану*. Ukrinform. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2531455-sergij-burdilak-posol-ukraini-v-irani.html>
- Ukrinform. (2022, Ekim 22). *У Берліні на акцію проти іранського режиму вийшли до 80 тисяч людей*. Ukrinform. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3599003-u-berlini-na-akciu-proti-iranskogo-rezimu-vijsli-do-80-tisac-ludej.html>
- Ukrinform TV. (2022, Eylül 30). *Іранці вийшли під посольство Ірану в Києві на протест проти*. Ukrinform TV. <https://www.youtube.com/watch?v=56orNWNLT80>
- Ukrinform TV. (2022, Ekim 28). *Don't support russia. Іранська діаспора проти передачі дронів іранським режимом росії*. Ukrinform TV. https://www.youtube.com/watch?v=MWc_b1ZebIE&t=1s
- Ukrinform TV. (2023, Şubat 1). *Атака на військову інфраструктуру Ірану. Хто за цим стоїть та якими будуть наслідки*. Ukrinform TV. <https://www.youtube.com/watch?v=vQuOO4EGseM>
- Ulusal Yüksek Öğretim Kalite Güvencesi Ajansı. (2020). *Річний звіт національного агентства із забезпечення якості вищої освіти за 2019 рік*. <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2020/02/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82-2020.pdf>
- Ustinov, A.V. (2019, Şubat 15). *Медицина освіта: іноземні студенти продовжать навчання у Донецькому національному медичному університеті*. Український Медичний Часопис. <https://www.umj.com.ua/article/137495/medichna-osvita-inozemni-studenti-prodovzhat-navchannya-u-donetskomu-natsionalnomu-medichnomu-universiteti>
- Zamyatin, V. (1998). *«Харківська ініціатива» — втішений приз для слабкого? День*. <https://day.kyiv.ua/article/den-planety/kharkivska-initsiatyva-vtishnyy-pryz-dlya-slabkoho>

Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Yüzyılında Bankacılık Tarihi

M. Esra Atukalp¹

Özet

Türkiye Cumhuriyeti'nde bankacılık sektörü, milli bankacılık dönemi (1923-1944), özel bankacılık dönemi (1945-1959), planlı dönem (1960-1980), finansal serbestleşme dönemi (1981-2001), yeniden yapılandırma dönemi (2002 sonrası) ve sonrası şeklinde ele alınabilir. Söz konusu dönemler ekonomi politikalarının etkisi sonucu şekillenmektedir. Bu çalışmanın amacı Türkiye Cumhuriyeti'nin birinci yüzyılında bankacılık sektöründe tarihsel gelişimin incelenmesidir. Bu kapsamda bankacılık dönemlerinde mevduat bankaları ile kalkınma ve yatırım bankalarının kuruluşları incelenmiş, Cumhuriyetin 100. yılında faaliyet gösteren mevduat bankaları ise kuruluşlarından bu yana, söz konusu olan unvan, mülkiyet yapısı ve faaliyet alanı değişikliği, birleşme gibi nedenlerle meydana gelen değişiklikler doğrultusunda incelenmiştir. Bankacılık tarihi sırası ile şu aşamalardan oluşmaktadır: Cumhuriyetin kuruluşunda yabancı sermayenin kontrolünden çıkılması ve Türk iktisadi varlığının oluşturulmasında bankalara ve bankaların kurulmasında ise devletin desteğine önem verilmesi; devletçi politikalar yerine liberal politikaların uygulanması, kalkınma planlarında işaret edilen noktalara yönelik sistemin kurulması, bankacılıkta yeniden yapılandırma döneminin etkileri ve sonrası.

Anahtar Kelimeler: bankacılık, tarih, Türkiye Cumhuriyeti, birinci yüzyıl.

Jel Kodları: G20, G21.

Banking History in the First Century of the Republic of Türkiye

Abstract

The banking sector in the Republic of Türkiye, can be considered as national banking period (1923-1944), private banking period (1945-1959), planned period (1960-1980), financial liberalization period (1981-2001), restructuring period (post-2002 period) and following form. These periods are shaped as a result of the effect of economic policies. The aim of this study is to examine the historical development in the banking sector in the first century of the Republic of Türkiye. In this context, deposit banks established during the banking period and development and investment banks were examined, and deposit banks operating in the 100th year of the Republic were examined in line with the changes that have occurred since their establishment, due to changes in title, ownership structure and field of activity, and merger. Banking history consists of the following stages, in order: getting out of the control of foreign capital in the establishment of the Republic, giving importance to banks in the creation of Turkish economic existence and the support of the state in the establishment of banks, implementation of liberal policies instead of statist policies, establishment of a system for the points indicated in the development plans, the effects of the restructuring period in banking and later.

Keywords: banking, history, Republic of Türkiye, first century

Jel Codes: G20, G21.

Araştırma ve Yayın Etigi Beyanı

Etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye Olan Katkıları

M. E.A.'nın makaleye katkısı %100'dür.

Çıkar Beyanı

Üçüncü taraflar açısından çalışmada çıkar ilişkisi/çatışması bulunmamaktadır.

¹ Doç. Dr., Giresun Üniversitesi, Bulancak K.K. Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, Giresun / Türkiye, esra.atukalp@gmail.com, ORCID ID:0000-0001-8412-1448

1. Giriş

Bankalar, sağladıkları finansal hizmetlerin önemi ve finansal sistemdeki büyüklükleri nedeniyle sistemin önemli kurumları olarak nitelendirilmektedirler. Fon arz ve talebine aracılık fonksiyonunu üstlenen bankalar, bireylere ve işletmelere sundukları finansman imkânları, müşteri tercihleri ve şubelerinin ülke genelinde yaygınlığı nedeniyle diğer finansal kurumlar arasında daha aktif durumdadırlar. Bankalar ve buldukları ülkenin ekonomisi arasında çift yönlü bir etkileşim bulunmaktadır. Diğer bir ifade ile bankaların ülke ekonomisi açısından önemi kadar, ülke ekonomisinin de bankaları etkilemesi kaçınılmazdır.

Türk bankacılık sisteminde faaliyet gösteren bankalar tarihsel sürecinde önemli noktalardan geçmiş ve sonucunda da yeni düzenlemeler ve yapılanmalar yaşamıştır. Ülkelerarası ticaretin ve doğrudan yabancı yatırımların artması ile bunlara eşlik eden finansal serbestleşme süreci ve teknolojik gelişmeler, bu süreç çerçevesinde uluslararası finansal yatırımların artmasına neden olmuştur. Dış ticaret uygulamalarının etkisi de bankacılık sektörünü etkisi altına almıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin birinci yüzyılında bankacılık sektörü, 1923-1944 dönemi (milli bankacılık dönemi); 1945-1959 dönemi (özel bankacılık dönemi); 1960-1980 dönemi (planlı dönem); 1981-2001 dönemi (finansal serbestleşme dönemi), 2002 sonrası dönem (yeniden yapılandırma dönemi) ve sonrası olarak ele alınabilir. Bu dönemler ekonomik politikalarının etkisi sonucunda da şekillenmiştir.

Söz konusu dönemler mevduat ve yatırım bankacılığına farklı ağırlıklarda önem verilmesi itibarıyla ele alınabilir. Bu kapsamda ayrıca milli ve ekonomik politikaların da yansımaları sonucu bankacılık sektörü yapılanmıştır. Cumhuriyetin başlangıcında İzmir İktisat Kongresi'nde söz konusu olan görüşler ulusal bankacılığın gelişmesine önem verildiğini göstermektedir. Takip eden dönemlerde ise bankacılık, uygulanan ekonomi politikası değişiklikleri, kalkınma planlarında ele alınan önceliklere erişimin sağlanması noktasında bankacılığa verilen önem, bankacılıkta yeniden yapılandırma döneminin etkileri ve sonrasında günümüze uzanan süreç olarak şekillenmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde bankacılık sektörüne ilişkin tarihsel gelişimin ele alındığı bu çalışma, Cumhuriyet'in birinci yüzyılında bankacılık sektörüne ilişkin yapısal, düzenleyici bilgileri aktarması açısından katkı sağlamaktadır. Çalışma 3 bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünden sonra 2. Bölümde Cumhuriyet döneminde bankacılık tarihsel olarak ele alınmıştır. Bu bölümde 1923'ten bu yana Cumhuriyetin birinci yüzyılında kurulan mevduat bankaları ile kalkınma ve yatırım bankaları, bankacılığa ilişkin bahsedilen dönemler itibarı ile kuruluşları kapsamında ele alınmıştır. Bölümde ayrıca Cumhuriyet'in 100. yılında faaliyet gösteren bankalar, unvan-mülkiyet yapısı-faaliyet alanı değişikliği ve birleşme gibi faktörler açısından incelenmiştir. Cumhuriyet döneminde söz konusu olan yasal düzenlemeler, düzenleyici kurumların kuruluşuna ilişkin tarihi bilgilere yer verilmiştir. Çalışmanın 3. ve son bölümü sonuç bölümü olarak düzenlenmiştir.

2. Türkiye Cumhuriyeti'nin Birinci Yüzyılında Bankacılık Gelişimi

Cumhuriyet döneminde bankacılık tarihi, banka kuruluşları, birleşmeler, hisse devirleri, faaliyet alanı değişiklikleri şeklinde ele alınabilir. Bu başlık altında bankacılık dönemlerinde banka kuruluşları ve Cumhuriyet'in 100. yılında faaliyet gösteren bankalar, unvan-mülkiyet yapısı-faaliyet alanı değişikliği, birleşme gibi konular açısından incelenmiş olup, Cumhuriyet döneminde söz konusu olan yasal düzenlemelere, düzenleyici kurumların kuruluşuna ilişkin tarihi bilgilere de yer verilmiştir.

2.1. Bankacılık dönemlerinde bankaların kuruluşu

Cumhuriyet ile birlikte Türk bankacılığı dönemi, ekonomik politikaların bankacılık sektörünü etkilemesinin bir sonucu olarak farklı dönemlere ayrılabilir. Bu dönemler, milli bankacılığın önem kazandığı 1923-1944 dönemi, özel bankaların kuruluşunun yaygınlaştığı 1945-1959 dönemi; 1960-1980 dönemi (Planlı dönem); 1981-2001 finansal serbestleşme dönemi, 2002 sonrası yeniden yapılandırma dönemi ve sonrası şeklinde ele alınabilir (Atukalp ve Karakaya, 2020, s. 73).

Cumhuriyet dönemi için söz konusu olan dönemlerde banka kurulması, birleşme, mülkiyet yapısındaki değişiklik, Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF)'ye devir, faaliyetin son bulması şeklinde ele alabileceğimiz geniş ölçekte bir tarihçe bulunmaktadır. Türkiye'de Cumhuriyet döneminde kurulan mevduat ve yatırım bankaları Tablo 1'de yer almaktadır. Tablo 1'de kuruluşuna ilişkin bilgilerin yer aldığı bankalardan bir kısmına ilişkin bilgilere aşağıda yer verilmiştir.

- 1923-1944 dönemi, yerel bankalar kurulduğu 1923-1932 ve kamu bankalarının kurulduğu 1933-1944 dönemi şeklinde ele alınabilir. Cumhuriyetin başlangıcında Türkiye (İzmir) İktisat Kongresi'nde Atatürk'ün milli hakimiyet için en kuvvetli temelini ekonomi olduğu (atam.gov.tr), milli egemenliğin ekonomik egemenlik ile pekiştirilmesi (ataturkansiklopedisi.gov.tr) görüşü doğrultusunda hareket edilmiştir. Bu kapsamda ulusal bankacılığın gelişmesine, yabancı sermayenin kontrolünden kurtulmak için ve Türk iktisadi varlığının oluşturulmasında bankaların gerekliliğine önem verilmiş olup, kredi, sanayi, ziraat ve ticaret işlerinde devletin himayesinin gerekliliği ve sadece özel teşebbüsle bankaların oluşturulamayacağı ve bankaların kurulmasında devletin desteğinin öneminden bahsedilmiştir (Zarakolu, 1974, s. 18).

Kongrede alınan kararların uygulanması sonucunda ticaret bankası olarak Türkiye'nin özel sermaye ile kurulan ilk büyük bankası unvanına sahip olan Türkiye İş Bankası (1924), sanayi bankası olarak da Türkiye Sanayi ve Maden Bankası (1925) kurulmuştur (Artun, 1983, s.42). Ülkenin sınai gelişiminde önemli rol oynamış olan, Türkiye İş Bankası bu kapsamda, tarım, sınai, madencilik, enerji, bayındırlık işleri, sigortacılık, turizm, ihracat gibi birçok alanda işletme kurmuş ve yatırımlara katılmıştır (Zarakolu, 1974, s. 21).

- Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında bankacılık alanındaki en önemli gelişmelerin başında 1930 yılında Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın kurulması gelmektedir.

- Döneme ilişkin kuruluşunda bahsedilecek bir diğer banka Sümerbank'tır. Banka, Devlet Sanayi Ofisi'nden devraldığı fabrikaları işletmek; devlet sermayesi ile sanayi kuruluşu kurmak ve yönetmek; sanayi kesimi için nitelikli eleman yetiştirmek, sanayi kuruluşlarına kredi sağlamak olarak sıralanabilecek işlemleri yapmıştır. Bu kapsamda dönemde kurulmuş ilk kamu bankası olan Sümerbank. 1. Beş Yıllık Sanayi Planı'nda kurulması istenen 20 fabrikanın önemli bir bölümünü kurmuş veya kurulmasına iştirak sağlamıştır (Zarakolu, 1974, ss. 39-40). Sümerbank'tan sonra belediyelerin imar faaliyetlerinin finansmanı amacıyla, kamusal sermaye ile Belediyeler Bankası kurulmuştur (Çivi, 1985, s. 101).

Dönemin önemli bankacılık gelişmelerinden bir diğeri Etibank'ın kurulmasıdır. Bankanın görevleri olarak, Türkiye'nin toprak altı servetlerini rasyonel bir şekilde değerlendirmek; elektrik üretim ve dağıtım imtiyazına sahip olmak ve işletmek, işlevleri doğrultusunda ticari teşebbüsler kurmak ve teşebbüslere iştirak etmek olarak belirlenmiştir (Akgüç, 1992, s. 32). Etibank, kalkınmada ekonomik alt yapının oluşturulmasında yeraltı kaynaklarının üretilmesi, pazarlanması, santrallerin inşası, elektrik enerji üretimi gibi konularda etkin rol oynamıştır (TBB, 2023b.)

- İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de ve dünyada, siyasal ve ekonomik alanda önemli değişiklikler yaşanmıştır. Savaştan sonra yurtiçi ve yurtdışı etkenler sonucu devletçi iktisat politikaları yerine liberal politikalar uygulanmıştır (Şahin, 2012, s. 98). Söz konusu ekonomik politika değişikliği bankacılık alanında da etkisini göstermiş olup, özel sermaye yatırımları önem kazanmıştır. Özel bankacılığın geliştiği bu dönem, banka sermayelerinin, mevduat ve kredi toplamının, şube sayısının önemli artışlar gösterdiği yıllar olmuştur (Artun, 1983, ss. 46-47). Piyasa için üretimin genişlemesi, ekonomide para ve kredi ihtiyacını artırmış, bu doğrultuda bankacılık alanında yapılan yatırımların getirisi yükselmiş, özel bankacılık hızla önem kazanmaya başlamıştır (Keskin vd., 2008, s. 6).

- Dünya Bankası'nın desteği ile Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ve mevduat bankalarının işbirliğiyle Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın (Türkiye'nin ilk özel sermayeli kalkınma ve yatırım bankası olarak) kuruluşu; şeker sektörü ve şeker pancarı üreticisinin finansmanını sağlamak amacıyla Şekerbank kuruluşu döneme denk gelmektedir (TBB, 2023a)

- Planlı dönem olarak ifade edilen dönemin bankacılık alanında belirgin özelliği, kalkınma planlarında işaret edilen noktalara yönelik bir sistemin uygulanmasıdır. Bankacılık sektörünün sınırlı kaynaklarının mevcut bankalar aracılığıyla planlar doğrultusunda dağılımı sağlamaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda da bazı özel durumlar dışında yeni ticaret bankalarının kurulmasının önüne geçilmiş olup, yeni yabancı banka kurulması bu düzenleme dışında bulunmaktadır (Başar ve Coşkun, 2006, s. 30; Özince, 2008, s. 28). Dönem için öte yandan çok şubeli bankacılığa yönelimin bulunduğu, ayrıca yerel bankaların kapandığı ifade edilebilir (Parasız, 2009, s. 109).

Kalkınma programlarının başarı ile uygulanması için iktisadi kalkınma hızı doğrultusunda ve ekonominin istenilen yönlerde büyümesinin sağlanması için, kredi kuruluşlarının geliştirilmesine ve söz konusu kuruluşların tasarruf teşviki doğrultusunda donatılmasına önem verilmiştir. Bu önem doğrultusunda planlı dönemde yatırım bankalarının geliştirilmesinin gerekliliği ileri sürülmüştür (1. BYKP, s. 113). Planlı dönemde kurulan yatırım bankalarına örnek olarak, Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası verilebilir. Bankanın amacı, Türkiye'nin hızla ve yurt yüzeyine yaygın sanayileşmesidir (Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası Kuruluşuna Dair Kanun Hükmünde Kararname, Md. 3).

Tablo 1. Türkiye Cumhuriyeti Bankacılık Dönemlerinde Kurulan Mevduat - Kalkınma ve Yatırım Bankaları

Dönem	Banka Adı	Yıl	Banka Adı	Yıl
Yerel Bankacılık	Akhisar Tütüncüler Bankası (Türkiye Tütüncüler Bankası Yaşarbank A.Ş.)	1924	Trabzon Tasarruf ve İktisat Sandığı (Trabzon Bankası)	1928
	Türkiye İş Bankası	1924	Trabzon İktisat Ltd. Şti. (Karadeniz Bankası)	1928
	Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası *	1925	Bor Esnaf Bankası	1928
	Türk Ticaret ve Sanayi Bankası	1925	Ürgüp Zürra ve Tüccar Bankası	1928
	Karaman Çiftçi Bankası	1925	Şarkikaraağaç Bankası (Sağlık Bankası)	1928
	İstanbul Esnaf Bankası	1925	Türkiye İmar Bankası	1928
	Aksaray Halk İktisat Bankası	1926	İzmir Esnaf ve Ahali Bankası (Egebank)	1928
	Niğde Çiftçi ve Tüccar Bankası	1926	Elazığ İktisat Bankası (Ortadoğu İktisat Bankası)	1929
	Eskişehir Bankası	1926	Lüleburgaz Birlik Ticaret Bankası	1929
	Denizli İktisat Bankası (İktisat Bankası)	1927	Mersin Ticaret Bankası	1929
	Akseki Ticaret Bankası	1927	Üsküdar Bankası	1929
	Nevşehir Bankası	1927	Kastamonu Bankası	1930
	Ermenak Ahali Bankası	1927	Diyarbakır Bankası	1931
	Kocaeli Halk Bankası (Kocaeli Bankası)	1927	Kırşehir Bankası	1931
	Emlâk ve Eytam Bankası	1927	Efesbank	1932
Kamu Bankacılığı	Sümerbank	1933	Denizbank	1937
	Belediyeler Bankası	1933	Halk Bankası	1938
	Etibank	1935		

Tablo 1. (Devamı)

Dönem	Banka Adı	Yıl	Banka Adı	Yıl
Özel Sermaye Bankacılığı	Yapı ve Kredi Bankası	1944	Türk Yapı Bankası	1954
	Türkiye Garanti Bankası	1946	İşçi Kredi Bankası	1954
	Akbank	1948	Türkiye Vakıflar Bankası	1954
	Niğde Bankası	1948	Buğday Bankası	1955
	Tutum Bankası	1948	Pamukbank	1955
	Türkiye Kredi Bankası	1948	Türkiye Turizm Bankası	1955
	Türkiye Eski Muharipler Bankası	1949	Raybank	1956
	Türkiye Sınai Kalkınma Bankası *	1950	Esnaf Kredi Bankası	1957
	Göynük Sanayi ve Kredi Bankası	1957	İzmir Halk Sandığı	1957
	Denizcilik Bankası	1952	Maden Kredi Bankası	1957
	Doğubank	1952	Türkiye Muallimler, Memurlar ve Subaylar Bankası	1957
	Pancar Kooperatifleri Bankası (Şekerbank)	1953	Türkiye Öğretmenler Bankası	1958
	Türk Ekspres Bankası	1953	Çaybank	1958
	Demirbank	1953	Sanayi Bankası	1958
	İstanbul Bankası	1953		
	Planlı Ekonomi	Türkiye Cumhuriyeti Turizm Bankası	1960	Amerikan-Türk Dış Ticaret Bankası
Sınai Yatırım ve Kredi Bankası *		1963	Türkiye Maden Bankası * (a)	1968
Devlet Yatırım Bankası *		1964	Devlet Sanayi ve İşçi Yatırım Bankası *	1975
Anadolu Bankası		1962	Arap-Türk Bankası	1976
Finansal Serbestleşme	Türkiye İthalat ve İhracat Bankası (Impexbank)	1984	Türkiye Konut Endüstri ve Ticaret Bankası	1992
	Adabank	1985	Alternatifbank	1992
	Bnp-Ak Bankası	1985	Banka Ekspres	1992
	Chemical Mitsui Bank	1985	Park Yatırım Bankası *	1992
	Tekstil Bank	1986	Tat Yatırım Bankası *	1992
	Finansbank	1987	Eurocredit Türk Fransız Ticaret Bankası	1993
	Netbank	1987	İstanbul Takas ve Saklama Bankası *	1995
	Yatırım Bank *	1987	Ege Giyim Sanayicileri Yatırım Bank *	1995
	Türkiye İhracat Kredi Bankası *	1987	Denizbank	1997
	Türkiye Turizm Yatırım ve Dış Ticaret Bankası (TYT Bank)	1988	GSD Yatırım Bankası *	1998
	Türk Merchant Bank *	1988	Okan Yatırım Bankası *	1998
	Birleşik Türk Körfez Bankası	1988	Diler Yatırım Bankası *	1998
	Birleşik Yatırım Bankası *	1989	Süzer Yatırım Bankası *	1998
	Tekfen Yatırım ve Finansman Bankası *	1989	Çalık Yatırım Bankası *	1999
	Avrupa Türk Yatırım Bankası *	1990	Toprak Yatırım Bankası *	1999
	Midland Bank	1990	Nurol Yatırım Bankası *	1999
	Toprakbank	1992		

Tablo 1. (Devamı)

Dönem	Banka Adı	Yıl	Banka Adı	Yıl
Yeniden Yapılandırma ve Sonrası	Citibank	2003	Golden Global Yatırım Bankası *	2019
	Odea Bank	2011	D Yatırım Bankası *	2020
	Bank of Tokyo- Mitsubishi UFJ Turkey	2013	Destek Yatırım Bankası *	2021
	Rabobank	2013	Misyon Yatırım Bankası *	2021
	Bank of China Turkey	2016	Tera Yatırım Bankası *	2021

Kaynak: TBB, 2023a; TBB, 2023b; Akgüç, 1975, ss. 19-20; Akgüç, 1992, s. 63.

7129 sayılı Bankacılık Kanunu (1958) Md. 3 ile bankaların A.Ş. şeklinde kurulmaları şartı getirilmiştir.

* Kalkınma ve yatırım bankası

(a) Faaliyete geçmemiş ve 1974 yılında tasfiyeye gitmiştir

Finansal serbestleşme dönemi yabancı bankaların kurulmasının elverişli hale geldiği, bankacılığın dışarı açıldığı, yeni ticaret bankalarının kurulmasına izin verildiği, batık kredi sorunun arttığı, bankacılık alanında teknolojik gelişmelerin kullanıldığı dönem olarak ifade edilebilir (Akgüç, 1992, ss. 73-77).

Yeniden yapılandırma dönemi olarak tanımlanan dönemde Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı'nın temel prensiplerinin kararlılıkla uygulanmasının etkisi sonucu bankacılık sisteminde olumlu gelişmeler meydana gelmiştir (Keskin vd., 2008, s. 20). Yeniden yapılandırma dönemini takip eden dönemde yabancı bankaların kuruluşu, mülkiyet yapısındaki değişiklikler ve devirlerin meydana gelmesi dikkat çekmektedir.

Türkiye'de bankalar mevduat bankaları, kalkınma ve yatırım bankaları ile katılım bankaları biçiminde sınıflandırılmaktadır. Bankacılık tarihi ele alındığında 1983 yılında ÖFK'lerin kurulmasına ilişkin karar alınmıştır (RG 1984). ÖFK'lerin kuruluş, organ ve faaliyetlerine ilişkin tüm kararlar ilgili Resmi Gazete'de yer almaktadır. Bu kapsamda ilk katılım bankası 1985 yılında faaliyetine başlamıştır (TKBB, 2023a). ÖFK'lerin unvanı 5411 sayılı Bankacılık Kanunu ile Katılım Bankası olarak değiştirilmiştir (5411 sayılı Bankacılık Kanunu, Md. 169; Geçici Md. 3). TKBB verilerine göre 2023 yılında Albaraka Türk, Türkiye Emlak, Hayat Finans, Kuveyt Türk, T.O.M., Türkiye Finans, Vakıf, Ziraat Katılım Bankası A.Ş. şeklinde sıralayacağımız 8 adet katılım bankası bulunmaktadır (TKBB, 2023b). Söz konusu bankalardan ikisi (Hayat Finans ve T.O.M.) Mart 2023 itibarıyla Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu'ndan henüz faaliyet izni almışlardır (BDDK, 2023a; BDDK, 2023b).

Günümüzü de içine alan süreçte bankacılık sektöründe teknolojik değişim, gelişime ve dolayısıyla müşteri taleplerine uyum amacı ve artan rekabetin etkisi, bankaları dijital uygulamalara yöneltmiştir. Bankacılık sektörünün dijital uygulamaları kullanma noktasında sahip olduğu gereklilik ve eğilim ile bağlantılı olarak dijital uygulamalar bankacılık sektöründe yaygın kullanım alanı bulmaktadır. Dijital araçlar, kullanım amaçları değişmekle birlikte bankacılık işlemlerinde tercih edilmekte ve banka müşterilerinin işlemlere erişiminde kolaylık sağlamaktadır.

2.1. Bankalarda meydana gelen değişiklikler

Cumhuriyet döneminde kurulan söz konusu bankalarda unvan değişikliği, mülkiyet yapısı değişikliği, faaliyet alanı değişikliği, birleşme gibi nedenlerle değişiklikler söz konusu olmuştur. Cumhuriyet döneminde kurulan bankalardan günümüz itibarıyla faaliyet gösteren ve söz konusu değişikliklere tabi olmuş mevduat bankalarına ilişkin bahse konu değişiklikleri içeren tarihsel süreç Tablo 2'de düzenlenmiştir.

Tablo 2. Cumhuriyet'in 100. Yılında Faaliyet Gösteren Mevduat Bankalarına İlişkin Söz Konusu Değişiklikler

Banka	Değişiklik
Akbank T.A.Ş.	1948 yılında kurulan bankaya 2005'te Ak Uluslararası Bankası A.Ş. devir olmuştur.
Alternatifbank A.Ş.	Bankanın hisselerinin %80'ine sahip olan Anadolu Grubu tarafından bankanın çoğunluk hisseleri 2013 yılında Commercial Bank of Qatar'a (Katar) devredilmiş ve banka yabancı sermayeli banka grubuna geçmiştir.
Anadolubank A.Ş.	Etibank Bankacılık A.O.'nun varlıkları bölünerek Denizbank A.Ş. ve AnadoluBank A.Ş. adlı iki yeni banka kurulmuştur.
Burgan Bank A.Ş.	1992 yılında faaliyetine başlayan Bank Ekspres A.Ş. 1998 yılında Fon'a devredilmiş, 2001 yılında Tekfen Holding tarafından satın alınarak özel sermayeli mevduat bankaları grubuna geçmiştir. 2001 yılında "Tekfen Yatırım ve Finansman Bankası A.Ş." Bank Ekspres A.Ş.'ye devredilmiş ve iki banka birleştirmiştir. Bankanın unvanı 2001 yılında "Tekfenbank A.Ş." olarak değiştirilmiştir. 2007 yılında bankanın hisselerinin %70'i Eurobank EFG Holding SA (Lüksemburg) tarafından devralınmış, banka yabancı sermayeli bankalar grubuna geçmiştir. Bankanın ticari unvanı 2008 yılında "Eurobank Tekfen A.Ş." olarak değiştirilmiştir. 2012 yılında bankanın hisselerinin %99,26'sı Burgan Bank S.A.K. (Kuveyt) tarafından devralınmış ve bankanın unvanı 2013 yılında "Burgan Bank A.Ş." olarak değiştirilmiştir.
Denizbank A.Ş.	1997 yılında faaliyetine başlayan bankaya, 2002 yılında Milli Aydın Bankası T.A.Ş. devir olmuştur. Bankanın %74,99 hissesi 2006 yılında Dexia Participation Belgique S.A.'ya (Belçika - Fransa) satılmış, yabancı sermayeli bankalar grubuna geçmiştir. 2012 yılında, Dexia Participation Belgique S.A.'ya ait hisseler Sberbank Russia (Rusya) tarafından devralınmıştır. 2019 yılında söz konusu hisseler, Emirates NBD Bank PJSC'ye (Birleşik Arap Emirlikleri-Dubai) devredilmiştir.
Deutsche Bank A.Ş.	1988 yılında Türk Merchant Bank A.Ş. unvanı ile kalkınma ve yatırım bankası olarak faaliyetlerine başlayan bankanın unvanı, 1997 yılında Bankers Trust A.Ş., 2000 yılında Deutsche Bank A.Ş. olarak değiştirilmiştir. Banka 2004 yılında mevduat kabul etme yetkisi almış ve yabancı sermayeli kalkınma ve yatırım bankaları grubundan, yabancı sermayeli mevduat bankaları grubuna geçmiştir.
Fibabanka A.Ş.	1991 yılında Manufacturers Hanover Bank A.Ş. unvanı ile Türkiye'de kurulan yabancı sermayeli bankanın unvanı 1992 yılında Chemical Bank A.Ş. olmuştur. Bankanın unvanı 1992 yılında Sitebank A.Ş. olarak değişmiş ve özel sermayeli mevduat bankaları grubuna geçmiştir. Banka 2001 yılında Fon'a devredilmiştir. Hisselerinin 2002 yılında Novabank S.A.'ya devri sonucu banka, yeniden yabancı sermayeli bankalar grubuna geçmiştir. Unvanı, 2003 yılında BankEuropa A.Ş., 2006 yılında ise Millennium Bank A.Ş. olarak değiştirilmiştir. Banka 2010 yılında, Credit Europe Bank N.V.'ye (Hollanda) satılmış, unvanı 2011 yılında Fibabanka A.Ş. olarak değiştirilmiştir. 2012 yılında bankanın hisselerinin %97,63'ü Fiba Holding tarafından alınarak, banka özel sermayeli bankaları grubuna geçmiştir.
HSBC Bank A.Ş.	1990 yılında Midland Bank A.Ş. olarak kurulan bankanın unvanı 1999 yılında, HSBC Bank A.Ş. olarak değiştirilmiştir. Banka 2001 yılında Demirbank T.A.Ş.'yi devralmıştır.
ICBC Turkey Bank A.Ş.	1986 yılında Tekstil Bankası A.Ş. unvanıyla kurulan özel sermayeli bankanın hisselerinin %75,50'sinin Industrial and Commercial Bank of China Limited (Çin Halk Cumhuriyeti) tarafından 2015 yılında devralınması sonucu, banka yabancı bankalar grubuna geçmiştir. Unvanı ICBC Turkey Bank A.Ş. olarak değiştirilmiştir.
ING Bank A.Ş.	1990 yılında The First National Bank of Boston A.Ş. unvanı ile kurulan bankanın unvanı, 1991'de Türk Boston Bank A.Ş. olarak değiştirilmiştir. Banka 1994 yılında Oyak Grubu tarafından alınarak, unvanı 1996 yılında Oyak Bank A.Ş. olarak değiştirilmiş ve özel sermayeli mevduat bankaları grubuna geçmiştir. 2002 yılında Sümerbank A.Ş., Oyak Bank A.Ş.'ye devredilmiştir. 2007 yılında Oyak Bank A.Ş.'nin tamamı, ING Bank N.V.'ye (Hollanda) devredilmiştir. Yabancı sermayeli mevduat bankaları grubuna geçen bankanın unvanı 2008 yılında ING Bank A.Ş. olarak değiştirilmiştir.
MUFG Bank Turkey A.Ş.	2013 yılında Bank of Tokyo-Mitsubishi UFJ Turkey A.Ş. unvanı ile kurulan bankanın unvanı 2018 yılında MUFG Bank Turkey A.Ş. olarak değiştirilmiştir.
QNB Finansbank A.Ş.	1987'de Finans Bank A.Ş. unvanıyla kurulmuştur. 2003 yılında Fiba Bank A.Ş.'yi devralmıştır. Banka hisselerinin, 2006 yılında National Bank of Greece S.A.'ya (Yunanistan), 2016 yılında Qatar National Bank S.A.Q.'ya (Katar) devri gerçekleşmiştir. Bankanın unvanı 2018 yılında QNB Finansbank A.Ş. olarak değiştirilmiştir.

Tablo 2. (Devamı)

Banka	Değişiklik
Turkland Bank A.Ş.	1986'da kurulan banka, 1991 yılında "Bank of Bahrain and Kuwait A.Ş.", 1992 yılında "Tasarruf ve Kredi Bankası A.Ş." unvanını almış ve bu şekilde özel sermayeli mevduat bankaları grubuna geçmiştir. 1994 yılında unvanı "Garanti Yatırım ve Ticaret Bankası A.Ş." olarak, 1997 yılında ise MNG Bank A.Ş. olarak değişmiştir. 2006 yılında banka hisselerinin %50'si Arap Bank plc. ve %41'i BankMed tarafından devralınmış ve banka yabancı sermayeli bankalar grubuna geçmiş ve bankanın unvanı Turkland Bank A.Ş. olmuştur.
Türk Ekonomi Bankası A.Ş.	Mahalli bir banka olarak Kocaeli Halk Bankası T.A.Ş. unvanı altında 1927 yılında kuruluş iken, 1982 yılında unvanı Türk Ekonomi Bankası A.Ş. olarak değiştirmiştir. 2005 yılında bankanın ana ortağının hisselerinin %50'si BNP Paribas'a devredilmiştir. 2009 yılında BNP Paribas Grubu Fortis Bank Türkiye'nin de büyük ortağı haline gelmiştir. 2011 yılında TEB ile Fortis Bank A.Ş., TEB çatısı altında birleşmiştir.
Türk Ticaret Bankası A.Ş.	Banka 1997 yılında Fon'a devredilmiştir. 2001 yılında bankacılık işlemleri yapma ve mevduat kabul etme izni kaldırılmıştır. Banka 2021 yılında yeniden faaliyet izni alarak, 2022 yılında faaliyetlerine başlamıştır.
Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası A.Ş.	Banka 1937'de İktisadi Devlet Teşekkülü statüsü kazanmış ve "Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası" unvanını almıştır. 2001 yılında Türkiye Emlak Bankası A.Ş., T.C. Ziraat Bankası A.Ş.'ye devredilmiştir. Türkiye Emlak Bankası A.Ş.'nin T.C. Ziraat Bankası A.Ş. şubesi olarak faaliyet göstermeye başlayan 96 şubesi Türkiye Halk Bankası A.Ş.'ye devredilmiştir.
Türkiye Garanti Bankası A.Ş.	1946 kurulan Türkiye Garanti Bankası A.Ş. 2001 yılında Osmanlı Bankası A.Ş.'yi bünyesine almıştır. 2005 yılında başlayan farklı şirketlere hisse devirleri sonrasında Banco Bilbao Vizcaya Argentaria SA (İspanya) 2015 yılında, hakim ortak olmuş ve yabancı mevduat bankaları grubuna geçmiştir.
Türkiye Halk Bankası A.Ş.	Halk Bankası ve Halk Sandıkları Kanunu ile Türkiye Halk Bankası kuruluş süreci 1933'te başlamış ve 1938'de faaliyete geçmiştir. Halk Sandıkları, 1963'te Türkiye Halk Bankası şubelerine devir suretiyle kapatılmıştır. 1992'de Türkiye Öğretmenler Bankası, 1993'te Sümerbank, 1998'de Etibank, 2001'de Türkiye Emlak Bankası A.Ş.'nin 96 şubesi, 2004'te Pamukbank T.A.Ş., Türkiye Halk Bankası A.Ş.'ye devredilmiştir.
Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.	1944 yılında kurulan bankanın %57,43 oranındaki banka hisseleri Koçbank A.Ş.'nin mülkiyetine geçmiştir. Koçbank A.Ş., Yapı ve Kredi Bankası A.Ş.'ye, tüzel kişiliğinin sona erdirilmesi suretiyle 2006 yılında devredilmiştir.

Kaynak: TBB, 2023a

* Mülkiyet yapısında değişikliğe neden olmayan hisse devirlerine tabloda yer verilmemiştir.

2.2. Bankacılık sisteminde hukuki düzenlemeler ve düzenleyici kurumların kuruluşu

Bankacılık sisteminde Cumhuriyet döneminde söz konusu olan yasal düzenlemeler, düzenleyici kurumların kuruluşuna ilişkin tarihi bilgiler Tablo 3'te yer almaktadır.

Tablo 3. Cumhuriyet Dönemindeki Hukuki ve Mesleki Yapılanmalar

Yıl	İşlem
1933	2243 sayılı Mevduatı Koruma Kanunu
1936	2999 sayılı Bankalar Kanunu
1958	7129 sayılı Bankalar Kanunu
1958	Türkiye Bankalar Birliği'nin (TBB) kuruluşu.
1981	2499 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu
1985	3182 sayılı Bankalar Kanunu
1999	4389 sayılı Bankalar Kanunu
1999	Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK) kuruluşu
2000	BDDK'nın faaliyete başlaması.
2001	Özel Finans Kurumları (ÖFK) Birliği kuruluşu
2005	5411 sayılı Bankacılık Kanunu
2005	ÖFK Birliği'nin Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB) unvanını alması.
2012	6362 sayılı Sermaye Piyasası Kanunu

Tablo 3'te yer alan kurumlara ilişkin açıklayıcı bilgiler şu şekilde ifade edilebilir:

BDDK, Bankacılık Kanunu ve mevzuatla kendisine verilen düzenleme ve denetlemeyle ilgili görev ve yetkileri kendi sorumluluğu altında bağımsız olarak yerine getirmektedir. Kurum kamu tüzel kişiliğini haiz olup, idarî ve malî özerkliğe sahiptir (5411 sayılı Bankacılık Kanunu, Md. 82).

Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu (TMSF) Bankacılık Kanunu ve ilgili diğer mevzuat ile verilen yetkiler çerçevesinde tasarruf sahiplerinin hak ve menfaatlerinin korunması amacıyla, mevduatın ve katılım fonlarının sigorta edilmesi, TMSF bankalarının yönetilmesi, malî bünyelerinin güçlendirilmesi, yeniden yapılandırılma-devir-birleştirilme-satış ve tasfiye işlemleri, TMSF alacaklarının takip ve tahsili işlemleri gibi görevlere sahiptir. TMSF de kamu tüzel kişiliğini haiz, idarî ve malî özerkliğe sahip bir kurumdur (5411 sayılı Bankacılık Kanunu Md. 111). Kredi kuruluşlarının nezdindeki resmi kuruluşlar, kredi kuruluşları ve finansal kuruluşlara ait olanlar haricindeki tüm mevduat ve katılım fonları, TMSF tarafından sigorta edilmektedir (5411 sayılı Bankacılık Kanunu, Md. 63).

Bankacılığa ilişkin kuruluş birlikleri olarak TBB ve TKBB bulunmaktadır. Mevduat bankaları ile kalkınma ve yatırım bankaları, tüzel kişiliği haiz ve kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşu olan TBB'ye; katılım bankaları ise aynı nitelikteki TKBB'ye, faaliyet izni aldıkları tarihten itibaren bir ay içinde üye olmak zorundadır (5411 sayılı Bankacılık Kanunu, Md. 79). Birliklerin mesleğin gelişmesini temin etmek, meslek ilkelerini belirlemek suretiyle bankaların ekonominin ihtiyaçlarına uygun olarak çalışmalarını sağlamak, üye banka mensuplarının uyacakları meslek ilkeleri ve standartlarını belirlemek başta olmak üzere görev ve yetkileri bulunmaktadır (5411 sayılı Bankacılık Kanunu, Md. 80).

Bankacılık, risk yönetimi uygulama ve teknikleri, denetim yaklaşımında gelişmeler yaşanmıştır. Bankacılık Düzenlemeleri ve Gözetim Uygulamaları Komitesi bankacılık alanında getirdiği standartlar ile bankaların olası risklere, krizlere karşı tedbirli ve güçlü bir yapıda olmalarını amaçlamıştır. Komitenin güçlü bankacılık için yayınladığı Basel I, Basel II ve Basel III Kriterleri Türkiye'de de uygulanmıştır (Cicoğlu ve Çil, 2019, s. 83).

3. Sonuçlar

Bankalar, kaynak sağlamaları, aracılık fonksiyonları vb. faaliyetleri nedeniyle finansal sistemlerde ve ülke ekonomilerinde çok önemli bir yere sahiptir. Bankaların faaliyetleri ve bankacılık sektörü, ekonomi politikalarının, uluslararası ekonomik değişikliklerin, ülkelerin kalkınmaya ilişkin önceliklerinin etkisiyle şekillenmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde de bankacılık sektörü benzer yapılanma dönemlerini yaşamıştır. Cumhuriyet'ten önce modern anlamda bankacılık faaliyetlerine çok rastlanmamakta, dönemde mevcut bulunan bankacılık faaliyetleri ve finansal faaliyetler de yabancılar tarafından yürütülmekte idi. Cumhuriyet ile birlikte ulusal bankalar atılım göstermiş olup, Türk iktisadi varlığının oluşturulmasında ve yabancı sermayenin kontrolünden kurtulmak için bankaların önemi ortaya konulmuştur. Cumhuriyetin ilk dönemlerinde, 1923-1944 olarak ele alınan bankacılık döneminde devlet desteği ile bankaların kuruluşunun önemi ele alınmıştır. Türkiye'nin kredi piyasasını düzenlemek ve milli bankacılığın gelişimi açısından bankalar kurulmuş ve bu kapsamda söz konusu amaç doğrultusunda etkili olmuştur.

1945-1959 döneminde meydana gelen ekonomik politika değişikliği bankacılık alanında da etkisini göstermiştir. Liberal politikaların uygulandığı dönemde özel sermaye yatırımları önem kazanmış ve bu yatırımların teşviki amacıyla bankalar kurulmuştur. Planlı ekonomi dönemi olarak ele alınan 1960-1980 döneminde kalkınma planlarında ele alınan hususlara yönelik bir sistem uygulanmıştır. Söz konusu dönemler mevduat ve yatırım bankacılığına farklı ağırlıklarda önem verilmesi itibariyle ele alınabilir.

Finansal serbestleşme dönemi yabancı bankaların kurulmasının elverişli hale geldiği, bankacılığın dışa açıldığı dönem olarak ele alınabilir. Bankacılık sektörünü oldukça etkileyen Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizi sonrasında bankalara ilişkin düzenlemeleri gerçekleştirmek için Bankacılık Sektörü Yeniden

Yapılandırma Programı hazırlanmıştır. Ekonomide ve bankacılık sisteminde olumlu yönde gelişmeler meydana gelmiştir.

Yeniden yapılandırma dönemin sonrasında bankacılık sektöründe bankaların birleşmesi, hisse devri gibi nedenlerle yapı değişiklikleri yaşadığı ve yabancı bankaların kurulduğu, ulusal sermaye ile kurulan birkaç bankanın ise kalkınma ve yatırım bankası olduğu görülmektedir.

Kaynakça

- Akgüç, Ö. (1975). *Cumhuriyet döneminde bankacılık alanında gelişmeler* (Türkiye Bankalar Birliği Yayın No:71). Ankara
- Akgüç, Ö. (1992). *100 soruda Türkiye’de bankacılık*. Gerçek Kitabevi.
- Artun, T. (1983). *İşlevi, gelişimi, özellikleri ve Sorunlarıyla Türkiye’de bankacılık*. Tekin Kitabevi.
- Atatürk Ansiklopedisi. *Türkiye iktisat kongresi*. 30.07.2023 tarihinde <https://atatürkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-iktisat-kongresi/> adresinden alındı.
- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı. *Türkiye iktisat kongresi’ni açış söylevi / İzmir*. 30.07.2023 tarihinde <https://www.atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demecleri/turkiye-iktisat-kongresini-acis-soylevi-izmir> adresinden alındı.
- Atukalp, M. E. ve Karakaya, A. (2020). *Bankacılık sistemi ve rekabet Türkiye’deki mevduat bankalarından deliller*. Ekin Yayınevi.
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK). (2005). *5411 sayılı bankacılık kanunu*. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5411.pdf>
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK). (2023a). *10543 sayılı Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu kararı*. <https://www.bddk.org.tr/Mevzuat/DokumanGetir/1169>
- Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK). (2023b). *10561 sayılı Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu kararı*. <https://www.bddk.org.tr/Mevzuat/DokumanGetir/1172>
- Başar, M., ve Coşkun, M. (2006). *Bankacılık uygulamaları* (Anadolu Üniversitesi Yayın No: 1711). Eskişehir.
- Cicoğlu, Ş. ve Çil, C. G. (2019). Türkiye’de uygulanan Basel Kriterleri ve Basel III kriterlerinin Türk finans sistemine etkileri. *Politik Ekonomik Kuram*, 3(1), 83-104. <https://doi.org/10.30586/pek.559663>
- Çivi, H. (1985). *Türkiye’de bankacılık teori, uygulama ve sonuçları*. Fon Matbaası.
- Keskin, E., İnan, E.A., Mumcu M., ve Erdönmez, P. (2008). *50. yılında Türkiye Bankalar Birliği ve Türkiye’de bankacılık sistemi “1958-2007”* (Türkiye Bankalar Birliği Yayın No: 262). İstanbul. <https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/808/2tbb50yil.pdf>
- Özince, E. (2008). Finansal sektör – uluslararası gelişmeler ve Türkiye deneyimi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 40, 24-44.
- Parasız, İ. (2009). *Para banka ve finansal piyasalar*. Ezgi Kitabevi.
- Resmi Gazete. (1984). 24.02.1984 tarih ve 18323 sayılı. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18323.pdf>
- Şahin, H. (2012). *Türkiye ekonomisi*. Ezgi Kitabevi
- Türkiye Bankalar Birliği (TBB). (2023a). *TBB tarihsel bilgiler faaliyet gösteren bankalar*. https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/1360/Faaliyet_Gosteren_Bankalar.xlsx
- Türkiye Bankalar Birliği (TBB). (2023b). *TBB tarihsel bilgiler faaliyeti sona eren bankalar*. https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/1362/Faaliyeti_Sona_Eren_Bankalar.xlsx
- T.B.M.M. (1975). *Devlet sanayi ve işçi yatırım bankası kuruluşuna dair kanun hükmünde kararname* (11.11.1975 tarih ve 13 sayılı, Md. 3). <https://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem21/yil01/ss155m.htm>
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı. (1963). *Birinci beş yıllık kalkınma planı (1963-1967)*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Kalkinma_Plani_Birinci_Bes_Yillik_1963-1967.pdf
- T.C. Başvekalet Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi. (1955). *Bankalar kanunu lâihası ve muvakkat encümen mazbatası*. <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d11/c004/tbmm11004078ss0121.pdf>
- Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB). (2023a). *Tarihçe*. <https://tkbb.org.tr/sayfa/detay/hakkimizda/tarihce-856934>
- Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB). (2023b). <https://tkbb.org.tr/banka-bilgileri#1728>
- Zarakolu, A. (1974). *Cumhuriyetin 50. yılında memleketimizde bankacılık*. (Türkiye Bankalar Birliği Yayın No: 61). Ankara.

Nuclear Energy Development in the United Arab Emirates: A Model for Other Nuclear Energy Aspirant States?

Çiğdem Pekar¹

Abstract

The United Arab Emirates (UAE) established and largely carried out an ambitious plan to become the first Arab country to have a civilian nuclear energy program. By providing an overview of the nuclear energy development in the UAE, the study suggests that numerous important elements, including specific Emirati policies and methods, and the country's persistence in implementing these policies, would explain the country's success in building a nuclear energy program. Firstly, the UAE has worked closely with the International Atomic Energy Agency (IAEA) not only in building the scientific and technological capabilities of the country but also in legal, regulatory and institutional infrastructure. Secondly, it was critical for the UAE to join mandatory international nuclear law treaties, agreements, and even voluntary international measures for nuclear non-proliferation, safety, security, and liability. Finally, concluding various bilateral agreements with foreign governments and entities also played a major role for the success of the country's nuclear program. The study also assesses both negative and positive responses to the suggestion that the UAE's nuclear experience as a newcomer country serves as a model program for a number of other non-nuclear states interested in pursuing a peaceful nuclear energy program.

Keywords: The United Arab Emirates (UAE), nuclear energy, nuclear cooperation, nuclear non-proliferation regime

Jel Codes: F5, K3, Q4

Birleşik Arap Emirlikleri'nde Nükleer Enerji Gelişimi: Nükleer Enerji Talebinde Bulunan Diğer Ülkeler İçin Bir Model mi?

Özet

Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) sivil bir nükleer enerji programına sahip ilk Arap ülkesi olmak için iddialı bir plan oluşturmuş ve bu planını büyük ölçüde uygulamıştır. BAE'deki nükleer enerji gelişimine genel bir bakış sunan bu çalışma, belirli BAE politika ile ülkenin bu politikaları uygulamadaki ısrarı da dahil olmak üzere çok sayıda önemli temel unsurun ülkenin nükleer enerji programı oluşturmadaki başarısını açıklayacağını öne sürmektedir. İlk olarak, BAE sadece ülkenin bilimsel ve teknolojik kapasitesinin geliştirilmesinde değil, aynı zamanda yasal, düzenleyici ve kurumsal altyapısının oluşturulmasında da Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (UAEA) ile yakın işbirliği içinde çalışmıştır. İkinci olarak, BAE'nin zorunlu uluslararası nükleer hukuk anlaşmalarına, sözleşmelerine ve nükleer silahların yayılmasının önlenmesi, emniyet, güvenlik ve sorumluluğa dair uluslararası tedbirlere gönüllü olarak katılması kritik önem taşımıştır. Son olarak, yabancı hükümetler ve kuruluşlarla çeşitli ikili anlaşmaların imzalanması da ülkenin nükleer programının başarısında önemli bir rol oynamıştır. Çalışma aynı zamanda BAE'nin nükleere yeni giren bir ülke olarak yaşadığı tecrübenin, barışçıl nükleer enerji programı yürütmek isteyen nükleer enerjiye sahip olmayan devletler için bir model program olarak görülmesi önerisine verilen olumlu ve olumsuz yanıtları da değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), nükleer enerji, nükleer işbirliği, nükleer yayılmanın önlenmesi rejimi

Jel Kodları: F5, K3, Q4

Araştırma ve Yayın
Etigi Beyanı

Çalışma etik kurul kararı gerektirmemektedir.

Yazarların Makaleye
Olan Katkıları

Ç. P.'nin makaleye katkısı %100'dür.

Çıkar Beyanı

Üçüncü taraflar açısından çalışmada çıkar ilişkisi/çatışması bulunmamaktadır.

¹ Asst. Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Political Science, Department of International Relations, Çanakkale/Türkiye, cbilezikci@comu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4407-5763

1. Introduction

The United Arab Emirates (UAE) has established and mostly fulfilled an ambitious plan to become the first Arab nation to have a civilian nuclear energy program. According to the official statements there are several reasons behind the country's nuclear energy decision. In the short term, the UAE government intends to diversify its energy sources in response to 9% annual growth in energy consumption (ENEC, 2008). Because water is obtained through the use of desalination plants, which need significant amounts of energy, electricity becomes more vital than water. It is remarkable that the UAE, while being located in a desert, has one of the highest water usage rates in the world. With 500 liters per day, the UAE has one of the highest per capita water usage rates in the world (The US Department of Commerce, 2019). As a result, the UAE government has prioritized water production in its energy program. In this regard, nuclear energy offers a significant advantage over other energy sources. The lower cost of producing desalinated water makes nuclear power even more appealing than alternative energy sources.

In the long term, the UAE government aims to diversify its whole economy. According to the government's declarations The UAE will be able to produce more varied and ecologically friendly energy options for both domestic consumption and international distribution with the aid of the investment in nuclear energy. Nearly all of the UAE's energy needs are currently met by fossil fuels, but the country's officials are planning for long-term economic and environmental sustainability (UAE Energy Strategy, 2018). According to Hamad Al Kaabi, the UAE Ambassador to the IAEA, in order to fulfill the nation's rising energy demand, the UAE has decided to develop a nuclear power program. Thus, the UAE "chose nuclear power for its commercial and environmental competitiveness" (IAEA Bulletin, 2017:10). It is put in the country's national Clean Energy Strategy, announced in January 2017, that the UAE will make enormous investments in the development of renewable energy technologies which make up 44% of its energy mix by 2050, but renewables by themselves won't be able to meet future energy demands. According to the government's projections in the framework of this Strategy, nuclear energy will have a 6% share in the total energy mix. Furthermore, Clean Energy Strategy will involve a \$163 billion investment by 2050 to attain half of its energy from nuclear power with renewables, 38% from gas, and 12% from coal (UAE Energy Strategy, 2018).

As a Middle Eastern country currently pursuing a nuclear energy program, the development and status of UAE nuclear program has been discussed from different aspects. According to some experts, aside from practical energy issues, the UAE sees its prospective use of peaceful nuclear energy as an opportunity to effect positive change on a global scale (Al Nahyan, 2008: 14-19). Furthermore, according to several government officials and experts from the UAE and abroad, the country's nuclear experience as a newcomer country presents a model program for several other non-nuclear states ambitious to pursue a peaceful nuclear energy program (Ebinger et. al; 2011; Fisher, 2021; Smithsonian Magazine). In his article titled "Nuclear Newcomer Countries—The Path of the United Arab Emirates" published in the Bulletin of Atomic Scientists, Ambassador Hamad Al Kaabi states that the UAE's program is on schedule to fulfill the country's expanding energy needs. According to the Ambassador, more importantly, it has evolved into an "a model program for ensuring that safety, security, and non-proliferation are top priorities" (2015: 52).

2. Development of the UAE's Nuclear Energy Program

In December 2006 members of the Gulf Cooperation Council (GCC) made an announcement stating that its members are interested in the establishing nuclear energy programs. In 2007, IAEA stated that it would cooperate with the member countries on a feasibility study for a regional nuclear power and desalination program (WNA, 2023). When one looks back to the year of 2006 from the 2020s, it became clear that this year was one of the hottest years in "peaceful use of nuclear energy"² discussions due to the Iranian nuclear program which Iran claims was started to obtain nuclear energy and its nuclear facilities

---

² According to the IAEA peaceful uses of nuclear energy can be described as the usage of nuclear science and technology to contribute to energy, health, environment, water, food, agriculture and industry fields (IAEAa).

are used only for peaceful purposes but that certain countries, mainly the US, believe was aimed to create nuclear weapons (Davenport, 2023; Rezaei, 2017; NTI, 2011). On the one side Mahmoud Ahmadinejad was affirming the country's commitment for the development of Iranian nuclear power industry and announcing that Iran has enriched the reactor-grade uranium for civilian purposes (BBC, 2006). On the other hand, the United Nations Security Council was releasing statements on Iran's nuclear program which raises serious concerns for the international community. Furthermore, there were ongoing efforts to pursue nuclear negotiations to prevent Iran from developing a nuclear weapon. There is no doubt that, international community was on pins and needles waiting to see if the negotiations would succeed or the Iranians would follow the path of a nuclear weapon. In the same year while Non-Aligned Movement countries who have a huge majority in the UN General Assembly announced their support for Iran's civilian nuclear program, UN Security Council has decided to impose sanctions on Iran (Davenport, 2023). In the light of these developments, GCC's announcement and the IAEA's quick response would be evaluated as the intension of all actors to behave in the international legal framework in order to benefit from civilian nuclear energy.

One year later, in April 2008 the UAE independently announced a thorough nuclear energy policy document titled "Policy of the United Arab Emirates on the Evaluation and Potential Development of Peaceful Nuclear Energy" (known as the "White Paper") in consultation with the IAEA and major nuclear supplier governments (United States, the United Kingdom, France, South Korea, Germany and Japan) (ENEC, 2008). It can be monitored that after 2008, the UAE- a nuclear newcomer country which does not have any nuclear infrastructure beforehand, has taken quick and concrete steps in its civilian nuclear energy program. It accepted a \$20 billion proposal from a South Korean corporate consortium to build four commercial nuclear power reactors in Barakah by 2020 with a combined capacity of 5.6 GWe (KEPCO). The first nuclear power plant (NPP) had its Unit 1 linked to the grid in August 2020, unit 2 in September 2021, and unit 3 in October 2022. The UAE currently has three operational reactors and one (4,019 MWe) reactor under construction as of July 2023 (WNA, 2023; ENEC, t.y.).

The content of the 2008 Emirati White Paper, released in English and Arabic, can be regarded as a significant policy paper for two major reasons. First, it outlines the country's motivations for pursuing civilian nuclear energy and assesses the feasibility of using this energy. Then, it lays out a precise plan of action including set of principles, commitments, and strategies implementation of national nuclear energy program. The UAE's White Paper presents a particular feature in terms of the country's commitments regarding its future nuclear fuel cycle activities. In this policy document, firstly, the UAE shows its support for the strengthening non-proliferation efforts by renouncing "any intention to develop a domestic enrichment and reprocessing capability"³. Furthermore, the country makes a commitment to "source fuel from reliable and responsible foreign suppliers" for its NPP. Finally, the UAE clearly states the country "will not be involved in nuclear fuel-cycle activities" (ENEC, t.y.). According to an influential US-based think tank, Brookings Institute, report there was an "overwhelming positive response" from the international community to the UAE's approach (Ebinger et. al., 2011:4). This positive response is significantly meaningful in order to assess the country's further non-proliferation steps and membership in global nuclear law framework. Furthermore, in its White Paper the UAE put six principles defining the policies that the country will pursue as it continues to assess the possible use of nuclear energy including the UAE's commitment to a) complete operational transparency, b) non-proliferation, c) safety and security, d) cooperation with the IAEA, e) cooperation with the foreign partners, e) long term sustainability (ENEC, 2008: 1). Furthermore, the significance of the UAE White Paper is also clear when one takes into consideration that the US and the UAE released a Memorandum of Understanding (MOU) on Nuclear Energy Cooperation just one day after its declaration stating the U.S. intent to assist the Emirates with its civil nuclear program (DOS, 2008).

---

³ The ability to manufacture fuel for nuclear reactors, either by enriching uranium or reprocessing the plutonium in spent nuclear fuel, is the most vulnerable part of a nuclear energy program's fuel cycle. This is due to the fact that, whereas low-enriched uranium can be used as nuclear reactor fuel, highly enriched uranium and reprocessed plutonium can be used as both fuel (in certain types of nuclear reactors) and fissile material in nuclear bombs.

The UAE has progressed on the commitments outlined in its White Paper through the establishment of the country's nuclear institutional infrastructure. The Federal Authority for Nuclear Regulation (FANR) is established with Federal Law Concerning the Peaceful Uses of Nuclear Energy by Decree No. (6) of September 2009 (The UAE Government, 2009). The Emirates Nuclear Energy Corporation (ENEC) is established with Law No. (21) of December 2009 (IAEA, 2012). 2009 Federal Law re-emphasized above mentioned six guiding principles as well as the country's decision to forgo domestic uranium enrichment and plutonium reprocessing. As it will be discussed, although it is a nonbinding commitment, the UAE's declaration of its decision to forgo enrichment and reprocessing capabilities presents significant importance for the country's position in the non-proliferation community and its future nuclear cooperation with nuclear suppliers. FANR as an independent nuclear regulator is the critical actor in the country's nuclear energy program. In this regard, FANR is in charge of general oversight and regulation of nuclear safety, security, radiation protection, and safeguards. Furthermore the Authority has a primary responsibility to establish legal frameworks "for physical protection, emergency preparedness and response for nuclear facilities and activities" and oversight the international legal obligations in the nuclear sector entered into by the UAE (IAEA, 2022).

Following its formation in 2009, the ENEC as another critical actor, was mandated by the UAE Government to implement the Emirati Peaceful Nuclear Energy Program and to develop this program's cornerstone; the Barakah Nuclear Energy Plant. It has further duties such as to make strategic investments and to collaborate with foreign partners in the nuclear sector (ENEC, t.y.). In this framework, ENEC is responsible for contracting and constructing the NPPs, working with the government "to ensure that the nuclear energy program is aligned with industrial and infrastructure plans" of the country and to building human resource capacity in collaboration with Khalifa University and the Institute of Applied Technology as the major stakeholders (IAEA, 2022). In the very same year of its establishment, ENEC immediately took a significant step to realize the country's nuclear ambitions and awarded the Korea Electric Power Corporation (KEPCO) led consortium an approximately \$20 billion bid to build four third-generation APR1400 pressurized water reactors (PWR) at a selected site. This site is announced as the Barakah site in 2012 following a two-year NPP site evaluation process including license applications and environmental assessment approvals. Construction of the Barakah NPP has started in the same year. Meanwhile, the formation of the regulatory body and related regulations for the UAE's nuclear energy program was strongly backed by Korean regulators and the IAEA. It can be said that, the IAEA's cooperation was crucial in giving help and technical support to the UAE. It is mentioned by the academics that before the initiation of its nuclear program, the UAE postponed it by two years in order to ensure that "its operator was well-trained and well-equipped" (Opatowski, 2023: 13).

While working on the international cooperation in order to construct the country's very first NPP, ENEC also established two particular boards. Firstly, Nuclear Safety Review Board which is composed of five members, all experienced actors in nuclear energy programs from Korea, Japan, and the USA. Secondly, ENEC International Advisory Board (IAB) of experts headed by Dr. Hans Blix, a former director general of the IAEA. Those steps have been evaluated as the UAE's efforts to establish a positive image among international nuclear community by gaining international nuclear experts' support and approval for its nuclear program (Early, 2010: 271; Shamsi, 2018).

In addition, the UAE took concrete steps in order to develop and manage human resources for its long-term nuclear program and to complement its nuclear energy objectives. Because the UAE has a tiny native population, international specialists from various sectors were brought to ensure that the project developed and maintained a professional nuclear cadre. As it is mentioned in the country's official declarations, the UAE places a strong emphasis on developing human resources and major stakeholders in this regard are Khalifa University and the Institute of Applied Technology. On the program, thousands of local engineers are employed, and about 70% of the regulating body's members are Emirati citizens.⁴

---

⁴ As of January 2022, FANR employs around 251 employees of which Emirati constitute 72%. Women made up 43% of the total workforce (IAEA, 2022).

As a nuclear newcomer country with no previous infrastructure in nuclear energy, the UAE has deeply needed international cooperation to advance its nuclear energy program. Furthermore, in order to gain foreign nuclear support, it had to follow international legal rules those were established to provide peaceful nuclear energy to non-nuclear weapon states on the one hand and to prevent proliferation of nuclear weapons on the other.

3. Internationalizing the Emirati Nuclear Program: The UAE's Membership in International Nuclear Legal Framework and International Nuclear Cooperation Agreements

3.1. The UAE's Membership in International Nuclear Legal Framework

In order to take advantage of its civilian nuclear rights, the UAE took determinant steps to become a member of international nuclear law framework-in other words global non-proliferation regime which can be defined as the comprehensive international network of agreements and institutions aimed at avoiding the spread of nuclear weapons and contributing to the peaceful use of nuclear energy and advancement of arms control and disarmament (Smith, 1987; Dhanapala and Rydell, 1995). First step was becoming party to the Treaty on Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT)⁵. The UAE acceded to the NPT in 1995 order to be bound by the treaty and enjoy the peaceful nuclear energy rights (NPT, 1970). Next step was establishing a close cooperation with the IAEA. As it is stated in the previous part, GCC states immediately got the Agency's support when they declared their intention to pursue civil nuclear programs. After this date, the UAE has intensively consulted the IAEA for the formation of its long term nuclear energy policy-including the country's very first White Paper on nuclear energy. In this regard, it can be said that the UAE has strictly followed the IAEA's "Milestones Approach" which covers both the "hard" infrastructure such as the electrical grid and sites and "soft" infrastructure such as the nuclear law and regulation (IAEA, 2015; FANR, 2018). With a closer look at the UAEs institutional infrastructure it is seen that as it expands its nuclear program, the IAEA's regulations and guidelines have explicitly influenced FANR's basis and organization. As it is stated on the FANR web page, the country seeks the Agency's technical assistance in several areas including safeguards, physical protection, safety and liability (FANR). In this regard, the IAEA has been invited by the UAE and FANR to conduct several significant peer reviews as part of which foreign experts will evaluate the UAE's compliance with the IAEA requirements.

Among all of these visits Integrated Nuclear Infrastructure Review (INIR) is crucial for the UAE. INIR, a process that supplements the standards and guidelines in the Milestones document, was first carried out in January 2011 by a delegation sent by the IAEA. According to the IAEA's 2011 INIR report, the program was "progressing well." The report stated that "the UAE had followed its recommended comprehensive 'milestones' approach for such countries". Moreover it emphasized various aspects of the Emirati program which is regarded as "good practices for other countries starting nuclear power programs to consider" (IAEA, 2011). In 2018, the IAEA carried out another INIR mission to the UAE with a team of 9 international and IAEA experts in order to review the country's nuclear energy infrastructure progress since 2011 visit. Agency's 2018 visit was a Phase 3 INIR mission following Phase 1 and Phase 2 evaluations in 2011 which described as the final and third phase of the strategy covers actions to implement the first nuclear energy plant and is completed when Milestone 3 - Ready to commission and operate the first nuclear energy plant - is achieved" (FANR, 2018). The INIR mission was the first one conducted by the IAEA for a country in the last phase of the Milestones Approach. Furthermore, the UAE has developed appropriate entities, the legal and regulatory framework, and has plans for reaching

---

⁵ The three interconnected pillars of nuclear non-proliferation, nuclear disarmament, and peaceful uses of nuclear technology are mentioned in all eleven articles of the NPT. Articles I, II, and III of the NPT govern the nonproliferation responsibilities of Nuclear Weapon States (NWS) and Non-Nuclear Weapon States (NNWS). In exchange for agreeing to sign the NPT and refrain from acquiring nuclear weapons, the NNWS are granted "the inalienable right... to develop research, produce, and use nuclear energy for peaceful purposes without discrimination" under Article IV. The NWS are required to gradually disarm their nuclear arsenal in accordance with Article VI in order to lower the overall number of weapons they possess (NPT, 1970).

operational preparedness, according to the 2018 INIR report (IAEA, 2018). 13 peer review and advisory services in total were conducted to the UAE which cover all parts of its nuclear program.

Apart from its membership to the NPT and close cooperation with the IAEA, Emirati government has entered into a range of related international treaties, agreements and conventions as it is seen in Table 1 below.

Table 1. The UAE's Membership in International Nuclear Legal Framework

	Signature	Succession/Ratification
Convention on Early Notification of a Nuclear Accident	2 October 1987	2 November 1987
Convention on Assistance in the Case of a Nuclear Accident or Radiological Emergency	2 October 1987	2 November 1987
Treaty on Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT)		26 September 1995
Comprehensive Test Ban Treaty (CTBT)	25 September 1996	18 September 2000
IAEA Comprehensive Safeguards Agreement (CSA)	15 December 2003	09 October 2003
Convention on Physical Protection of Nuclear Material	16 October 2003	15 November 2003
International Convention for the Suppression of Acts of Nuclear Terrorism		10 January 2008
Convention on Nuclear Safety	31 July 2009	29 October 2009
Convention on the Safety of Spent Fuel Management and on the Safety of Radioactive Waste	31 July 2009	29 October 2009
IAEA Additional Protocol to the Safeguards Agreement	08 April 2009	20 December 2010
Protocol to Amend the Vienna Convention on Civil Liability for Nuclear Damage of 1997		2012
Joint Protocol Relating to the Application of the Vienna Convention and the Paris Convention		2012
Convention on Supplementary Compensation for Nuclear Damage		07 July 2014

Source: Compiled by the author from the FANR website and Al Kaabi (2022)

The short time spans between the signing and ratification of the aforementioned agreements and conventions can be interpreted as the country's determination to be a part of the global nuclear non-proliferation regime, which includes commitments of nuclear non-proliferation and benefit from peaceful uses of nuclear energy on the one hand and regulations on nuclear safeguards, safety, security and liability on the other. Meanwhile, the UAE was also determent to transfer related nuclear international legal framework into its national legal system. As it is stated by Ambassador Al Kaabi, the UAE established eight new regulations for “the safe, secure, and peaceful use of nuclear applications” prior to the initiation of the Barakah NPP's first Unit, as well as devised licensing and inspection procedures (2022; 304).

Among above major nuclear law pieces, adoption of the NPT as the cornerstone of the regime was vital to be a part of international nuclear community as a NNWS and have a right to pursue a peaceful nuclear energy program in exchange of a commitment not to obtain or develop nuclear weapons (NPT, 1970). In this regard, Emirati's voluntarily adoption of the IAEA's Additional Protocol presents significant

importance due to two reasons. First, it is strengthening the country's Comprehensive Safeguards Agreement (CSA) with the IAEA by granting expanded rights to the Agency in order to verify all nuclear material in the country is being used for peaceful purposes. Second, as a nuclear newcomer country with energy ambitions in the Middle East, the UAE clearly showed its intention to follow the IAEA's guidance and keep its program transparent and more accessible for the IAEA investigations for verification of its peaceful nuclear activities (IAEA, 1997).⁶

The UAE's adoption of major international nuclear security and safety measures are also crucial to pursue its nuclear program in line with the international rules and IAEA milestones. In this regard, the UAE also took voluntarily measures in its national law system. For instance, in terms of nuclear liability, the UAE passed laws in October 2012 in accordance with the updated Vienna Convention. In addition to the IAEA's assistance the UAE needed foreign collaborations at a variety of levels, including industry and government. To this end the country has concluded several MOUs and nuclear cooperation agreements as well as agreements with foreign regulators.

3.2. The UAE's International Nuclear Cooperation Agreements

Following its initial nuclear cooperation deal with France in January 2008, the UAE negotiated nuclear cooperation agreements with several countries. The United States (US)-UAE 123 Agreement, agreed by both parties in May 2009, entered into force in the same year. Nuclear cooperation agreements with Korea, Japan, United Kingdom, Australia, Canada, Russia, Argentina and Japan have followed the US agreement. As it will be discussed in the upcoming parts, the US-UAE agreement has caught particular attention to the significant non-proliferation conditions it has covered.

Table 2. The UAE Bilateral Nuclear Agreements

	Date
Nuclear Cooperation Agreement with France	2008
Nuclear Cooperation Agreement with the US (123 Agreement)	2009
Nuclear Cooperation Agreement with Republic of Korea	2009
Nuclear Cooperation Agreement with Japan	2009
Nuclear Cooperation Agreement with United Kingdom	2010
Nuclear Cooperation Agreement with Australia	2012
Nuclear Cooperation Agreement with Canada	2012
Nuclear Cooperation Agreement with Russia	2012
Nuclear Cooperation Agreement with Argentina	2013
Nuclear Cooperation Agreement Japan	2013

Source: Compiled by the author from the FANR web site.

As it is stated among above mentioned bilateral agreements, the US-UAE 123 Agreement presents a particular case due to the UAE's commitment to forgo domestic enrichment and reprocessing activities. Following the conclusion of a MOU between the two countries in 2008, on May 21, 2009, the two nations formally signed a "123 Agreement" (a reference to Section 123 of the U.S. Atomic Energy Act of 1954). The deal was approved by the U.S. Congress and became effective on December 17, 2009 (US

⁶ According to the IAEA as of 3 May 2023 there are 141 parties to the AP although there are 154 signatories. See IAEA, 1997, "Model Additional Protocol" INFCIRC/540 (Corrected), <https://www.iaea.org/sites/default/files/20/01/sg-ap-status.pdf>.

Adoption status of Middle Eastern states with significant nuclear activities are as follows: Algeria (signed), Iran (provisionally applied between 16 January 2016 and 23 February 2021), Iraq (ratified), Jordan (ratified), Libya (ratified), Morocco (ratified), United Arab Emirates (ratified). Egypt, Israel, Saudi Arabia and Syrian Arab Republic are have not signed the AP yet. Among those countries, Israel as a non-member of NPT has not concluded a CSA with IAEA. Furthermore, Saudi Arabia has an old version of SQP in force with the IAEA. For a detailed analysis, see John Carlson, "Nuclear Verification in a Middle East WMD Free Zone" Geneva, Switzerland: UNIDIR, 2022.

Government Printing Office, 2009; The White House, 2009). Although, originally, recipient states are not compelled to renounce enrichment or reprocessing under the 123 agreements some of these agreements include provisions for these activities. According to the US-UAE 123 agreement, the US has the right to cease its nuclear cooperation with the UAE if it “possesses sensitive nuclear facilities on its territory” or “engages in activities related to uranium enrichment or nuclear fuel reprocessing on its territory”. The term “gold standard” refers to this additional non-proliferation legal commitment (Kerr et. al., 2011:17).

The “gold standard” has been regarded as a model for the future nuclear cooperation agreements particularly by the US and the UAE officials. At the signature ceremony of the 123 agreement, the UAE Ambassador Yousuf Al Otaiba stated that: “this agreement supports a new global gold standard for the development of peaceful, civilian nuclear energy”. During the ceremony, Ambassador Al Otaiba further explained gold standard by mentioning the Kingdom’s “commitment not to enrich uranium or reprocess spent fuel” which means “the UAE will not house these sensitive technologies” (Gulf News, 2009). It should be also noted that, the UAE's agreement with the US allows it to ship spent fuel to France or the United Kingdom for storage or reprocessing with prior US approval and no separated plutonium is returned to the UAE. 123 Agreement with the UAE also includes an “Agreed Minute” clause which would be activated if another country in the region signs a 123 nuclear cooperation agreement with US in “favorable terms” which does not include a gold standard condition in another words “improved terms” with another non-nuclear-weapon state in the Middle East. In this situation upon the request of the UAE 123 Agreement with the US would be re-negotiated and amended (US Government Printing Office, 2009).

Due to above mentioned features of the 123 Agreement, the US Under Secretary for Arms Control and International Security Ellen Tauscher said that “the UAE model will become even more important as the world grapples with how to enforce and strengthen the non-proliferation regime” (The UAE Embassy, 2009). At a Hearing Before the Committee on Foreign Affairs in 2009, Undersecretary further stated that “I believe any future U.S. 123 agreement in the region—with Jordan, Kuwait, and other states that are seeking it—should follow this model” (House of Representatives, 2009). It can be said that following the conclusion of this 123 Agreement, it has been widely discussed whether this agreement would be model for the upcoming agreements.

4. The Emirati Nuclear Experience and 123 Agreement: A model for the Other Aspirant States?

The reasons behind the UAE acceptance of gold standard is attempted to be explained by several scholars. According to one point of view, the Emirati state is freely waiving its right to domestic uranium enrichment and reprocessing spent fuel, both of which are required to produce fissile material for nuclear weapons, as a “sign of good faith in building a bulwark against regional proliferation” (Finlinson, 2022; 113). According to another view, by “proactively engaging with the U.S. nuclear community” the UAE successfully dissuaded possible deal opponents and gained from the community's knowledge for its nuclear program (Early, 2010: 271). As Jessica Varnum states, the adherence of the gold standard is also seen as “a stamp of approval” from the US (Varnum, 2012; Squassoni, 2015).

It is being discussed particularly in the US academic circles whether this agreement would be model for the upcoming agreements in two ways: first, whether the US would be able to conclude any other agreement with a region country if the it accepts gold standard as a model condition for its future 123 agreements; second would other nuclear supplier states such as Russia and China follow the steps of the US in order to strengthen non-proliferation standards in their respective nuclear cooperation agreements. Regarding the first question, it should be noted that since its 123 agreements with the UAE, the US has not been successful to conclude any new 123 agreement with a region country. Furthermore, during the US-Saudi Arabia 123 agreement negotiations gold standard issue has become a significant obstacle in the way of the conclusion of a nuclear cooperation agreement between the countries. It can be said that, from

the US point of view taking the Emirati non-proliferation steps- such as the adherence of gold standard and Additional Protocol, as a model in its expectations and future demands has led to a deadlock in US-Saudi Arabia nuclear negotiations.

Regarding the second question, it is mostly argued that other nuclear supplier states would not follow US steps. It is put in an expert analysis from Harvard University scholars that “other suppliers are highly unlikely to follow this model” (McGoldrick et al. 2011: 49). According to the authors, because of this the effectiveness of this strategy to stop the spread of enrichment and reprocessing may be restricted to a handful of countries at most, and the likelihood that it will serve as a more widespread model is low (McGoldrick et al. 2011; 49). Moreover, according to Fred McGoldrick, who spent more than 30 years at the US State and Energy Departments, if the US insist that its cooperating partners “forswear enrichment and reprocessing”, the US will “risk losing out on nuclear sales and the jobs that go with them”. Thus, according to him, this so-called gold standard may turn out to be fool’s gold (McGoldrick, 2010: 9).

The possible partner country may not have a clear intention to create a nuclear weapon for sure if it does not follow the Emirati stages. Rather, according to the most of the official statements from the region countries, it can be said that they are making particular emphasis on their “inalienable right” in the framework of the NPT. For instance Jordan Atomic Energy Head one stated that the UAE “has relinquished all its NPT rights to sensitive nuclear technology indefinitely. Why should we give up our rights?” He further declared that his country will be “sticking and adhering to the NPT, and full rights and privileges under the NPT (McGoldrick et al. 2011:23).

On the other hand, Kuwait makes contrary declarations. Motivated by the UAE's advancements in nuclear energy, Adnan Shihab-Eldin, the advisor to Kuwait's Nuclear Energy Commission, reportedly said that: “we considered the Emirates as an example” in the author’s interview with Kuwaiti officials (Sim, 2021: 268-9). Kuwait example supports the arguments that the UAE’s nuclear energy experience would be seen as a model by the region countries. According to these studies the UAE's approach exemplifies the potential rewards for nations ready to provide significant safety, security, and non-proliferation guarantees in exchange for international nuclear assistance. The UAE allayed the worries of many in the non-proliferation community who could have objected to such a contract by speaking with major nuclear suppliers at the beginning of their nuclear program and making strict non-proliferation guarantees (Early, 2010: 273-4). In parallel with these arguments the UAE Ambassador Hamad Al Kaabi stated “the UAE's commitment to the highest standards of operational transparency, safety, security, and non-proliferation”, as well as the nation's collaboration with the IAEA, have allowed the UAE program to serve as a model for many countries starting their nuclear power programs (IAEA Bulletin, 2017: 15). In line with these statements, the UAE Diplomat Al Otaiba said that the UAE's voluntary pledges “exceeded commitments secured from Iran under the JCPOA,” and if Iran is sincere about non-nuclear goals, “signing onto the same voluntary commitments as the UAE” would be the clearest indicator of its intentions (Finlinson, 2022: 119). It is clear that, success of the UAE nuclear energy program is significant for the Middle East countries. According to Mohamed Shaker, who was a well-respected Egyptian diplomat and authority on the NPT, the UAE “operating nuclear reactors would show that the region countries do not need a full fuel cycle in order to have their own nuclear energy programs” (Shaker, 2014: 518).⁷ Shaker further states that: “Introduction of nuclear power in the Arab world would raise the question of how many elements of the nuclear fuel cycle a country should need to operate a modern ... nuclear industry. Does every country need its own nuclear fuel cycle?” (2014: 518).

5. Conclusion

Following the announcement of the UAE’s White Paper in 2008, in twelve year-time, the Barakah Nuclear Energy Plant went online in August 2020, making the UAE the first Arab country to build and operate a NPP. The UAE has an operational nuclear energy program as of July2023, with three reactors

⁷ Mohamed I. Shaker, is the author of the seminal book “The Nuclear Non-Proliferation Treaty: Origin and Implementation, 1959– 1979”, London: Oceana Publications, 1980.

connected to the grid and commercially operational and a fourth approaching completion. As it is discussed, while the UAE government plans to diversify its energy sources in the short term it intends to diversify its whole economy in the long term.

The study evaluates that relatively fast and smooth progress in the UAE's nuclear energy program includes several actors and government implementations. The White Paper can be regarded as the government's attempt to define the difficulties and processes required to establish a civil nuclear power program. The UAE's policymakers admit that there was some sensitivity in creating a document that would serve as the world community's first indication that the UAE was considering civil nuclear power. Given that the UAE and the US signed the MOU on nuclear cooperation one day after the White Paper was released, one could argue that the official declaration of Emirati peaceful nuclear intentions, combined with a concrete and comprehensive background study on nuclear energy plans, paved the way for the signing of this MOU. As a nuclear newcomer with no prior nuclear energy infrastructure, the UAE has relied heavily on international collaboration to expand its nuclear energy program. Furthermore, it had to obey international treaties and other regulations in order to gain foreign nuclear support. To this end, the UAE has constructed the physical and legal infrastructure required to ensure that its obligations under certain international treaties are met by the time they enter into force.

The study comes to the conclusion that there are a number of significant essential variables, including specific Emirati policies and tactics and persistent application of these policies by UAE, which would account for the success of the country in building a nuclear energy program. Firstly, it is evaluated that the UAE has worked closely with the IAEA not only in building the scientific and technological capabilities of the country but also in legal, regulatory and institutional infrastructure particularly. The Emirati government made it clear that its nuclear power program will adhere to the Agency's standards and will be based on the concepts described in the IAEA's Milestones document. It is seen that following the IAEA guiding milestones persistently paved the way for a smooth process for the initiation of Emirati nuclear program. As of July 2023, the IAEA has paid 13 visits to the UAE in order to see the progress and identify the gaps of the ongoing nuclear program. Additionally, the establishment of numerous foreign advisory boards and a policy of hiring renowned international specialists—such as a former head of the IAEA—added to the program's positive image by implying that those experts have been giving the Emirati nuclear program its seal of approval. Furthermore, the UAE took serious steps to create and manage human resources for its long-term nuclear program in collaboration with the Agency.

Secondly, as it is explained in detail, becoming a member of compulsory international nuclear law agreements, conventions and even voluntary international measures for the nuclear non-proliferation, safety, security, and liability was crucial for the UAE in order to advance its nuclear program. In this framework, the country has become party not only to the major ingredients of the global non-proliferation regime but also to the voluntary one such as the IAEA's Additional Protocol. The UAE's decisive efforts to join the international nuclear legislation framework were regarded positively by the international nuclear community, including nuclear suppliers. As it is put, the country's determination to be a part of the nuclear non-proliferation system can be inferred from the short time periods between the signature and ratification of the aforementioned accords and conventions.

Finally, concluding various bilateral agreements with foreign governments and entities also played a major role for the success of the country's nuclear program. The UAE has concluded numerous MOUs and bilateral nuclear cooperation agreements with foreign governments and regulators. In this regard, conclusion of a 123 Agreement with stricter non-proliferation conditions such as forgoing its right to domestic uranium enrichment and spent fuel reprocessing, goes beyond the US law can be evaluated as a significant step for both parties. Instead, the UAE committed to purchase fuel from commercial partners and transport spent fuel to abroad for reprocessing. These requirements were self-imposed and exceeded existing international norms or treaties. According to proponents of the gold standard, the existence of the gold standard under the 123 Agreement is evidence of a nation's commitment to or loyalty to the non-

proliferation regime. As a result, it will inspire other non-nuclear governments to sign a nuclear cooperation agreement that includes a gold standard. On the other hand, opponents of the gold standard view this expectation as a “naive” approach that would not apply to actual or potential US nuclear allies. As it is discussed the development and status of the UAE nuclear program have been studied from several perspectives as a Middle Eastern government currently pursuing a nuclear energy program. Furthermore, there is debate over whether this agreement will serve as a model for other 123 agreements in two ways: first, whether the US will be able to conclude other agreements with countries in the region if it accepts the gold standard as a model condition; and second, whether other nuclear supplier states like Russia and China will follow the US's lead to strengthen non-proliferation standards in their respective regions. The study evaluates negative and positive responses to both questions and elaborates whether the UAE's nuclear experience as a newcomer country would provide a model program for several other non-nuclear states interested in pursuing a peaceful nuclear energy program.

References

- Al Kaabi, H. (2011). United Arab Emirates and the experience of a Nuclear Newcomer. *Bulletin of Atomic Scientists*. 67 (4). pp. 52–59.
- Al Kaabi, H. (2022). Nuclear Newcomer Countries—The Path of the United Arab Emirates. in IAEA (ed.) *Nuclear Law: The Global Debate*. M.C. Asser Press; The Hague. pp. 299-318
- Al Nahyan, A. Z. (2008). Why go nuclear? A perspective from the United Arab Emirates. *Bulletin of the Atomic Scientists*. 64 (4). pp. 14-19.
- Al Shamsi, A. (2018). The Peaceful Nuclear Energy Program in the United Arab Emirates: Background and history. *Nuclear Law Bulletin*. No.100/VOL. 2018/1.
https://inis.iaea.org/collection/NCLCollectionStore/_Public/49/072/49072169.pdf
- BBC. (2006). Iran declares key nuclear advance. 11 April. http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/4900260.stm.
- Carlson, J. (2022). *Nuclear Verification in a Middle East WMD Free Zone*. Geneva, Switzerland: UNIDIR.
- Davenport, K. (2023). *Timeline of Nuclear Diplomacy with Iran, 1967-2023*. updated January 2023. Arms Control Association. <https://www.armscontrol.org/factsheets/Timeline-of-Nuclear-Diplomacy-With-Iran>
- Dhanapala, J. and Rydell R. (1995). *Multilateral Diplomacy and the NPT: an Insider's Account*. UN Institute for Disarmament Research; Stockholm International Peace Research Institute.
- Early, B. R. (2010). Acquiring foreign nuclear assistance in The Middle East. *Nonproliferation Review*. 17(2). pp. 259-280.
- Ebinger, J. (et. al.). (2011). Models for aspirant civil nuclear energy: Nations in the Middle East. *The Brookings Institution. Policy Brief*.
https://www.brookings.edu/wpcontent/uploads/11562016/06/0927_middle_east_nuclear_ebinger_banks.pdf
- ENEC (t.y.). Strategic roadmap. <https://www.enec.gov.ae/about-us/overview/strategic-roadmap/>
- ENEC. (2008). Policy of the United Arab Emirates on the Evaluation and Potential Development of Peaceful Nuclear Energy. Abu Dhabi. <https://www.enec.gov.ae/doc/uae-peaceful-nuclear-energy-policy-5722278a2952f.pdf>
- FANR. International & Domestic Cooperation. <https://www.fanr.gov.ae/en/about-us/international-domestic-cooperation#iaea>
- FANR (2018). FANR Hosts IAEA nuclear infrastructure review mission. <https://www.fanr.gov.ae/en/media-centre/news?g=5D277557-DA18-4A6C-B70C-8FFA1C40BE1C>
- Finlinson, K. C. (2022). The United Arab Emirates as a case study in assessing over-the-horizon nuclear proliferation. *Journal of Advanced Military Studies*. Special Issue on Strategic Culture, pp. 112-129
- Fisher, M. (2021). UAE's Nuclear power journey has lessons for newcomers as IAEA Restarts in-person reviews. *IAEA Department of Nuclear Energy*. <https://www.iaea.org/newscenter/news/uaes-nuclear-power-journey-has-lessons-for-newcomers-as-iaea-restarts-in-person-reviews>.
- Gulf News. (2009). A new global gold standard for peaceful civilian N-cooperation, says UAE envoy. December 18. <https://gulfnews.com/uae/government/a-new-global-gold-standard-for-peaceful-civilian-n-cooperation-says-uae-envoy-1.555199>
- International Atomic Energy Agency (IAEA). *Nuclear Technology and Applications*. <https://www.iaea.org/topics/nuclear-technology-and-applications>

- International Atomic Energy Agency (IAEA). Basics of Safeguards. <https://www.iaea.org/topics/basics-of-iaea-safeguards>
- International Atomic Energy Agency (IAEA). (1997). Model Additional Protocol. INFCIRC/540 (Corrected), <https://www.iaea.org/sites/default/files/20/01/sg-ap-status.pdf>
- International Atomic Energy Agency (IAEA). (2011). Reviews progress of UAE nuclear power programme. *International Atomic Energy Agency Staff Report*. <http://www.iaea.org/newscenter/news/2011/npprogramme.html>
- International Atomic Energy Agency (IAEA). (2012). UAE national report to the second CNS extraordinary meeting, https://www.iaea.org/sites/default/files/uae_2nd_em_2012.pdf
- International Atomic Energy Agency (IAEA). (2015). Milestones in the Development of a National Infrastructure for Nuclear Power. *Nuclear Energy Series*, No. NG-G-3.1. (Rev.1). https://www-pub.iaea.org/MTCD/Publications/PDF/Pub1704_web.pdf
- International Atomic Energy Agency (IAEA). Bulletin. (2017). The UAE's nuclear path: Q&A with Ambassador Hamad Al Kaabi. <https://www.iaea.org/sites/default/files/publications/magazines/bulletin/bull58-4/5841011.pdf>
- International Atomic Energy Agency (IAEA). (2018). IAEA delivers report on nuclear power infrastructure development to United Arab Emirates. <https://www.iaea.org/newscenter/news/iaea-delivers-report-on-nuclear-power-infrastructure-development-to-united-arab-emirates>
- International Atomic Energy Agency (IAEA). (2022). Country nuclear power profiles. United Arab Emirates. <https://cnpp.iaea.org/countryprofiles/UnitedArabEmirates/UnitedArabEmirates.htm>
- Kerr, P. (et. al.) (2011). Nuclear energy cooperation with foreign countries: A primer. *Congressional Research Service Report for Congress*.
- McGoldrick, F. (2010). The U.S.-UAE peaceful nuclear cooperation agreement: A gold standard or fool's gold?. *Center for Strategic and International Studies (CSIS)*. https://ciaotest.cc.columbia.edu/pbei/csis/0020832/f_0020832_17316.pdf
- McGoldrick, F. (et. al.) (2011). Limiting transfers of enrichment and reprocessing technology: Issues, constraints, options. *Harvard Kennedy School. Belfer Center*, 49. <https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/MTA-NSG-report-color.pdf>
- Nuclear Threat Initiative (NTI). (2011). Iran nuclear chronology. https://media.nti.org/pdfs/iran_nuclear.pdf
- Opatowski, S. R. (2023). Development and cooperation on nuclear research and energy in the Middle East: Workshop report. *Geneva: UNIDIR*. <https://www.doi.org/10.37559/MEWMDFZ/2023/NuclearEnergy>
- Rezai, F. (2007). Iran's nuclear program: A study in proliferation and rollback. *Springer*.
- Shaker, M. I. (2014). Regionalizing nuclear energy in the Middle East: Making progress on the nuclear- and WMD-free Zone. *Global Governance*, 20 (4). pp. 517-528.
- Sim, LC. (2021). Powering the Middle East and North Africa with nuclear energy: Stakeholders and Technopolitics. in: Mills, R. And Sim, LC. (eds). *Low Carbon Energy in the Middle East and North Africa*. International Political Economy Series. Palgrave Macmillan, Cham. pp. 263–297
- Smith, R. K. (1987). Explaining the Non-Proliferation Regime: Anomalies for Contemporary International Relations Theory. *International Organization*, 41 (2). pp. 253-281
- Smithsonian Magazine. How the UAE is Pioneering Peaceful Civilian Nuclear Energy in the Middle East Charles. <https://www.smithsonianmag.com/sponsored/uae-pioneering-peaceful-nuclear-power-middle-east-180967322/>
- Squassoni, S. (2015). Unique Nuclear Allies: The New U.S.-South Korea Nuclear Cooperation Agreement. Center for Strategic and International Studies (CSIS).. https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/legacy_files/files/publication/151001_Sharon_Squassoni_Unique_Nuclear_allies.pdf
- The US Department of Commerce (DOC). (2019). United Arab Emirates country commercial guide: Water. [https://www.export.gov/apex/article?id=UnitedArabEmiratesWater#:~:text=The%20UAE%20has%20one%20of,\(500%20liters%20per%20day\).](https://www.export.gov/apex/article?id=UnitedArabEmiratesWater#:~:text=The%20UAE%20has%20one%20of,(500%20liters%20per%20day).)
- The US Department of State (DOS). (2008). U.S.-United Arab Emirates Memorandum of Understanding on Nuclear Energy Cooperation. <http://2001-2009.state.gov/r/pa/prs/ps/2008/apr/103859.htm>.
- The US Government Printing Office. (2009). Agreement for cooperation between the government of the United States and the government of the United Arab Emirates. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/CDOC-111hdoc43/pdf/CDOC-111hdoc43.pdf>
- The US House of Representatives. (2009). Nuclear Cooperation with the United Arab Emirates: Review of the proposed US-U.A.E. Agreement: Hearing before the committee on foreign affairs, house of representatives, *One Hundred Eleventh Congress, First Session, July 8, 2009*.

https://www.govinfo.gov/content/pkg/GOVPUB-Y4_F76_1-PURL-FDLP1809/pdf/GOVPUB-Y4_F76_1-PURL-FDLP1809.pdf

The White House. Office of the Press Secretary. (2009). Press Release. http://www.whitehouse.gov/the_press_office/Message-fromthe-President-on-the-US-UAE-Peaceful-Uses-of-Nuclear-Energy-Agreement/.

Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (NPT). (1970). INFCIRC/140.

<https://www.iaea.org/publications/documents/infcircs/treaty-non-proliferation-nuclear-weapons>

The UAE Embassy in Washington DC. (2009). US-UAE 123 Agreement Enters into Force. Press Release. <http://www.uae-embassy.org/media/press-releases/17-Dec-2009>

The UAE Government. Emirates Nuclear Energy Corporation. Homepage. <https://www.enec.gov.ae/>

The UAE Government. (2009). Federal Law by Decree No. 6 of 2009 Concerning the Peaceful Uses of Nuclear Energy (Nuclear Law). https://fanr.gov.ae/ar/Documents/20101024_nuclear-law-scan-eng.pdf

The UAE Energy Strategy. (2018). The UAE Energy Strategy 2050. <https://u.ae/en/about-the-uae/strategies-initiatives-and-awards/federal-governmentsstrategies-and-plans/uae-energy-strategy-2050>

Varnum, J. C. (2012). U.S. Nuclear Cooperation as Nonproliferation: Reforms or the Devil You Know?. Nuclear threat initiative. http://www.nti.org/analysis/articles/us-nuclear-cooperationnonproliferation-reforms-or-devil-you-know/#_ednref24.

World Nuclear Association (WNA). (2023). Nuclear Power in the United Arab Emirates, Updated June 2023, <https://world-nuclear.org/information-library/country-profiles/countries-t-z/united-arab-emirates.aspx>

GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

GUMUSHANE UNIVERSITY- FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

GÜMÜŞHANEVİ KAMPÜSÜ BAĞLARBAŞI MAHALLESİ P.K.: 29100 MERKEZ/ GÜMÜŞHANE
0(456) 233 12 00
paradigma@gumushane.edu.tr